

КЗ «РІВНЕНСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ» РОР

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

РІВНЕНСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

ВИПУСК ХІХ

*Матеріали історико-краєзнавчої конференції
«Нова та новітня історія Волині»*

РІВНЕ - 2021

УДК 908 (447)
Н - 33

Відповідальний за випуск: *Олександр Булига*
Упорядники: *Олександр Булига, Оксана Яремчук, Ольга Морозова*

Комп'ютерна верстка та дизайн: *Віктор Луц, Ольга Морозова*

Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею.

36. наук. праць. Вип. XIX.: Матеріали історико-краєзнавчої конференції
«Нова та новітня історія Волині». Рівне, 2021. 186 с.
іл., табл.
ISBN

УДК 908 (447)

*Відповідальність за достовірність наданої інформації, фактів, цитат,
посилань, літературних джерел, географічних назв та інших відомостей
несуть автори. Тексти подані в авторській редакції.
Редакційна група може не поділять думок і концепцій авторів.*

У науковому збірнику «Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Випуск XIX» представлені матеріали наукової конференції «Нова та новітня історія Волині». Публікуються нові дослідження з проблем історичного краєзнавства, музеєзнавства.

Видання розраховане на докторантів, викладачів, аспірантів, магістрів, істориків, культурологів, етнографів, мистецтвознавців, музейних працівників, учителів, краєзнавців, а також молодих дослідників.

ISBN

© Рівненський обласний
краєзнавчий музей, 2021
©Автори статей, 2021

ЗМІСТ

Історико-краєзнавчі дослідження Волині

Морозова О. До питання першої писемної згадки м. Рівного	5
Борис Т. Маловідомі факти про землевласників с. Пузів Володимирського повіту другої половини XVI – кінця XIX ст.	8
Крішан А. Початок доби Лещинських у Ковелі: очільники міських самоврядних структур у 1660 – 1670 рр.	12
Деліман В. Волинський компонент українського початкового кириличного друкарства	16
Корчак А. Статистичні та історіографічні матеріали до вивчення містобудівельної історії Радивилова.....	21
Дмитренко А. Атрибутивні ознаки ставних рибальських пристосувань Березнівщини (за експедиційними матеріалами).....	34
Кожушко Н. Сторінки історії Рівненської чоловічої гімназії/училища. Математики навчального закладу (1839 – 1922 рр.).....	39
Руккас А. Офіцери Російської імператорської армії, поховані на рівненських цвинтарях: біографічні нариси.....	44
Булига О. Вплив політично-релігійної ідеології Почаївського монастиря на жителів Волині (1906–1917 рр.).....	51
Юхимчук М. Релігійний часопис «Почаївський листок» як джерело дослідження історії «Козацьких Могил»	57
Цецик Я. Роль чорносотенців у загостренні міжнаціональних взаємовідносин на Волині на початку XX ст.	62
Філіпович Є., Філіпович Ю. Топографічне обстеження сучасного стану відкритих земляних фортів кінця XIX – початку XX ст. навколо м. Рівне та м. Луцьк	65
Петрик Д. Волинський експеримент Генріка Юзевського в історичних дослідженнях Тімоті Снайдера	74
Скакальська І. Наукові дослідження вчених Волині у першій третині XX ст.	80
Гумінська О. Модні тенденції у повсякденному житті рівнян та жителів Рівненського повіту 1920 - кінця 1930-х років XX ст.....	84
Марценюк Р. «Звинувачені у зв'язках з польськими розвідувальними органами»: трагічна доля одної рівненської родини (за матеріалами Галузевого державного архіву Служби безпеки України)	90
Лукашук О. Повстання селян на Шепетівщині. Лютий-березень 1930 р.	94
Мазур П. Береза картузький концтабір у долині уродженців та жителів Рівненщини	100
Доброчинська В. Радянізація шкільної освіти у Рівному (1939–1941 Рр.)	104
Букало І. Заселення села Чорний Ліс у міжвоєнний період.....	108
Савченко Т. Доля забутих голендрів напередодні Другої світової війни.....	113
Марчук І. Оптація чехів з Рівненщини у світлі документів радянських карально-репресивних органів.....	115

Коритнянська В. Томашпольський Лейб. Ще одне ім'я радянського військовополоненого, який загинув в німецькому таборі «Шталаг №360» в місті Рівне	118
Савченко С. Діяльність Українського Червоного Хреста на території Рівненщини у 1941-1944 рр.....	121
Нікольченко Т., Нікольченко М. Пісні неволі українського Полісся періоду Другої світової війни	124
Соловей О. Листи Михайла Мриги із Кременецької тюрми як одне з джерел історії краю доби сталінського тоталітаризму періоду Другої світової війни.....	128
Черницька І. Уродженці Рівненщини – оборонці Донецького аеропорту	132
Сабадаш Ю., Нікольченко Ю. Культурний простір Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. у монографії Олени Прищепи.....	137

Видатні постаті Волині

Бейдик О., Руднєва А. Мистецька та військова історія Волині (дві постаті з тисячі славних імен)	143
Семчишина О. Улас Самчук – видатна постать Волині (рівненський період)	147
Шпакович Н., Данилюк М. Український митець з Острожчини Андрій Поліщук	154
Невесенко Т. Анатолій Сулік – наш земляк і краєзнавець.....	158
Семенович О. Олександр Лаворик: від сержанта міліції до іконописця (до 40-річчя творчості митця)	160
Кукурудза А. Постать Миколи Капіноса та рівненські розвідники на Сході України 2014-2020 рр.....	165

Музейна справа

Майба І. Особливості галицької і волинської вишивки XIX-XX ст. (на основі фондів колекцій Національного заповідника «Замки Тернопілля»).....	171
Цвях Н. Колекція вишиваних і живописних хоругв у Національному заповіднику «Замки Тернопілля».....	177
Надольська В. Фестиваль у діяльності музеїв Волині.....	179
Список авторів	184

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЛИНИ

Ольга МОРОЗОВА

ДО ПИТАННЯ ПЕРШОЇ ПИСЕМНОЇ ЗГАДКИ м. РІВНЕ

Протягом декількох останніх років серед науковців точиться дискусія про дату першої писемної згадки міста Рівне.

Віднайдення першої писемної згадки будь-якого поселення потребує опрацювання великого пласту різноманітного матеріалу. З розвитком електронних бібліотек, оцифруванням архівів, музейних фондів, цей процес стає доступнішим, однак не простим. Вивчення нових документів часто ставить перед науковцями питання про перегляд перших писемних згадок населених пунктів України.

Офіційним документом, який затверджує дату заснування Рівного, є Постанова Кабінету міністрів України від 26 липня 2001 р. № 878 «Про затвердження Списку історичних населених місць України» [14]. Там зазначена дата — 1283 р. Звідки ж вона походить?

Зробимо спробу прослідкувати які дати та події подаються як перша писемна згадка про місто Рівне.

Одне з перших довідкових видань, де згадується м. Рівне, було «*Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*» за редакцією М. Балінського та Т. Ліпінського. Другий том цього видання вийшов у 1945 р. У статті зазначається, що «місто Рівне належить до одних з найдавніших містечок краю» [26, с. 864].

Уперше дата 1282 р. була вказана у виданні «*Starożytności Polskie. Ku wygodzie czytelnika porządkiem abecadłowym zebrane*» [28, с. 370]. Книга — одна з перших польських енциклопедій. Вона вийшла друком під редакцією Єнджея Морачевського. Перша частина — у 1842 р., а друга, в якій міститься стаття про Рівне, — у 1852 р.

Історична довідка про місто Рівне підписана ініціалами «А. М.». У передмові до першого тому Морачевський зазначає, що в довіднику також використані дослідження польських істориків: Лелевеля, Юліана Бартошевича, Карла Шайноха, Міхала Балінського, Антонія Зигмунта Гелсла, Ромуальда Губе, Валентина Дуткевича, Адольфа Павінського, Францішека Пекосінського, Уляновського, Антонія Малецького, Войцеха Кентшинського [27, с. II]. З огляду на це, ми можемо припустити, що стаття про місто написана Антонієм Малецьким — польським істориком, літературознавцем, письменником, медієвістом. Він був ректором Львівського університету 1872–1873 рр., депутатом Галицького крайового сейму, почесним громадянином Львова.

Народився А. Малецький 16 липня 1821 р. поблизу Познані. Навчався у Берлінському університеті (закінчив у 1841 р.). Працював викладачем польської, латини і грецької мов та історії у гімназії Познані, Краківському, Інсбруцькому університетах. З 1856 р. працює у Львівському університеті. З 1864 року був членом австрійської Шкільної ради у Відні. Співорганізатор і член галицької Шкільної крайової ради. Почесний член Познанського товариства приятелів науки [24]. У 1901 році став головою новозаснованого у Львові Товариства підтримки польської науки і очолював його впродовж 12 років до дня своєї смерті.

У статті Малецький уперше зазначив: «Під Рівнем року 1282 Лешек Чорний здобув перемогу над литвинами під проводом князя литовського Вітена» [28, с. 370].

У 1873–1893 роках історик був співвидавцем серії «*Monumenta Poloniae Historica*» (Пам'ятки історії

Польщі), де були надруковані «Рочники капітульні» — латиномовні джерела з історії Польщі. Напевно, саме під час довготривалої підготовки Малецький віднайшов інформацію про битву під Рівним між поляками і литвинами і «прив'язав» її до нашого міста. Так з його «легкої руки» пішла мандрувати дата першої згадки міста — 1282 р.

Ця дата повторюється і в російських історичних роботах. Про неї згадують у виданні «Міські поселення в Російській імперії», відсилаючи нас до довідника «Starożytności Polskie». Там зазначено наступне: «Время основания этого города неизвестно, и в летописях Южно-Русского края о нем нет упоминания, но известно, что в 1282 году под Ровном владелец Польши Лешек Черный одержал победу над Литовцами под начальством Литовского князя Витена» [4, с. 401].

Перенесена ця інформація і в «Географічно-статистичний словник Російської імперії» під редакцією П. Семенова-Тян-Шанського [3, с. 300]. А. Братчиков у «Матеріалах для дослідження Волинської губернії» зазначає: «Известно только, что под этим местом в конце XIII столетия владетель Польши Лешек-Черный сражался с Литовцами» [1, с. 225].

Щодо самої битви 1282 р. між польським і литовськими військами Лешка Чорного і Вітена, то тема ця малодосліджена і оповита таємницями навіть у польській історіографії. Сучасний польський історик Мартін Гомулка детально розглядає цю битву і напряму вказує, що вона відбувалася в «землі луковській». Основним аргументом проти дати 1282 р. і місцевості Рівне є те, що вони не згадані у Літописі Руському, хоча там детально описані військові сутички з литвинами і поляками [25, с. 23–38].

Ймовірно, що дата 1282 р. викликала сумнів у багатьох істориків вже з моменту її появи. Саме цим можна пояснити те, що наприкінці XIX — початку XX ст. більшість історичних довідок про місто Рівне взагалі не згадують цю дату.

Дослідники історії Волині Т. Стецький, М. Теодорович, А. Сендульський, В. Переговський, розповідаючи про історію Рівного, зазначають, що воно або одне з найдавніших міст краю, або відоме з кінця XVI ст. Основною датою першої писемної згадки вказують 1461 р. [29, с. 3; 21, с. 1135; 19, с. 238; 13, с. 437–438]. Це дата купчої грамоти, якою Івашко Дичко продає Рівне «за 300 кіп широких грошів чеської лічби» князю Семену Васильовичу Несвицькому [22, с. 53–54].

Наприкінці 1886-х рр. вийшов друком архів князів Любартовичів Сангушків, який зберігався у Славуті. Перший том «Архіву князів Любартовичів Сангушків у Славуті», побачив світ у Львові 1887 року. У вступі

зазначалося: «Славутський архів є, беззаперечно, одним із найбагатших зібрань такого роду — зважаючи на різноманітність своїх складових, він виходить за локальну волинську тематику і при цьому не втрачає, здебільшого, характеру найбагатшого джерела до історії старої Волині...» [23, с. III].

У збірнику надрукована грамота від 5 травня 1434 р. литовського князя Свидригайла (Свидригелла) Ольгердовича про надання своєму слугі Єсифу Чусі право на володіння маєтку Басове. Також серед перелічених дворів значиться і «Ровно», що належало княжим конюхам і конокормцям Дичкам [23, с. 30]. Цей же документ, як першу письмову згадку Рівного, наводить і сучасний історик В. Собчук у своїй праці «Від коріння до крони» [20, с. 144].

Цікаво, що ця грамота була передрукована у збірнику документів «Ровно-700», однак чомусь ніхто з дослідників раніше не звернув на неї увагу [18, с. 8]. Можемо лише припустити, що оскільки назви Рівного не було в назві документу, то його просто не «знайшли».

Однак, не зважаючи на відомі документи, в історичній довідці про місто, підготованій у 1930-х рр., вказано: «Дата заснування не встановлена до цього часу. Відомо тільки, що існувало воно вже з IX століття під назвою «Rówieński»... З найважливіших історичних дат у житті Рівного заслуговують на згадку: 1282 р. — Лешек Чорний розбив війська Литовського кн. Вітена...» [6, с. 8]. Ця дата як писемна згадка про м. Рівне, вказувалася в усіх історичних нарисах 1950–1970-х рр. [10; 11; 12].

Нове дослідження історії Рівного та першої писемної згадки розпочалося наприкінці 1970-х років, коли місто збиралося відсвяткувати своє 700-річчя. Про весь процес створення і затвердження цієї дати згадує Г. Бухало у своїй публікації «Перша письмова згадка про місто». Автор зазначає, що історичну довідку про першу писемну згадку підписав старший науковий співробітник Інституту історії НАН України М. Котляр [2, с. 10–12].

У книзі «Ровно-700» В. Луценка, В. Кобиля, Г. Шенгери, що побачила світ у 1983 р. зазначено: «Тривалий час вважалося, що перша така згадка про Ровно відноситься до 1282 року, коли тут, за твердженням літописця, відбулася битва між військами краківського князя Лешка Чорного і литовського князя Вітена. І лише зовсім недавно працівники проблемної групи з історії Київської Русі Інституту історії Академії наук Української РСР довели, що насправді битва відбулася у 1283 році, і саме відтоді треба вести відлік історії Ровно» [9, с. 2]. Таким чином, з'явилася ще одна дата — 1283 р.

Дату 1283 р. (у книзі, напевно, помилково вказано 1287 р.) вказує і сучасний історик, дослідник урбані-

заційних процесів на Волині у XVI–XVII ст. Андрій Заяць [5, с. 26–27]. У своїй роботі він посилається на збірник документів «Monumenta Poloniae Historica».

Детально розібрав і проаналізував згадку про Рівне та битву у «Рочниках капітульних» краєзнавець Макс Ралінов у своїй роботі «Проблеми наукової ідентифікації місця битви, 1282/83 р., кн. Лешка II Чорного з литовцями, на місцевості Rovne», викладений у соціальній мережі Facebook [17]. Він, на основі документів, які стали доступними завдяки оцифруванню польських архівів, доводить, що у 1282/83 рр. мова йде не про наше місто.

Для обговорення проблеми першої писемної згадки Рівного 28 січня 2021 р. Рівненський обласний краєзнавчий музей організував круглий стіл «Початковий період історії Рівного». Захід був проведений он-лайн, його відео версія доступна на YouTube каналі музею[8].

Таким чином, на даний час можна з упевненістю стверджувати, що першої письмовою згадкою про поселення Рівне (Ровное, Ровно) є грамота 1434 р.

Однак, у сучасній історії України стоїть гостра потреба перегляду питання визначення віку поселень. Про це свідчить засідання Комітету з питань гуманітарної та інформаційної політики від 9 червня 2021 р. На ньому розглядалося звернення народного депутата про визначення дати заснування м. Кременчука за результатами археологічних досліджень, а не за першою письмовою згадкою. У проєкті Постанови Комітету зокрема говориться: «Інститут історії України Національної академії наук України зазначає, що універсальних рецептів щодо критеріїв датування запропонувати неможливо, майже всі, за поодинокими винятками, дати заснування міст умовні, залежно від застосовуваних підходів усталений «вік» одного й того ж міста може істотно варіюватися... На думку Інституту, проблема уточнення та

перегляду міського датування потребує системного та концептуального вирішення як на державному, так і на місцевому рівнях із залученням сучасних напрацювань науковців та краєзнавців» [16]. Місту Кременчук було відмовлено у зміні дати, мотивуючи це не системними археологічними розкопками на території міста та небезпекою.

Однак, якщо датування міст стане можливим на основі наявних археологічних матеріалів, то Рівне може стати старшим не просто на століття, а навіть на тисячоліття. У 2007 р. на вул. Шкільній, № 69, на захід від костелу Святого Антонія (нині будинок камерної та органної музики), на площі 400 кв. м були проведені науково-рятивні розкопки. На «західній і північній частині даної ділянки були виявлені культурні шари та об'єкти доби неоліту, рубежу ер, ранньослов'янського поселення Х ст. Вище досліджено ділянку кладовища із захороненнями литовсько-польської доби» [15, с. 3]. Розкопки під керівництвом доктора історичних наук Б. Прищепи виявили «об'єкт культури лінійно-стрічкової кераміки з уламками глиняного посуду та крем'яними відщепами. Виявлені об'єкти та знахідки культури лінійно-стрічкової кераміки датуються другою половиною V тис. до н.е.» [15, с. 4]. Таким чином, поселення на території Рівного з'явилися 7.000 років тому. Однак, для такого твердження про вік міста, потрібно також враховувати і те, чи не було періоду повного занепаду поселення.

У згаданому вже Проєкті Постанови Комітету з гуманітарних питань зазначено також, що нову писемну дату будь-якого міста, потрібно вносити Постановою Кабінету Міністрів України. Основою для зміни має бути ґрунтовне наукове дослідження. Однак, з проведенням численних археологічних досліджень, держава повинна виробити єдиний методологічний підхід до визначення віку сучасних міст і сіл.

Джерела та література

1. Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. Житомир: Тип. губерн. управления, 1869. Вып. 2: О городах и местечках Волынской губернии в торгово-промышленном и других отношениях. 501 с.
2. Бухало Г. Перша письмова згадка про місто. *Рівне-720: від давнини до сучасності*. У 2-х кн. Рівне: «Волинські обереги», 2003. Кн. 1. С. 10–12.
3. Географическо-статистический словарь Российской империи. Санктпетербург: В тип. В. Безобразова и Комп., 1873. Т. 4: [Павастерорт-Сятра-Касы]. 867 с.
4. Городские поселения в Российской империи. В 8 т. Санктпетербург, 1860. Т. 1: Архангельская губерния, Астраханская губерния, Амурская область, Бессарабская область, Виленская губерния, Витебская губерния, Владимирская губерния, Вологодская губерния, Волынская губерния, Воронежская губерния. 488 с.
5. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII століття. Львів, 2003. 206 с.
6. Історична довідка про місто Рівне [не раніше 1933 р.—уклад.]. *Архітектура міжвоєнного Рівного в документах і публікаціях 1921–1939 років*. / Уклад. О. Михайлишин, В. Луц. Рівне: ПП «Формат-А». 2020. 96 с.

7. Історія міст і сіл УРСР. В 26 т. Ровенська область. Київ: Голов.ред.УРЕ, 1973. 680 с.
8. Круглий стіл «Початковий період історії Рівного». URL: <https://youtu.be/LDO1BmEVOj0> (дата звернення: 15.09.2021)
9. Луценко В., Кобись В., Шенгера Г. Ровно-700: Соц-економ. нарис. Львів: Каменяр, 1983. 72 с.
10. Молчанов О. П. Ровно: історико-архітектурний нарис. Київ: Будівельник, 1973. 77 с.
11. Молчанов О. П. Ровно: історико-економічний нарис. Львів: кн.-журн.вид., 1961. 76 с.
12. Молчанов О., Закалюк К., Бабій М., Барац С., Свистун А. Ровно. Ровно, Ровен. Обл. вид.-во, 1957. 91 с.
13. Пероговский В. Заметки и дополнения к статье «Г. Ровно». *Волинские епархиальные ведомости*, 1880. Ч. Неоф. № 25. С. 1134–1159.
14. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Списку історичних населених місць України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2001-%D0%BF#Text> (дата звернення: 15.09.2021)
15. Прищепа Б. А., Чекурков В. С., Ткач В. В., Позіховський О. Л. Звіт про археологічні розкопки у 2007 році багатопоселення та могильника у місті Рівному на ділянці по вул. Шкільній № 69 // РОКМ. Доп. № ... 96 с.
16. Проект Постанови Верховної Ради України про визначення археологічного віку міста Кременчук Кременчуцького району Полтавської області. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70919 (дата звернення: 15.09.2021)
17. Раянов М. Проблеми наукової ідентифікації місця битви, 1282/83 р., кн. Лешка II Чорного з литовцями, на місцевості Rovne. URL: https://m.facebook.com/groups/multi_permaLinks/ (дата звернення: 15.09.2021)
18. Ровно 700 років. 1283–1983. Збірник документів і матеріалів. К.: Наукова думка, 1983. 196 с.
19. Сендульский А. Город Ровно. *Волинские епархиальные ведомости*. 1880. № 5. Ч. Неоф. С. 237–249.
20. Собчук В. Від коріння до крони: Дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV — першої половини XVII. Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2014. С. 144.
21. Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев, 1890. Т. 2. С. 433–1120,
22. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. Lwów, 1887. T. 1: 1366–1506. С. 53–54.
23. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. Lwów, 1887. T. 1, 1366–1506. С. 30.
24. Czartoryski-Sziler P. Antoni Małeki — legendarny strażnik polszczyzny. URL: <https://www.lwow.home.pl/naszdziennik/malecki.html> (дата звернення: 15.09.2021)
25. Gomółka M. O bitwie pod Rovnem uwag kilka. *Rocznik Lubelski*. T. XLV. 2019. С. 23–38.
26. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. Warszawa: S. Orgelbrand, 1845. T. 2. Cz. 2. 1431 с.
27. Starożytności polskie ku wygodzie czytelnika porządkiem abecedowym zebrane. Poznań: Wydawnictwo Konstantego Żupańskiego, 1842. T. 1. 594 с.
28. Starożytności Polskie. Ku wygodzie czytelnika porządkiem abecedowym zebrane. Poznań: Wydawnictwo Konstantego Żupańskiego, 1852. T. II, Labach-Żyżymory. 800 с.
29. Stecki T.-J. Miasto Równe. Kartka z kroniki Wołynia. Warszawa, 1880. 47 с.

Тетяна БОРИС

МАЛОВІДОМІ ФАКТИ ПРО ЗЕМЛЕВЛАСНИКІВ с. ПУЗІВ ВОЛОДИМИРСЬКОГО ПОВІТУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – КІНЦЯ XIX ст.

Пузів (Пузов — рос., Puzów — пол.; з 1964 р. с. Зоря Володимир-Волинського району Волинської області) — населений пункт, що ймовірно був заснований шляхтичами Пузовськими і знаходився на території Великого князівства Литовського (після 1569 р. — Речі Посполитої). ЗХVI ст. вони як власники цих земельних наділів залишили чимало епізодів про свою родину [15, арк. 426 зв.]. Інформація зафіксована в актових книгах Володимирського гродського суду, які хронологічно охоплюють період 1566–1570 рр., а також зберігаються у фонді 28 Цен-

трального державного історичного архіву України м. Київ [22]. Це книги з трьома блоками (декретові, записові й поточні), зшиті в одну. У них вказані всі ті правопорушення, які пізніше могли стати підставою до судового процесу [29, с. 21, 41; 24, с. 76]. Декретові записи містили судові рішення в цивільних і кримінальних справах; записові — акти продажу, оренди, застави, інвентарі тощо; поточні — скарги позивачів, показання свідків, свідчення і заяви возних [22, с. 323]. Так 26 січня 1568 р. в оповіді Володимирського гроду власник містечка Верба Дубенського повіту

Василь Мировицький повідомив про напад Семена Пузовського на його підданих, зокрема із зазначенням їхнього побиття і пограбування. Наступна оповідь мала взаємний характер щодо шляхтича Семена Пузовського. Цього разу возний Юхно Оранський оглянув коня з возом і сіном, який був вкрадений вербським підданим Василем Мировицьким Мицею у землевласника Семена Пузовського. Це були не єдині скарги, що стосувалися побиття членами Пузовських інших представників землян. До прикладу, в одному з рішень суду вказувалася відстрочка розгляду справи за скаргою міщан Василя й Семена Радковичів на Богдана Пузовського про побиття й пограбування їхнього брата Сави. Цьому запису передувало замирення ув'язнення перед братами Радковичами. Проте, наступне зізнання возного Івана Літинського свідчить, що Тиміш Пузовський отримав судовий позов на сина Богдана. Рішення суду у справі за скаргою володимирського міщанина Сави Радковича на Богдана Пузовського про побиття й пограбування на дорозі з Вербської діброви винесли 28 грудня 1568 р. [4, с. 73, 95, 97, 102].

У XVI ст. найважливішою категорією судових кримінальних справ, які входили до компетенції судів, були крадіжки. Наведемо кілька ситуацій, які відбулися у житті шляхтичів Пузовських. У 1579 р. місцем конфлікту стала церква с. Пузів. Семен і Аврам Пузовські скаржилися на Михайла Пузовського, який «пошедши до церкви, тамъ дей не видаю якимъ обычаемъ у церковь уломився, и тамъ што хотел, то броиль». Оглянувши церкву, возний засвідчив, що «есмо на замъку знакъ рубаный, половица прибою отломлена, а въ церкви видели есмо крилос порубаный, и стены на колконадцать местцахъ порубаны, и образы на земли лежащие, и скрипица подданого пана Тимоша Пузовского Назарковича тамъ же в той церкви нашли». Також його розповідь доповнив отець церкви: «за такимъ кгвалтованымъ нахоженемъ, не нашол есми в церкви сванелия зо срибломъ и рыз двоих: одных коленихъ белыхъ, в которых на плечах и на подолку окладки отъласу чирвоного и шнуркованя в одное из золота а крижи два перлы сажонные, которые дей коштывали шести копъ грошей, а другихъ выбойковыхъ чирвоных, штихар из зарукаемъ. И моих дей власныхъ пенезей на жертовнику грошей двадцать взято, яко дей уже, слышал есми, признавають двадцать грошей» [21, с. 65; 29, с. 146–147].

Інший випадок стосувався порубки восьмирічної бортної сосни та спалення іншої, а також викрадення меду. Засідання копного суду відбулося у Пузівському лісі, за Білинським полем 20 квітня 1608 р. У ньому брали участь жителі сс. Велика Вербка, Руда, Овлу-

чим, генеральні возні Наум Кузьминський і Стефан Ковалевський. Підозру отримали шляхтичі: Василина Вербська, Семен Русальський, Мартин Андрузький і Павло Дахнович, жителі сс. Вербне (ред. авт. — нині Вербка) та Вохновичі (ред. авт. — нині Охнівка). На засідання судовони не з'явилися. З цієї причини розгляд справи перенесли на другу копу, призначену на тому ж місці 27 квітня. Але обвинувачені і цю копу проігнорували, як і третю — 4 травня. Тому суд ухвалив рішення, яким визнав цих суб'єктів винними у вчиненні злочину, зобов'язавши відшкодувати збитки потерпілій Магдаліні Аврамівній Пузовській [30, с. 107; 3, с. 180; 25, с. 8].

Окрім типових кримінальних справ, копні суди розглядали справи про чари, ворожіння та вбивства. Останні стосувалися майнових суперечок родини Пузовських. Перший випадок був лише словесним залякуванням і вторгненням уночі Івана Пузовського до будинку рідного брата Аврама. Причини ворожнечі неодноразово звучали про його намір: «О том ведай, иж тебе забивши, як пса, за ноги зъволоку с того двора, або тебе спалю з домом и зо вьсею маетностью твоею, бо, дей, где мешкаеш, теды то мое, водно ми то палити» [29, с. 64]. Друга подія інформувала про вбивство Семена Богусевича Пузовського Тимошем і його синами Павлом, Михайлом Пузовськими 27 вересня 1579 р. [28, с. 104; 1, с. 311], а третя — змову Анастасії Пузовської з рідним братом на вбивство власного чоловіка Карпа [1, с. 309–315; 23, с. 478–484].

Щодо другого та третього випадків, то особи, які вчинили злочини, мали б відбувати ув'язнення у замку відповідно до судового вироку чи приятельських домовленостей. Так, Тиміш і його сини Павло, Михайло Пузовські були зобов'язані перед братами вбитого за приятельською угодою прийняти ув'язнення своїм коштом: учасники бійки — у горішній частині вежі на замку у відповідності зі статутом рік і шість тижнів, а вбивця — внизу у Кременецькій вежі два роки «кром вшелякое прозбы и милосердья». ... Однак, не відомо чи винуватець відбув цю кару [28, с. 104].

Після смерті Семена Пузовського, його дружина Марина Іванівна з Підгороденських «взявши тело мужа своего, тут до вряду при мне, возном, привезши, поволане [...] вчинила». Зазвичай «волення» над тілом відбувалося у замку — місці досудових процедур [28, с. 104; 29, с. 151–152].

Проте, сумувати вдові небіжчика довелося недовго. У 1580 р. землевласники Аврам, Богдан та Іван Пузовські позивалися зі своєю невісткою, яка «не заховавшися водле права и повинности своее хрестянского, скоро по забитью небожчика брата нашего Семена а мужа своего, и тела его небожчиковского не поховавши до земли, и права о голову мужа сво-

его на вряде не доведши, за пана Касперського замуж пошедши...».

Шлюб Марини Пузовської і Яна Касперського відбувся у церкві св. Юрія м. Устилуг Володимирського повіту Волинського воєводства. За словами братів, діти від першого шлюбу були відправлені у невідомому напрямку, а спільно нажите майно (золото, срібло, військова зброя, коні, зернові культури тощо) розтрачене з наступним чоловіком [1, с. 309–312].

У 1601 р. ще одна представниця із родини Пузовських Анастасія Михайлівна з Шабановських змовилася з рідним братом Василем Шабановичем проти чоловіка Карпа Пузовського у його ж маєтку, де чоловіка «на смерть забили, замордовали и тело его небожчиковское, вложивши на сани, оттол з дому его и з села Пузова вывезши под Ворчином, маєтностью пашою, на дороге покинули...». Вбивство відбулося 7 лютого цього ж року. Через чотири дні батько Анастасії Михайло Шабан-Гноєнський заніс до суду зустрічну скаргу на братів Пузовських, які спіймали його дочку, нанісши тілесні ушкодження. Також пограбували її майно, сумою у 300 злотих. На цю ситуацію, яка відбулася у родині Пузовських, возний підтвердив, що Анастасія «в Пузове въ везенью окрутнымъ, то есть за шию въ ланцуху всажоную у двори небожчика Карпа и в пута, albo в кайданы, за ноги окованую», и что ее затемъ «в томъ же ланцуху и с путомъ у замку Володимерскомъ осажено», откуда 14 марта она была взята на поруки». Таким чином, у Володимирському ґродському суді одночасно виникало дві справи: перша — за звинуваченням Анастасії Михайлівни у вбивстві чоловіка, друга — братів Пузовських у протизаконному арешті невістки. Протягом 1601 і 1602 рр. було назначено кілька судових процесів, але їхній розгляд припинили у зв'язку з примиренням братів з Анастасією Михайлівною у березні 1602 р. Брати Пузовські були задоволенні вирішенням позовних умов, оскільки отримали в користування частину майна у с. Пузів [23, с. 478–484].

Починаючи з середини XVI ст. і до початку XX ст., с. Пузів перебувало не лише у власності Пузовських, а й діди́ча Станіслава Кози́ки, Кристи́ни Вольської (орендар Зофія Вольська) [2, с. 82, 86–87]. Також вдалося віднайти прізвища інших представників земельних володінь: Богдана Туминського (1587 р.), Максима Людовича (1609 р.) [26, с. 385, 434], Станіслава Вольського (1620-ті рр.) [2, с. 82; 20, с. 264], Дмитра Грознова (1811–1819 рр.) [5, арк. 28; 6, арк. 28], Фоми Жигодуського і Михайла Рудковського (1824–1828 рр.) [7, арк. 28;], Христофора Мясковського (1833–1844 рр.) [8, арк. 228 зв.; 9, арк. 38 зв.], Вікентія Скибневського (1836–1846 рр.) [8, арк. 228 зв.; 9, арк. 38 зв.], Зенона і Адольфа Врублевських

(1846–1862 рр.) [10, арк. 408 зв.; 11, арк. 398 зв.; 12, арк. 364 зв.; 13, арк. 416 зв.; 14, арк. 163 зв.], Еміліана Врублевського і Петра Виноградського, Христофора Корбена (1913 р.) [27, с. 37; 45].

Серед вище перелічених осіб, більш детально зупинимось на двох поміщиках — Скибневському та Врублевському, про яких можна дізнатися з документу, збереженого у Державному архіві Волинської області. Зокрема, в ньому вказано, що у грудні 1836 р. під час публічних торгів у Волинському губернському правлінні поміщик з Ковельського повіту Вікентій Скибневський придбав земельні наділи у сс. Ворчин і Пузів (отримав по останньому восьмому народному перепису сімдесят п'ять селян чоловічої статі; орної землі 217 дес. 1920 саж.; сінокосної — 84 дес. 1680 саж.; по селянам, які вибули з села: орної землі 30 дес. 600 саж.; городної — 4 дес. 2016 саж.; сінокосної — 118 дес. 992 саж. тощо), які згодом продав своєму племіннику поміщику з Мінської губернії Пінського повіту, Адольфу Зеноничу Врублевському за 750 руб. сріблом.

Цікавим є «Инвентаръ поезуитского имения Деревни Ворчина и Части Села Пузова Волинской Губернии Владимирского уезда Приобретателю Помещику Викентию Скибневскому по силе указа Волинской Казенной Палаты на Грунте 1838 Года Месяца апреля 22 дня», який входить до цієї справи. Інвентарна інформація має графи, у яких зазначені імена і прізвища селян, кількість тварин (вказані: свині, вівці, телята, корови, лошаки, воли, коні) у господарстві голів сімей, їхня придатність чи непридатність до роботи, повинність селян, господарський інвентар (плуги, мотики, каплуни й ін.) і т.д. У окремій графі навпроти прізвища особи інколи фіксували прізвище, сімейний статус, переселення або його тимчасове місцезнаходження в іншому селі.

Щодо повинностей селян, то крім «барщини ... отбывають крестьяне Ворчинские и Пузовские сторожу по очереди Суточную и Варту ночную, двора и фольвареныхъ строеніи, до Копанія Огородов, Полотья, и поливанія Карусты, мазанія фольварковъ и Корчемьбезъ Панщины употребляютъ Панщина Челядная въ Графахъ означена употребляется только въ Летнее время чрезъ Шесть месяцевъ въ тоже время прядуть мотки со дворскаго прядивакоторое тоже за даремщину дочиста выдемо... по десять съ каждой хаты:/: какъ въ графахъ показано. На Барщину выходятъ о всходе, а съ оной сходятъ озаходе Солнца Вымолотываютъ озимины по Сорокъ сноповъ а Ярины по копе одной Выжинають озимины Копу одну, Ярины ... вяжутъ копь три за день Панщины въ Случае Транспортвъ берутъ на подводу озимино по пять а Ярины по Шесть Копцовъ. Шарварки въ

Графахъ означенные употребляются до подгребель и дороге...». Церковний староста та його сім'я були відсторонені від примусових обов'язків, які виконували залежні селяни [16]. Проте, серед останніх були й такі, які пиячили та не відробляли панщини, зокрема, один з них Мартин Максимович Охринюк (він же Грицюк). Поміщик Адольф Врублевський неодноразово засівав й обробляв його ґрунт, а також намагався виправити селянина, відправивши його у 1852 р. на один рік (у археографічному збірнику зафіксовано шість місяців) до арештантських рот за пияцтво та волоцюзтво. Однак, у ревізійській казці запис про Мартина Максимовича свідчить, що до власного дому він так і не повернувся [31, с. 262; 19, арк. 117 зв.].

Наступна частина справи стосується дворових будівель сс. Ворчин і Пузів, реєстру господарського

інвентаря, судових позовів поміщика на зменшення податку з його маєтку й ін. [16].

Окрім цього документу, в Державному архіві Житомирської області зберігаються ще дві справи, які вказують про викуп землі з Ворчино-Пузівського маєтку сільським населенням у поміщика Адольфа Врублевського. Зазначений подвірний список осіб, які мали сплатити викупну суму за садибну осілість понад 97 руб. [17;18].

Підсумовуючи, зазначимо, що дана тема дослідження побіжно опрацьована вітчизняними науковцями та потребувала введення нових джерел краєзнавчого наукового обігу, які відкривають шляхи для подальших розвідок.

Джерела та література:

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском, Волынском генерал-губернаторе. *Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв.* Киев, 1909. Ч. 8. Т. 3. LXXXVII. С. 309–315.
2. Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. / Всеукр. акд. наук. Соціально-економічний відділ. Комісія історико-географічна. Київ, 1930. 153 с.
3. Бердій М. М. Копні суди на українських землях у XIV–XVIII ст.: історико-правове дослідження. Монографія. Львів: Галицький друкар, 2014. 264 с.
4. Володимирський гродський суд. Подокументні описи актових книг. Київ, 2002. Вип. 1. Спр. 1–5. 1566–1570. 228 с.
5. Державний архів Волинської області (далі — ДАВО). Ф. 35. Оп. 5. Спр. 12.
6. ДАВО. Ф. 35. Оп. 5. Спр. 18.
7. ДАВО. Ф. 35. Оп. 5. Спр. 20.
8. ДАВО. Ф. 35. Оп. 5. Спр. 27.
9. ДАВО. Ф. 35. Оп. 5. Спр. 30.
10. ДАВО. Ф. 35. Оп. 5. Спр. 31.
11. ДАВО. Ф. 35. Оп. 5. Спр. 32.
12. ДАВО. Ф. 35. Оп. 5. Спр. 33.
13. ДАВО. Ф. 35. Оп. 5. Спр. 36.
14. ДАВО. Ф. 35. Оп. 5. Спр. 40.
15. ДАВО. Ф. 35. Оп. 5. Спр. 63.
16. ДАВО. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 447.
17. Державний архів Житомирської області (далі — ДАЖО). Ф. 115. Оп. 1. Спр. 401.
18. ДАЖО. Ф. 115. Оп. 1. Спр. 513.
19. ДАЖО. Ф. 118. Оп. 14. Спр. 304.
20. Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI — першої половини XVII ст. Монографія. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2008. 882 с.
21. Донесение возного о результатах произведённого им дознания по делу о нападении пана Михаила Пузовского на церковь в селе Пузове и разграблении церковного имущества, а также о нападении на дом священника при той же церкви. 1579 год, май 7 дня. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссией для разбора актов высочайше учрежденною пари Киевском военном. Подольском и Волынском генерал-губернаторе / *Временная комиссия для разбора древних актов. Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1322–1648 г.).* Киев: типография Г. Т. Корчак-Новицкого. 1883. Ч. 1. Т. 6. XXXII. С. 64–66.
22. Кравченко В. Реєстри книг Володимирського гродського суду 1621–1647 років. *Український археографічний щорічник.* Київ, 2007. Вип. 12. С. 321–384.
23. Обвинение земянки Пузовской в убийстве мужа. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском, Волынском генерал-губернаторе. *Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв.* Киев, 1909. Ч. 8. Т. 3. CXX. С. 478–484.
24. Поліщук В. Замкові книги волинських урядників як джерело з історії руського регіоналізму у Великому князівстві Литовському другої третини XVI ст. *Наукові записки.* Збірник праць молодих вчених і аспірантів. Київ, 2009. Т. 19 (1). С. 74–88.
25. Попелюшко В. О. Доменіальний (вотчинний, панський, поміщицький) суд на теренах України. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право».* 2016. № 2(14). С. 1–17.

26. Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. 36. док. і мат. 1993. 535 с.
27. Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии во владении коих находится не менее 50 десятин земли. Житомир: Волынский губ. стат. ком., 1913. 270 с.
28. Старченко Н. Вбивство князів Четвертинських: судовий процес на замирення на Волині в кінці XVI ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2007. Вип. 7. С. 83–110.
29. Старченко Н. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI–XVII століття). Київ: Laurus, 2014. 510 с.
30. Тищик Б., Бердій М. Організація та діяльність копних судів на українських землях у складі Речі Посполитої (XVII–XVIII ст.). *Вісник Львівського університету. Серія юрид.* 2010. Вип. 50. С. 105–110.
31. Український археографічний збірник / *Археографічна Комісія Української академії Наук*. Т. 1. К.: Друкарня УАН, 1926. 271 с.

Акаш КРИШАН

ПОЧАТОК ДОБИ ЛЕЩИНСЬКИХ У КОВЕЛІ: ОЧІЛЬНИКИ МІСЬКИХ САМОВРЯДНИХ СТРУКТУР У 1660 – 1670 рр.

На переломі XVII ст. Річ Посполиту струснув найпотужніший козацький виступ під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. Відтак на Наддніпрянщині з початком 50-х років постала Українська держава. Втім, значна частина західних земель нашої Батьківщини і надалі залишилися у складі Польсько-Литовської конфедерації. Життя там продовжило йти звичним (довоєнним) звичаєм. Місцеве українське населення включилося у відбудову поруйнованого бойовими діями господарства своїх теренів та з часом знову увійшло у тісну взаємодію з адміністративними чинниками Речі Посполитої, які у другій половині 50-х та першій половині 60-х років XVII ст. намагалися провадити більш лояльну політику у відношенні до т. зв. «русинів». Тими, хто залишився під владою колишніх та нових дідичів-шляхтичів та королівських урядників.

Одним з таких регіонів «продовження мирного співжиття» українського населення з «католицькою» та «іудейською» національними громадами у містах стала Ковельщина, зокрема, її центр — Ковель, яким з початком 60-х рр. заволодів представник видатного шляхетського роду — Вацлав Лещинський. Останній намагався дотримуватися «старих» звичаїв володарювання містом, в тому числі і підтримку місцевої Магдебурзької системи в особах керівників самоврядних структур. Надалі його нащадки «тримали» місто аж до середини XVIII ст., а, отже, можемо розглядати цілий період Лещинських в історії Ковеля. Про ковельських очільників міських ради та лави протягом першого десятиліття (1660–1670 рр.) панування Вацлава Лещинського у Ковелі потрібно сказати окремо.

Ще з початку XVII ст. ковельську лаву і, взагалі, увесь магістрат очолювали лентвійти, раду — кварталні бурмистри, а міську канцелярію — писарі. Про їх соціальне походження, професійну діяльність і виконання урядницьких функцій ми й оповімо далі.

Першим з лентвійтів, що очолювали міські органи самоврядування за старостування Вацлава Лещинського, був *Кирило Потійович*. У документах його ім'я згадується від початку лютого 1661 р., коли він був затверджений на уряді і присягнув у ратуші разом з іншими новообраними (чи переобраними) «керівниками міста»: кварталним бурмістром Макаром Йосиповичем, райцями Овдієм Оліфіровичем і Григорієм Панасовичем, лавником Анджеєм Зноєвським та писарем Домініком-Станіславом Стефановичем [2, арк. 2].

Соціальне походження Кирила Потійовича залишається наразі нез'ясованим. Однак, порівнюючи життєпис цієї людини, відображений в актових записах, з фактами її життя, можна з великою мірою вірогідності припустити, що раніше майбутній лентвійт займався торгівлею або ремеслом в якомусь з місцевих виробничих об'єднань майстрів.

Впадає в очі, що протягом перших тижнів каденції новообраного магістрату до лави було кооптовано ще трьох ковельчан — Федора Шпаківського, Федора Максимовича та Омеляна Панфіловича [2, арк. 11, 13, 15]. Зважаючи на їхню конфесійну і «національну» приналежність до одної й тої ж громади, що і новообраний лентвійт, можемо висловити обережний здогад, що останній, мабуть, «попіклувався», щоб до підконтрольних йому органів місцевого самоврядування потрапили саме визначені особи.

Упродовж 1661–1664 рр. Кирило Потійович не лише судив ковельських міщан, а й сам деколи виступав у ролі позивача чи відповідача. Так, на початку грудня 1661 р. міщанин Федір Попович скаржився на лентвійта, звинувачуючи його у не поверненні боргу, а вже у березні наступного року сам лентвійт висунув аналогічні претензії до ковельчанина Остапа [2, арк. 70 зв., 86 зв.].

Безперервне трьохлітнє урядування Кирила Потійовича несподівано завершилося у середині травня 1664 р., після чого його місце на певний час обійняв Овдій Оліфірович [2, арк. 176 зв., 194 зв.]. Наприкінці липня того ж року замковий уряд і члени магістрату погодилися довірити управлінські функції Гжегожу Добростанському, який до цього виконував квартальний бурмістр [2, арк. 207 зв.]. В майбутньому Кирило Потійович відійшов від активної участі у «політичному житті» міста і вже більше не висував свою кандидатуру під час щорічних елекцій до магістрату. Після виходу зі складу міського уряду його матеріальне становище помітно погіршилося. Хоча Кирилу Потійовичу і вдалося на початку березня 1665 р., тобто майже через рік після «виходу на пенсію», стягнути з міщанина Степана Лешковича борг у 18 польських злотих, проте це суттєво не покращило ситуацію [3, арк. 46 зв.]. Вже у серпні колишній лентвійт разом із дружиною Вівдею Іванівною заборгували 70 польських злотих ковельському провентовому писарю Ізарелю Шмойловичу, а ще через два роки Кирило Потійович опинився у боржниках майбутнього члена магістрату Степана Івановича Кривди, якому завинив 17 польських злотих (1667) [2, арк. 122 зв.]. Надалі колишньому лентвійту з невідомих причин знадобилася досить велика сума грошей (220 польських злотих), які він вирішив позичити у шляхтича Вербицького, заставивши власну садибу (1671). Огляд нерухомої власності Кирила Потійовича був проведений лавниками, серед яких за іронією долі був і колишній позивач Степан Кривда [4, арк. 108 зв.]. На жаль, через брак джерел неможливо простежити, як склалося подальше життя першого ковельського лентвійта за період старостування Вацлава Лещинського. Проаналізувавши статистичні данні про населення міста за 1693 і 1698 рр. [10, арк. 265–275], ми дійшли висновку, що до того часу Кирило Потійович та його дружина вже померли, оскільки вони у реєстрах мешканців Ковеля за вищевказані роки не згадуються.

Протягом 1664–1670 років лентвійтом і керівником ковельської лави був міщанин, а до того цехмістр золотарів *Гжегож Добростанський* [2, арк. 207 зв.; 9, арк. 260 зв.; 5, арк. 103]. Він належав до «польської» громади міста і був католиком. Відомо, цей лентвійт

посідав фільварок під містом [4, арк. 195 зв.] і, очевидно, володів іншою нерухомістю в межах самого Ковеля. Попри поважний статус і прибуткове місце в ковельському уряді, Добростанський часто позичав гроші у заможних міщан і навколишньої шляхти. Так, на початку січня 1670 р. Шимон Клечковський, урядник шляхтича Яна Молодинського, стягнув з ковельського лентвійта борг у сумі 80 польських злотих. Того ж року він повернув ще 100 злотих шляхтичу Стефану Вежицькому, про що залишився запис у ковельських книгах [3, арк. 310 зв. — 312].

Квартальні бурмістри почергово обиралися з числа радників. Як ми вже згадували у попередньому підрозділі нашої роботи, ковельські райці на практиці не завжди сумлінно дотримувалися теоретичних засад магдебурзького права, а місцева рада виконувала дорадчу функцію при лаві та її очільнику. Окрім цього, особи, обрані на уряди квартальних бурмістрів відповідно до привілею ще королеви Бони (1556), звільнялися від сплати чиншу, а згідно з розпорядженням ковельського старости Вацлава Лещинського мали контролювати міські видатки та збирати різні внутрішньоміські мита (вагове, мостове, волове та ін.). Вони ж наглядали за станом міських укріплень, брам, мостів та ратуші, відповідали за проведення відповідних ремонтних робіт на цих об'єктах [1, арк. 2–2 зв., 7 зв.]. З огляду на те, що протягом 1660–1670 рр. до складу ради входило щорічно по 4 урядники [2–9], ми вдамося до стислого характеристики їх діяльності.

У складі міської ради, що приступила до виконання своїх обов'язків у лютому 1661 р., було троє райців (ковельчани Овдій Оліфірович, Григорій Панасович та Анджей Зноєвський) під началом квартального бурмістра *Макара Йосиповича* [2, арк. 2]. Таким чином, ця самоврядна колегія на початок старостування у Ковелі Вацлава Лещинського на $\frac{3}{4}$ складалася з русинів. Кожен з райців по черзі виконував функції квартального бурмістра. Вже наступного 1662-го року до складу магістрату внаслідок традиційної лютневої елекції було включено Федора Себастьяновича, який від початку квітня очолював раду. На той час йому підлягали як «старі» райці (Макар Йосипович та Анджей Зноєвський), так і «новий» член колегії — колишній лавник Омелян Панфілович [2, арк. 78 зв., 88].

У 1663 р. міський уряд поповнився новими особами. Це були колишні лавники Богдан Андрійович та Захарій Тимошевич, які долучилися до «старої» ради [2, арк. 120, 123, 139].

На початку 1664 р. на публічну арену міського життя вийшов майбутній лентвійт, а тоді райця, *Марко Ніфанович*, що через півроку вперше посів уряд

бурмістра (у цій ролі бачимо його ще в 1666 році) [2, арк. 176 зв., 206, 243].

У 1665 р. у складі ради помітні наступні ковельчани: *Федір Максимович*, Марко Ніфанович, Григорій Панасович та Анджей Зноєвський. Причому перший і очолює цю самоврядну колегію майже протягом півроку [2, арк. 243, 266 зв.]. Надалі — у 1666 р. — уряд бурмістра знову посідає вже відомий нам Марко Ніфанович [3, арк. 34], до якого у 1667–1669 рр. «доєднуються» новообрані райці *Григорій Панасович*, *Захарій Тимошевич* та *Ян Козловський*, кожен з яких протягом цих років (з перервами) неодноразово посідав уряд очільника ради [3, арк. 110 зв. — 318].

Станом на 1670-й рік до складу магістрату входило (окрім лентвійта) п'ятеро осіб, серед яких квартальний бурмістр *Ян Станіславович*, райця Мартин Собковський та лавники Степан Іванович, Семен Макарович і Ян Гневський [5, арк. 104 зв.]. Цікаво, що перший лавник перебував у складі магістрату (неодноразово посідаючи уряд квартального бурмістра) до початку березня 1676 р., а двоє інших залишалися на своїх урядах, поступово входячи до складу ради як райці та бурмістри, до 1688 та 1694 рр. відповідно [11, арк. 5 зв., 186 зв.; 9, арк. 26 зв.]. А, отже, ковельський магістрат був одним з небагатьох, де квартальні бурмістри посідали свій уряд нечітко визначену кількість днів. В сусідньому польському Ужендові другої половини XVII ст. квартал складав 1,5 місяці, що також не відповідало теоретичним засядам «німецького права» [14, s. 80]. А щодо суворої регламентації проведення судових засідань, то у Ковелі вони відбувалися у різні дні тижня, а на початку зими і в середині літа міський уряд з незрозумілих причин тимчасово припиняв свою діяльність. Це, у свою чергу, суперечить принципам, що їх дотримувалися судові колегії у деяких інших містах Речі Посполитої, де досить чітко функціонував розпорядок розгляду скарг та позовів міщан. В Ужендові, наприклад, члени магістрату проводили засідання та розглядали справи спочатку щосереди, потім також щопонеділка, а пізніше і кожного дня, включаючи навіть неділю, якщо цього вимагала ситуація [14, s. 100].

Поширеною у ковельському магістраті 1660–1670 рр. була практика «успадкування» («кооптації» міськими урядниками своїх родичів (синів) до складу лави і ради). У досліджуваний нами проміжок часу у місті проживали представники щонайменше двох родин, представники котрих чи то поступово, чи то навіть одночасно(!) могли посідати уряди лавників, райців, бурмістрів. На першочергову увагу заслуговують родинні зв'язки колишнього райці ковельської ради *Захарія Тимошевича*, який, хоч і перебував на відповідному уряді ще на початку 60-х рр. XVII ст. [3,

арк. 311 зв.; 4, арк. 37 зв.], все ж таки «зміг» посприяти тому, що аж через майже 20 (!) років по тому один з його синів — *Григорій Захарійович* був обраний до складу ради (на «успадкований» уряд?) райцею, лише рік до цього побувши лавником [9, арк. 120, 180–180 зв.]. Наприкінці XVII ст. у документах фігурує ім'я вже другого сина *З. Тимошевича* — *Лукаша*, який присягнув на лавничий уряд (по брату?) вже у березні 1698 р., лише за рік після того, як *Григорій* «спустив» уряд квартального бурмістра [11, арк. 225 зв.–226; 12, арк. 86.].

Отже, як можемо вважати, впродовж першого десятиліття володіння (спочатку де факто, а з 1664 р. — де юре) цим волинським регіоном Вацлавом Лещинським до ковельських ради і лави (а на той час ці структури були надто тісно пов'язані між собою) обиралися, переважно, заможні міщани, які чи то займалися торгівлею, чи то належали до ремісничих цехів міста. Втім певний відсоток від загальної кількості обраних до магістрату протягом досліджуваного періоду складають і т. зв. «кревняки» колишніх лентвійтів, квартальних бурмістрів і райців, яким, зазвичай, вдавалося «успадкувати» уряди, що їх посідали їхні близькі родичі. Однак ця остання теза ажніж не дозволяє зробити висновок про наявність певної «родинної олігархії» у ковельських органах міського самоврядування, оскільки до ради і лави, причому неодноразово, могли бути «кооптовані» і не «свої» особи — наприклад, новоприсяглі міщани, які, відповідно, не мали потужних родинних чи дружніх зв'язків у місті, але намагалися їх отримати, щоб «вкорінитися» у громаді. Термін посідання міських урядів обраними для цього ковельчанами також не був суворо регламентований і міг коливатися від одного року до двадцяти (з перервами) і більше в залежності від того, наскільки для цього була сприятлива ситуація.

Протягом 1660–1670 рр., як і до цього, міську канцелярію очолював **писар** — особа, що добре розбиралася у праві, завідувала міським діловодством, а іноді й освітніми закладами у місті. Тут варто відзначити, що писар, як і квартальний бурмістр, користувався певними особистими привілеями, яких, наприклад, не мали райці та лавники: ще у 1556 р. королева Бона звільнила ковельських бурмістра та писаря від сплати чиншу [13, с. 57].

Варто відзначити, що протягом усього XVII ст. писарями у Ковелі були майже виключно представники «католицької» громади міста. Єдиний виняток — *Федір Андрійович*, який в актових записках за вересень 1662 р. фігурує як ковельський писар [2, арк. 105]. Щоправда, він міг бути підписком, адже впродовж 1661–1665 рр. міське діловодство прова-

див поляк Домінік-Станіслав Стефанович. З інших підписків відомий Мацей Калиновський (1663) [2, арк. 119, 129, 199, 209 зв.].

Те, що повноваження писаря належали майже виключно представниками польської спільноти міста, можливо, вказує на їх кращу освітню підготовку. Не виключено також, що власники і управителі міста, що були поляками, віддавали перевагу своїм одноплемінникам і з інших міркувань [1, арк. 23].

Першим ковельським писарем у досліджуваний період був *Домінік-Станіслав Стефанович*. Коло його обов'язків було досить великим і подекуди вражало своїм різноманіттям. Наприклад, однією з основних функцій цього члену місцевих органів самоврядування, окрім звичного — ведення актових книг ковельської ратуші, було реагування на кореспонденцію, котра надходила від вищих адміністративних ланок Речі Посполитої. Так, на початку березня 1662 р. Домінік Стефанович отримав листа від писаря Львівської комори Габрієля Бернатовича, в якому йшлося про впровадження нової цінової політики щодо продажу шкіри (і виробів з неї) та встановлення нових форм оподаткування цього виду продукції [2, арк. 82 зв.]. Вочевидь, саме міський писар ознайомив (а, може, і детально роз'яснив суть) з цим документом членів магістрату, позаяк саме останні мали прийняти нові вказівки зі Львова до виконання і стежити за дотриманням місцевими ремісниками і торгівцями нових податкових норм.

Часом очільнику міської канцелярії доводилося заміщати квартального бурмістра, котрий з якихось причин (відсутність у місті, хвороба, господарські клопоти) не міг виконувати свої обов'язки. Вперше Домінік Стефанович очолив ковельську раду (і лаву) в середині червня 1664 р., хоча його «каденція» тривала лише 3–4 дні. Проте вже з другої половини серпня того ж року писар знову посів уряд квартального бурмістра і залишався на ньому до початку наступного — 1665-го — року [2, арк. 199, 209 зв., 243]. Очевидно, це було пов'язано з певною кризою (обставини виникнення якої нам не відомі) в середовищі радецької колегії міського уряду Ковеля влітку — восени 1664 р. Принагідно відзначимо, що на своєму уряді Домінік Стефанович залишався принаймні до початку весни 1672 р., тобто очолював міську канцелярію понад 10 років поспіль, що, безперечно, свідчить про неабиякий авторитет цього міщанина серед членів магістрату та їх патрону — старостинського уряду.

Опрацьовані джерела та історіографія дали змогу дослідити особливості практичного використання міською громадою Ковеля маґдебурзької системи самоврядування в період 1660–1670 рр.

Характерною рисою більшості тогочасних українських міст Волині, Київщині та Брацлавщині була їх залежність від землевласників, які продовжували втручатися у життя громад навіть після надання їм маґдебурзького привілею. Система міського самоврядування в Ковелі мала особливі прикмети, чому посприяв статус міста як центру королівського староства. Опрацювання ковельських актових книг та інших доступних джерел дозволило виділити основні принципи та специфічні риси місцевого самоврядування:

- судові засідання у магістраті відбувалися за участі представників обох самоврядних структур (ради і лави) під загальним головуванням лентвійта, який увібрав основні функції вїйта;
- до складу органів міського самоврядування у Ковелі входили представники обох християнських громад — католицької і «руської» («унійної»), причому у різні роки кількісне співвідношення перших та останніх не надто відрізнялися. Відомо, що русини посідали більшість урядів у раді і лаві, однак писарями практично завжди були католики;
- щорічні вибори до ковельської ради відбувалися на початку лютого за участі цехмістрів, а подеколи і попередніх урядників. Втім, кооптація до складу лави нових членів, а також перехід «старших лавників» в палату «райців» міг відбуватися протягом цілого року, з огляду на поточні потреби магістрату;
- важливу роль у процесі обрання міщан до складу органів самоврядування відігравала їхня приналежність до купецько-ремісничого прошарку Ковеля;
- усіх канонів маґдебурзького права у ранньомодерному Ковелі часто не дотримувалися, зокрема, деякі колишні члени магістрату після завершення терміну перебування на уряді (який міг тривати довше, ніж було передбачено законодавством) нерідко претендували на повторне обрання до складу ради або лави. Крім того, до міського уряду могли потрапити і близькі родичі діючих міських урядників.

Наявність у місті давніх традицій самоврядування сприяла поступовому соціальному вивищенню представників заможних верств населення, які і формували елітний прошарок міської громади. В той же час, її пряма залежність від замкового (старостинського) уряду у питаннях управління і оподаткування ковельських міщан залишається однією з особливих рис Ковеля. Окремо слід відзначити, що сам склад міського уряду обирався за безпосередньої і дуже активної участі замкових намісників, які виступали гарантами соціально-економічних прав і свобод міщан.

В ході дослідження вдалося встановити імена усіх очільників ковельських самоврядних структур означеного періоду. Протягом 1660–1670 рр. магістратом керували лентвійти за офіційної відсутності у системі владної ієрархії уряду вїта. Точного терміну

перебування на уряді того чи іншого лентвійта не зафіксовано; можна припустити, що передача повноважень від одного очільника магістрату до іншого відбувалася перед замковою старостинською адміністрацією з врахуванням побажань міських урядників.

Джерела та література:

1. ЦДІАК України. Ф. 35. Оп. 1. Спр. 1 [Ковельська міська книга за 1646–1770 рр.]. 51 арк.
2. ЦДІАК України. Ф. 35. Оп. 1. Спр. 2 [Ковельська міська книга за 1661–1665 рр.]. 292 арк.
3. ЦДІАК України. Ф. 35. Оп. 1. Спр. 3 [Ковельська міська книга за 1665–1670 рр.]. 381 арк.
4. ЦДІАК України. Ф. 35. Оп. 1. Спр. 4 [Ковельська міська книга за 1670–1673 рр.]. 310 арк.
5. ЦДІАК України. Ф. 35. Оп. 1. Спр. 5 [Ковельська міська книга за 1673–1676 рр.]. 189 арк.
6. ЦДІАК України. Ф. 35. Оп. 1. Спр. 6 [Ковельська міська книга за 1676–1678 рр.]. 190 арк.
7. ЦДІАК України. Ф. 35. Оп. 1. Спр. 6 а [Ковельська міська книга за 1676–1680 рр.]. 196 арк.
8. ЦДІАК України. Ф. 35. Оп. 1. Спр. 7 [Ковельська міська книга за 1680–1686 рр.]. 279 арк.
9. ЦДІАК України. Ф. 35. Оп. 1. Спр. 8 [Ковельська міська книга за 1686–1690 рр.]. 283 арк.
10. ЦДІАК України. Ф. 35. Оп. 1. Спр. 9 [Ковельська міська книга за 1690–1694 рр.]. 283 арк.
11. ЦДІАК України. Ф. 35. Оп. 1. Спр. 10 [Ковельська міська книга за 1694–1697 рр.]. 227 арк.
12. ЦДІАК України. Ф. 35. Оп. 1. Спр. 11 [Ковельська міська книга 1697–1700 рр.]. 273 арк.
13. Архив ЮЗР. Киев, 1869. Ч. 5, т. 1. 675 с.
14. Surdacki Marian. Urzędów w XVII i XVIII wieku. Miasto. Społeczeństwo. Życie codzienne. Lublin, 2007. 656 s.

Владислава ДЕЛІМАН

ВОЛИНСЬКИЙ КОМПОНЕНТ УКРАЇНСЬКОГО ПОЧАТКОВОГО КИРИЛИЧНОГО ДРУКАРСТВА

Поява друкарства в будь-якій країні завжди визначала рівень її продуктивних сил та культурного розвитку. Ось чому так високо оцінюються в Україні події далекого 1574 року коли у Львівській друкарні Івана Федорова (Федоровича) були надруковані «Апостол» і «Буквар», що започаткували бурхливий розвиток національного книговидавництва, яке було тісно пов'язане з визвольним рухом в українських землях кінця XVI–XVII ст. [3, с. 11].

Розвиток друкарської справи в Україні є найкращим підтвердженням благотворного впливу ренесансної культури Європи Нового часу [5]. Наприкінці XVI–початку XVII ст. більшість друкарень, що створювались при братствах, видавали літературу переважно духовного і світського спрямування. Поширення освіти спричинило великий попит на навчальну і наукову літературу.

Історіографія початкового українського друкарства (вітчизняна і зарубіжна) достатньо вагома. Ще у XIX ст. проблему його виникнення та розвитку вивчали поляк Єжи Бандтке, галичани Денис Зубриць-

кий і Яків Головацький, дослідник Львова Ігнат Ходинецький. На початку XX ст. це питання досліджували українські вчені І. І. Огієнко, М. С. Грушевський, І. С. Свенціцький, М. О. Макаренко, І. П. Крип'якевич.

Сучасна вітчизняна історіографія проблеми збагатилася фундаментальними працями А. М. Дегтеренко, Я. Д. Ісаєвича, Я. П. Запаска, О. Я. Мацюка, О. А. Купчинського, Є. Й. Ружицького, М. П. Ковальського, Г. І. Коляди, П. М. Кралюка, Ю. М. Нікольченка, Р. П. Торконяка (о. Рафаїл) та інших.

Важливий внесок у з'ясування складних питань, пов'язаних з українським початковим друкарством, належить зарубіжним дослідникам: Є. Л. Немировському, О. О. Сидорову, Т. Н. Каменевій, О. О. Гусевій, А. С. Зерновій (всі з Росії), Г. Я. Голенченку, М. Б. Ботвіннику (Беларусь), П. Атанасову (Болгарія), Х. Клаусу (Німеччина), І. Крайцеру (Італія), Р. Матісену (США), Ф. Соколовій (Чехія), Е. Ойтозі (Угорщина), Дж. С. Г. Симмонсу (Велика Британія).

Разом з тим, поважний вік і, поза сумнівом, блискучість вітчизняної і зарубіжної історіографії так і не

розставили крапки над «і» у цьому питанні, а навпаки — загострили інтерес дослідників до нього, особливо з наближенням офіційної дати — 450-ї річниці кириличного книгодрукування в Україні.

Виходячи із означеного, виникла потреба ще раз звернутися до проблеми дослідження історії українського кириличного друкарства, особливо його початкового етапу, у контексті розвитку кириличного друкарства на Волині, визначення інформаційного потенціалу джерел, ступеня їх опрацьованості та репрезентативності, коли поява власного книговидавництва (богослужбового, полемічного, шкільного, наукового і літературного) була важливою подією в історії українського народу на шляху до самовизначення та майбутньої державності.

Джерельна база нашого дослідження — це система письмових артефактів (за своєю суттю — документів), різних за типами і видами, залежно від способу кодування інформації.

У наукових розвідках з історії друкарства (не тільки українського) і дотепер триває полеміка, яку з двох категорій джерел — документальні чи «друкарські» (тобто самі видання) — вважати основною, а яку допоміжною. Аргументи обох сторін непереконливі: на нашу думку артефактні джерела зазначених типів, безумовно є основними. Вони себе взаємно доповнюють, що робить їх різноманітними та переконливими.

Кириличні стародруки в Україні збереглися нерівномірно. З видань великого тиражу дійшли до наших днів переважно десятки, інколи сотні примірників, що знаходяться у книгозбірнях різних країн, або у приватних колекціях. Нерідко вони ще й тепер зустрічаються по старих монастирях і церквах. Натомість невеликі за тиражем видання відомі лише в одному-двох примірниках.

Недостатньо збереглася і внутрішня документація друкарень. Причин тут декілька:

- її розпорошеність по архівних матеріалах різних установ, що ускладнює пошук;
- відсутність практики ведення та зберігання документації з боку власників друкарень.

Серед джерел з історії кириличного друкарства і книгодрукування, які є у науковому обігу, можна виділити основні типи, споріднені загальною видовою ознакою:

- безпосередньо стародруки;
- нормативні акти щодо створення і статусу друкарень;
- внутрішню документацію друкарень, зокрема фінансову;

- «особисті справи» майстрів друкарської справи та їхніх помічників у складі фондів адміністративних, судових і фінансових установ;
- особиста переписка та інші приватні документи власників друкарень та друкарів;
- каталоги старих книгозбірень, бібліотек і приватних колекцій.

У першій групі провідне місце займають грамоти про надання особам і об'єднанням виробників (у нашому випадку — цехам) права видавати книги, підтвердження видавцям їхніх привілеїв, судові ухвали та інші правові акти. Православні видавці отримували грамоти на право друкування від церковних владик вищого рангу (константинопольського та антиохійського патріархів, митрополитів, єпископів).

Одним з перших документів, що були видані ієрархами православної церкви з метою організації кириличного друкарства в Україні, була грамота, видана 25 січні 1586 р. антиохійським патріархом Йоакимом IV Дау, якою дозволялося створення у Львові Успенського братства, а в його складі — церкви, школи, друкарні і шпиталю [12, с. 82–83].

Православні друкарні на теренах Лівобережної України діяли в першій половині XVII ст. у межах положень «Статей для заспокоєння руського народу» 1632 р. без офіційних дозволів органів державної влади Речі Посполитої. Проте видавці кириличних друку в Руському воєводстві, починаючи з кінця XVI ст., вважали за необхідне отримувати для себе королівські привілеї, хоча часто їхня наявність не забезпечувала їм реальної гарантії видавничих прав в умовах жорстокого контролю з боку місцевої польської влади та католицького духовенства.

Визначну роль у справі кириличного книговидавництва в Україні відіграли друкарні Волині останньої чверті початку XVI — початку XVIII ст. І. І. Огієнко вказує на існування в означений період дев'яти кириличних друкарень: Острожська (м. Острог), Дерманська (с. Дермань, поблизу м. Острога), Костянтинівська (м. Костянтинів), Почаївська (м. Почаїв), Рохманівська (містечко Рохманів поблизу м. Крем'янця), Четвертинська (с. Черветня поблизу м. Луцька), Луцька (м. Луцьк), Чорненська (с. Чорна, між містами Рівне і Луцьк), Крем'янецька (м. Крем'янець) [11, с. 188–246].

В українському національно-духовному поступі Пізнього Ренесансу особливе місце належало друкарні Острожського слов'яно-греко-латинського колегіуму (1576–1636), ідея заснування якого належала православному магнату князю Костянтину-Василію Острожському. З метою створення друкарні, у 1574 р. К.-В. Острожський запросив до своїх володінь зі Львова досвідченого майстра слов'янського друку Івана

Федорова і призначив його управителем друкарні Дерманського монастиря. Після відкриття колегіуму у 1576 р. І. Федоров переходить до Острога і до другої половини 1577 р. упорядковує друкарню вишу. Друкарня почала повноцінно працювати з літа 1577 р. Відкриття колегіуму в Острозі прискорило цей процес і надало йому нових імпульсів: друкарня була вже необхідна і для підготовки літератури навчального і суспільно-громадського спрямування.

Першою друкованою книгою Острозького культурного осередку вважається «Буквар» 1578 р.; до кінця 1580 р. у друкарні були видані Новий Завіт і Псалтир та на 52 окремих аркушах — предметний покажчик до Нового Завіту [10, с. 178–183].

У друкарні Острозького колегіуму було виготовлено низку книжкових шедеврів. 3-поміж них — одна з національних святинь України — Острозька Біблія 1581 р. [9].

Князь К.-В. Острозький, захоплений ідеєю боротьби за українську національну культуру, за ствердження позицій православ'я, вирішив видати повний текст Біблії, якого на той час не існувало у східнослов'янських народів. Головною проблемою, яка постала перед редакторами, було питання, який текст взяти за її основу. Про це, зокрема, йдеться в першій передмові до цього видання, написаній від імені К.-В. Острозького. Там говориться про те, що не знайдено ні однієї книги Біблії, куди б входили всі книги Старого Завіту, перекладені старослов'янською мовою.

Було виявлено і досліджено багато інших біблійних текстів різними мовами: з Москви (Геннадієва Біблія), Болгарії, Греції, Константинополя, Сербії, Риму, Проте між ними були значні відмінності. Порівнявши тексти, редактори зупинилися на грецькому перекладі т. зв. Септуагінті, або Перекладі сімдесяти перекладачів — зібранні перекладів Старого Завіту на давньогрецьку мову, виконаних у III–I ст. до н. е. в Александрії [7, с. 98–99]. Існуючі старослов'янські переклади укладачі зв'язали їх із Септуагінтою. Окрім того, використовувалася й Вульгата — латинський переклад Біблії IV ст.

Редактори Острозької Біблії виконали титанічну роботу, здійснивши порівняльний аналіз різноманітних біблійних текстів. Імовірно, ця робота здійснювалася під керівництвом Герасима Смотрицького. Саме він виступає автором прозової та віршованої передмов до Біблії. Також можна припустити, що Г. Смотрицький є автором вірша-присвяти на герб князів Острозьких, яким відкривається Біблія. Окремі дослідники вважають, що він є автором передмови, написаної від імені К.-В. Острозького.

Важливу роль в укладенні Острозької Біблії відіграв також І. Федоров. Останній є автором післямови

до цього видання. Із післямови випливає, що друкар виконував як технічну, так і редакторську роботу.

До укладачів Острозької Біблії є підстави зараховувати Тимофія Михайловича. У 1580 р. він видав твір під назвою «Книжка, собрание вещей нужнейших въ кратце скорого обрѣтенія в Книзе новаго завіта» (тобто — скорочене зібрання інформаційних джерел, що допомагають швидко відшукати в Новому Завіті потрібні місця). Це був алфавітно-предметний покажчик до Нового Завіту. Певний стосунок до роботи над Острозькою Біблією могли мати Михайло Гарабурда, королівський секретар, відомий у той час дипломат, греки Діонісій Палеолог (Раллі) та Євстахій Натаніель, що допомагали перекладати Септуагінту, та інші.

Хоча Острозьку Біблію до друку готували різні фахівці (знавці давніх мов та біблійних текстів, учені-філологи, майстри друкарської справи), все-таки головну роль у її появі відіграв безпосередньо К.-В. Острозький. Мотиви видання книги (принаймні частково) були пояснені в передмові до Біблії, написаній від його імені. Князь говорив, що відважився на видання Святого Письма, сподіваючись на милосердя Боже. Водночас князь звертає увагу на справи земні, власне, на міжконфесійну боротьбу, що точилася в той час в українських землях, ведучи мову про переслідування «Христової Церкви», тобто православ'я з боку католицизму [10, с. 185–186].

Репрезентувавши повний корпус біблійних книг слов'янською мовою (реально створивши слов'янський біблійний канон), острозькі книжники продемонстрували, що існує база для «богословствування» цією мовою. Звідси стають також зрозумілими намагання українськи книжників кінця XVI–початку XVII ст. подати старослов'янську мову як «божественну». Це чітко простежується у творах І. Вишенського, в азбуках, граматиках, словниках, зокрема — «Граматиці» М. Смотрицького.

Острозька Біблія кодифікувала оновлений українцями варіант старослов'янської мови, який набув поширення в православному слов'янському світі. Власне, мова Острозької Біблії — це вже не мова Кирила й Мефодія, на що звертав увагу І. Франко [15, с. 388–404]. Це була українізована старослов'янська мова. Видання Острозької Біблії стимулювало формування на цій мові богословської думки і термінології.

При укладенні Біблії використовувалися як старослов'янські й грецькі тексти, що відповідало духу давньоруських і візантійських традицій, так і тексти, які прийшли із Заходу — чеські біблійні переклади, Вульгата, що була канонічним старозавітним текстом для католиків. Острозька Біблія стала своєрідною прелюдією для появи наприкінці

XVI–початку XVII ст. полемічної православної літератури, написаної тогочасною українською книжною мовою [16, с. 133–134].

Доля Острозької друкарні остаточно не з'ясована. За одними свідченнями, вона була передана княгиню Ганною-Алоїзою єзуїтам у 1636 р. Існує також переказ, що Лаврська друкарня у Києві почалася з друкарні Острозького колегіуму. Проте відомо, що під час Національно-визвольної війни у серпні 1648 р. козаки взяли штурмом Острог. Під час бою за місто згоріли костел, єзуїтська колегія та друкарня.

І. І. Огієнко навів перелік друків Острозької друкарні з 1580 по 1607 рр.: «Новий Завіт з Псавтирем» (1580); «Собраніє вещей нужніших» — покажчик до Нового Завіту Тимоха Михайловича (1580); Острозька біблія (1581); Хронологія Римші (1581); Листи Патріарха Єремії (бл. 1584); «Како подобает знаменоватися» (бл. 1587); «Ключ Царствія Небеснаго» Г. Смотрицького, (1587); Ставленича грамота (1587); «Исповиданіє о исхожденіи Св. Духа» (1588); «О единой истинной Православной Вірі» (1588); «Книга о постнічестві» (1594); «Маргарит» (1595); «Обвіщаніє (про православність Грецької церви)» К.-В. Острозького (1595); «Апокризис» Филалета (1598); «Книжиця в 10 розділах» (1598); «Часослов» (1598); «Псавтир слідування» (1598); «Отпис Клирика Острозького» (1599); «Друга відповідь Клирика Острозького» (1599); «Часослов» (1602); «Лямент» (1603); «Требник» (1606); «Молитвослов» (1606); «Лікарство на оспальний умисл» (1607); «Житіє Марії Єгипетської» (без дати) [11, с. 200–201].

З Іваном Федоровим відомі імена ще сімох друкарів, що працювали у друкарні колегіуму: Іван Федорович (син І. Федорова), Василь Лосятинський (слуга І. Федорова), Гринь Іванович із Заблудова (учень І. Федорова), Сацько Сенькович і Семен Корунка (учні І. Федорова зі Львова), отець Мина (наближений до московського князя А. Курбського), Василь Суразький [7, с. 72].

Перші кроки історіографії кириличного друкарства були зроблені українськими книжниками вже в XVII–XVIII ст. Одним з перших до стародруків у своїй творчості звертався полеміст Захарія Копистенський [7, с. 117]. Йому приписують авторство у написанні в 1623–1627 рр. Густинського літопису, в якому серед найважливіших подій української історії з часів Русі до 1597 р. згадується винайдення «преславного художества друкарського».

Кінець XVIII – перша пол. XIX ст. були часом подальшого розвитку бібліографії з історії вітчизняного друкарства. Митрополит Київський та Галицький, церковний історик, бібліограф, письменник і перекладач Євген (Євфимій) Болховітінов (1767–1837)

у 1805 р. опублікував у журналі «Друг просвещения» статтю «Иоанн Федоров», яка із змінами і доповненнями автора виходила у 1806, 1813, 1818, 1827 рр. Окремо, у часописі «Вестник Европы», дослідник видрукував матеріал «О славяно-русских типографиях», присвячений історії створення та діяльності кириличних друкарень у Східній Європі [4, с. 81–82].

На західноукраїнських землях у складі Австрійської імперії початок джерельних досліджень у галузі історії друкарства пов'язаний з іменем професора Львівського університету та настоятеля Онуфріївського монастиря Модеста Гриневецького (1756–1823). Він звернув увагу на надгробок Івана Федорова й порівняв вміщений на ньому знак з видавничою маркою «Апостола» 1574 р. Львівський дослідник на підставі стародруків та архівних матеріалів подав відомості про кілька кириличних друкарень — Острозьку, Львівського Успенського братства, Михайла Сльозки. Матеріали пошуків М. Гриневецького пізніше були опубліковані польським істориком, мовознавцем, бібліографом і видавцем Є. С. Бандтке (1768–1835) [17, с. 385–388] та видатним українським письменником, поетом, перекладачем, вченим, публіцистом, громадським і політичним діячем І. Я. Франком [14, с. 175–176]. При вивченні кириличних книг Бандтке Є. С. звертався за консультаціями до Феофіла Кудревича (1766–1836), викладача Краківського університету, українця за походженням.

Вивченням стародруків пізніше займався й інший настоятель Онуфріївського монастиря, польський історик Львова, його церков і монастирів, краєзнавець Варлаам Компаневич (1777–1858) [18, с. 71–72].

Український освітній і церковний діяч Іван Могилянський (1727–1831) у своїй праці «Відомість о руськім язиці» наводить бібліографічні описи низки кириличних стародруків та свої спостереження щодо вживання в них церковнослов'янської та руської (української) мов.

Історії кириличного друкарства на західноукраїнських землях була присвячена бібліографічна праця: «Historyczne badania o drukarniach Rusko-Słowiańskich w Galicyi» українського історика, етнографа й архівіста Дениса Зубрицького (1777–1862), в якій автор представив діяльність православної церкви по створенню кириличних друкарень «корисною галицько-руській (червоноруській) народності та її просвітництва» [6].

Зубрицький Д. І. використав численні архівні документи з історії українського друкарства XVI–XVIII ст. і вперше опублікував два акти про друкарню Івана Федорова: заяву Ізраїля Якубовича 1584 р. щодо друкарського обладнання, яке йому заставив у 1579 р. І. Федоров, а також грамоту Гедеона Балабана 1585 р. у справі

викупу друкарні, що колись належала Івану Федорову. Обидва документи зберігалися в архіві Львівського Ставропігійного братства [12, с. 69–70, 80–82].

Значним кроком вперед у вивченні кириличних стародруків українського походження стала поява у другій пол. XIX — на початку XX ст. фундаментальних бібліографічних праць російських вчених П. М. Строева (1796–1876), І. П. Каратаєва (1817–1886), В. М. Ундольського (1816–1864), О. С. Родоського (1838–1908) та українських дослідників І. О. Левицького (1850–1913) та І. С. Свенціцького (1876–1956).

Заслугою П. М. Строева було ґрунтовне вивчення редакційних текстів (передмов та післямов) до видань українських друкарень кінця XVI–XVII ст. За його словами, «критический обзор предисловий и послесловий древних славянских книг, ныне забытых и даже таких, которые считаются не стоящими внимания, принесет большую пользу различным направлениям отечественной науки. Например, спросите у любого историка и читателя истории, кто начал исправлять богослужебные книги, и общий ответ будет: патриарх Никон. Однако перечитывая предисловия и послесловия древних изданий, мы видим совсем другое: задолго до Никона занимались этим во Львове и Киеве» [13, с. 137].

Становлення та розвиток вітчизняного друкарства були вагомими складовими наукових студій видатного українського вченого, політичного і церковного діяча І. І. Огієнка [митрополита УАПЦ Іларіона] (1882–1972). У 1925 р. за кошти НТШ у Львові побачила світ його праця «Історія українського друкарства. Т. 1. Історико-бібліографічний огляд українського друкарства в XV–XVIII вв.». У післямові до своєї книги І. І. Огієнко, констатуючи відсутність фундаментальних праць з окресленої теми, зауважує: «Я поставив собі завданням в міру можливості освітити головні моменти з історії українського друкарства, виразно намітити всі найважливіші віхи його. ...І тішу себе надією, що може ця праця моя дасть привід появлення більшого числа спеціальних і ґрунтовних розвідок з тих питань, які я лише поверхово намітив» [11, с. 409].

Професор І. І. Огієнко одним з перших дослідників висунув гіпотезу про можливість існування кириличного друкарства в Україні перед Іваном Федоровим. Цю думку підтримує широке коло сучасних вітчизняних і зарубіжних науковців [1].

Українське національно-культурне відродження 20-х років XX ст. вплинуло і на розвиток вітчизняного книгознавства. У 1922 р. на базі Головної Книжкової палати, яка займалася вивченням питання бібліології, бібліографії, історії друку і готувала бібліографічні показники за матеріалами друку в УСРР,

був створений Український Науковий Інститут Книгознавства (УНІК) як науково-дослідна установа (м. Київ). Він мав чотири секції: історії, соціології й економіки книги, мистецтва і техніки книги та бібліографії. Інститут у 1924 р. видав «Загальний огляд стародруків київських бібліотек», автором якого був відомий український історик, архівіст, бібліограф, письменник, дійсний член ВУАН В. І. Барвінок (1879–1943) [2].

У 1923–1930 рр. УНІК видавав часопис «Бібліографічні вісті», а в 1933–1934 рр. — «Наукові Записки». У них регулярно вміщувалися матеріали з історії українського друкарства, а сам Інститут мав унікальну колекцію вітчизняних стародруків. Директором закладу був український бібліограф, бібліотекознавець, книгознавець і літературознавець Ю. О. Меженко (1892–1961). Проте, у 1934 р. з посиленням тоталітарних репресій, Інститут ліквідували.

Поява більших можливостей для підготовки і видання наукових праць з історії книги в СРСР була пов'язана з «хрущовською відлигою» та підготовкою до відзначення у 1964 р. 400-ліття російського друкарства, а через десять років — аналогічного ювілею «друкарства на Україні» (назва «українське друкарство» з офіційної точки зору на той час була небажаною).

З часу виходу у світ книги І. І. Огієнка, вітчизняна і зарубіжна історіографія збагатилася фундаментальними, за своїм науковим рівнем, працями з історії українського кириличного друкарства. В першу чергу це стосується досягнень сучасних українських дослідників: Я. Д. Ісаєвича, Я. П. Запаса, О. Я. Мацюка, Г. І. Коляди, П. М. Кральнока, М. П. Ковальського, Ф. П. Максименка, Р. Торконяка (о. Рафаїл) та інших.

Основні напрямки досліджень проблеми визначив видатний український історик, культуролог, громадський діяч, академік НАН України Я. Д. Ісаєвич (1936–2010) ще у 1983 р. коли побачило світ друге видання його блискучої монографії «Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні» [7]:

- дослідити передумови виникнення друкарства в Україні;
- визначити, які кириличні друкарні були першими в Україні;
- вивчити друкарську діяльність Івана Федорова в Україні;
- з'ясувати процес розвитку кириличного друкарства в Україні у XVII – на початку XVIII ст.;
- окреслити значення кириличного друкарства для української історії та культури.

Результати означених завдань, як фактор багаторічних досліджень історії українського кириличного друкарства, були оприлюднені академіком Я. Д. Іс-

аєвичем в 2002 р. у книзі «Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми» [8].

Разом з тим, не заперечуючи значної роботи у справі пошуку і публікації джерел з історії початкового кириличного українського друкарства, дотепер в Україні та за кордоном видано не всі документи з означеної проблеми (останній за часом збірник документів побачив світ в 1975 р. у зв'язку

з відзначення 400-річчя книгодрукування в Україні [12]). Їхня розпорошеність по різних історичних, архівних та бібліографічних виданнях ускладнює роботу науковців особливо у питанні появи друкованої книги та друкарства в українських землях до часу виходу першого львівського видання Івана Федорова у 1574 р.

Джерела та література

1. Андрійчук М. Про витоки українського друкарства. *Чумацький шлях*. 2000. № 2. С. 8–11.
2. Барвінок В. Загальний огляд стародруків київських бібліотек. Київ, 1924. 20 с.
3. Дегтеренко А. М., Нікольченко Ю. М. До питання про витоки українського кириличного друкарства. *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць: Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. Київ, 2013. Вип. 69 (№ 2). С. 11–16.
4. Жуковская Л. П. Болховитинов Евфимий Алексеевич. *Славяноведение в дореволюционной России* / отв. редактор В. А. Дьяконов. Москва: Наука, 1979. С. 81–82.
5. Зёрнова А. С. Начало книгопечатания в Москве и на Украине. Москва: Наука, 1947. 106 с.; ил. URL: <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/5425>
6. Зубрицький Д. Хроніка міста Львова / пер. з пол. Івана Сварника. Львів: Центр Європи, 2001. 640 с. URL: http://aleph.lsl.lviv.ua:8991/F?func=find-b&request=000299143&find_code=SYS
7. Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. 2-е вид., перероб. і доп. Львів: Вища школа, 1983. 155 с.
8. Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів: Інститут українознавства НАН України, 2002. 520 с.
9. Кралюк П. М., Турконяк Р., Пасічник. І. Д. Острозька Біблія в контексті української та європейської культур. Острого: Острозька академія, 2006. 123 с.
10. Немировский Е. Л. Иван Фёдоров. Москва: Издательство «Наука», 1985. 317 с.
11. Огієнко І. І. Історія українського друкарства. К.: Либідь, 1994. 448 с.
12. Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.): Збірник документів / Упорядн. Я. Д. Ісаєвич, О. А. Купчинський та ін. Київ: Наукова думка, 1975. 341 с.
13. Строев П. М. Библиографический словарь и черновые к нему материалы: Приведены в порядок и изданы под ред. акад. А. Ф. Бычкова. Санкт-Петербург: Типография Имп. Академии наук, 1882. 531 с.
14. Франко І. Я. Лист Модеста Гриневецького до гр. М. Оссолінського 1813 р. *Життя і слово*, 1895. Т. 3. Кн. 2. С. 175–176.
15. Франко І. Я. Причинок до студій над «Острозькою біблією». *Франко І. Я. Зібрання творів у 50 т.* Київ: Наук. думка, 1982. Т. 37. 670 с.
16. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.: Навч. посібник для учнів гуманіст. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів Київ: Генеза, 1997. 312 с.
17. Bandtkie J. S. Historya drukarn w Krolestwie Polskim i Wielkim Xięstwie Litewskim jako i w krajach zagranicznych, w których polskie dzieła wychodzą. Т. 1–3. Krakow, 1826. 518 s. URL: <http://www.pbi.edu.pl/show.php.pub=30650&page=1>.
18. Kompaniewicz B. Cerkiew s[wietego] Onufrego Pustelnika i monaster x[iedzow] Bazelianon na przedmiesciu Krakowskim we Lwowie. *Lwovianin*. Lwow, 1837. Т. II. S. 71–72. URL: <http://www.nts.org/node/73>.

Андрій КОРЧАК

СТАТИСТИЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ ДО ВИВЧЕННЯ МІСТОБУДІВЕЛЬНОЇ ІСТОРІЇ РАДИВИЛОВА

Вступ. На даний момент у списку історичних населених місць Рівненської області числиться лише 13 міст та селищ міського типу. Одним із них є місто Радивилів, що знаходиться 10 км на північний-схід від

м. Броди. Кордон, який майже 150 років розділяв ці два населенні пункти в часи панування на наших теренах Австрійської (з 1867 р. Австро-Угорської) та Російської імперій, породив між даними містами певну ментальну

прірву, яка зокрема, виражається й в тому, що жителі Бродів мало що знають з історії Радивилюва.

Відвідуючи це місто, бродяни бачать його сучасний, створений радянськими перебудовами, образ, і формують у своєму уявленні хибний стереотип, що це, т.зв. «совкове» місто, не має жодної історії і є мало цікавим. Насправді ж Радивилів має повне право пишатися своїм понад 450-літнім минулим.

Засноване ще в часи Великого князівства Литовського, близько 1564 р. князем Миколою Христофором Радзивілом Чорним (1515–1565), містечко Радивилів довгий час (XVII–XVIII ст.) знаходилося в тіні значно більшого сусіднього міста Броди. Проте, у зв'язку із формуванням спочатку австрійсько-польського (1772–1795), а потім австрійсько-російського (після 1795) кордону, через наявність російської митниці, будучи осідком спочатку одного з 11, а згодом одного з 14 російських митних округів, Радивилів поступово перетворився на повноцінного конкурента Бродів, яким і залишався до початку Першої світової війни у 1914 р. [5, с. 17–20].

Саме вищеперераховані аргументи стимулювали нас глибше пізнати минуле цього давнього волинського містечка. І найперше наш вибір впав на проблему вивчення його містобудівельної історії, адже саме ця тема чи не найбільше може надати інформації про розвиток та зміну образу міста, його планувальну систему та архітектуру, соціально-економічне та культурно-релігійне життя.

Виходячи з цього, ми вирішили зробити детальний аналіз відповідних до даної теми опублікованих статистичних матеріалів та літератури історіографічного характеру, представивши результати нашого пошуку у даній статті.

Об'єктом нашого дослідження стали різного роду довідкові та адресні книги, географічно-статистичні та історично-статистичні словники, путівники, різного роду історична та краєзнавча література періоду Російської імперії, Другої Речі Посполитої, Радянського Союзу та незалежної України. Предметом — поміщений у них, дотичний до вивчення містобудівельної історії м. Радивилюва матеріал, а завданням — його виокремлення, аналіз та систематизація. Метою нашої роботи стало представлення містобудівельної історії м. Радивилюва у світлі вищеперерахованих джерел інформації.

Гадаємо, що виконана нами робота буде актуальною з одного боку для тих людей, які з наукових чи просто пізнавальних причин цікавляться історією м. Радивилів, а з іншого — для тих, хто має інтерес до історії українських міст загалом. Надіємось, що всім їм буде цікаво та повчально запізнатися із зібраною нами різного роду інформацією з питань

містобудівельної історії м. Радивилів, яке попри свою периферійність та непомітність в порівнянні з такими сусідніми містами як Броди, Кременець чи Дубно, приховує в собі багато самобутніх та вартих уваги сторінок власної історії.

I. Матеріали періоду Російської імперії та Другої Речі Посполитої

1. «Прадавня Польща з історичної, географічної та статистичної точки зору» (1845).

Першою із книг, у якій міститься відповідна до нашої теми інформація, є книга Міхала Балінського та Тимотея Ліпінського «Прадавня Польща з історичної, географічної та статистичної точки зору» (1845). В ній наявні лише фрагментарні дані про окремих власників містечка, окремі засновані ними підприємства, кількість будинків.

У 1775 р. власником Радивилюва був Ігнаці Малчевський. Тоді в містечку нараховувалося 146 будинків [14, с. 1422]. Під 1787 р. згадується вже новий власник Каєтан Мьончинський, який 19 лютого того ж року отримав від короля Речі Посполитої привілей на відкриття друкарні для продукування юдейських книг [14, с. 902]. 24 липня 1789 р. ще одним привілеєм короля Станіслава Августа шляхтичу Париссотові дозволено відкрити у Радивилюві фабрику вичинки різного ґатунку шкір. Тоді містечко належало вже варшавському банкіру шляхтичу Каролу Шульцу [14, с. 1422].

2. «Волинь зі статистичної, історичної та археологічної точки зору» (1871)

У книзі Тадеуша Єжи Стецького «Волинь зі статистичної, історичної та археологічної точки зору» (1871) зустрічаємося з наступним описом містечка: *«Саме обличчя Радзівілюва анітрохи не зраджує його справжньої заможності, широкі і охайні вулиці, здебільшого забудовані дерев'яними будинками службовців, робить його приємним надмір старих дерев та овочевих садів. У самому кінці містечка просторий дім з гарним садом є садибою місцевого діда графа Гужинського; звітам неподалік, на насипаному пагорбі, стоїть дерев'яний не потинькований навіть ззовні католицький костел, фундації княжат Радзивілів, отінений довкола прегарними липами.»* [15, с. 194].

3. «Географічно-статистичний словник Російської імперії» (1873)

В IV томі «Географічно-статистичного словника Російської імперії» (1873) складеного П. Семеновим читаємо скупі статистичні дані: *«З привілеїв, Даних Станіславом Августом в 1783 та 1786 рр., видно, що воно вже тоді вважалося містечком. Число мешканців — 7550. Православна церква, католицький костел, синагога і 8 молитовних шкіл, поштова прикордонна*

контора, поліцейське управління, затверджене наказами 1815 і 1830-х рр., митниця І-го класу, відкрита в 1795 р., тюремний замок.» [2, с. 264].

4. «Географічний словник Польського королівства та інших слов'янських країв» (Том IX, 1888)

Більш багатий на інформацію. Зокрема, тут теж представлена статистика, інформація про костел, а також дані, взяті з «Прадавньої Польщі ...». Наведено декілька уривків з даного джерела інформації.

«...У 1870 р. тут було 1077 домів, 2868 мешканців, із них 79% євреїв (сьогодні число мешканців перевищує 7400 душ), церква, каплиця, католицький парафіяльний костел, 2 синагоги, 9 єврейських домів молитви, митна комора І класу, поштова станція та телеграф, 3 фабрики свічок, цегельня, п'ять вапелень, млин, 124 магазини, 248 ремісників, 2 ярмарки...

...Парафіяльний католицький костел під назвою Найсвятішої Диви Марії Болісної, ерекції (документу про заснування — А.К.) 1760 р., зведений з дерева у 1841 р. стараннями пробоища Мокляка. Католицька парафія кременецького деканату нараховує 1680 вірних та каплиці в Лідихові (зараз Кременецький район Тернопільської області — А.К.), Будах (зараз с. Будки Кременецького району Тернопільської області — А.К.) та Кривцях (ідентифікувати цей населений пункт не вдалося — А.К.)...

...В 1775 р., власником міста, що складалося в цей час зі 146 домів, був Ігнаці Мальчевський, коронний регент меншої канцелярії. Після Мальчевських дідами Радзівілова стали Мьончинські, з яких генерал Каєтан Мьончинський 19 лютого 1787 р. отримав привілей на закладення друкарні єврейських книг. Ще за життя Мьончинського кредитори розтягнули його маєток, який він програв у карти, пропив та марно розтратив; місто Радзівілов дісталось в цей час найповажнішому його кредиторів, варшавському банкіру Каролеві Шульцу, який дуже спричинився до його зростання. В цей час саме і з'явився тут відомий шкіряний завод, закладений Пьотром Париссотом, на який Станіслав Август видав привілей 24 липня 1789 р. Після Шульца Радзівілов перейшов у власність родини Турнів, а від них до сьогодення дідица графа Горчинського...» [13, с. 476].

5. «Історико-статистичний опис церков та парафій Волинської єпархії» (1893)

Йде мова про Радивилів в «Історико-статистичному описі церков та парафій Волинської єпархії» (1893), складеному М. І. Теодоровичем. У примітці до статті, присвяченій містечку, на основі даних взятих із «Описів Актових книг Київського центрального архіву» (№ 2038 (1884); № 2042. (1886)), подається інформація про перші писемні згадки про Радивилів, що були занотовані в «Луцькій гродській, записовій,

поточній і декретовій книзі 1564 р.» під 21 травня, 9 червня, 31 серпня та 12 жовтня та «Луцькій гродській, записовій і поточній книзі 1568 р.» під 21 червня [3, с. 165–166; 6, с.13, 15, 25; 7, с. 36].

У цій же самій примітці дізнаємося про власників містечка періоду кін. XVIII — кін. XIX ст. «Від Шульца містечко Радзівілов перейшло до баронів Турно, а від них до Гуржинських, потім до Попова, і на кінець до князя Урусова, нинішнього його власника» [3, с.167].

У самій же статті розповідається про довготривале будівництво головного радивилівського православного храму — церкви Олександра Невського у 1824–1874 рр.

«...до 1867 р. мандрівник в Радзівілові ... бачив римо-католицький костел, любувався римським органом, нараховував до 13 єврейських молитовних домів чи шкіл, бачив єврейське казенне штатне училище...

Православне богослужіння відправлялося тоді в цвинтарній, тісній, бідній, ветхій, дерев'яній церкві. Мурована ж церква, закладена ще у 1824 р. під іменем святого благовірного князя Олександра Невського, через нестачу засобів... була зведена лише до віконних перемичок.

У 1866 р. стараннями тодішнього волинського архієпископа Агафангела добудова мурованої радзівіловської церкви була включена в число церков, що зводилися за державний рахунок.

У... 1867 р., на головній площі, при дорозі, що вела за кордон, згідно з розпорядженням начальника Південно-Західного краю, була розібрана римо-католицька каплиця і на її місці чиновниками Митного відомства та членами Олександро-Невського братства була збудована прекрасна, кам'яна каплиця в пам'ять спасіння государя імператора Олександра Миколайовича від небезпеки, що загрожувала його життю 4 квітня 1866 і 25 травня 1867 р.

У 1868 р., після затвердження Міністерством внутрішніх справ, нового плану та кошторису, на добудову радзівіловської церкви, у сумі 15918 рублів з вирахуванням 6% на користь архітекторів. Волинське губернське церковно-будівельне присутствіє запрошувало підрядників на цю добудову декілька разів, проте оскільки затверджений кошторис був зроблений за низькими цінами, котрі в Радзівілові стали помітно зростати у зв'язку із будівництвом залізниці, то ніхто з підрядників не погоджувався взятися за справу. Через це присутствіє, дізнавшись про розвиток Олександро-Невського братства, тільки на початку 1870 р. вирішило створити тимчасовий Господарський церковно-будівельний комітет, вельми вдало вибравши його головою начальника Радзівіловського митного округу, князя К. П. Вадбольського. Цей комітет розглянув надані йому план та кошторис,

Православна церква св. Олександра Невського
(1824-1874), 20 квітня 2018 р.

виявив, що ціни на матеріали і робітників такі малі, що вартість на рубель оцінена на 25 копійок на тій підставі, що декілька прихожан, бажаючи бачити храм завершеним, заявили полковнику штабу інженерів Ертелю, який оглядав будову, про свою згоду годувати робітників, доставляти усі матеріали безкоштовно, і подачу цегли, вапна та води прийняли на свій рахунок.

Комітет запропонував члену братства, тодішньому власнику м. Радзівілова, дійсному статському раднику М. Н. Попову, взяти на себе добудову храму. М. Н. Попов, дізнавшись, що братство має до 100 тисяч цегли, більше 200 пудів заліза і притому обіцяє за свої кошти доставити цеглу і дати 500 рублів, погодився з пропозицією, уклав умови, і 4 серпня 1870 р., після освячення попередньої будови, приступив до робіт. Роботи закипіли: більше 100 каменярів та теслярів оживили до сих пір глухе та пустинне місце. Сам М. Н. Попов, разом з запрошеним за його рахунок для нагляду за здійсненням робіт, архітектором Юркевичем, уважно слідкував за роботами...

Будівництво пішло так швидко та успішно, що на початку жовтня 1870 р., після двох місяців після початку робіт, влаштовано бляшаний дах над усією спорудою з настінними жолобами, а стіни середнього куполу і зведеного другого ярусу дзвіниці щільно накріті тимчасовою, дощаною покрівлею для оберігання цих частин від руйнації...

Однак, у 1871 р. губернське церковно-будівельне прибуттві виявило, що церква будується не за планом — план виявився меншим від існуючої будівлі в довжину на $6\frac{1}{4}$ аришинів, а в ширину $4\frac{1}{2}$ аришина, самі ж стіни відбудованого храму ширше проектних на 2 цегли.

Згодом з'явився православний архітектор Олексій Антонович Скуратов. Він склав новий план та кошторис на 20 тисяч рублів, затверджені міністерством внутрішніх справ. Однак, у зв'язку із розгор-

танням робіт пов'язаних із будівництвом залізниці ці 20 тисяч дорівнювали попереднім 15918-ти рублям.

І знову велику послугу надав М. Н. Попов, який, не розрахувавшись з Комітетом за понад кошторисні роботи 1870 р., офірував власних 500 рублів з цією ціллю, щоби Комітет його розрахував і звільнив від подальшого будівництва. Проте, скрута комітету в розрахунку з ним, змусила його продовжувати будівництво, і він заключив з Комітетом нову умову... підписану виконавцем робіт, громадянським інженером Скуратовим. Цьому інженеру... церква частково завдячує своїм успішним завершенням...

Взимку 1872 року М. Н. Поповим був доставлений весь матеріал, потрібний для закінчення церкви, а в 1873 році церква була завершена і до настання осені здана у розпорядження комітету.

Залишилось лише потурбуватися про внутрішній благоустрій храму — іконостас, церковний інвентар та ризницю. На іконостас було асигновано всього лише 1500 рублів, а на інвентар та ризницю нічого не призначено. Поміж тим іконостас був замовлений за 5 тисяч рублів. Тоді голова комітету, князь Вальдольський, звернувся до директора департаменту митного збору Н. А. Качалова з проханням про те, що, оскільки в місцевій церкві приймають тайнства та виконують обряд святої православної церкви службовці митного відомства та прикордонної сторожі, то чи не буде він ласкавим виділити із сум міністерства фінансів невелику допомогу на іконостас та церковний інвентар. За клопотанням п. Качалова, міністр фінансів виклопотав в государя імператора дозвіл видати із будівельного кредиту Митного відомства 4000 рублів в 1873 р. та 4000 рублів в 1874 р. всього 8000 рублів.

Враховуючи це, згідно зі складеним членом братства, академіком-архітектором Федюшкіним, маляром, був замовлений в СПб князем Вадбольським дубовий різьблений іконостас купцю Леонтєєву, а ікони — академіку Васильєву за 5000 рублів; а купцю Алексєєву заказані дзвони, речі з інвентаря та риз, панікадило, портир з диском, Євангеліє, хрест, плащаниця, тощо. Усі замовлення були виконані ретельно та своєчасно доставлені на місце...

15 вересня 1874 року новооблаштована церква була урочисто освячена волинським архієпископом Агатангелом.» [3, с. 166–170].

Також тут згадується цілий ряд православних, римо-католицьких та юдейських культових споруд, що функціонували в Радивілові у др. пол. XIX ст.

«Є чотири каплиці.» [3, с. 171]. «Є римо-католицький костел та каплиця.» [3, с. 171]. «В тому ж м. Радзівілові є церква під ім'ям св. Павла Фівейського. Цвинтарна. Збудована в 1856 р. за кошти вдови таємного радника Євдокії Коверінової. В 1869 р. по-

Цвинтарна каплиця перебудована у 1990-х рр. із нави церкви св. Павла Фівейського (1856), 18 листопада 2006 р.

Колишній костел (1933-1934), перетворений у 2000-х рр. на православну Свято-Вознесенську церкву, 20 квітня 2018 р.

шкоджена пожежею, проте, в тому ж році відремонтована, при чому були прибудовані до неї два нових приділи.» [3, с. 171–172].

У праці М. І. Теодоровича зустрічаємо в тому числі і те, що власником містечка є князь Урусов, тут знаходиться 169 $\frac{3}{4}$ дворів і з березня 1873 р. функціонує однокласне народне училище міністерства народної освіти [3, с. 171].

6. «Весь Південно-Західний край. Довідкова та адресна книга по Київській, Подільській та Волинській губерніям» (1913)

Останнім опрацьованим нами джерелом з часів Російської імперії є статистичний довідник «Весь Південно-Західний край. Довідкова та адресна книга по Київській, Подільській та Волинській губерніям» (1913), де ми знайомимось з детальним переліком різного роду державних, військових, освітніх, громадських, релігійних, культурних установ, контор, агентств, приватних підприємств, крамниць тощо. Отож, наведемо їхній вибірковий список.

1) волосне правління; 2) міщанська управа; 3) поштово-телефонна контора; 4) залізничне поштове відділення; 5) земська поштова станція; 6) Південно-західна митна інспекторська дільниця 7) Радивилівська митниця; 8) 18-та прикордонна волинська бригада; 9) 12-й Донський козачий генерала фельдмаршала князя Потьомкіна-Таврійського полк; 10) приватна жіноча прогімназія А. А. Свірської; 11) 2-х класне залізничне училище; 12) 2-х класне сільське училище; 13) однокласне єврейське училище; 14) єврейське жіноче училище 3-го розряду; 15) земська лікарня; 16) єврейська лікарня; 17) римо-католицька богадільня; 18) єврейська богадільня; 19) пожежне товариство; 20) військовий клуб 12 Донського козачого полку; 21) військовий клуб прикордонної

сторожі; 22) громадське зібрання; 23) комісійно-позикове агентство; 24) аптека; 25) бібліотека при громадському зібранні; 26) булочна; 27) буфет на станції; 28) винні лавки № 466,467. 29) склади гасу; 30) кінематограф; 31) кондитерська; 32) товариство взаємного кредитування; 33) лісопильний завод; 34) склади лісу; 35) фабрика віденських гнутих меблів із справжнього букового дерева, удостоєна золотої медалі та почесного орла GRAN PREMIO на Римській міжнародній промисловій виставці 1911 р., Існувала з 1890 р., власник З. М. Закс; 36) водяні млини: 1) Казакевича І. І., орендар Левятин Н., 4 працівники, річний перемел 800 рублів; 2) княгині Юлії Львівни Урусової, вальцевий, робітників 6, річний перемел 60000 пудів, двигун: 1 турбіна 16 літрів в секунду; 37) миловарний завод; 38) броварні: 1) Мельникова Мини Миновича; 2) княгині Урусової Ю. Л., орендар Гавлічек Йосиф, 7 робітників; 39) фабрика перламутрових гудзиків; 40) свічковий завод; 41) тютюнова фабрика; 42) технічна контора; 43) друкарні: 1) Лейби Богомольного; 2) Іоїзепа Гассера; 44) трактири: 1) Феофана В'ячеславовича Альтмана; 2) Івана Францовича Горна; 3) Сруля, Іцка, Меєра, Бера та Нуха; 4) Хаї Гутман; 5) Фроїма Шльоми Гайзера; 45) фотографії: 1) Монса Геймана; 2) Берка Зільбермана; 3) Лаза Ландсберга; 46) експедиційні контори: 1) Шльоми Абрама Брандвайна; 2) Меєра Монса Закса; 3) Н. Л. Катцнера та ін., 4) Георга Давидовича; 5) «братів Іосі і Отто Сороко», власник Іося Юкелевич Сороко; 6) Сороко Юкеля Абрамовича. 47) ярмарки: 20 січня, 20 березня, 20 травня, 20 червня, 20 вересня і 20 листопада [1, с. 782–785].

7. «Ілюстрований путівник по Волині» (1929)

До перерахованої вище літератури, що безперечно, має статистичний характер, слід віднести також «Ілюстрований путівник по Волині» Мечислава

Колишній будинок архітектора Матусевича на перехресті вул. Маркелова та Кременецької, зведений в кін. XIX – на поч. XX ст. у неоросійському стилі, 20 квітня 2018 р.

Будинок на вул. 24 серпня, зведений в кін. XIX – на поч. XX ст. у неоросійському стилі, 20 квітня 2018 р.

Орловича (1929). З нього ми дізнаємося наступну коротку інформацію.

«Готель Говорова на вул. Польова. Ресторани: в готелі Говорова, Тишаківського на вул. Польовій, Цежерського на вул. Купецькій і Куристина на вул. Старопоштовій. Перед війною налічувало близько 10000 мешканців. Зараз нараховує неповних 5000 мешканців. Дві церкви з 1856 р. і 1874. Добра від Радзівіллів перейшли на Конєцпольських (1650), Міончинських (1756), потім Горчинських, а в кінці XIX ст. росіянам князям Урусовим.» [12, с. 293–293].

Як бачимо, сім вище опрацьованих нами джерел інформації за своїм характером є здебільшого статистичними довідниками. Більшість з них подають досить детальні переліки архітектурних об'єктів міської інфраструктури, проте не розповідають їхньої історії і, на превеликий жаль, здебільшого не вказують місць їхньої локалізації.

II. Матеріали періоду Радянської України

1. «Історія міст і сіл Української РСР ... Рівенська область» (1973)

Цю епоху представляє стаття про Червоноармійськ написана О. П. Молчановим і опублікована в «Історії міст і сіл Української РСР ... Рівенська область» (1973). Не зважаючи на ідеологічну тенденційність, в даній праці є дуже багато інформації, яка висвітлює містобудівельну історію дорадянського періоду. Вона взята як із вище згадуваних нами праць, так із документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Києві. Також тут можемо дізнатися про розбудову міста в к. 1940-х — поч. 1970-х рр. Наведемо окремі уривки з цієї статті.

«Червоноармійськ (до грудня 1939 року — Радзиви́лів) — місто районного підпорядкування (з 1940 року), центр міської ради, розташоване на березі річки Солонівки, що впадає в Стир, за 107 км на захід від Ровно. Залізнична станція. Дворів 790, населення — 5,4 тис. чоловік.

Уперше в письмових документах Радзиви́лів згадується в 1564 році як маєток магната М. Радзівіла...

Топографія середньовічного Радзиви́лова не була складною. В центрі розміщався князівський палац. Далі йшли склади товарів, митниця, митні комори, корчма, крамниці. На околиці — убогі хатинки селян...

...У 1798 році тут з'явився невеликий шкіряний завод, діяла митниця для збирання мит і огляду експортних та імпорتنих товарів...

У першій половині XIX ст. Радзиви́лів розвивався повільно. Місцеві власті не турбувалися про благоустрій і його санітарний стан. Брудні, маленькі, криві вулиці, низенькі хати під солом'яними стріхами й лише кілька кам'яних будинків — такий загальний вигляд Радзиви́лова...

...Тут діяло 8 мануфактур — шкіряна, 2 цегельні, 3 свічкові, вапняна, гнутої меблі. Пізніше виникли ще пивоварня та швейні майстерні. Всі промислові підприємства були дрібні, напівкустарні, на них працювало кілька десятків чоловік...

...В 1870 році Радзиви́лів став містом, у ньому налічувалось понад 160 магазинів та ларків. Проживало 7400 чоловік...

У гонитві за прибутками «хазяї» міста не дбали про його упорядкування і благоустрій. Це призводило до неодноразових пожеж. У 1882 році згоріло 300 будинків, через п'ять років — ще кілька десятків будинків і винокурний завод...

1910 року у Радзиви́лові проживало 14619 чоловік. Налічувалося 845 будинків, у т.ч. 42 кам'яні, було 20 вулиць, з них шість забрукованих...

У Радзиви́лові на той час діяли заводи: лісопильний, миловарний, свічковий; фабрики: перламутрових гудзиків, дві меблеві, тютюнова, водяний млин. На цих підприємствах працювало близько 350 чоловік. Радзиви́лівська фабрика гнутих меблів з букового дерева

на Римській міжнародній промисловій виставці 1911 року за свої вироби була удостоєна золотої медалі...

В кінці XIX — на початку XX ст. в місті виникло кілька навчальних закладів. 1873 року в Радзивиліві відкрили однокласне народне училище, яке в 1902 році перетворено на міську школу. Тут працювало відділення для дорослих. Навчання було платне, отже недоступне для більшості дітей трудящих. У місті працювало також початкове училище, жіноче училище та приватна прогімназія. З інших культурно-освітніх закладів у місті існувала публічна бібліотека, а з початку XX ст. — кінематограф...

...За переписом 1921 року, тут проживало 4240 чоловік...

Радзивилів 20–30-х років — невелике занедбане місто, де діяли дрібні підприємства — 4 млини, чинбарня, 3 маслоробні...

...Лише в середині 1930-х років у Радзивиліві відкрито державну лікарню на 50 ліжок...

...3 липня 1935 р. страйк поширився на два тартаки й крупорушку...

У грудні 1939 року, під час здійснення адміністративно-територіального поділу, за бажанням трудящих мас, Радзивилів було перейменовано на Червоноармійськ, який з січня 1940 року став центром Червоноармійського району...

Перед трудящими міста відкрились великі можливості для економічного, політичного й культурного розвитку. Невдовзі були реконструйовані шкірязовод, 5 млинів. У червні 1940 року запрацювало відділення Державного банку СРСР. В місці відкрили середню школу, школу робітничої та сільської молоді. Незабаром почав працювати будинок культури...

...Фашистські загарбники завдали народному господарству великих збитків, зруйнували багато будинків...

...За рік напруженої праці (1944–1945 рр.) в місці відновили роботу промкомбінат, шкірязовод, лісопильний завод, два млини, відбудовано 393 будинки...

...За роки четвертої п'ятирічки (1946–1950 рр.) на комунально-житлове будівництво, благоустрій та впорядкування Червоноармійська було витрачено понад півтора мільйона крб. За цей час побудовано 15 житлових будинків, електростанцію, відбудовано лікарню, середню школу, кінотеатр, лазню, будинок культури...

...На кінець п'ятої п'ятирічки (1951–1955 рр.) в місті було збудовано овочесушильний завод, нове приміщення райпромкомбінату, 25 багатоквартирних будинків. 240 будинків спорудили індивідуальні забудовники. Молодь розбила новий парк на околиці Червоноармійська, з ініціативи жителів було очищено русло річки і споруджено ставок.» [4, с. 586–595].

Під 1972 роком згадуються швейна фабрика «Маяк», фурнітурний завод, райшляхвідділ, автоколона, комбінат хлібопродуктів, «Міжколгоспбуд» [4, с. 596].

«...Важливе місце в економічному розвитку міста посідає комунальне господарство. Цьому питанню приділяється багато уваги. Згідно з генеральним планом перебудови, впорядкування й благоустрою, місто поділене на мікрорайони з прямими широкими вулицями. Тут розгорнулося інтенсивне будівництво. Споруджено торговий центр, комбикормовий і асфальтовий заводи, будуються палац культури на 600 місць, будинок побуту, автоматична телефонна станція (АТС). За роки Радянської влади освітлено всі вулиці міста, побудовано доріг з твердим покриттям (бруківка) 55 тис. кв. м. заасфальтовано 24 тис. кв. метрів тротуарів. У 1970 році вже було газифіковано і забезпечено водою 937 квартир. В місці є 2 парки і 4 сквери загальною площею 81 тис. кв. метрів.

На околиці Червоноармійська учні створили зелену зону. Недалеко від автошляху Київ — Львів руками комсомольців закладено пам'ятні посадки на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна та 50-річчя утворення СРСР. У міському парку відпочинку ім. Т. Г. Шевченка встановлено пам'ятник великому Кобзареві. 1971 року на будівництво нових шляхів, тротуарів, озеленення та освітлення Червоноармійська витрачено 160 тис. карбованців...

...В місті є лікарня на 175 ліжок, стоматологічна поліклініка, міжрайонний проти тубдиспансер, санепідстанція, станція швидкої допомоги. На комбінаті хлібопродуктів і при профтехучилищі відкрилися медпункти. Є дитячі ясла та дитсадок...

...У Червоноармійську є 2 середні школи (в них 1250 учнів), школа робітничої молоді, заочна середня школа, професійно-технічне училище, дитяча музична школа...

Популярністю серед молоді користується професійно-технічне училище будівельників, відкрите в 1964 році. В перші роки існування тут навчалось 250 чоловік, у 1970 році — близько 700...

У місті діють будинок культури, будинок піонерів, 10 червоних кутків...

Працюють дві бібліотеки, книжковий фонд яких становить понад 60 тис. примірників. Їх послугами користуються близько 4,5 чоловік...

...З 1969 року в Червоноармійську працює дитяча спортивна школа, де навчається понад 170 чоловік...

Свято 50-річчя Союзу РСР трудящі міста зустріли у повсякденній боротьбі за дальший розвиток господарства, культури й поліпшення побуту населення. На вулиці Ворошилова виріс новий житловий масив. Збудовано лікувальний корпус лікарні. На вулицях

Леніна, Ворошилова, Комуністичній та Козланюка встановлено лампи денного світла, вулиці вкриваються асфальтом, впорядковано нові вулиці — Чапаєва, Лесі Українки, Піонерську, Комсомольську та Ніколаєвої-Терешкової...» [4, с. 597–598].

Отож про дану працю можна сказати, що вона також має статистичний характер.

III. Матеріали періоду незалежної України

1. «Радивилів у перегуках віків» (2014).

Найбільшим досягненням в дослідженні історії Радивилова став вихід у 2004 р. книги знаного журналіста, поета, краєзнавця Володимира Ящука (1951) під назвою «Радивилів. Краєзнавчі матеріали» [10]. У 2014 р. в рамках відзначення 450-річчя першої писемної згадки про Радивилів, цю значно перероблену, доповнену як статтями, так і окремими фактами і документами книгу, було перевидано із дещо зміненою назвою «Радивилів у перегуках віків» [11]. Дана праця представляє собою збірку краєзнавчих нарисів, написаних автором, велика частина з яких містить дотичні до нашої теми факти. Слід зазначити, що на відміну від вище перерахованих праць, у книзі В. Ящука ми можемо познайомитися з історією цілої низки архітектурних об'єктів Радивилова і дізнатися про їхнє місце розташування.

Отож, перерахуємо назви тих статей, які містять нову і оригінальну інформацію з містобудівельної історії Радивилова, зазначивши зокрема те, що їх автор провів довготривалу і клопітку роботу як в плані вивчення архівних матеріалів, так і збору усної інформації в місцевих старожилах.

В передмові під назвою «Радивиліву — 450 років» розповідається про різного роду підприємства, організації, медичні та культурні установи, які функціонують у місті сьогодні.

«...Переробку сільськогосподарської сировини здійснюють ДП «Радивилівський комбінат хлібопродуктів», ТзОВ «Радивилівмолоко». Стабільно працюють ТОВ «Швейно-торгове підприємство «Маяк», командитне товариство «Радивилівська меблева фабрика», ТзОВ «МОДАС-Україна», ТзОВ «Крупницький комбикормовий завод», ТзОВ «Західний соко-оцтовий завод», ТзОВ «Юрмія»...

...Будівельний комплекс представлений трьома шляхо-будівельними та ремонтно-будівельними організаціями...

Медичне обслуговування населення забезпечують районна лікарня на 240 ліжок, в т.ч. денного стаціонару — 30...

Є районний будинок культури. Музичну освіту дітям надають дві школи естетичного виховання, діє районний естетичний музей. ...» [11, с. 2].

Подібного роду інформація є в нарисі «Кількома штрихами». Підприємства міста «...випускають комбикорми, меблі, швейні вироби, борошно, тощо.

Діють два навчально-виховних комплекси, професійний ліцей, дитяча школа мистецтв. Є будинок культури, бібліотека для дорослих та дітей, будинок школяра, центр молоді, міський центр дозвілля (кіно-театр), готель. Міське автобусне сполучення налагоджене з заїздом маршруток на залізничну станцію і автовокзал...

У 2002 р. завершено спорудження об'їзної автомагістралі біля Радивилова на трасі Чоп-Київ...» [11, с. 5–6].

В нарисі «Нанесли на карту» представлено аналіз цілого ряду давніх карт, на яких зображено містечко:

- карти (1648–1650) складеної французьким інженером Гійомом Левассером де Бопланом (бл.1600–1673);
- карти Яе Янсона (1588–1664) вміщеної в збірці «Novus Atlas» (Амстердам, 1657 р.);
- карти складеної у 1714 р. нюрнберзьким гравірувальником та видавцем Йоганном Гоманном;
- карти Руського воеводства Королівства Польського 1772 р.;
- триверстної військової топографічної карти Російської імперії II пол. XIX ст. за 1867 та 1874 рр.; («На першій ще немає залізниці, на другій вона позначена. Бачимо й позначення трьох храмів (очевидно, церкви Олександра Невського, кладовищної церкви св. Павла і костелу), млина при вийзді з міста в сторону Опаришів, далі — прикордонної «рогатки» — місця перепуску через кордон... Казарми позначені в районі теперішньої автостанції.» [11, с.14].)
- 41 листа виданої в Австро-Угорщині «Карти західної Росії». (Найбільш детальний аналіз міської забудови) [11, с. 12–17].

Стаття «Зі щоденника дипломата» — це певною мірою передрук повідомлень мандрівника із Фрисландії Ульріха фон Вердума, який вперше описав Радивилів. Дана інформація була взята із праці: Сварник І. Україна очима іноземця. Ульріх фон Вердум. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 ... через королівство польське ... // Жовтень. — № 9. — Львів. 1983.

«...У містечку є папський костюл і руська церква, але всього 50 чи 60 будинків. Але щоденно тут будуються за встановленою слободою, або колом вільності, на десять років. Укріплення складається із занедбаного земляного валу...» [11, с. 17].

В нарисі «Горіли маєтки...» автор подає інформацію взятую із справ ЦДІА України у Києві про пожежі, які мали місце в Радивиліві у II пол. XIX ст.

«...Наприклад, кременецький повітовий стряпчий досить докладно описав 8 серпня 1854 року пожежу, яка сталася в ніч з 4 на 5 число того місяця в «містечку Радзивиліві, спадкоємців поміщика генерал-майора Казимира Турна, а в до життєвому володінні генеральші Гелени Турно». ...Довідуємося, що спочатку зайнявся будинок міщанина І. Торченюка, а потім було «винищено серед містечка єврейських будинків кам'яних 5 на суму 11400 рублів, у тому числі один дім купця Данила Гартенштейна, котрий до виселення його звідси в місто Могилів був ним страхований від вогню у 8000 рублів; дерев'яних будинків — 24, крамниць кам'яних — 50, дерев'яних — 73 вартістю 7649 рублів, заодно в будинках і крамницях сих згоріло майна жителів на 32510 рублів, а всього пожежею завдано збитку на 51559 рублів сріблом. Загиблих при цьому випадку не було...

1887 рік. У липні згорів у Радивиліві винокурний завод, що належав князю Урусову...

1892 рік. 20 квітня згоріло 32 будинку й казарми 32-го драгунського чугуївського полку. ...» [11, с.28, 30].

«Як Радивилів був воротами в Європу» — історична розповідь про привокзальний район.

«У XIX столітті Радивилів розвивався головним чином тому, що знаходився на кордоні імперії. У 60-х роках через місцеву митницю щороку в обидва боки переплавлялося товарів майже на 4 мільйони рублів. Щотижня в містечку відбувалися багатолюдні базари. Свої товари пропонували купцям понад 160 крамниць і яток, де крамарювали в основному євреї. З центральними районами країни Радивилів спочатку був з'єднаний лише гужовим трактом. Але уздовж нього чи й подекуди по ньому по ньому проклали залізницю, рух на якій до Дубна і Здолбунова відкрили у 1873 році, і це ще більше пожвавило торгівлю.

Що собою являла станція в Радивиліві? Вокзал був двоповерховий, його підірвали в 1944 році фашисти. Одразу за колією, яку з російського боку проклали до Бродів (тодішньої митної станції Австро-Угорської монархії), прямо навпроти вокзалу розчистили майдан для карет. При ньому працювали крамниці і ятки купців: Райзман торгував рибою, ікрою, Соколов, а після нього Говоров — печивом, цукерками... Поряд із майданом діяли два двоповерхові приватні готелі, що належали єврейським сім'ям. Пасажирські поїзди курсували до Здолбунова двічі на добу...

Щоб їхати за кордон, треба було, зрозуміло, пройти митний огляд. Його здійснювали у вокзалі. По другий бік цього приміщення, там, де тепер дорога й рів за нею, підходила з Бродів австрійська колія, вужча від російської. Російські товари, що відправлялися в Австро-Угорщину і далі, у Радивиліві перевантажували. Завдяки різній висоті під'їзних колій

вагони двох держав розташовувалися так, що сипучі вантажі вдавалося переміщати за допомогою лотків. Очевидно, подібним чином завантажували російські вагони в Бродах. Вантажниками працювали, як правило, прилеглих до залізниці будинків. Але й була артіль із підготовки вантажів та їх відправки. Людям цього колективу доручали більш відповідальну роботу — наприклад, оббивання габаритних товарів.

Навпроти вокзалу, за австрійською колією, привертала увагу ошатний парк (його залишки у вигляді старих дерев можна побачити й тепер). Гарно сплановані алейки, альтанки... У парку й біля нього стояли церква, 4-поверховий корпус завдовжки до 300 метрів і 2-поверховий, невеликий за розмірами. В останньому проживало митне начальство. У великому ж розміщалися різноманітні прикордонні канцелярії.

Про церкву треба сказати окремо. Після того, як 1874 року в Радивиліві освятили церкву Олександра Невського, з'ясувалося, що всіх бажаючих вона вмістити не може. Бідніші парафіяни в негоду змушені були залишатися просто неба. Так виникла думка закласти церкву і поблизу залізниці. Нарекли на честь свята Введення у храм пресвятої Богородиці. Згодом при церкві з'явився цвинтар для військових. Тут у 1910 році був похований і начальник прикордонної варти генерал-лейтенант Перо Лазовський. У роки Першої світової війни при церкві хоронили полеглих російських солдатів. А зруйновано її у роки Другої світової війни. Тепер на цьому місці каплиця.

При станції діяло ремонтне депо. Неповдалі станції була залізнична гілка, що доходила до села Будки (нині Кременецького району), нею підвозили прочан до Почаївської Свято-Успенської лаври...

...Нинішнє приміщення вокзалу збудоване в 1948–1954 рр. Тоді ж проклали другу колію. Поїзди переведенні на електротягу з 1964 року. У 2007 р. залізничну станцію було капітально реконструйовано й оновлено (начальником її у той час був почесний працівник транспорту України Віктор Гусарук)» [11, с. 45–47].

«Радивилів у спогадах старожилів» — це записані В. Ящуком спогади старожила Віктора Яковича Повзика. В великій мірі вони перегукуються із попереднім матеріалом.

«— У тридцять сьомому батько відвів мене в школу, яка діяла біля залізничного вокзалу в Радивиліві... Школа розміщувалася на першому поверсі в двоповерховому будинку — ще з тих, які залишилися з часів Росії. Всього їх було три чи чотири, за теперішнім сквером і вулицею М. Залізняка, стояли майже рядком паралельно до залізниці. До Першої світової війни там розміщувалися прикордонні та митні служби.

Будинки були знищені в роки Другої світової війни, коли біля міста майже чотири місяці стояв фронт...

А Свято-Введенська церква виявилася обстріляна з гармат через те, що тут сидів навідник «катюш», які тримали під прицілом позиції ворога, находячись на піщаній горі біля Лев'ятина. Ставу тут ще не було, його облаштували в 50–60-і роки — з використанням техніки із бродівських військових частин...

...Для зібрань з нагоди польських свят був великий зал у довгому цегляному двоповерховому будинку під цинковою жерстю, мабуть, там проводили якісь заходи й залізничники.

На перерві можна було через гарно доглянутий парк із акуратними, посипаними гравієм доріжками побігти в розкішний буфет, що працював у тоді ще двоповерховому приміщенні вокзалу. Поїзди курсували через Радивилів від Варшави до кордону під Житомиром, у нас зупинялися біля водокачки. Була велика рампа (неподалік мосту через Слонівку, зі сторони Лев'ятина, при відступі в 1944 році німці той міст підірвали), з рампи відправляли на Європу велику рогату худобу, свиней, значними партіями заготовлені в нас раки і зелені жаби — населення на цьому промислі непогано підзаробляло. Від того чудового парку, в якому пожежники навіть регулярно скидали на землю воронячі гнізда, до наших днів залишився досить занедбаний сквер, але дерева там є ще ті, що були посаджені в XIX столітті.

(Після приєднання Західної України до СРСР — А.К.)
...навчання школярів відновилося, але вже в іншому приміщенні — під школу відвели пристанційний будинок по другий бік колій (зараз вулиця 24 Серпня)... Однак уже в 1940 році під школу визначили колишній польський народний дім, де в 30-і роки збиралися учасники художньої самодіяльності, організовували вечори концерти (тепер там районна ветеринарна лікарня, це по вулиці Тихій). У цьому будинку діяв і районний військовий комісаріат...

(В часи Другої світової війни євреїв — А.К.)
...утримували за колючим дротом у трьох гетто — на території теперішнього парку Т. Шевченка, в районі лікарні при вулиці Почаївській і там, де недавно біля комбінату хлібопродуктів був речовий ринок...

...У районі залізничного вокзалу стояла військова частина з мадярів, їх розмістили в колишніх царських казармах, у службових будинках залізниці і колишньої митниці...

...У повоєнні роки Радивилів довго відбудовувався. У центрі, на місці теперішнього адміністративного корпусу райради, був двоповерховий будинок, у ньому працював молокозавод, діяли ЗАГС, аптека. Поряд, на розі, стояв ще один невеликий двоповерховий дім — у ньому продавали ланцюги, скоби та інше залізниччя.

Через вулицю навпроти був базар, працював буфет, ще з часів Польщі — фотоательє...» [11, с. 52–56].

У нарисі «Приятель Пушкіна — Петро Каверін» зустрічаємо додаткову інформацію щодо цвинтарної церкви св. Павла Фівейського.

«...У калузьких архівах є відомості, що в Радивилів доживати віку прийшов до сина Петра його батько Павло Микитович Каверін — помер він 4 лютого 1853 року на 91-му році життя. Його вдова, Євдокія Сергіївна, спорудила над його могилою церкву, всередині, на мідних таблицях, було начертано два написи: «В храме сем покоится прах Тайного Советника, Сенатора и Кавалера Каверина. Храм сей воздвигнут иждивением вдовы Покойника Авдотью Сергеевну Каверину, урожденной Богдановой»; «Таблица достопамятных дней жизни в храме сем в Бозе почивающего Павла Никитовича, Тайного Советника, Сенатора и Кавалера Каверина, а именно: день рождения его 3 Января, — тезоименитства — 15 Января, — представление его от временной жизни к вечной — 4 февраля. Всех лет жития сего достопамятного мужа было девяносто» [11, с. 82].

До 1990-х рр., збереглася центральна частина (неф) цієї церкви, яка була реконструйована як каплиця [11, с.82].

«Добрі справи не забуваються (Мойсей Гінсбург)» — розповідь про підприємця та мецената Мойсея Гінсбурга (Меса) (1851–1936), на кошти якого на межі XIX–XX ст. в Радивиліві було збудовано ряд важливих громадських споруд, що, простоявши вже близько сотні років, використовуються ще й досі.

«...І ось тепер Гінсбург жертвує на потреби Радивилова великі кошти з тим, щоб підняти його з бідності, відкрити ряд громадських установ. З'являється фабрика перламутрових гудзиків (нині це місце на вул. Олександра Невського, навпроти церкви). Будуються початкова школа для єврейських хлопчиків, єврейське жіноче початкове училище (кожний заклад на 100–150 учнів). Відкривається народна школа для місцевих українських і російських дітей (на 200 учнів), ремісниче училище — як для євреїв, так і для не євреїв. (Приміщення колишньої народної школи збереглося, в ньому більше десяти літ діяв загальноосвітній ліцей, поряд стояла дерев'яна будівля колишнього ремісничого училища, але її як ветху знесли; у колишньому приміщенні жіночого училища тепер районний будинок школяра). Старі корпуси районної лікарні теж були споруджені за участю Гінсбурга, до речі, до Першої світової війни над входом на територію лікарні висіла величезна таблиця з написом: «Земская больница шимени комерции советника Мойсея Акимовича Гинсбурга». Крім цієї, цієї була збудована єврейська лікарня, де давалася сурово ри-

туальна їда. Лазня в сьогоднішньому Радивиліві — це ще та сама, що теж з'явилася завдяки старанням багатого земляка... На прохання єврейської громади було збільшено кладовище, його обнесли камінною стіною, упорядкували дорогу...

...Ім'я Гінсбурга 18 квітня 1931 р. було присвоєно вулиці Кременецькій від злиття вулиць 3 травня і Костельної до вулиці 11 листопада (нині — це відтинки вул. Кременецької на якій розташовані редакція газети «Прапор перемоги», райвідділ статистики, два п'ятиповерхових житлових будинки тощо). З нагоди ювілею була підготовлена до друку і в 1933 році в Парижі видрукувана книжка «Мойсей Акимович Гінсбург. Его жизнь и деятельность. С предисловием Г. Б. Слиозберга. Издание кружка друзей М. А. Гинсбурга. — Париж, 1933». У книжці — 11 фотографій з видами Радивилова...» [11, с. 92–94].

У нарисі «Керівник району (Микола Похіченко)» наводяться спогади колишнього завідувача райвідділу освіти Євгена Гудими про будівництво піонерського табору: «...Сьогодні важко повірити, що табір відпочинку школярів «Веселка» був збудований усього за три місяці. 1-го квітня 1979 року ми з архітектором П. Надорожняком забивали кілочки, а 5-го липня дитяче містечко вже прийняло першу зміну...» [11, с. 139].

«Повалили каплицю, збудували буфет (Радивилів)» — розповідь про каплицю Марії Магдалини збудовану у 1715 р. (на розі теперішніх вулиць Почаївської та Лев'ятинської), зруйновану в 1962 р. та відновлену у 1990 р. Згадується тут також про Свято-Введенську церкву та про завершення побудови церкви Різдва Пресвятої Богородиці і її освячення 29 вересня 1996 р. [11, с. 150–152].

«Моряки-середземноморці 200 років тому прилаштувалися в... сухопутному Радивиліві» — витяги із нотаток командира російського брига «Фенікс» Івана Савича Сульменева (1771–1851), в яких поданий опис Радивилова у 1810 р.

«...Не подумайте, любий друже, що у багатому Радивиліві можна знайти всі зручності в житті; за винятком заборонених товарів, все інше за зовнішністю являє собою бідність, злидні і істотно єврейську нечистоту. Жиди, здається, будують тут свої дерев'яні будиночки тільки для тимчасового перебування, поки вони в місті, то живуть як на биваках і більшу частину свого життя проводять в руках капітан-справника і по тюрмах...

...Бідні халупи, більшою частиною без дворів, розкриті і напіврозвалені, розтягненні майже на три версти, чотирикутна площа заросла травом, а кам'яна будівля, в якій раніше жили жиди, залишена і розламана...» [11, с. 154, 156].

Подібним чином описав містечко у 1847 р. Оноре де Бальзак, слова якого наведені у нарисі «Бальзак про Радивилів».

«...При назві «містечко» в уяві французів постають будинки, вулиці, громадські заклади, але Радивилів — то лише купа дерев'яних халуп, які досі тримаються на ногах винятково завдяки спеціальній ласці провидіння щодо Росії. Жодного бруку, всі вулиці з утоптанією землі. ...» [11, с. 161].

«Радивилів початку ХХ ст.» — це відбірка старих фотографій із видами містечка:

1) пожежне депо; 2) аптека; 3) базар; 4) будинок офіцерських зборів; 5) вулиця Вокзальна; 6) вулиця Липова; 7) земська лікарня ім. М. Гінсбурга; 8) млин; 9) народна школа; 10) ремісничє училище; 11) у центрі міста [11, с. 207–212].

«Вулиці міста» — детальна історія восьми головних вулиць Радивилова:

1) Івана Франка; 2) Петра Козланюка (колишні назви Поштова, Старопоштова); 3) Лев'ятинської (в радянський час Василя Вільмута); 4) Михайла Четвертного (Польова Дорога, Городня Дорога); 5) Олександра Невського (Крупецька, 11 Листопада, Ворошилова); 6) Паркової (Липова, Комуністична); 7) Почаївської (Костельна, Пілсудського, Леніна); 8) Кременецької [11, с. 213–231]. У прикінцевих зауваженнях до статті йдеться також про розбудову Радивилова в радянський період [11, с. 230–231]. (До речі дані матеріали під назвою «З історії вулиць Радивилова, містечка на межі Волині і Галичини» були опубліковані у п'ятому випуску збірника «Брідщина — край на межі Галичини й Волині» (2012) [9]).

«Радивилів у сер. ХХ ст.» — 5 фотографій із видами міста даного періоду [11, с. 231–232].

В «Післяслові. Від ювілею — до ювілею» розповідається про те, що було зроблено в плані будівництва та благоустрою Радивилова за період 2004–2014 рр. [11, с. 246–253].

2. «Історичне краєзнавство. Радивилівський костел. Маловідомі факти» (2014)

Ще однією цікавою працею з даного періоду є стаття радивилівського краєзнавця Василя Ярмуса під назвою «Історичне краєзнавство. Радивилівський костел. Маловідомі факти», де розкривається історія місцевого римо-католицького храму, який на даний момент перетворений на православну Свято-Вознесенську церкву.

«...До сьогодні було мало відомо про історію цієї духовної святині. Але заповнити цю прогалину допомогли студенти Ягелонського та Краківського університетів Республіки Польща Мацей Ожеховський та Якуб Адамський, які побували в Радивиліві з мистецтвознавчою місією. Вони досліджують іс-

торію католицьких храмів на теренах Волині. Польські студенти надали мені в користування дані..., які містяться в книзі польського дослідника Леона Попека «Святині Волині» («Popiek Leon. Świątynie Wołynia. Lublin 1997»), де на сторінках 61–62 п. 2.10 є дані Радивилівський костел Семи Ран Пресвятої Богородиці Діви Марії.

Найдавніший документ про костел знаходимо в Актах Луцького Синоду за 1726 рік. В Актах Кременецьких за 28.06.1735 р. зафіксований факт руйнування костелу 16.07.1731 року за правління Олександра Любомирського. ...

Новий дерев'яний костел вибудований в 1760 році за ксьондза Павла Молака, який проіснував до 1840 року і постраждав від пожежі. Був відбудований зусиллями парафіян під опікою ксьондза Станіслава Саратовського.

Юзеф Нагородський, власник села Сестрятина виконуючи останню волю свого покійного дядька Болеслава Яновського в 1933–1934 рр. збудував мурований костел на місці дерев'яного. Фундаторами будівництва були також землевласники — Нагородський і Козакевич, та численні парафіяни з навколишніх сіл. Досить цікавими є дані місцевих старожилів про те, як велося будівництво костелу. Закладено глибокий фундамент, стіни до шести ліктів, цеглу виготовляли вручну в спеціальних формах, випікали природним способом. Кожен день на будові працювало понад 30-ти майстрів та більше ста підручних...

...Іншим документом, який поглиблює наші знання по даній тематиці, є «Акт генеральної візитації костелу в місті Радивилів 1839 року», оригінал якого знаходиться в Дубенському історико-культурному заповіднику. Копію цього оригіналу для дослідження мені надала науковий співробітник музею Дмитренко Тамара Борисівна... Сам Акт складається з 11-ти Артикулів.

В документі, частина 1-а: Будова костелу. Йдеться про те, що перший костел був дерев'яним і збудований в 1732 році князем Єжи Олександром Любомирським, воєводою Сandomirським.

А в 1760 році збудовано той костел, який носив назву Найсвятішої Діви Марії і Святого Юрія та освячений в 1822 році. В документі зазначено, що костел знаходиться в містечку Радивилів власності генеральші Турно, яке належить до Кременецького повіту, Дубенського деканату, Волинської губернії... Для будівництва костелу використані дубові підвалини. Костел дерев'яний, всередині обшитий дошками.

Його довжина 30 метрів, висота до 8-ми метрів. Далі йдеться про те, що проведені малярні та художні роботи, вказані кольори фарби. Вказується, що ця

робота виконана протягом 1825 року. Приміщення храму поділене лавками на 4-ри частини.

Вікна подвійні з обрамленням. Дах вкритий цинковою бляхою і увінчаний залізним 4-х променевим хрестом на центральному куполі, а по боках 2 малих куполки з залізними хрестами. 4-ри сірі колони позолочені малярським золотом. Вгорі над колонами 4-ри Херувими і Ангел-охоронець. Зверху в хмарах найбільший образ діви Марії в темно-синіх тонах. Головний вівтар — дерев'яний, різьблений, голубий зі срібним. В горі хрест — різьблений, зображення Ісуса Христа та нижче Св. Яна Непомуцено, згадані також образи Св. Антонія, Св. Михаїла та інші. Образи мальовані сріблом. Далі йде опис інших ікон, розташувань і кольорів. Нава у височині — зеленого кольору, виконана в романському стилі. Амвон дерев'яний, євангельського змісту. Хрестильниця різьблена. При вході хрест.

Далі йдуть розрахунки (кількість речей, суми, матеріали), опис так званого рухомого майна костелу та матеріалу, з якого зроблено дані речі. Ціла забудова костелу завершена в 1827 році (згідно даних документів). Вказується також, що біля костелу зі сторони ставка в напрямі Бродів в 1829 році був впорядкований і огорожений парканом з брамою польський цвинтар. На цвинтарі знаходилась занедбана каплиця, яка була відремонтована наново та освячена ксьондзом Францішком Дворжіском в 1830 році...

Неподалік костелу було побудовано шпиталь, землю під який подарувала поміщиця Урсула Максимова...» [8, с. 78–91].

Завершуючи аналіз історіографії даного періоду, можемо констатувати той факт, що вона є досить ґрунтовною. Великим позитивом досліджень В. Ящука є те, що він не тільки перераховує чи вказує архітектурні об'єкти Радивилов, а наводить їхню історію, місце локалізації, тощо. Проте суттєвим недоліком його напрацювань є відсутність наукового апарату, через що інші дослідники не отримують жодного доступу до багатьох дуже цінних джерел інформації.

Висновки. Отож, проаналізувавши вищенаведені дані, можемо зробити наступні висновки:

- Література, яка містить дотичну інформацію до теми містобудівельна історія м. Радивилів, публікувалася в період сер. XIX — поч. XXI ст.;
- абсолютна більшість опрацьованих нами матеріалів з часів Російської імперії, Другої Речі Посполитої та Радянського Союзу мають статистичний характер, вони лише вказують, які архітектурні об'єкти міської інфраструктури були наявні або з'явилися у тому чи іншому році у Радивиліві;
- більш широкій інформації історичного та краєзнавчого характеру завдячуємо працям таких

- дослідників як Микола Теодорович (1856–1917), Володимир Ящук (1951) та Василь Ярмусь;
- загалом, із опрацьованих нами джерел інформації можна почерпнути досить багато даних, які формують досить детальну картину містобудівельної історії Радивилюва;
- проте, найбільшою проблемою даної теми залишається питання чіткої локалізації більшості досліджуваних архітектурних об'єктів;
- через недостатність джерел, до кінця не вирішеними залишаються питання історії розбудови Радивилюва в к. XVI–XVIII ст. — його локаційного ядра, системи оборонних укріплень, планувальної структури та забудови історичного середмістя;
- наукова вартість даної роботи полягає в тому, що в ній у систематизованій формі представлений новий та цікавий матеріал, яким можуть скористатися як учні, так і дорослі, що сприятиме популяризації історичного минулого Радивилюва як одного із 13 офіційно затверджених історичних населених місць Рівненської області;
- на кінець проведена нами робота може слугувати базою для проведення подальших досліджень з даної теми.

Джерела та література

1. Весь Юго-Западный край справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Составлена Юго-Западнымъ отдѣленіемъ Россійской экспортной палаты подъ общимъ наблюденіемъ профессора М. В. Довнаръ-Запольскаго и подъ редакціей преподавателя Киевскаго комерческаго института А. И. Ярошевича. Изданіе I-е Т-ва Л. М. Фишъ и П. Е. Волосовъ. Редакция: Ю-З. Отдѣленіе Россійской экспортной палаты, Киевъ, 1913. 1116 с.
2. Географическо-статистическій словарь Россійской имперіи. Составилъ по порученію императорскаго русскаго географическаго общества П. Семеновъ при содѣйствіи дѣйствительныхъ членовъ В. Звъринскаго, Л. Майкова и И. Бока. Т. IV. Санктпетербургъ: Тип. В. Безобразова и Комп. 1873. 868 с.
3. Историко-статистическое описаніе церквей и приходоу Волынской епархіи. Составилъ преподаватель Волынской духовной семинаріи Н. И. Теодоровичъ. Т. III. Уѣзды Кременецкій и Заславскій. Почаевъ. Тип. Почаево-Успенской Лавры, 1893. 687 с.
4. Історія міст і сіл Української РСР в двадцяти шести томах. Рівненська область. Київ, 1973. 656 с.
5. Корчак А. Австрійський історик Бьоріс Куцмани про економічне піднесення Радивилюва в часи Російської імперії. *Радивилівщина крізь призму віків*. Матер. краєзнав. конф. присвяченої 450-річному ювілею Радивилюва та 25-річниці районного історичного музею. Радивилів, 2014. С. 17–20.
6. Опись Актовой книги Киевскаго центрального архива № 2038. Составилъ О. И. Левицкій. (Официальное изданіе архива). Киевъ: Тип. Е. Т. Кереръ, 1884 36 с.
7. Опись Актовой книги Киевскаго центрального архива № 2042. Составилъ И. М. Каманинъ. [Официальное изданіе архива]. Киевъ: Тип. Е. Т. Кереръ, 1886. 40 с.
8. Ярмусь В. Історичне краєзнавство. Радивилівський костел. Маловідомі факти. *Радивилівщина крізь призму віків*. Матер. краєзнав. конф. присвяченої 450-річному ювілею Радивилюва та 25-річниці районного історичного музею. Радивилів, 2014. С. 78–81.
9. Ящук В. З історії вулиць Радивилюва, містечка на межі Волині і Галичини. *Бридицина — край на межі Галичини й Волині*. Вип. 5. (Матеріали шостої краєзнавчої конференції Присвяченої Міжнародному Дню пам'яток історії та культури 20 квітня 2012 р.). Броди: Бродівський історико-краєзнавчий музей. 2012. С. 105–114.
10. Ящук В. Радивилів. Краєзнавчі матеріали. Рівне: «Волинські обереги», 2004. 164 с.
11. Ящук В. Радивилів у перегуках віків. Броди: Просвіта, 2014. 260 с., іл.
12. Orłowicz Mieczysław. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu z 101 ilustracjami i mapką województwa. Luck, 1929. Nakładem Wołyńskiego Tow. Krajoznawczego i Opieki nad Zabytkami Przeszłości w Lucku za subwencją Minist. Robót Publ. 380 s.
13. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich wydany pod redakcją Bronisława Chlebowskiego, Magistra nauk filologiczno-historycznych b. Szkoły Głównej Warszawskiej; Władysława Walewskiego, obywatela ziemskiego; Kandydata nauk dyplomatycznych Uniwersytetu Dorpackiego; według planu Filipa Sulimierskiego i z pomocą zgromadzonych przez niego materyałów. — Tom IX. — Warszawa. Nakładem Władysława Walewskiego. Druk „Wieku” Nowy-Świat Nr.61. 1888. — 960 s.
14. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana przez Michała Balińskiego i Tymoteusza Lipińskiego. T. II. Cz. II. Warszawa. Nakład i druk S. Orgelbranda Księgarza, 1845. 1432 s.
15. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym przez Tadeusza Jerzego Steckiego. Serya 2-ga. Lwów, z drukarni zakładu nar. Im. Ossolińskich. Pod zarządem uprzyw. Dzierżawcy A. Vogia. 1871. 472 s.

Алла ДМИТРЕНКО

АТРИБУТИВНІ ОЗНАКИ СТАВНИХ РИБАЛЬСЬКИХ ПРИСТОСУВАНЬ БЕРЕЗНІВЩИНИ (за експедиційними матеріалами)

Риболовний промисел упродовж багатьох віків відігравав значну роль у системі життєзабезпечення мешканців Українського Полісся. Тому польові матеріали з питань риболовства є важливими при побудові етнографічних експозицій і виставок, що потребує докладного вивчення традиційних рибальських пристосувань, їх основних типологічних характеристик. Атрибуція снастей для ловлення риби є вагомою частиною фондової і науково-дослідної роботи музеїв.

Хоч Березнівщина не може «похвалитися» великими водоймами, та все ж, як свідчать експедиційні матеріали, ловлення риби займалися повсюди. Основна водойма — річка Случ та невеличкі річечки, більшість з яких є притоками Случі (р. Сергіївка, Полічна, Бобер, Мельниця, Речиця і Голубиця, Чапелька, Комарня, Мала річка та ін.). Деякі села розміщені біля річки Горинь, в якій рибу ловлять рідко, тому що вона «страшна річка». Раніше було багато озерець (Княже, Забайкай, Добриня, Бляхаєве, Бездонне та ін.), окремі з яких на сьогодні пересохли. А раніше, в період весняної повені, коли вода розливалася, вони наповнювалися водою. Є численні штучні ставки, наприклад, у с. Яринівка їх аж три, викопані в болотистій місцевості «за колгоспу». Окремі мешканці мають приватні ставки, в яких розводять рибу. Рибу ловлять по меліоративних каналах; кар'єри, що залишилися після видобутку каменю і тепер заповнені водою; болотах, які навесні наповнюються водою. Саме система водойм і визначила особливості організації риболовного промислу в регіоні.

В міжвоєнний період і повоєнні роки рибальство було важливим допоміжним заняттям, яке давало допоміжні засоби існування і відігравало значну роль у забезпеченні поліських родин продуктами харчування.

Стаття підготовлена на основі польових матеріалів, зібраних на Березнівщині в ході історико-етнографічної експедиції Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф 2013 року (керівник — Ростислав Омеляшко) [1].

Окрему групу риболовних пристосувань складають ставні снасті. Найбільш поширеними в цій групі були «коші» — риболовні пристосування у вигляді зрізаного конуса із лійкоподібним входом, які

в різних селах називають в основному «кош», «киш», «куш», «кошик», «верша»: «Були (коші — А. Д.). Називаються вони верши» (с. Князівка); «Ну, верша називається. Верша» (с. Вітківчів).

Традиційно коші виплітали з лозового пруття: «Лозовий кош, тоже рибу ловали... Не було тоді ж ниток, вот і всьо» (с. Вітківчів); «Таке були, що, ото, з дубцов. І були, ось, з сеткою. Були такі во. Ну як? Так само. Здається так само — кош» (с. Бистричі).

Коші складаються із двох сплєтених конусоподібних ємностей, з'єднаних разом. Менший конус («серце», «горловина») служить входом, а більший, власне камера снасті, призначений для риби, яка потрапила у снасть: «А тут ще такеє всередині є серце... І дирка туди» (с. Поляни); «Вон кошик в кошику, там ще один кошик, всередині є, туди зайде рибина, а назад не вийде» (с. Балашівка); «Такей вон круглий. О! А тут так як би є єден великий той во. А єден, всередині, менчий. О!... А як сюда вже влезе, то вже вон назад не вилезе. Ось, бо вже, як туди вон влізе, сюда, то вже вон назад, рибина, не вилезе» (с. Друхів); «Коше. Вони кругліє. З єднєї сторони очко тако, і з другої сторони. І вона туди заходить, а назад не може вийти» (с. Князівка).

Подекуди лозові коші використовують дотепер: «В мене син коші плете. З лози» (с. Друхів). Про виготовлення коша докладно розповів М. Хильчук із с. Поляни, який використовував для цього лозове пруття і дикий хміль, який заготовляв восени і скручував у пучки. Перед використанням хміль розмочували і ним переплітали лозові прутки. Респондент наголошує, що плести снасть починали із вужчого кінця: «А такі дубці, я вам розкажу, бо я сам їх виготовляв. Це так — треба було заготовити лози тої, такої... заготовляли ці, такі дубці і потім на лузи, або десь по канавах, де росла вільха. І там хміль ріс... дикий хміль. То це така ліана, вона. То його вже восени ішли ми і здирали його і скручували на таку. А тоді його розмочували і оце брали удвоє і так дубець перекручували. І воно такою спіраллю. Спочатку вкругову, а потім спіраль. І так, доплів його трохи і ставили тут обруч, якби прив'язували. Потім другий, о. Потім третій — вже менший. І сюда, тут збавляли. Збавляли, о. От. Але його починали не з низу йти, а з... вужчого кінця починали. Там такей як комірець був. Ото, як на, плетуть на светер, да

коміря. Так само тут такий комірець виплітався, от. Тоді вже, плели вже, добавляли, отут вікно робили. Добавляли через одну там, там вже скільки, дальше й дальше. І вже получалося таке» (с. Поляни).

Розміри кошів залежали від глибини водойми, у якій їх будуть використовували: «І вже, яка там довжина треба. То в залежно який воно може. Якио глибоко, то треба він же (більшого діаметру — А. Д.). А якио мілко, то то вони були. Були різни» (с. Поляни).

Перед встановленням у водойму вузький кінець коша затикали соломною, дерев'яним корком тошо: «А тут затикається. Там соломною, чи чим так, щоб не вилазила» (с. Друхів); «Закривали цим, корком, соломною, ззаді» (с. Поляни); «Вот туди во, туди як залазить. А тут затиканий, таке» (с. Сівки).

Тому, коли риба потрапляла у пастку, вийти з неї вона не могла: «Вона як туди зайде, воно тут вузьке. Вже вона заднього ходу немає» (с. Вітковичі); «З розгону оця во шука, на пруду, забегає туди да й назад пока повернеться, да й вона там остається, пока не прийде той, которий ставив» (с. Вітковичі). Рибалка піднімав коша, діставав із вузького кінця затичку і висипав рибу.

Найчастіше коші ставили на в'юнів (чорна риба): «Коши — то на в'юнки» (с. Бронне); «Сьо той кош, шо в'юни ловать і рибу» (с. Вітковичі); «Цьо вони не на рибу так як би. То на в'юни» (с. Хотин).

Але використовували й для ловлення іншої риби (білої): «На всяку» (с. Хотин); «Линки попадали, шука, ця, плотка. Отакіє. Карась там, окунь — отакіє попадались» (с. Друхів); «Така гарна бела риба входила» (с. Бистричі).

За твердженням респондентів, найкраще ставити коші в озерах, де спокійна стояча вода. У річках вода біжить, тому снасті потрібно добре закріплювати або класти всередину камінь, щоб їх не знесла течія: «Може і в рєчци ставили, але большинство по возерах. Большинство по возерах. Бо вже, бачите, в рєчци, то треба його до чогось, чи прив'язать. Чи каменя положить, бо вода» (с. Бистричі). Але встановлюючи коша і в озері, його переважно пришпилювали до дна тичкою: «Там таку палку втикали» (с. Друхів).

Коші ставили переважно на ніч, а вранці перевіряли улов: «Це воно на ноч все наставляли» (с. Поліське); «На нич, на день» (с. Друхів); «Сьо на ноч наставляють на те. То коші» (с. Тишиця).

За ніч у кіш могло потрапити до пів-мішка риби: «І ви знаєте, да я і бачив, були ж такіє, по озерах витягає. Приходить, ввечері вкине його, а рано приходить лясочку витягає. Да я бачив, то пов-мешка рибі витягає отут во так» (с. Бистричі).

В ході експедиції з'ясовано, в які періоди року ловили кошем. Більшість опитаних респондентів відповіли, що найкращим часом є весна і зима, хоча використовують їх в різні пори року. Взимку коші ставили на водоймах особливо в період задухи, коли в результаті тривалих морозів вода сильно промерзає, а потім настає відлига. Тоді рибі не вистачає кисню і вона починає його шукати, таким чином потрапляючи в пастку: «А кіш є такий, ставиться, да... Зимом ополонка рубається і ставиться» (с. Голубне);

— «А це на зиму. На зиму» (с. Тишиця); «Вона й зимою попадає туди» (с. Вітковичі); «Даже, даже, знаєте, зимою, як великіє морози. Вот, по озерах, великіє морози, льод замерзає грубий геть, до краю замерзає. Туда вже, в воду, воздух не попадає, вот. Ріба ж тоже дише. Вона має, вот. Воздух не попадає і ріба націнає задихатца, вот. Не хватає кислорода рібі, о. То єсть такіє возера, вот, то часом приди, да як так у ту, вже хлопци, котріє ходять в селови ловить рібу, то вже знають. То в такіє морози великіє, то вже вони й собі йдуть по возерах дай дивляться. Да якио прорубає ополончку, то риба йде на воздух, отако, шо пощі бери рукою. де ріба, бо вона задихається, вот» (с. Бистричі).

Щоб поставити коша на водоймах рубали ополонки: «Ставили в ополонку тоже. Такеї коше тоже ставили» (с. Друхів). Коша ставили вертикально — вузьким отвором донизу. Для того, щоб снасть не провалилась у воду, у верхню (широкую) частину вставляли палицю, довшу за ополонку і таким чином закріплювали її на льоду. Зверху коша накривали соломною, очеретом, сіном, щоб пастка у льоду не замерзла: «Да, ставляли зимою. Прорубує. Ополонку. Да ставляли, да й так закриває соломною зверху, щоб не замерзало» (с. Бистричі).

Крім ополонки, взимку коші ставили на річках, у тих місцях, де швидко бігла вода. При цьому їх ставили вже не вертикально, як на ополонку, а горизонтально, проти течії: «То є, вершу ставлять зимою. Да, на прутах, де вода тако бежить бистро. Де вода вибигає. То коше ставляють... Риба туди попадає і вона заднього хода не має. Вона бач, усередині є цьой, горловінка» (с. Князівка).

Масово коші ставили й навесні, коли риба, яка відклала ікру, поверталася на глибину: «Навесне ставили» (с. Сівки); «Особенно як риба йде на нерест, вона пройшла, йде вже назад»; «Весною, як уже вода спадає»; «Навесне. Вона нереститься, риба» (с. Вітковичі).

Використовували коші і в період повеней — найчастіше навесні, рідше — влітку. Тоді шукали вузькі місця і ставили в них коші: «Наставляють, де речечка вузьенька. Да пливе, да вставлять, да й в є риба

втикає. Вбигає. В таку пору ставили, якщо, якщо прибуває вода. Повень стає. Навесні. І літом повинь стає. Речка десь набирається води, риба заходить, вона втікає назад, тоді вже ставляють вершу і риба в верши».

Окремо зупинимось на встановлення кошів із загатами, які влаштовували на річках і озерах. Найпростішим способом було встановлення снасті у водойму і закладання простору по боках від неї хмизом, очеретом: *«Кошик такий. Тако ставили, загороджували. Перешийок десь такий був. І оставляли там таке його»* (с. Поляни); *«По боках загачують, щоб вона так... Шоб тільки по цьому кошу вода шоб бегла поточком. А риба йде туди»* (с. Князівка).

Більш складним способом було встановлення спеціальної загорожі на водоймах, переважно на річках, або на вузьких ділянках озер. В таких місцях переважно ще з осені робили загорожу. Для цього забивали кілки, які переплітали лозою, або ж заклали матами, гілками дерев, соломною, залишаючи отвори для встановлення кошів: *«Забивали колючки... Очеретом обплитують. І роблять такіє дирочки маленькіє. Ставлять коше, аякже»* (с. Тишиця); *«Перешийок невеликий. Там, як на лузі там було. Так. То на цих вузьких місцях, як уже лід був. То вирубували сплошну отаку доріжку. А де ставить, там залишали і з соломи, друкками такими робили мати. І цими матами. Або літом робили ці, кілочки і заплітували, заплітали лозою. Лозою заплітали. А на цих дверях оцього коша ставили, от. А тоді приходиш уже, обично на зиму це робили. Приходять. Якіш лід — лід вирубують. Його піднімають»* (с. Поляни).

У с. Князівка коші ставили у шлюзи: *«В нас шлюз. В проход поставили (загатили — А. Д.). Да, з теї й теї сторони, а її посередині ставили. Риба попадає туди, вже вона нікуди»* (с. Князівка).

Варто відзначити, що у селах Моквин і Хотин лозові коші називають «нарета» («нерета»). Однак у більшості сіл останнім терміном позначають аналогічні снасті, але не з лози, а із сітки.

«Нерета» («нарета», «неретка») — конусоподібне ставне рибальське пристосування. За формою, конструкцією і способом ловлення вона аналогічна з кошем. Саме тому в окремих селах поняття «кош» і «нарета» співіснують. Іноді неретою називають коша з лози, або ж навпаки — кошем звуть нерету з сітки: *«Ну, в нас обично кажуть «кошик» на його, кош. Да, кошик»* (с. Більчаки).

Від коша нерета відрізняється лише матеріалами. Кошами здебільшого називають рибальські пристосування, плетені з лози, а нерети зазвичай виготовляють із лозових прутів, які обтягують сіткою: *«Це вже з сітки нарета»* (с. Поліське); *«Це той оньо — не-*

рета. Вона з сітки тики. І була із тої, із дубцов. То шчиталося, мабуть, «кош». А то мабуть «нерета» називалася»; «Тож воно може хто й кош, нарета — ну, хто як називає... По-нашому нарета».

За конструкцією розрізняють два види неретів. Перший вид являє собою пристрій, каркас якого зроблений із вертикальних ребер, з'єднаних між собою переважно двома, різними за діаметром, обручами (каблуками). Знизу йде найбільший обруч, вгорі — найменший. Або ж два нижні — однакові за розмірами, а третій менший. Іноді нерета мала лише один обруч, який закріплював ребра знизу, а зверху їх зв'язували у пучок: *«Робили. В нас перший обруч і другий — вони однакові були. Рівни. Перший і другий... Ну, в нас казали нарета»* (с. Поляни); *«Ребра, все, як має бути. Лозови. Сьо каблук. То тоже згиняне. Меньше, а тут больше»* (с. Вітковиці);

Готову конструкцію обтягували сіткою. Інколи для цього виплітали сітку спеціальної форми. Окремо виготовляли лійкоподібний вхід для риби (серце), який ширшою частиною підшивали до нижньої частини снасті, а вузьку закріплювали за допомогою ниток, прив'язуючи їх до ребер або каблуків: *Тут такі, помітаєте тоже ось во, о. Серце. Серце. Шо сюда о йшла риба. (Обтягнутий — А. Д.) Сіткою»* (с. Вітковиці); *«А оце вже виплітали сітку, вже знали такеї розміри, шо як і тоді натягали. Воно плелось до цього і тут збільшувалося, ішло тут однакове, а тут знов ішло звуження на це все. Воно було суцільне. Суцільне. Натягали його. А тут, де там на такий натягували ці, шнурочки і прив'язували. Це трохи дальше в нас робилося. Причипляли. За серце причипляли»* (с. Поляни).

Отже, нерети першого виду мають жорстку конструкцію (не складаються) і тому більш подібні до коша (сс. Поляни, Поліське, Друхів, Князівка, Вітковиці).

Нерети другого виду, на відміну від попереднього, мають не жорстку, а м'яку конструкцію. Для їх виготовлення використовують лише кілька загнутих каблуків, різних за розмірами, на яких закріплюють сітку-камеру і прив'язують «серце». Така нерета легко складається у зв'язку з чим є зручною у транспортуванні: *«Це складалось. А тие, то не складалися. Натягнута сітка»* (с. Поліське). Провести розмежування між двома видами нерет не вдалося. Снасті обох форм побутують спорадично в різних селах: *«З ребрами є, й без ребер вона, є разна»* (с. Тишиця).

В останні десятиліття нерети часто роблять із дроту. Зварюють металевий каркас, який обплітають готовим плетеним дротом, або ж наварюють своєрідну сітку із тонких дротиків. Вони бувають круглі і прямокутні. Такі снасті часто роблять не на один,

а на два входи для риби. Цікаво, що входи розміщені не прямо, а зміщені від центру. Один вхід повернутий в один бік, а другий вхід в інший бік. Асиметрія тут використана для того, щоб один вхід не був навпроти іншого і риба, яка зайшла в нерету через одне «серце», не могла вийти через інше (с. Друхів).

Нерети, як і коші, використовували переважно в озерах, рідше — у річках: «*Нерета. Вона ставиться в озері*» (с. Вітковичі); «*Нарета. Осьо ставили в озері*» (с. Поліське); «*ставляють прямо у озеро*» (с. Вітковичі). А от в Хотині була «*нерета на речку*» (с. Голубне).

Зважаючи на те, що нерети легші від кошів, їх слід зафіксувати у водоймі. Снасті із жорсткою конструкцією кріпили зазвичай однією тичкою. А пристрої з м'якою конструкцією розтягали у водоймі і пришпилювали не однією, а двома тичками: «*То якусь палку ставили. Притримували. Щоб не поплила вона, не пошла*» (с. Поліське); «*Ставляють його, да така тичка, у дно вколов да риба якось забегає туди*» (с. Вітковичі); «*На палку. Ставиться в озері*».

Нерету, як і коша, використовували взимку, в період відлиги, або навесні, рідше — влітку. Взимку її ставили «на продуху», коли риба інтенсивно шукає повітря: «*Ставили на продуху. Отако, як значить оттепель іде, оттепель ід і тоді, як вже розстає, іде на задуху риба, тоді ставимо, на ополонку... Аби вставити в те, щоб поставити під кригу і вона йде на оттепель, вона сама заходить*». Зважаючи на те, що сітка могли примерзати до льоду, нерету ставили у водойму тільки на короткий час: «*Неретка. Ну то самое, пуд льодом можуть, але довго не може бути*» (с. Поліське). Найчастіше снасть ставили навесні в період нересту: «*Ставляю вот і всьо. Як вона ходить там де-небудь, то вона тоже сюда заходит. Як нерест*» (с. Вітковичі); «*Ставили з весни і пошті целе лето його ставили*» (с. Поліське). В теплу пору року нерет може стояти довше, ніж взимку: «*Да вона стоїть там два-три дні*» (с. Вітковичі).

Принцип дії нерети такий же, як і в коша: риба заходила через «серце» в камеру і вийти звідти не могла: «*да риба якось забегає туди. Да. А назад, то тут, всередині є таке, того, серце. І вже стуля незручно вийти вже рибини. Вже туди попало, то туди маленька така дирочка, то воно всередині. Рибина попала туди і вже вона по краях бегає, а на середину вона так, шось вона не може*» (с. Вітковичі).

Значне поширення в обстежених селах мали ставні рибальські пристосування з крилами, які тут називають зазвичай «*ятер*» або «*крилач*». Варто відзначити, що згідно із зібраними матеріалами, переважаючою є перша назва — «*ятер*»: «*Крилач. Ну, в нас називали ятер*» (с. Поляни); «*Ятер у нас називається. Ятер*» (с. Вітковичі); «*В нас то «ятер*

називається» (с. Вітковичі). М. Хильчук із с. Поляни зауважив, що давніша назва снасті — «*ятер*». Термін «*крилач*» він зустрічав лише в літературі: «*Ну, в нас називали «ятер».* «*Ятер*». *Я бачу, що він єсть в літературі, тільки крилач*» (с. Поляни). Респонденти самі пояснюють, чому поширилась остання назва: «*То з крилами, то це «крилач» називалися*» (с. Хотин); «*Ятер. Але з крилами — крилач*» (с. Поляни).

Ятері відомі в багатьох селах. Одні респонденти ними користувались, інші бачили або ж чули про них: «*В батька було колись*» (с. Бистричі). Цікаво, що іноді в одних селах ятері відомі, а в сусідніх — ні, що зумовлено специфікою місцевих водойм. Наприклад, респондент із с. Богуші повідомив: «*Я його таке зустрічав. Воно називається ятер... То тут їх нема. В Тишиці ставлять ятера*» (с. Богуші).

Ятері являють собою нерет (куль) м'якої конструкції з одним або двома крилами. Самі респонденти відзначають схожість ятера і нерета: «*І вона там, в цьому ятери оце во, так як нерета. І крила ше є*» (с. Вітковичі). Однак куль ятера має певні конструктивні особливості в порівнянні з неретом. Якщо нерети невеликі, сітчастий мішок натягнутий на 1–3 каблучки, то кулі ятерів довгі, можуть мати до восьми каблучків-обручів: «*В нас було більше кільце. Потім трохи менше. Потім ше менше і так воно. Воно до метрув десяти могло бути. Кільце таке. Туди попадає. О, й таке, зложувалось. Воно весь час і крила робили, отаке воно довге тіпа було*» (с. Вітковичі).

В регіоні побутують два типи ятерів (крилачів): один куль з двома крилами (сс. Моквин, Поляни, Хотин, Тишиця, Більчаки, Бистричі, Князівка, Вітковичі) і два кулі, з'єднані одним крилом (сс. Богуші, Сівки). Переважаючими є пристосування першої форми: «*Переважно були з двома крилами*»; «*На два крила було, потому що воно, поміаєте, як займе там, воно більше риби йде туди. А як на єдне, то воно єднем крилом тіки но йде*» (с. Вітковичі). Хоча в окремих селах відомі обидва типи ятерів (с. Моквин).

Ятері, як і нерети та коші, ставили переважно в озерах, що давало можливість добре розгорнути крила і закріпити снасть: «*Ловили, в озері*» (с. Вітковичі); «*То на озерах їх ставляють*» (с. Князівка); «*Ставили прямо на тому, на озерці, яке — Велике, Мале — ставили цього ятера. І вона там, в цьому ятери оце во, так як нерета. І крила ше є*» (с. Вітковичі); «*В озері большинство. Мона і в реці ставить. Але в реці не ставили, потому бегуча вода забирає. А вже тамеки озеро, о, то там стояча вода. Вона йде, поміаєш, большинство за водою. Потому що як протів води поставить, то все, поміаєш, завернеться те все, не буде ничего*» (с. Вітковичі).

Найкращий період для використання ятерів — весна, як сходиться вода і риба, віднерестившись, повертається з долин і боліт у водойми: «Ставив, то починаючи, як сходила вода» (с. Поляни); «Хоть і весною, хоть летом» (с. Князівка); «Ятері в любе врем'я ставлять. В любе врем'я летом. В любе врем'е» (с. Вітковичі).

Навесні ятері ставили неподалік від берега, перепинали ними вузькі протоки тощо. Іноді поруч ставили по кілька пасток. При цьому рибалки враховували той факт, що риба завжди ходить проти течії, тому відповідно встановлювали і ятера: «Ставили десь коло берега, а якщо уже вода збігала, то таки були вузькі потоки десь, то спершу перехопить повністю, а якщо мало таки, то можна два підряд поставити. І ставили завжди: якщо вода бижить туди, то крилами... Риба ходила проти течії води. Навпроти води так ставили... Значить, ставили на цій сильній течії. Отак його, сюди крила, а сюди. Риба протів іде, повертає сюди і тут ятер. А вже, як вже потім там таки буде, вже тільки по цих потоках, вже то на тих потоках. І то, щоб протів був води, ставили» (с. Поляни).

Влітку, коли припинялось масове переміщення води (річка ставала «стара»), ятері ставили біля кущів, трави, водоростей, де любить перебувати риба: «А вже отак, літом, то вже така стара річка, називали, ну, то просто ставили десь при березі, десь якісь кущі, десь так вибирали. Но вже знали де, де ходять, де ходить риба. Да» (с. Поляни).

Ставлячи ятера, у водоймі закріплювали не тільки куля, а й добре пришпилювали крила, щоб снасть не забрала вода: «То ставили оце палики і вставляли тоє, щоб воно не попливло. Звивається, о» (с. Хотин); «І ось його ставляють, а сіє крила розтягають. Колки затикають, дий, от. Вже риба заходить, да вже вкрутиця дай іде в тее» (с. Бистричі).

У кількох селах респондентам відома снасть для ловлення риби на ополонках, яку тут називають «решето» (с. Яринівка, Сівки, Бистричі) або «сито» (с. Хотин, Вітковичі):

«Ну, як вас сказать — решетом. Я то помню ше таке, колишнє. Ну, це воно решето обшите низу матер'ялом, полотном, собствєнно говоря. А до верху було так, такий ствол, можна так назвати... Тут тканиною обшите. А тут був такий, ну, ввіде коминок. І тут воно так, як оце показано, о. І його закопували, прорубували ополонку. Десь у копанках, де в'юни велись. Занували це решето туди, у воду і засипали снігом. І в'юни лезли наверх, до воздуха. Через той коминок падали сюди, в середину і цього, і таким чином ловили цих в'юнів» (с. Яринівка);

— «Зимою прорубують ополонку. Да ставлять туди. Шо таке воно із низу, як сито. Як решето. Ставиться, туди налазить, а потом приходить да пуднимає. І там, якщо є в'юн, то забирає. Да. Як є вода, ставили»;

— «То ставляли, прорубає, вот, дирку. І таке кругле «решетце», вот із диркою зі споду тоже. О-о, от похоже такеє. Да, таке решетце, вот. Це обичайка дерев'яна зробляна... Воно в воді, якраз в дириці, в цьому. Накриває. Риба ходить по те, проз сее, виходить. Да сюда вже зайшла, дай в кругову ходить. Уже бере поднимає вже, за таке» (с. Бистричі).

Решетом ловили переважно в'юнів: «Таке. Ну, решето, ну. Ну отакий. Вони (в'юни — А. Д.) отуди падають» (с. Сівки); «Уюнов то отаком во, таяк тут більше і воно називалоса сито».

Як бачимо, основним ставним пристосуванням для ловлення риби був кіш, який у різних селах Березнівщини називався киш, кош, кошик, верша. Конструкція коша була доволі проста: два різних за величиною конуси, з'єднаних разом. Менший мав отвір для попадання риби. Традиційним матеріалом для їх виготовлення було лозове пруття, подекуди для переплетення дубчиків використовували дикий хміль, розмочений у воді. Коші використовували переважно для ловлення в'юнів, рідше — іншої, білої, риби, ставлячи їх на ніч, переважно в озерах, де стояча вода. Коші використовували в різні пори року: взимку їх ставили в ополонки вертикально і накривали зверху, щоб не замерзала вода; на річках, де бігла вода, коші ставили горизонтально, проти течії; часто коші встановлювали із загатами, у шлюзи.

Слід відзначити, що в деяких селах лозові коші називали нерета, нарета. Але в більшості населених пунктів так звалися рибальські снасті, виготовлені із сітки і лозового пруття. На Березнівщині побутувало два типи неретів. Перший тип — жорстка конусоподібна конструкція із вертикальних лозових ребер, обтягнутий сіткою. Такий тип нерета є перехідним від лозового коша до м'якої конструкції нерета: лозові обручі однакового або різного діаметру (нижній — найбільший, верхній — найменший), обтягнуті сіткою. Такі нерети складалися, що було простішим у їх транспортуванні. Принцип ловлення у них аналогічний із кошами, але нерету потрібно було розтягнути і добре зафіксувати у водоймі. В останні десятиліття для виготовлення рибальських пристосувань залізні пруті і дрот: зварюють металевий каркас, який обплітають сіткою, або зварюють сітку із тонких дротиків. Іноді їх роблять не на один вхід, як традиційні коші і нерети, а на два.

Наступне ставне рибальське пристосування — ятер або крилач, що являє собою сітчастий нерет із

крилами. Для досліджуваного регіону характерні два типи ятерів: один куль з двома крилами і два кулі, з'єднані одним крилом. Ці пристосування найчастіше використовували навесні, перепинаючи вузькі протоки біля берега, а влітку — біля водоростей, кущів.

Респондентам кількох сіл Березнівщини відоме ставне пристосування решето або сито, що являло собою обичейку, до якої кріпили своєрідно дно із полотна. Посередині прорізували і за допомогою мотузок підтягали доверху, утворюючи лійкоподібний вхід. Решетом взимку ловили переважно в'юнів, ставлячи його на ополонку.

Отож, ставними пристосуваннями для ловлення риби були лозові коші; нерети, виготовлені із лозо-

вого пруття і сітки, а в наші дні — з металу; ятері або крилачі — сітчасті пристосування, що склалися з куля і крил; решета або сита з дерева (обичейки) і полотна. Аналогічні пристосування характерні і для інших районів Українського Полісся, що свідчить про типологічну єдність рибальських снастей, що зумовлювалось схожими природо-географічними умовами та культурними традиціями.

Як бачимо, основними атрибутивними ознаками ставних риболовних пристосувань є: їх місцеві назви; матеріали виготовлення; конструктивні особливості; технологія ловлення в різних водоймах і в різні пори року.

Джерела та література

1. Архів Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф, ф. Березне-2013, оп. Дмитренко.

Наталія КОЖУШКО

СТОРІНКИ ІСТОРІЇ РІВНЕНСЬКОЇ ЧОЛОВІЧОЇ ГІМНАЗІЇ/УЧИЛИЩА. МАТЕМАТИКИ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ (1839 – 1922 рр.)

Одними з обов'язкових предметів, які вивчали в середніх навчальних закладах Російської імперії XIX — початку XX ст., були математичні науки. У відкритій у серпні 1839 р. Рівненській чоловічій гімназії уроки математики проводились 3–5 разів на тиждень. У 1–3 класах вивчали арифметику. У 3 класі було додано уроки алгебри, а з 1851 р. — ще й геометрії. У 4 класі викладали арифметику (до 1862 р.), алгебру і геометрію. 5 клас — крім алгебри та геометрії, з 1872 р., коли гімназія отримала статус реального училища, почали вчити тригонометрію, нарисну геометрію та моделювання. З 1879 по 1881 рр. для учнів 5 класу комерційного відділення в програму було введено уроки комерційних розрахунків з комерційною економією. У 6 класі крім алгебри, геометрії та тригонометрії, з 1874 р., для механічного відділення, введено механіку і нарисну геометрію. У додатковому 7 класі проводились уроки повторення всієї математики (арифметики, алгебри, геометрії, тригонометрії). У 1874–1892 рр. учням 7 класу механічного відділення додатково було введено уроки механіки, бухгалтерії, складання виконавчих креслень машин, моделювання, геодезії, загального будівельного мистецтва та вивчення технології ме-

талів і дерева. З 1879 по 1892 рр. учням 7 класу всіх відділень введено уроки землевимірювання та нівелювання, з 1896 р. — аналітичної геометрії, а з 1900 по 1917 рр. — математичної географії. За період існування в Рівному чоловічій гімназії, з 1872 р. — реального училища, в його стінах попрацювало більше 60 викладачів математичних наук. Майже усі викладачі мали університетську освіту та поділялись на молодших і старших. Спочатку більшість з них виконували обов'язки викладача, пізніше, затверджувались на даній посаді Попечителем учбового округу. Іноді, крім математики, викладачі проводили уроки фізики, креслення (з 1874 р. додатково технічне та з 1896 р. — проекційне), механіки, космографії. Існувала чітка система переведення викладачів з одного закладу до іншого. Тому термін перебування у навчальному закладі був у середньому від одного до десяти років. Інформацію про попередній та рівненський період педагогічної діяльності кожного з викладачів можна знайти в справах Державного архіву Рівненської області. Це: Формулярні та Алфавітні списки вчителів і чиновників, Особові справи, Переписка з Попечителем Київського учбового округу з різних питань, Циркуляри про призначення та переведення викла-

дачів, Списки представлених до чинів і нагород, Протоколи засідань Педагогічної Ради і Господарського Комітету та Книга реєстрації вчителів 1919–1920 рр. Інформація про подальшу діяльність викладачів за межами рівненського навчального закладу знайдено в працях сучасних дослідників та документальних матеріалах інших освітніх закладів. У статті представлені матеріали про декількох викладачів, які в різні роки працювали в стінах першого рівненського навчального закладу.

Полухтович Казимир Самойлович. Інформацію про цю видатну людину можна знайти в документах Державного архіву Рівненської області, у виданнях Київського Університету св. Володимира: «Отчет Университета св. Владимира за 1851 г.», стор. 14; «Академические списки Университета св. Владимира». Київ. 1884; «Биографический словарь профессоров и преподавателей Университета св. Владимира», под ред. В. С. Иконникова. Київ. 1884, стор. 556, а також в дослідженнях сучасних науковців: Казанцева Л. В., Кислюк В. С. Київське вікно у Всесвіт: Історія Київської астрономічної обсерваторії в контексті історії розвитку національної та світової науки. Київ: Наш час, 2006. с. 69, 74 та Головки М. В. З історії розвитку вітчизняної астрономії у XIX столітті. Наукові записки: збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Київ. 2001. Вип. 43. с. 282.

Народився Полухтович у 1809 р. у родині греко-католицького священика. Освіту здобув у Волинському ліцеї та Київському університеті св. Володимира. 21 липня 1839 р. отримав посаду старшого викладача математики Рівненської (колишньої Клеванської) чоловічої гімназії [1, арк. 1]. Через чотири роки, в кінці серпня 1843 р., затверджений на посаду астронома — спостерігача у відкритій астрономічній обсерваторії Київського університету. У 1850–1851 рр. був відраджений до Володимир-Волинського, Радзивилов та Новоград-Волинського для визначення їх географічних координат. У 1851 р., за завданням Російської Академії наук, вів спостереження в м. Брацлаві за сонячним затемненням 16-го (28-го) липня 1851 р., опис якого надав у збірнику «Наблюдения над затмением солнца, бывшим 16-го (28-го) июля 1851 г.» (Київ. 1852, с. 23–28). Полухтович також склав астрономічний календар на 1845 р., надрукований у Києві. Зібрані ним декілька томів астрономічних спостережень до цього часу зберігаються в астрономічній обсерваторії Київського університету. Астроном — спостерігач обсерваторії, за університетським статутом того часу, повинен був мати вчений ступінь магістра і Казимир Самойлович почав складати необхідні іспити, але раптово помер 20 червня 1852 р.

Яновський Кирило Петрович. Народився 18 березня 1822 р. у м. Березна Чернігівської губ. Православний. Походив з обер-офіцерських дітей (батько працював помічником Попечителя Чернігівського ремісничого училища). У Чернігові навчався в повітовому училищі та гімназії. У 1843 р. закінчив друге відділення філософського факультету Київського університету св. Володимира зі ступенем дійсного студента. З 16 грудня 1843 р. призначений виконуючим обов'язки старшого викладача математичних наук у Рівненську чоловічу гімназію, а потім затверджений на цій посаді. Паралельно викладав арифметику у Рівненському дівочому пансіоні та був наглядачем гімназійних учнівських квартир [2, арк. 3 зв. – 4]. 28 червня 1851 р. звільнений з посади за прошенням. У серпні 1852 р. Яновського призначено старшим викладачем математики та фізики в Кишинівську чоловічу гімназію, а з 28 січня 1857 р. — інспектором цього навчального закладу. У 1863 р. Кирило Петрович став директором Кишинівської гімназії та училищ Бессарабської області. Він сприяв відкриттю в 1864 р. у Кишиневі приватного жіночого училища — першого у Бессарабії жіночого середнього навчального закладу, якому щорічно виділялося 1500 крб. на безкоштовне навчання дівчат з бідних сімей дворян, чиновників та купців [3, с. 204.]. У грудні 1870 р. Яновський отримав чин дійсного статського радника та призначення на посаду помічника Попечителя Санкт-Петербурзького учбового округу. З 1878 по 1901 рр. працює намісником Кавказького учбового округу. Він був також членом ради Товариства відновлення православного християнства на Кавказі. У 1881 р. під керівництвом Яновського видано «Збірник матеріалів для опису місцевостей та племен Кавказу». У 1885 р. Кирило Петровича було обрано почесним членом Академії мистецтв, а через рік — членом Московського археологічного товариства. У 1901–1902 рр. він є членом департаменту промисловості, наук і торгівлі у Державній раді та почесним членом Академії наук у Санкт-Петербурзі. Був також почесним громадянином свого рідного міста Березни, почесним членом Санкт-Петербурзького університету і Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті. За свою активну та плідну працю Яновський отримав нагороди: темно-бронзову медаллю в пам'ять про Кримську війну 1853–1856 рр. (1858 р.), орден Св. Станіслава 2-го ст. (1862 р.), орден Св. Анни 2-го ст. (1865 р.), орден Св. Володимира 3-го ст. (1867 р.), орден Св. Станіслава 1-го ст. (1873 р.), орден Св. Анни 1-го ст. (1877 р.), відзнаку «Officier d'Academie de France» (1879 р.), орден Св. Володимира 2-го ст. (1881 р.), Орден Білого Орла

(1886 р.), Французький знак відмінника по народній освіті (1887 р.), перський орден Льва і Сонця 1-го ст. (1890 р.), орден Св. Олександра Невського (1891 р.), бухарський орден Благородної Бухари 1-го ст. (1893 р.) Кирило Петрович мав 6 дітей, троє померли в дитинстві. Єдиний син Антон (1865 р.) став доктором медицини. Молодша дочка Марія (1871 р.) — дружиною Олександра Словинського — окружного інспектора Кавказького учбового округу, директора Закавказької учительської семінарії у Горі. Помер Яновський 12 липня 1902 р. в м. Сухумі та похований на території місцевого собору [4, с. 82].

Комаров Олександр Федорович. Народився в 1842 р. в родині православного купця в с. Дмитровка Павлоградського повіту Катеринославської губ. (Його брат, Михайло Федорович Комаров — відомий український громадський діяч, бібліограф, перекладач, критик та фольклорист). Олександр Федорович закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету Харківського університету з ступенем кандидата та з 26 березня 1870 р. почав працювати викладачем природничої історії і арифметики в Рівненській чоловічій гімназії з річним окладом 1140 крб. сріблом [5, арк. 40–41]. Одним з його учнів у гімназії був майбутній відомий письменник В. Г. Короленко. Через шість років, у лютому 1876 р. Комаров був переведений у Белгородський учительський інститут [6, арк. 89 зв.]. Подальший життєвий шлях висвітлений в дослідженнях Московкіна В. М., Чертова О. В. та інших. 1883–1902 рр. — інспектор і директор народних училищ у Воронежській губ. 1902–1905 рр. — директор Белгородського учительського інституту. Після відставки переїхав до Харкова. Очолював українську секцію у Благодійному товаристві видання загальнокорисних і дешевих книг для народу. Саме він, своїми науково-публіцистичними творами, започаткував жанр української науково-художньої літератури для дорослих і дітей. Писав під псевдонімом О. Степовик. Комаров — автор популярних природознавчих книг: «Оповідання про комах. Яка од їх користь або шкода в господарстві» (1882 р.), «Лихі потайні хлібоїди і хлібний комарик та шведська муха» (1899 р.), «Про городину» (1899 р.), «Корисні звірятка (кажан, їжак та зінське щеня)» (1899 р.), «Кажан, їжак та кріт. Корисні звірятка» (1902 р.), «Про садовину та ягідні кущі» (1909 р.), «Оповідання про рослин» (1909 р.), а також шкільних підручників: «Арифметичний, або щотний задачник, ч. 2. Прості дроби та десятичні» (1906 р.), «Арифметика, або Щотниця задля самоосвіти й школи, ч. 1. Цілі числа» (1908 р.) та методичних учбових посібників, які багаторазово перевидавалися. Помер Олександр Федорович у 1918 р. [7, с. 204–211]. Відомими, як перекладачки

з української та російської мов, були його племінниці Комарови: Маргарита Михайлівна, Любов Михайлівна та Галина Михайлівна.

Радкевич Ілля Гаврилович. Про нього, як директора Рівненської чоловічої гімназії, автор писав раніше в статті «Директори рівненської чоловічої гімназії/училища». Але, хотілось б зупинитись на його педагогічній діяльності. У 1857 р. він закінчив фізико-математичний факультет Київського університету та отримав звання кандидата. З 13 січня 1858 р. працював вчителем математики і фізики у Новгород-Сіверський, а з 10 вересня 1863 р. — одночасно у Київських Першій чоловічій та жіночій св. кн. Ольги гімназіях. Крім цього, деякий час, був секретарем Педагогічної Ради та завідував гімназійною фундаментальною бібліотекою. З 1 липня 1875 р. — на посаді директора Новозибківського реального училища, а з 31 грудня 1890 р. — Рівненського реального училища та жіночої гімназії. Одночасно, проводив уроки фізики та математики [8, арк. 186]. Мав чин дійсного статського радника (1882 р.), був нагороджений орденом св. Станіслава 1-го ст. (1887 р.) та, за відмінну і старанну 48-річну службу, орденом св. Анни 1-го ст. (1906 р.). Вийшов у відставку 1 жовтня 1905 р. У третьому томі на стор. 146 «Малороссийского родословника» є дані про те, що Радкевич І. Г. був одружений з Катериною Михайлівною Лисенко, родичкою відомого українського композитора М. В. Лисенка.

Слесаревський Сергій Петрович. Народився в 1868 р. Закінчив математичне відділення фізико-математичного факультету Київського університету з дипломом 1 ступеню. З 1 липня 1893 р. працював викладачем математики в Рівненському реальному училищі. За розкладом уроків на 1895/96 навчальний рік проводив уроки арифметики, алгебри, геометрії, лінійного креслення та космографії. Всього мав 22 уроки на тиждень з окладом 1402 крб. в рік [9, арк. 77–78]. З документів, датованих 1897 р., відомо, що Сергія Петровича було обрано секретарем Педагогічної Ради, призначено класним наставником та відповідальним за учнівську бібліотеку. В цей період він проводив уроки арифметики (1, 3 кл.), алгебри (3, 5 кл.), геометрії (5 кл.), лінійного креслення (3,5 кл.), загальної математики (7 кл.). За успішну працю його було представлено к ордену Св. Станіслава 3 ст. [10, арк. 11]. Останній запис в документах рівненського періоду викладацької діяльності Слесаревського датований 1899 р. На поч. XX ст. Слесаревський — викладач математики в Київській 2-й чоловічій гімназії. 7 листопада 1903 р. під час «торжественного акта» в стінах гімназії він виступив з доповіддю «О беспроволочном телегра-

Рис. 1. Долгушин Павло Олександрович

фе», яка пізніше була надрукована в Києві (Сергей Слесаревский. О беспроводном телеграфе. Киев. т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1904.). У 1912 р. Київською друкарнею С. В. Кульженко був випущений підручник, «Собрание лабораторных упражнений, составленное Комиссией при Образцовом физическом кабинете педагогического музея Цесаревича Алексея в Киеве». У складі авторів є прізвище Слесаревського. У 1913 р. ним було складено опис: «Киевский учебный округ на Всероссийской выставке 1913 г. в г. Киеве: Отдел физики». Як викладач математики і фізики та, одночасно, виконуючий обов'язки інспектора, Слесаревський записаний в складі педагогів Київської 7-ї гімназії Готліба Валькера.

Мустров Іван Іванович. Народився 4 жовтня 1873 р. в лютеранській родині. 31 травня 1900 р. закінчив курс відділення математичних наук на фізикоматематичному факультеті Московського університету та отримав диплом 1-го ступеню. За наказом Попечителя Київського учбового округу з 1 вересня 1900 р. призначений на посаду вчителя математики в Рівненське реальне училище. Був членом Господарчого Комітету (1901–1903 рр.) та секретарем Педагогічної Ради (1902–1908 рр.), виконував обов'язки інспектора. З 1911 р. отримував вищий оклад (1250 крб. сріблом за 12 нормальних уроків). Був одру-

жений з дочкою православного священника Ольгою Миколаївною Богуцькою та мав двох синів: Анатолія (1898 р.) та Віталія (1901 р.). З вересня 1913 р. Мустров, за власним бажанням, в домовій церкві Рівненського реального училища, був охрещений у православну віру, «с оставлением ему прежнего имени Иоанн». Мав нагороди: ордени: Св. Станіслава 3 ст. (1907 р.), Св. Анни 3 ст. (1911 р.). З 1 липня 1913 р. став директором Старокостянтинівської чоловічої гімназії та отримав чин статського радника [11, арк. 1–5.]. У січні 1914 р. в «Правительственном Вестнике» було опубліковано повідомлення про нагородження Мустрова І. І. орденом Св. Станіслава 2 ст.

Долгушин Павло Олександрович. (Рис. 1.) Народився 14 лютого 1861 р. в м. Вятка у православній дворянській родині. Закінчив повний курс фізикоматематичного факультету Санкт-Петербурзького університету зі ступенем кандидата, званням вчителя прогімназії і гімназії та правом викладати математику і фізику. У липні 1892 р. отримав посаду викладача підготовчого класу в Уманській прогімназії. З 1 жовтня 1894 р. затверджений викладачем математики і фізики в Рівненське реальне училище [12, арк. 3, 29 зв. – 31]. У 1895/96 навчальному році мав 22 уроки на тиждень: арифметики, алгебри, геометрії, тригонометрії, креслення, в тому числі, лінійне і проєкційне. Отримував 1462 крб. сріблом за рік [13, арк. 76 зв. – 78]. Був також обраний секретарем Педагогічної Ради та вів протоколи засідань. Ці записи зберігаються в Державному архіві Рівненської області. У наступному навчальному році, за розкладом, у нього вже було 24 уроки: арифметики (1 кл.), алгебри (5–6 кл.), геометрії (4,6 кл.), тригонометрії (6 кл.), креслення (4,6,7 кл.), космографії (7 кл.). Мав також класне наставництво та був членом Господарчого Комітету [14, арк. 11]. Серед характеристик на викладачів училища, наданих директором Радкевичем І. Г. для Попечителя Київського учбового округу у 1895–1899 рр., можна знайти і прізвище Долгушина. Він охарактеризований як «...сведущий и солидный преподаватель, любящий науку. не работающий за страх или из-за лишнего рубля. Он трудится для пользы дела... Дисциплина у него в порядке. Он отличается замечательным трудолюбием и беззаветной преданностью делу. ...Не взирая на беспокойный характер, Долгушин тем не менее принадлежит к числу наилучших учителей вверенного мне училища, главным образом старших классов. ...его на место инспектора рекомендовать...» [15, арк. 91 зв., 103 зв., 126 зв.]. В цей час починається науково — педагогічна діяльність Долгушина. У 1895 р. він бере участь у 2-му з'їзді російських діячів з техніки та професійної освіти в Росії, що проходив у Москві. З 18 грудня 1901 по 10 січня 1902 рр. отри-

мав від Попечителя Київського учбового округу відраджено до С.-Петербургу на XI з'їзд російських натуралістів та лікарів [16, арк.8,13]. З особистої справи відомі рівненські адреси Павла Олександровича: вул. Аптекарьська, буд. Беренштейна та вул. Німецька, буд. Заславського (сучасні вул. С. Петлюри та Гетьмана Мазепи) [17, арк. 1–19, 35]. З 15 серпня 1903 р. Долгушин працює викладачем математики в Кременчуцькому Олександрівському реальному училищі а пізніше — в Київському Політехнічному інституті та Ольгінській Міністерській жіночій гімназії, а також викладає на педагогічних курсах при Київському учбовому окрузі. Як досвідчений педагог та член Київського фізико-математичного товариства, він був направлений в комісію при Київському учбовому окрузі по складанню учбового плану і програми з математики для старших класів чоловічих гімназій. У 1911 р. в Санкт-Петербурзі, на I Всеросійському з'їзді викладачів математики Петро Олександрович, під час виступу, відзначив необхідність систематизації принципів викладання алгебри та геометрії в навчальних закладах Російської імперії.. Ці ідеї були реалізовані в підручниках, написаних Долгушиим, серед яких: «Систематический курс геометрии. Петербург, 1912.» і «Систематический курс алгебры 1913 г.; Изд-во: Петербург-Киев». Помер Петро Олександрович у 1926 р. та похований на Лук'янівському цвинтарі у Києві.

Пардо Микола Михайлович. Народився 9 травня 1890 р. в м. Юр'їв Ліфляндської губ. Естонець, православний. Закінчив Либавське реальне училище та Московське Імператорське технологічне училище. Отримав диплом і звання інженера — технолога. У 1916 р. навчався в Московському військовому училищі та отримав звання прапорщика артилерії. Направлений інженером для доручень при будівництві Трапезунд — Батумської залізної дороги. У 1918 р. в Києві займався справами демобілізації. Переїхав до Рівного і з 1 вересня 1918 р. почав працювати викладачем математики в Рівненській змішаного типу гімназії (школі). З кінця вересня цього ж року проводив уроки математики, потім фізики, хімії і креслення в Рівненському реальному училищі. Мав 26

уроків в тиждень і отримував 1600 марок в місяць [18, арк. 40–41, 112]. У Книзі реєстрації вчителів на 1919–1920 рр. записаний, як підданий Естонської республіки, викладач математики (арифметики, алгебри, геометрії), фізики, хімії. Проживав по вул. Ново-Базарній [19, арк. 1–10].

В його особовій справі є інформація, що 28 вересня 1920 р. він виїхав з Рівного з більшовиками [20, арк.126–130]. Але в документах рівненського Магістрату та на кресленнях будинків, що будувалися в місті в 1938–1939 рр. можна зустріти прізвище інженера М. Пардо та його підписи, як керівника або технічного керівника будови. Установа, де працював Микола Михайлович знаходилась за адресою: вул. Легіонів № 32 (сучасна вул. Петра Дорошенка) [21, арк. 1]. Тобто, Микола Михайлович повернувся до Рівного та мешкав у місті і в передвоєнний період.

Канторовська Віра Євгенівна. Фактично, одна з перших відомих жінок — викладачів математики на території краю. Народилась 21 лютого 1897 р. у с. Грушвиця (за іншими даними с. Гульча) Острозького повіту. Її батько Канторовський Євген Григорович працював у Рівненському реальному училищі викладачем малювання і чистописання. По закінченні 7 класів Рівненської жіночої гімназії та 10 семестрів Вищих жіночих курсів у Києві на математичному відділенні, у 1919 р., отримала свідоцтво вчителя математики та фізики, а у 1922 р. — свідоцтво про закінчення фізико-математичного відділення Київського університету [22, арк.55, 103]. У розкладі уроків Рівненського реального училища на 1919–1920 навчальний рік мала уроки арифметики у 1–3 кл., алгебри у 3–5 кл., геометрії і креслення у 5 кл. Крім того, була класним наставником та секретарем Педагогічної Ради училища [23, арк. 16–17]. Працювала викладачем до закриття навчального закладу влітку 1922 р. Похована на старому рівненському кладовищі «Габник».

Згадані в статті викладачі Рівненської чоловічої гімназії/ училища, як видно з їх життєвого шляху, були не тільки талановитими педагогами, а й вченими, наукові праці яких внесли вагомий вклад в розвиток математичних та інших видів наук.

Джерела та література

1. ДАРО. Ф. 394. Оп.1. Спр. 138. Арк. 1.
2. ДАРО. Ф. 215. Оп. 2. Спр. 94. Арк. 3 зв.-4.
3. Список лиц, служащих по ведомству Министерства народного просвещения на 1868 г. Санкт-Петербург, 1868. С. 204.
4. Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. Санкт-Петербург, 1890–1907. Т. 82.
5. ДАРО. Ф. 215. Оп. 2. Спр. 231. Арк. 40–41.
6. ДАРО. Ф. 215. Оп. 2. Спр. 437. Арк. 89 зв.
7. Московкин В. М. О крупном деятеле народного образования юга России Александре Федоровиче Комарове (1842–1918). *Научные ведомости Белгородского государственного университета*. Серия: Гуманитарные науки. 2014. Вип. 23. № 20 (191). С. 204–211.

8. ДАРО. Ф. 215. Оп. 2. Спр. 137. Арк. 186.
9. ДАРО. Ф. 215. Оп. 2. Спр. 91. Арк. 77–78.
10. ДАРО. Ф. 215. Оп. 2. Спр. 424. Арк. 11.
11. ДАРО. Ф. 215. Оп. 2. Спр. 996. Арк. 1–5.
12. ДАРО. Ф. 215. Оп. 2. Спр. 959. Арк. 3, 29зв.–31.
13. ДАРО. Ф. 215. Оп. 2. Спр. 91. Арк. 76зв.–78.
14. ДАРО. Ф. 215. Оп. 2. Спр. 424. Арк. 11.
15. ДАРО. Ф. 215. Оп. 2. Спр. 1045. Арк. 91зв., 103 зв., 126 зв.
16. ДАРО. Ф. 215. Оп. 2. Спр. 959. Арк. 8, 13.
17. ДАРО. Ф. 215. Оп. 2. Спр. 446. Арк. 1–19, 35.
18. ДАРО. Ф. 215. Оп. 2. Спр. 22. Арк. 40–41, 112.
19. ДАРО. Ф. 215. Оп. 2. Спр. 1052. Арк. 1–10.
20. ДАРО. Ф. 215. Оп. 2. Спр. 102. Арк. 126–130.
21. ДАРО. Ф. 31. Оп. 1. Спр. 3732. Арк. 1.
22. ДАРО. Ф. 215. Оп. 2. Спр. 673. Арк. 55, 103.
23. ДАРО. Ф. 215. Оп. 2. Спр. 628. Арк. 16–17.

Андрій РУККАС

ОФІЦЕРИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРАТОРСЬКОЇ АРМІЇ, ПОХОВАНІ НА РІВНЕНСЬКИХ ЦВИНТАРЯХ: БІОГРАФІЧНІ НАРИСИ

За царювання імператора Олександра II в Російській імперії здійснюється масштабна військова реформа. Одним із її головних напрямків стало фактичне скасування надзвичайно обтяжливої для населення квартирної повинності, за якою власники приватних та громадських будинків повинні були не тільки пускати до себе на постій військових, але й безоплатно забезпечувати їх всім необхідним — опаленням, освітленням, меблями, водою тощо. При цьому частину витрат покривали органи місцевого самоврядування, частину — сплачували самі мирні мешканці. Оскільки наявний тоді казармений фонд дозволяв розмістити лише 1/3 військ, тому квартирна повинність була дуже розповсюдженим явищем, від якої страждала значна частина цивільного населення. Із 1874 р. квартирування військ здійснювалось за державні кошти¹. Водночас, аби розв'язати пекучу проблему з розміщенням військ, за рахунок грошових стягнень за відбудовання військової повинності було сформовано так званий казармений капітал. Зібрані таким чином суми дозволили вже наприкінці 1882 р. розпочати активне зведення казарм по всій імперії, передусім у західних губерніях. При цьому щороку масштаби робіт постійно зростали. Як наслідок станом на 1 січня 1900 р. було споруджено більше 19 тис. казармених приміщень, що дозволило розмістити 94% військ у власних, спеціально призначених для цього будівлях.

«Велике будівництво» не оминуло також й Рівного, на той час повітового центру Волинської губернії. Починаючи з 1887 р. на західній околиці міста обабіч

Дубенської дороги та Києво-Брестського шосе почалось спорудження військового містечка. Процес просування достатньо швидко, що дозволило розмістити тут спочатку 11-у артилерійську бригаду, яка ще із 1883 р. стояла Рівному. У 1890 р. на постійну дислокацію до Рівного перейшов із Житомира 127-й піхотний Путивльський полк 32-ї піхотної дивізії, а у 1897 р. — 125-й піхотний Курський полк, 32-а артилерійська бригада і штаб дивізії. Наступного року із того ж таки Житомира переведено штаб XI армійського корпусу.

Загалом станом на 1 вересня 1900 р. у Рівному перебували такі військові частини та установи: штаб XI армійського корпусу, управління начальника артилерії корпусу, управління корпусного інтенданта, штаб 32-ї піхотної дивізії, 125-й піхотний Курський полк, 127-й піхотний Путивльський полк, управління й три дивізії 32-ї артилерійської бригади (вона замінила 11-у артилерійську бригаду, яку перемістили до Дубна), 11-й і 32-й летючі артилерійські парки, 5-й кадровий обозний батальйон, військово-сухарний завод, продовольчі магазини №№ 1 і 2, військова борошномельня та управління повітового військового начальника. До початку Першої світової війни склад рівненського гарнізону принципово не змінився. Так, у 1910 р. було розформовано летючі артилерійські парки; того ж року з Києва було переведено 21-й саперний батальйон; у 1913 р. 5-й кадровий обозний батальйон було передислоковано до Подільської губернії.

Таким чином, на зламі XIX і XX ст. Рівне перетворюється у значний пункт постійної дислокації росій-

¹ Квартирна повинність залишалась, але діяла у мирний період вже як виключний захід — лише під час пересування військ та короткотривалих зупинок, обмежувалась трьома днями і у місцевостях, де не було можливостей забезпечити інші умови розміщення військ.

Рис 1. Могила капітана Буйницького Івана Неофитовича (1857–1911)

Рис 2. Могила генерал-майора Відовського Миколи Карловича (1854–1909)

Рис 3. Могила полковника Кільвейна Миколи Володимировича (1856–1901)

ських військ на західному кордоні імперії. З огляду на престиж військової кар'єри офіцери, яких у гарнізоні служить приблизно 220–230 чол., стають яскравою, помітною та авторитетною частиною місцевого суспільства. На рівненській землі частина з них знайшла свій вічний спочинок. При цьому на момент смерті одні перебували на чинній службі, а інші — знаходились у відставці.

Під час побіжного огляду двох міських цвинтарів — Дубенського та «Грабник» — автор цієї розвідки виявив дев'ять поховань російських офіцерів — 1 капітана, 4 полковників (2 відставні) і 4 генерал-майорів (всі відставні). Попри лихоліття кривавого і руйнівного ХХ ст. їхні надмогильні пам'ятники якимось чудом збереглися до нашого часу. Спираючись на довідкові видання російського Військового міністерства, передусім щорічні «Списки по старшинству», було підготовлено короткі біографічні нариси про цих людей. Безперечно, подальші, більш ретельні дослідження рівненських цвинтарів принесуть нові знахідки і відкриття в галузі військової некрополістики.

Буйницький Іван Неофитович, капітан (1857–1911) (Рис. 1).

Народився 4 липня 1857 р. Православного віросповідання. Син священика. Середню освіту здобув у духовній семінарії. З 18 квітня 1880 р. на військовій службі. Навчався у Київському піхотному юнкерському училищі, по закінченні якого вийшов підпрапорщиком до 125-го піхотного Курського полку (м. Житомир). 13 березня 1882 р. височайшим наказом підвищений у перший офіцерський

чин прапорщика. У 1885–1900 р. — завідувач зброї в 125-му піхотному Курському полку. 1 листопада 1900 р. переведений до 127-го піхотного Путивльського полку (м. Рівне). З 1902 р. — командир роти. Помер 1 березня 1911 р. Похований на Дубенському цвинтарі у м. Рівне.

Нагороджений орденами: св. Станіслава 3-го ступ. (1893), св. Анни 3-го ступ. (1908). Просування в чинах: прапорщик (1882), підпоручик (1884), поручик (1888), штабс-капітан (1898), капітан (1900).

Одружений. Мав 7 дітей.

[8, с. 802; 9, с. 403; 10, с. 198; 11, с. 122]

Відовський Микола Карлович, генерал-майор (1854–1909) (Рис. 2).

Народився 19 жовтня 1854 р. Православного віросповідання. Закінчив 5 класів Рішельєвської класичної гімназії в Одесі. 27 травня 1868 р. «вольноопределяющимся» рядового звання вступив на військову службу. У 1874 р. за 1-м розрядом закінчив Чугуївське піхотне юнкерське училище, вийшов до 97-го піхотного Ліфляндського полку. 21 січня 1875 р. височайшим наказом підвищений із портупей-юнкера в перший офіцерський чин прапорщика. З 18 січня 1880 р. — на службі у 2-му Східно-Сибірському лінійному батальйоні. Впродовж 12 років і 2 місяців командував ротою; 6 місяців був завідувачем батальйонним господарством. З 4 листопада 1894 р. — начальник Хабаровської місцевої команди. З 1 лютого 1897 р. — Хабаровський місцевий військовий начальник. З 2 січня 1899 р. — Читинський військовий начальник. З 25 лютого 1902 р. — Заславський повітовий

військовий начальник. 3 5 жовтня 1906 р. — Рівненський повітовий військовий начальник. 14 серпня 1907 р. височайшим наказом підвищений в генерал-майори з одночасним звільненням зі служби з мундиром та пенсією. Помер 5 травня 1909 р. Похований на цвинтарі «Габник» у м. Рівне.

Нагороджений орденами: св. Станіслава 3-го ступ. (1887), св. Анни 3-го ступ. (1890), св. Станіслава 2-го ступ. (1898), св. Анни 2-го ступ. Просування в чинах: прапорщик (1875), підпоручик (1877), поручик (1878), штабс-капітан (1882, за відміни по службі), капітан (1889), підполковник (1896), полковник (1901, за відміни по службі), генерал-майор (1907, при відставці).

Одружений. Мав 2 дітей.

[5, с. 379; 36, с. 675; 37, с. 604; 38, с. 586; 39, с. 531; 40, с. 703; 54, с. 838; 55, с. 759; 56, с. 629; 57, с. 590; 58, с. 342; 59, с. 259]

Кільвейн Микола Володимирович, полковник (1856–1901) (Рис. 3).

Народився 9 лютого 1856 р. Православного віросповідання. З 1873 р. на військовій службі. У 1876 р. витримав офіцерський екзамen при юнкерському училищі й височайшим наказом був підвищений у перший офіцерський чин. Брав участь у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. Станом на 1884 р. перебував у розпорядженні Головного артилерійського управління. У 1896–1898 рр. — член господарського комітету Трубочно-інструментального заводу Головного артилерійського управління у Санкт-Петербурзі. У 1899–1900 рр. — командир 11-го летучого артилерійського парку (м. Рівне). 9 грудня 1900 р. призначений командиром 33-го летучого артилерійського парку (м. Київ). 30 листопада 1901 р. височайшим наказом підвищений в полковники з одночасним звільненням зі служби через хворобу з мундиром і пенсією. Помер 22 грудня 1902 р. Похований на Дубенському цвинтарі у м. Рівне.

Нагороджений орденами: св. Станіслава 3-го ступ. (1884), св. Анни 3-го ступ. (1901). Просування в чинах: штабс-капітан (1887, за відміни по службі), капітан (1890, за відміни по службі), підполковник (1896, за відміни по службі), полковник (1901, при відставці).

Одружений. Мав 2 синів і 2 дочок.

[36, с. 696; 37, с. 625; 38, с. 607; 39, с. 551; 40, с. 722]

Матвеєнко Іван Григорович, полковник (1846–1895) (Рис. 4).

Народився 10 лютого 1846 р. у Санкт-Петербурзі. Православного віросповідання. Батько — поліцеймейстер Пажеського корпусу, мати — дочка португальського та іспанського віце-консула. Навчався у 2-му військовому Костянтинівському військовому училищі, по закінченні якого 23 травня 1864 р. височайшим

наказом був підвищений в офіцерський чин підпоручика. Служив у 1-му Лейб-гренадерському Катеринославського полку. У 1872 р. нагороджений світським званням флігель-ад'ютанта. Впродовж 9 років командував ротою. Брав участь у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. У 1879–1889 рр. — командир батальйону. З 12 лютого 1890 р. — командир 40-го резервного піхотного (кадрового) полку (м. Ковель). З 11 березня 1891 р. — командир 127-го піхотного Путивльського полку (м. Рівне). Помер 5 вересня 1895 р. Похований на цвинтарі «Габник» у м. Рівне.

Нагороджений орденами: св. Анни 3-го ступ. (1874), св. Станіслава 2-го ступ. з мечами (1877), св. Анни 2-го ступ. з мечами (1878), св. Володимира 4-го ступ. (1886), св. Володимира 3-го ступ. (1891), а також австрійським орденом Залізної Корони 3-го ступ. (1874), кавалерським хрестом шведського ордена Данеборга (1877). Просування в чинах: підпоручик (1864), поручик (1868), штабс-капітан (1870, за відміни по службі), капітан (1875), майор (1877, за відміни в боях), підполковник (1881, за відміни по службі), полковник (1882, за відміни по службі).

Неодружений.

[14, с. 524; 15, с. 524; 46, с. 906; 48, с. 357; 49, с. 290; 50, с. 181; 51, с. 125]

Мячков Олександр Миколайович, генерал-майор (1842–1907) (Рис. 5).

Народився 9 лютого 1842 р. Православного віросповідання. Навчався у 2-му військовому Костянтинівському училищі, яке закінчив за 1-м розрядом. 12 червня 1863 р. височайшим наказом підвищений із портупей-юнкера в поручика та зарахований до Санкт-Петербурзького гренадерського короля Фрідріха-Вільгельма III полку. Брав участь у придушенні польського повстання 1863–1864 рр. З 30 серпня 1875 р. — на службі у Кексгольмському гренадерському імператора Австрійського полку. З 30 серпня 1877 р. — знову у Санкт-Петербурзькому гренадерському короля Фрідріха-Вільгельма III полку. За цей час 10 років і 4 місяці командував ротою та 2 роки і 5 місяців — батальйоном. Брав участь у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. З 5 квітня 1879 р. — штаб-офіцер при Управлінні військ Приморської області. З 23 травня 1880 р. — начальник Корсаківської (на острові Сахалін) місцевої команди. З 11 березня 1882 р. — командир 3-го Східно-Сибірського стрілецького батальйону. З 3 квітня 1898 р. — командир 3-го Східно-Сибірського стрілецького полку. З 27 липня 1898 р. — командир 125-го піхотного Курського полку (м. Рівне). 23 лютого 1901 р. височайшим наказом підвищений в генерал-майори з одночасним звільненням зі служби через хворобу

Рис 4. Могила полковника
Матвієнка Івана Григоровича
(1846–1895)

Рис 5. Могила генерал-майора
Мячкова Олександра Миколайовича
(1842–1907)

Рис 6. Могила генерал-майора
Савицького Георгія Семеновича
(?–1884)

з мундиром і пенсією. Помер 23 жовтня 1907 р. Похований на цвинтарі «Габник» у м. Рівне.

Нагороджений орденами: св. Анни 4-го ступ. з написом «За хоробрість» (1863), св. Станіслава 3-го ступ. (1868), св. Анни 3-го ступ. (1870), св. Станіслава 2-го ступ. з мечами (1877), св. Анни 2-го ступ. з мечами (1878), св. Володимира 4-го ступ. з мечами і бантом (1878), св. Володимира 3-го ступ. (1895), а також пруськими орденами Червоного Орла 3-го ступ. (1873) та Пруської Корони 2-го ступ. з мечами (1879). Просування в чинах: поручик (1863), штабс-капітан (1866), капітан (1870), майор (1875), підполковник (1883, за відміни по службі), полковник (1887, за відміни по службі), генерал-майор (1901, при відставці).

Одружений. Мав 6 дітей.

[13, с. 453; 14, с. 275; 15, с. 275; 16, с. 131; 17, с. 131; 18, с. 131; 23, с. 610; 24, с. 504; 25, с. 554; 26, с. 504; 27, с. 210; 48, с. 665; 49, с. 584; 50, с. 437; 51, с. 344; 52, с. 87]

Савицький Георгій Семенович, генерал-майор (?–1884) (Рис. 6).

Православного віросповідання. Навчався у Павловському кадетському корпусі, по закінченні якого 13 червня 1848 р. височайшим наказом був підвищений у перший офіцерський чин прапорщика і зарахований до 13-ї польової артилерійської бригади. Брав участь у Кримській війні 1853–1856 рр. На 1863 р. — у тій же бригаді. На 1866–1870 рр. — командир 1-ї роти Миколаївської фортечної артилерії. На 1870–1874 рр. — командир 1-ї батареї 34-ї артилерійської бригади. На 1877 р. — командир 3-ї батареї 16-ї артилерійської бригади. Брав участь у російсько-

турецькій війні 1877–1878 рр. На 1882–1884 рр. — командир 3-ї батареї 11-ї артилерійської бригади. 13 серпня 1884 р. височайшим наказом підвищений в генерал-майори з одночасним звільненням зі служби через хворобу з мундиром та пенсією повного окладу. Помер 12 листопада 1884 р. Похований на цвинтарі «Габник» у м. Рівне.

Нагороджений орденами: св. Анни 3-го ступ. з мечами і бантом (1854), св. Володимира 4-го ступ. з мечами і бантом (1855), св. Станіслава 2-го ступ. (1857) з імператорською короною (1873), св. Анни 2-го ступ. з мечами (1878) та Золотою Георгіївською зброєю (1879). Просування в чинах: прапорщик (1848), капітан (1863), підполковник (1868), полковник (1877, за відміни в боях), генерал-майор (1884, при відставці).

[19, с. 353; 20, с. 158; 21, с. 18; 22, с. 80; 45, с. 501; 46, с. 501; 47, с. 275]

Тодоров Самсон Дмитрович, полковник (1844–1901) (Рис. 7).

Народився 8 жовтня 1844 р. Православного віросповідання. Навчався у 2-му військовому Костянтинівському училищі, яке закінчив за 2-м розрядом. 12 червня 1863 р. височайшим наказом підвищений із юнкера в корнета та зарахований до Лейб-уланського Курляндського Його Величності полку. У 1874–1878 рр. служив у 9-му гусарському Київському полку. Брав участь у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. У 1879–1887 рр. служив у 7-му гусарському (з 1882 р. 21-му драгунському) Білоруському полку. У 1888–1891 рр. служив у 20-му драгунському Ольвіопольському полку. Впродовж

Рис 7. Могила полковника Тодорова Самсона Дмитровича (1844–1901)

Рис 8. Могила полковника Юдіна Михайла Михайловича (1849–1905)

Рис 9. Могила генерал-майора Ясенецького-Войно Йосифа Петровича (1852–1910)

4 років і 10 місяців командував ескадроном, впродовж 3 років і 8 місяців — дивізіоном. З 19 березня 1891 р. — Маріупольський повітовий військовий начальник. З 23 червня 1893 р. — Брацлавський повітовий військовий начальник. З 10 квітня 1900 р. — Рівненський повітовий військовий начальник. Помер 27 грудня 1901 р. Похований на Дубенському цвинтарі у м. Рівне.

Нагороджений орденами: св. Анни 3-го ступ. з мечами і бантом (1877), св. Станіслава 2-го ступ. з мечами (1879), св. Анни 2-го ступ. (1883), св. Володимира 4-го ступ. (1899), а також австрійським орденом Залізної Корони 3-го ступ. (1874). Просування в чинах: поручик (1867), штабс-ротмістр (1869), ротмістр (1871), майор (1874, за відміни у службі), підполковник (1880, за відміни у службі), полковник (1893, за відміни у службі).

Одружений. Мав 2 дітей.

[12, с. 657; 13, с. 342; 14, с. 199; 15, с. 199; 23, с. 432; 24, с. 338; 25, с. 338; 26, с. 338; 27, с. 125; 28, с. 90; 29, с. 58; 30, с. 48; 31, с. 30; 32, с. 21; 51, с. 777; 52, с. 388; 53, с. 198]

Юдін Михайло Михайлович, полковник (1849–1905) (Рис. 8).

Народився 11 жовтня 1849 р. Православного віросповідання. Здобув домашню освіту. З 1868 р. на військовій службі. Навчався у піхотному юнкерському училищі, яке закінчив за 2-м розрядом і вийшов до Кронштадтського фортечного полку. 18 грудня 1873 р. височайшим наказом підвищений із портупей-юнкера в перший офіцерський

чин прапорщика. Станом на 1875 р. служив у 1-му Кронштадтському фортечному батальйоні. Станом на 1888–1889 рр. служив у 5-му резервному піхотному батальйоні (кадровому). У 1889–1895 рр. служив у 1-му Кронштадтському фортечному піхотному батальйоні. З 1 травня 1895 р. — командир батальйону у 127-му піхотному Путивльському полку (м. Рівне). З 1902 р. — завідувач полковим господарством. 21 серпня 1904 р. височайшим наказом підвищений в полковники з одночасним звільненням зі служби через хворобу з мундиром і пенсією. Помер 23 січня 1905 р. від апоплектичного удару. 25 січня 1905 р. похований на Дубенському цвинтарі у м. Рівне.

Нагороджений орденами: св. Станіслава 3-го ступ. (1885), св. Анни 3-го ступ. (1891), св. Станіслава 2-го ступ. (1898). Просування в чинах: прапорщик (1873), підпоручик (1875), поручик (1876), штабс-капітан (1878), капітан (1883), підполковник (1895), полковник (1904, при відставці).

Одружений.

[1, с. 563; 2, с. 390; 3, с. 212; 4, с. 164; 5, с. 105; 6, с. 71; 7, с. 39; 35, с. 632; 39, с. 403; 40, с. 554; 41, с. 436; 42, с. 326; 43, с. 258; 44, с. 158]

Ясенецький-Войно Йосиф Петрович, генерал-майор (1852–1910) (Рис. 9).

Народився 4 квітня 1852 р. Православного віросповідання. Навчався у Ризькому піхотному юнкерському училищі, яке закінчив за 1-м розрядом і вийшов до 61-го піхотного Володимирського полку. 11 листопада 1872 р. височайшим наказом підвищений в перший офіцерський чин прапорщика.

З 28 травня 1874 р. по 28 травня 1875 р.— діловод полкового суду. З 17 грудня 1875 р. по 27 червня 1876 р.— член полкового суду. З 27 жовтня 1877 р. по 15 липня 1878 р.— полковий ад'ютант. Впродовж 4 років і 1 місяця командував роту. Брав участь у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр.; контужений. З 28 липня 1881 р. по 17 березня 1882 р.— член полкового суду. З 20 березня 1884 р.— чиновник з особливих доручень VIII класу при окружному інтендантському управлінні Київського військового округу. З 1 лютого 1886 р.— чиновник з особливих доручень VII класу при тому ж управлінні. Крім того, з 28 квітня 1887 р. по 28 квітня 1889 р. був членом прийомної комісії. З 6 липня 1890 р.— завідувач військовими борошномельнями спочатку у Вінниці, а потім у Києві. З 25 вересня 1898 р.— штаб-офіцер для особливих доручень окружного інтендантського управління Київського військового округу. Станом на 1904 р.— завідувач Рівненського військово-сухарного заводу (продовольчо-інтендантського закладу).

24 листопада 1907 р. височайшим наказом підвищений в генерал-майори з одночасним звільненням зі служби через хворобу з мундиром і пенсією. Помер 13 серпня 1910 р. Похований на Дубенському цвинтарі у м. Рівне.

Нагороджений орденами: св. Анни 4-го ступ. з написом «За хоробрість» (1877), св. Станіслава 3-го ступ. з мечами і бантом (1877), св. Анни 3-го ступ. з мечами і бантом (1877), св. Станіслава 2-ступ. з мечами (1878), св. Володимира 4-го ступ. з бантом (1897), св. Анни 2-го ступ. (1902). Посування в чинах: прапорщик (1872), підпоручик (1873), поручик (1876), штабс-капітан (1878), капітан (1883), підполковник (1891, за відміни у службі), полковник (1899, за відміни у службі), генерал-майор (1907, при підставці).

Одружений. Мав 2 дітей.

[1, с. 519; 2, с. 350; 3, с. 187; 4, с. 142; 31, с. 686; 32, с. 579; 33, с. 474; 34, с. 383; 35, с. 319; 36, с. 265; 37, с. 219; 38, с. 209; 39, с. 177; 53, с. 716; 54, с. 588; 55, с. 509; 56, с. 389; 57, с. 351; 58, с. 166; 59, с. 128]

Джерела та література

1. Список капитанам армейской пехоты по старшинству. Составлен по 1 января 1884 г. Санкт-Петербург: Военная типография, 1884.
2. Список капитанам армейской пехоты по старшинству. Составлен по 1 мая 1886 г. Санкт-Петербург: Военная типография, 1886.
3. Список капитанам армейской пехоты по старшинству. Составлен по 1 мая 1889 г. Санкт-Петербург: Военная типография, 1889.
4. Список капитанам армейской пехоты по старшинству. Составлен по 1 мая 1890 г. Санкт-Петербург: Военная типография, 1890.
5. Список капитанам армейской пехоты по старшинству. Составлен по 1 мая 1891 г. Санкт-Петербург: Военная типография, 1891.
6. Список капитанам армейской пехоты по старшинству. Составлен по 1 мая 1892 г. Санкт-Петербург: Военная типография, 1892.
7. Список капитанам армейской пехоты по старшинству. Составлен по 1 мая 1893 г. Санкт-Петербург: Военная типография, 1893.
8. Список капитанам армейской пехоты по старшинству. Составлен по 1 января 1905 г. Санкт-Петербург: Военная типография, 1905.
9. Список капитанам армейской пехоты по старшинству. Составлен по 1 июня 1907 г. Санкт-Петербург: Военная типография, 1907.
10. Список капитанам армейской пехоты по старшинству. Составлен по 1 июня 1909 г. Санкт-Петербург: Военная типография, 1909.
11. Список капитанам армейской пехоты по старшинству. Составлен по 1 ноября 1910 г. Санкт-Петербург: Военная типография, 1911.
12. Список майорам по старшинству. Исправлено по 1 сентября. Санкт-Петербург: Военная типография, 1874.
13. Список майорам по старшинству. Исправлено по 1 июня. Санкт-Петербург: Военная типография, 1877.
14. Список майорам по старшинству. Исправлено по 1 декабря. Санкт-Петербург: Военная типография, 1879.
15. Список майорам по старшинству. Исправлено по 1 февраля. Санкт-Петербург: Военная типография, 1880.
16. Список майорам по старшинству. Исправлено по 1 ноября. Санкт-Петербург: Военная типография, 1881.
17. Список майорам по старшинству. Исправлено по 1 марта. Санкт-Петербург: Военная типография, 1882.
18. Список майорам по старшинству. Исправлено по 1 марта. Санкт-Петербург: Военная типография, 1883.
19. Список подполковникам по старшинству. Исправлено по 1 августа. Санкт-Петербург: Военная типография, 1870.
20. Список подполковникам по старшинству. Исправлено по 1 ноября. Санкт-Петербург: Военная типография, 1873.
21. Список подполковникам по старшинству. Исправлено по 1 сентября. Санкт-Петербург: Военная типография, 1874.
22. Список подполковникам по старшинству. Исправлено по 1 июня. Санкт-Петербург: Военная типография, 1877.

- [illegible]

Олександр БУЛИГА

ВПЛИВ ПОЛІТИЧНО-РЕЛІГІЙНОЇ ІДЕОЛОГІЇ ПОЧАЇВСЬКОГО МОНАСТИРЯ
НА ЖИТЕЛІВ ВОЛИНІ (1906–1917 РР.)

Питання діяльності в Почаївській лаврі чорнотенної політичної організації Союз російського народу (СРН) привертає увагу багатьох дослідників. Вони розглядають місцевий відділ СРН переважно в суспільно-політичному та національно-конфесійному контекстах, не аналізуючи паралельне функціонування типографського монастирського братства. Його витoki та причини постанов, робота, що переплелась з шовіністичною партією, вплив на місцеве населення представлені в цьому дослідженні.

Друга половина XIX ст. були періодом потужного розвитку друкарні Почаївської лаври. Наклади монастирських книг доходили до 100 000 примірників. Ними активно торгували московські та київські купці. За рахунок отриманих від продажу власної продукції коштів, у монастирській друкарні було модернізовано обладнання, активно продовжувався випуск книг, проте їх збут значно зменшився наприкінці XIX — початку XX ст. Це було пов'язано з тим, що синодальні друкарні на місцях, користуючись підтримкою духовної влади, витіснили видання Почаївської лаври з місцевих ринків [1, арк. 46 зв.].

Осередком творення типографського братства стала лаврська друкарня. Його ідейним натхненником та організатором був її керівник архимандрит Віталій Максименко. Причинами постанов братства, які декларували його творці, стало вирішення трьох проблем: 1. Отримання нових ринків збуту, які дадуть можливість ефективно працювати монастирській друкарні; 2. Справедливе розподілення прибутків, що приносить друкарське виробництво всередині Лаври; 3. Спрямування монастирських видань на народні маси, задля прищеплення їм християнських чеснот та патріотичних почуттів до російської держави [1, арк. 45–50 зв.].

О. Віталій з 1903 р. керував монастирською друкарнею. У 1906 році він очолив почаївське відділення політичної організації Союз російського народу (СРН), яке ставило за мету розвиток російської (руської) самосвідомості та об'єднання усіх «російських людей» в ім'я імперії, форпостом якої вважалась Православна Церква. Православ'ю, як структурній державній ланці, відводилось особливе значення. Саме тріада Самодержавство, Православ'я, Народність — розцінювалась як основне благо імперії. Архимандрит Віталій активно взявся реалізовувати монастирські видання на теренах, що входили

в орбіту впливу обителі, поширюючи дрібні друки. Він фактично очолював і монастирську друкарню, і політичний партійний осередок, і спеціалізоване братство, яке розпочало свою діяльність у 1909 р. Усі ці три підрозділи, що працювали в Почаївській лаврі, діяли з метою утвердження російської ідентичності, об'єднання усіх громадян в ім'я зміцнення імперії, однією з передових позицій якої вважалась Православна Церква. Для цього відбувалося нарощування потужності монастирської друкарні. Її продукція повинна була впливати на морально-політичний стан суспільства.

Духовний Собор — дорадчий орган Лаври, вбачаючи в братстві структуру, не притаманну діяльності чернечої обителі, яка повинна жити лише керуючись монастирським уставом, не підтримував кроки спрямовані на активізацію роботи друкарні. Лише прихильність архієпископа Житомирського і Волинського Антонія Храповицького дала можливість реалізувати план о. Віталія стосовно організації нового рівня друкарської справи в Почаївській лаврі шляхом створення в монастирі спеціалізованого братства. Як наголошував останній, його зусилля щодо відродження друкарні були зустрінуті «...Лаврським начальством недобророзичливо; і якби не особлива підтримка архієпископа Антонія, то Почаївській Друкарні довелось би животіти в колишньому її стані» [1, арк. 47 зв.].

Новий корпус, у якому розмістились братські — друкарня, лікарня та храм, розташовувався на новозабудованій монастирській території. Братство працювало по суті автономно. Враховуючи бажання священноархимандрита Лаври архієпископа Антонія, Духовний Собор погодився на те, щоб типографське братство було своєрідною структурною одиницею Успенської обителі. Його членами ставали насельники Лаври, які давали письмову обітницю дотримуватись монастирських правил та виконувати покладений на них друкарський послух, не отримуючи за це грошової винагороди. Типографське братство було своєрідним допоміжним підрозділом Почаївської лаври, який мав вузьку спеціалізацію та функціонував у її складі. Його члени, проживаючи в монастирі, вважались найперше братчиками-друкарями, а лише потім ченцями. Для них основним документом, який регламентував їхню діяльність в стінах обителі, був не чернечий устав, а власна підписка члена даного

братства. Кожен його послухник давав письмове зобов'язання в тому, «...що перепрошуватись в Лавру з друкарні не буду; інакше мене як більш нетерпимого брехуна та користолюбця начальство може зовсім звільнити з обителі» [1, арк. 43].

Типографське братство поступово розширювало напрямки своєї діяльності. Згідно підтримки архієпископа Антонія, в Успенській обителі було запроваджено спеціальний видавничий капітал, куди надходила частина грошей, виручених від продажу книг, що побачили світ у монастирській друкарні. Для її роботи членами Духовного Собору було підготовлене спеціальне «Положення». 13 серпня 1910 р. цей регламентаційний документ затверджений архієпископом Антонієм [2, арк. 14]. Згідно «Положення», Почаївська лавра зобов'язувалась надати друкарні приміщення для роботи. Її штат мав складатися з 18 осіб та міг збільшуватись за рахунок утримання із засобів самої друкарні. Вона повинна була передавати Почаївській обителі надруковані богослужбові книги, переплітати та реставрувати монастирські друки та забезпечувати різні установи необхідною кількістю книг та бланків. Лавра, керуючись «Положенням», за ці послуги надавала друкарні лише підтримку, зобов'язавши «в інших потребах справлятися власними коштами» [2, арк. 14. зв.].

Кількість членів друкарського братства невпинно зростала. Через два роки від початку своєї діяльності, у 1911 р., за свідченням самих братчиків, «малолюдне Братство зросло всемеро» [3, с. 35]. Про подальшу його структурування свідчить своєрідний штатний розпис членів братської організації — «Розклад послухів типографського Братства», розроблений о. Віталієм 19 вересня 1914 р. Згідно цього документу, керівником друкарні та завідувачем братства був «типограф», а «помічник типографа» був редактором «Почаївського Листка». Кількість братських послухників, згідно штату, нараховувала 191 одиницю, з яких в наявності було заповнено 53 місця, при 138 вакансіях. Крім того, до штату входили відділення типографського братства, які працювали на «Козацьких могилах», «Крижевському, Здолбунівському, Рудненському подвір'ях», «Андріївському хуторі» а також «Складі в Кременці». Це додатково 113 послухників (33 вакансії) [1, арк. 63–68 зв.].

Архімандрит Віталій головне завдання братства вбачав у зростанні ролі друкарні задля протистояння впливу унії та наданні йому, у зв'язку з цим, більших прав у власній діяльності. Вважаючи, що монастирська друкарня активно почала працювати ще в часи ігумена Йова Желіза (початок XVII ст.), він був переконаний, що на початку XX ст. її призначення не змінилось. «В даний час життям ставляться

Друкарні на чергу ті самі завдання, заради яких вона і заснована була при Преп. Йові: боротьба з унією за душу рідного нам Галицького народу. Завдання ці тим легше та успішніше будуть виконуватися Друкарнею, чим менше залишиться гальм на шляху її діяльності, чим більше їй дано буде простору» — наголошував о. Віталій в «Доповідній записці про Друкарню Почаїво-Успенської Лаври» за 1914 рік» [1, арк. 50 зв.].

Для забезпечення виконання усіх задач, що стояли перед типографським братством, у Лаврі започатковане трьохрічне навчання учнів, які бажали опанувати певні професійні навички видавничої справи. Завідувач лаврської друкарні укладав «Умову» з батьками, які віддавали своїх синів на навчання. Учні навчалися та працювали безоплатно та отримували безкоштовні одяг, харчування та житло. У випадку залишення чи відрахування учня з друкарні, батьки зобов'язувались «сплатити в Почаєві 50 руб.» [1, арк. 44]. Архімандриту Віталію Духовним Собором надавалось право подавати позови до суду у випадку порушення батьками укладеної «Умови» та бути уповноваженим при розгляді відповідних справ [1, арк. 29].

Загальні витрати Лаври на друкарню були відчутними та могли стати причиною боргів для Успенської обителі. У зв'язку з цим, Духовний Собор звертався до архієпископа Антонія з проханням «...про звільнення Лаври хоча би від однієї третини частини всіх витрат спрямованих на друкарню, у вигляді придбання на свої кошти опалення для типографських приміщень, на що друкарня має доходи від продажу книг колишнього та поточного продажу преси та продажу друкованих журналів» [1, арк. 24–24 зв.].

Нарощуючи свої потужності, урізноманітнюючи власні видання, почаївська друкарня ставала значним осередком морально-патріотичного просвітництва, що активно спрямовувалось на монастирських прощан. Їм, разом із християнськими чеснотами, прищеплювалась ідея «російської єдності». Простір впливу видавничої діяльності друкарні постійно зростав. Задля подальшого успішного існування, братство претендувало на отримання все більших автономних прав. Також, братчики вимагали від монастиря значної фінансової підтримки. Лавра, всупереч «Положенню», змушена була фінансувати діяльність друкарні в значно більших об'ємах, ніж їй це належало, тому, що виконувала не лише завдання братства, а й працювала згідно з поточними дорученнями Духовного Собору.

Братство не припиняло свою діяльність і в складні для обителі роки, в період Першої світової війни. Воно й надалі намагалось діяти при значному фінансуванні власних потреб з боку монастиря. Про це

свідчить доповідь Духовного Собору архієпископу Євлогію Георгієвському (1914–1919 рр.), наступнику владики Антонія на волинській кафедрі, від 1 квітня 1918 р. У ній, зокрема, зазначається: «Лавра не знаходить можливим допомогти Братству, тим більше, що о. Віталій має забезпечення для Братства — 40000 капіталу в Почаєво-Волинському Народному Кредиті, що видно з його рапорту від 15 вересня 1917 року. Наявного ж у Лаври капіталу не вистачає навіть на невідкладний ремонт, до якого Лавра повинна приступити, по закінченню війни» [4, арк. 33].

Події, що проходили в Російській імперії після революції 1905 р., сприяли активізації діяльності СРН в Україні. Найчисленнішим і найрозгалуженішим відділом цієї політсили в Південно-Західному краї був Почаївський Відділ (ПВ). 1908 р. до його складу входило 1155 організацій, об'єднували, за даними поліції, 104289 осіб. Переважну більшість членів ПВ СРН складали селяни-общинники [5, с. 48]. Їх загальну кількість керівництво почаївської союзницької організації значно перебільшувало, вказуючи до 2 мільйонів осіб [6].

За активної участі патронів ПВ СРН архієпископа Антонія та архімандрита Віталія, Почаївський монастир став центром чорносотенного руху на Волині. Про політичний напрямок діяльності частини почаївських ченців згадував у своїх спогадах архієпископ Євлогій. Він, зокрема, відзначав: «Братія добра, скромна, не надто дисциплінована, трохи була залучена в політику. Намісник Лаври, старий о. Паїсій, на неї впливати, здається, не міг. Головну роль в Лаврі грала Почаївська друкарня та її очільник архімандрит Віталій (Максименко). Обслуговуючі друкарню монахи (їх було чоловік 30–40), разом зі своїм главою, представляли щось на кшталт «держави в державі». У них була своя церква, вони мали свій гуртожиток — окремий корпус... Призначення друкарні було не так розповсюдження релігійної освіти в народі, скільки політична боротьба «типографщиків» в душі «Союзу російського народу» з усіма інакодумцями» [7, с. 246].

Діяльність ПВ СРН з утвердження ідеології «скрайнього русифікаторства», за визначенням митрополита Іларіона Огієнка, «не відповідала ані місцевим умовам, ані місцевій історичній традиції, ані духові часу» [8, с. 356]. Загалом союзники активно підтримуючи тріаду Самодержавство, Православ'я, Народність, заперечували право українців бути окремим народом. СРН представляв російські шовіністичні кола, які впливали на позицію влади щодо українського питання [9]. Своїми ворогами союзники вважали також усіх тих, хто не сповідував «офіційне» православ'я. Почаївський монастир «...зробився цитаделлю так званого чорносотенного руху, який,

виставляючи своїм гаслом боротьбу з польським та жидівським елементами й укріплення самодержавія, був, по суті, проявом російського націоналізму, і з особливим завзяттям виступав проти «мазепинства», себто українства на сторінках видаваного монастирем «Почаївського Листка», — зазначав Д. Дорошенко [10, с. 138].

Значна частина волинських сіл ставали колективними членами ПВ СРН. На 1908 р. чисельність членів союзницьких осередків коливалась від одного десятка (найменше дві особи) до декілька сот осіб (найбільше 255) [11, арк. 2]. Окремі сільські організації мали союзний прапор, одиниці відкрили чайні, лавки, кредитні товариства. У селі Локачі Володимир-Волинського повіту працювала союзна пожежна дружина. Капітал деяких партійних осередків складав від 2 до 20 рублів [11, арк. 2 зв.]. Для поширення своїх ідей у маси, керівники ПВ СРН, більшість із яких були монастирськими духівниками, активно застосовували періодичну пресу. Головний ініціатор цього — архімандрит Віталій, спочатку намагався використати для партійної пропаганди існуючий щотижневий монастирський часопис «Почаївський Листок». Надалі ідеї союзників публікувались у новому виданні «Почаєвськіє іжевістія», що стало своєрідним органом місцевого відділу СРН. Воно виходило з вересня 1906 р., як щоденна газета. Дозвіл на це був наданий архієпископом Антонієм, після звернення архімандрита Віталія, та визнання Духовним Собором «...що видання такого часопису було б вельми своєчасно» [12, арк. 29].

Редактором часопису став ієромонах Іліодор Труфанов, про якого архієпископ Антоній писав: «...палкий і дуже хворобливий юнак 26 років, абсолютно нехитрий і щирий..., має найкращі наміри по відношенню до Церкви і Вітчизни» [13, с. 121]. 28 серпня 1906 він зарахований до складу братії Почаївського монастиря [6]. Саме поява в Лаврі цього ченця привнесла на Волинь його попередню союзницьку діяльність у Ярославській єпархії.

Своє завдання «Почаєвськіє іжевістія» вбачали в тому «...щоб простий народ селянський люд православний, знав правду і вмів відстояти свої святині: Віру святу православну, Царя білого Самодержавного та Росію русскую, а не польсько-єврейсько-вірменську» (курсив О. Б.) [13, с. 121]. Щоправда надалі радикалізм видання поступово вщухав (виділене курсивом було вилучене) [14, с. 1]. Політичне спрямування даного видання, друк матеріалів, що були не властиві для монастирських часописів змусили намісника Почаївської лаври архімандрита Амвросія «дипломатично» пославшись на зайнятість, яка не дає можливості акуратно стежити за цим виданням і безперервно

вести справу цензурування», прохати архієпископа Антонія звільнити його від цих обов'язків [12, арк. 38–38 зв.]. На сторінках «Почаєвських іжесть» регулярно критикувались представники тодішньої центральної влади. У зв'язку з цим, питання про це розглядалось навіть міністром внутрішніх справ П. Столипіним. Синод, реагуючи на ситуацію, що склалась, своїм указом від 16 липня 1909 р. вирішив в Успенській Почаївській лаврі «видання Почаєвських іжесть» як духовного органу припинити» [15, арк. 1 зв.]. Надалі в монастирі, замість заборонених «Почаєвських іжесть» видавався часопис «Русській інок», який друкувався паралельно з «Почаївським Листком» [16, арк. 1 зв.]. Саме ці видання почали відігравати головну роль в представленні та розповсюдженні союзних ідей.

З метою залучення населення Волині до вступу в СРН, було засновано банк «Почаєво-Волинський Народний Кредит», його статут затверджений у лютому 1911 року. Головним полем діяльності банку було надання коштів на придбання землі членам союзу. Агітатори СРН виступали також за передачу земельних ділянок панів-католиків селянам, щоб послабити позиції прихильників Католицької Церкви в регіоні. У зв'язку з цим, популярність праворадикального руху в Україні зростала. Як вказує І. Омельячук, «...основну масу членів ПВ СРН становили місцеві селяни, в силу своєї приналежності до православ'я, вони ідентифікували себе як росіяни й протиставляли себе полякам-католикам і юдеям» [5, с. 50].

Монастирське братство започатковувалось на базі монастирської друкарні, посередництвом якої в Почаївську лавру, напередодні його створення не тільки відкрито, але й потужно увійшла політика через діяльність ПВ СРН. Його юридична перереєстрація, «Волинським Губернським по справам про товариства Присутствієм», відбулась 4 вересня 1909 р. [17, с. 1]. Її проведення було викликано тим, що ПВ СРН, який з 1906 р. діяв згідно із загальним статутом організації, створив регіональний статут цієї політичної сили. Затвердження окремого від загального, статуту Почаївського Відділу СРН зумовлено трьома мотивами місцевих союзників: 1) бажанням придбати Козацькі Могили під Плешовою — місце загибелі українського козацтва в Берестецькій битві з поляками в 1651 р. Згідно із загальним статутом це міг робити тільки Петербурзький союз; 2) незгодою з положенням 3-ої статті загального статуту, «за якою під православ'ям однаково розумівся як розкол, так і наша істинна православна віра»; 3) потребою відродити «братства в повній їх силі та значенні для російського народу» [18, с. 7]. Таким чином, ство-

рення в 1909 р. спеціалізованого типографського братства в Почаївській лаврі було обумовлене також і політичною доцільністю.

9 червня 1914 р. на з'їзді благочинних Волинської єпархії, що проходив у Почаївській лаврі, політичну діяльність православних християн у складі СРН було визнано шкідливою. Головним питанням, яке розглядали учасники з'їзду, було оновлення діяльності парафіяльних братств та звільнення їх від політики. Прийнятий новий устав братств передбачав їх реорганізацію, яку, проте, не вдалося здійснити через початок Першої світової війни [19, с. 140]. З початком лютневої революції 1917 р., в Росії було заборонено всі монархічні організації, у тому числі і СРН. Перестав існувати і почаївський його осередок.

Спеціалізоване типографське братство та ПВ СРН мали значний вплив на видавничу справу монастирської друкарні. Спрямовуючи її продукцію на народні маси, з метою православно-патріотичного просвітництва, нав'язуючи ідеї єдиного російського народу — почаївські союзники були, в більшій мірі, пропагандистами політичних, аніж проповідниками християнських цінностей. Керівник чорносотеного осередку в стінах Успенської обителі архимандрит Віталій став одним з тих провідників великодержавного шовінізму, які заперечували національну ідентичність українців. Він став одним з тих, хто намагався зробити усе можливе, щоб існував лише єдиний російський народ.

Ще наприкінці XIX ст., з метою перемішування українців та росіян, барон О. Корф, флігель-ад'ютант Олександра II, у часописі «Громадянин» (1893 № 38) рекомендував, щодо України — проводити «розповсюдження в краї до надзвичайності дешевих російських книжок» [20, с. 9]. Ту ж саму політику проводив о. Віталій. Він монастирськими виданнями, які також були порівняно не дорогі, а інколи й безкоштовні, долучився до великоімперської національно-перемішувальної політики Росії.

Непритаманна для Почаївської лаври як релігійної інституції політична діяльність свідчила про загальну кризу тогочасного російського суспільства. Її наслідком став закономірний розпад імперії та ліквідація СРН — політичної сили, яка її активно підтримувала. Невизнання існування українського народу, на землі якого постала, жила та розвивалась Успенська обитель, як самостійної етнічної одиниці, віднесення його до єдиного «російського дерева» було відкритим викликом українству окремих представників Російської Православної Церкви та шовіністичних політичних сил держави. Члени СРН, йдучи в фарватері чорносотенного руху Російської імперії, в Почаївській лаврі намагались розіграти

карту російського єднання, проте їх спроби лише пробуджували у волинян приспану національну свідомість. Свідченням цього стали заходи Лаври (1910–1914 рр.) з вшанування українських козаків — учасників Берестецької битви як «русских воинов».

На сторінках «Почаївського Листка» під імперськими гаслами активно висвітлювався увесь процес ініційованого о. Віталієм створення чернечого осередку на Козацьких могилах та будівництва відповідного храму-пам'ятника. Ці події безумовно зворушили волинян, надихаючи до оспівування козацького подвигу. Їх скромні віршовані доробки рідною мовою друкував «Почаївський Листок». В усіх цих простих, але таких душевних творах учасники битви — українські козаки, виступають захисниками «Украины», «яки воювали за волю за виру», «а ми ихъ внуки повинни памятають»:

«Слава вамъ прадіды, славни козаченкы,
Що за Вкраиноньку смерть спожили!
Пид Пляшовою вы люто боролыся,
Вси там за Неньку свою поляглы!
Вас помынаючы, ваши пра-правнуки,
Господа молимъ: Украину спасы
Видъ врага лютого, гиркои доленкы.
Славу и счастья вкраинцямъ пошлы!» [21, с. 12].

Роботи з будівництва храму-пам'ятника тривали до 1914 р. За два роки до їх завершення, навесні 1912 р., було перенесено на Журалиху Михайлівську церкву (1650 р.) з села Острів, у якій, за народними переказами, перед початком битви молилися козаки. На освячення храму прибули тисячі людей, серед яких: попечитель Київського навчального округу Деревиський, ректор університету св. Володимира Цитович, директори київських гімназій Стороженко та Стельмащенко, викладачі, вчителі, студенти з Києва, учні Сарненського залізничного училища. Близько двохсот галичан поклали вінок славним козакам від жителів Червоної Русі [22, с. 8]

Саме до 25 травня 1912 р. — дати освячення Михайлівської церкви, волинськими патріотами створені чергові віршовані рядки, присвячені Козацьким могилам, з яких промовляють учасники Берестецької битви:

«...Тутъ мы виру Православну грудьмы боронылы
Тутъ мы самы въ славимъ бою кости положиы,
За Украйну... Чи е вона? Мабудь вже немає
Бо курганы, що надъ намы пискомъ засипае.
Засипае піскомъ билимъ зарослы дороги
Не співае про насъ писень да кобзарь убогий...
Дзвонятъ дзвоны, гудуть дзвоны, Украина спала —
Да проснулась одъ тыхъ дзвонивъ,
козакивъ згадала...» [23, с. 17].

Пошанування козаків, полеглих під Берестечком, та можливість волинянам друкувати в цьому часописі власні твори рідною мовою, допомагало українцям осягати свою національну приналежність та окремішність. Саме цього боялись реалізатори політики царського самодержавства, яка була спрямована на повне злиття українського та російського народів. Тогочасна активна участь волинян та представників інших українських етнічних регіонів у вшануванні українського козацтва, полеглого під час Берестецької битви, вказала на підсвідоме розуміння їх спільної генетичної причетності до подвигу учасників національно-визвольних змагань XVII ст.

1906–1917 рр. ознаменувались для Почаївської обителі активною підтримкою ідеї існування єдиного російського народу, об'єднуючою силою якого вважалась Православна Церква. Яскраво це проявилось в організації типографського братства та діяльності почаївського осередку політичної організації СРН. Проникнення в лаврське середовище впливу політики було викликане суспільним розвитком тогочасної Росії. Помпезні святкування різноманітних дат в історії Почаївської обителі готували підґрунтя для формування релігійно-політичного єдномислія не лише монастирських насельників, але й тих людей, на яких вони мали вплив. У зв'язку з цим, Почаївська лавра поступово збільшувала дистанцію від усіх, хто не сповідували «офіційне» православ'я. Робота в монастирських стінах політичної організації Союз російського народу та створення типографського братства стало результатом суспільно-релігійних процесів, що відбувались в Успенській обителі та на території держави, де вона розташовувалась. Суб'єктивним чинником у поступі спеціалізованого братства та ПВ СРН стала активна діяльність архімандрита Віталія. Очолюючи монастирську друкарню, він використовував її як середовище сакральне та політичне. Суспільні та релігійні причини, що викликали братство до життя — мали спільне підґрунтя. Основними напрямками роботи братчиків було поширення ідей християнських та політичних засобами друкарства. Одночасно з проведенням місіонерських практик, братство, виконуючи політичне замовлення, залучалось й до реалізації непритаманних для його статусу завдань. Християнське просвітництво, чим і належало займатись релігійній інституції, мало свій позитивний ефект. Здійснення ж політичних функцій закономірно призвело до від'ємних наслідків: загального фіаско ідеї імперської цілісності, що ґрунтувалась на авторитеті Православної Церкви — головній ланці єднання «русского» народу з монархічною владою, яку братчики підтримували та сакралізували; заперечення ними існування українського етносу,

права на рівне співіснування представників різних народів та деномінацій, які населяли територію, що входила в орбіту впливу монастиря, а також усієї імперії, приниження братчиками національної та релігійної гідності неправославних громадян.

Політизація життя Почаївської лаври була зумовлена усім процесом розвитку Православної Церкви в Російській імперії. Саме в цій обителі найбільш яскраво та самобутньо проявились особливості тогочасного релігійно-державного життя, багато в чому завдячуючи харизматичній постаті архимандрита Віталія. Він намагався усім своїм дітищем, що були тісно пов'язані між собою (монастирській друкарні, політичній партії та спеціалізованому братству), надати максимальних прав для самостійного існування, щоб виконувати головне завдання, яке ставив перед ними — «...розвиток народної російської самосвідомості та міцне єднання російських людей всіх станів і станів Волині та сусідніх губерній, для спільної роботи на користь дорогої нашої Батьківщини — Росії єдиної і неподільної» [17].

Архієпископ Антоній, архимандрит Віталій, ієромонах Іліодор, прибувши на Волинь з поза меж України заперечували буття українців, принижували інші народи, боролись за єдину Росію, проте не змогли змінити процеси суспільного розвитку. Їхня політична сила перестала існувати — імперія розвалилась. Їм не вдалось змінити ідентичність українців. Цей урок необхідно засвоїти тим, хто хоче тепер повернути минуле в сьогодення. Наявні джерела та історіографічні матеріали вказують, що вплив тогочасної політично-релігійної ідеології мав діаметрально-протилежні результати до поставлених завдань, пробудивши національну свідомість українців.

Джерела та література

1. Державний архів Тернопільської області (ДАТО). Ф. 258. Оп. 2. Спр. 1827. 104 арк. Історична довідка... про роботу лаврської друкарні.
2. ДАТО Ф. 258. Оп. 2. Спр. 1768. 98 арк. Положення про лаврську друкарню... 1910–1912 рр.
3. Колупаев В. Е. Православная книга русского зарубежья в 1-й половине XX века: из истории типографского братства Иова Почаевского Волинь — Карпаты, 1903–1944. Москва. Пашков дом, 2010. 272 с.
4. ДАТО Ф. 258. Оп. 3. Спр. 193. 61 арк. Донесення, листи, розпорядження, рапорти та інші документи про збитки завданні Лаврі під час війни, оренду лаврського майна та інших питань.
5. Омелянчук И. В. Черносотенное движение на Украине в 1904–1914 гг.: Дис... канд. ист. наук: 07.00.01. Київ, 1997. 195 с.
6. Седова Я. Вклад иеромонаха Илиодора (Труфанова) в создание Почаевского отдела Союза русского народа. URL: https://ruskline.ru/author/s/sedova_yana_anatolevna
7. Євлогій Митрополит. Путь моей жизни. Париж, 1947. YMCA Press. 678 с.
8. Іларіон Митрополит. Фортеця Православ'я на Волині Свята Почаївська Лавра. Вінніпег, 1961. 398 с.
9. Рацілевич А. Репресивна політика царизму щодо українського національного руху на Волині (1900–1917 рр.). URL: http://eprints.zu.edu.ua/4865/1/Ratsilevi4_2.pdf
10. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле, 1901–1914 роки. Вінніпег, Тризуб. 1949. 167 с.
11. ДАТО. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 4624. 24 арк. Сведения об отделах союза русского народа по Волини на 1908 год. Почаев. Типография Почаево-Успенской Лавры. 1908. 35 с.
12. ДАТО. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 4607. 50 арк. Справа про видання при лаврській друкарні «Почаївських відомостей» і «Почаївського Листка».
13. Жилук С. І. Російська православна церква на Волині (1793–1917). Житомир. Журфонд. 1996. 173 с.
14. Открыта подписка на 1907 год. *Почаевские известия*. 1907. № 16. С. 1.
15. ДАТО. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 4736. 2 арк. Указ Синоду від 16 липня 1909 року про заборону видавати «Почаївські відомості» через вміщені у них критичні замітки на посадових осіб.
16. ДАТО. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 4795. 9 арк. Рапорти друкаря Лаври про видатки редакції «Почаївського Листка» та «Російського ченця».
17. Рівненський краєзнавчий музей. VIII Д 1624/29. Устав Почаевского Союза Русского Народа. Тип. Почаево-Успенской Лавры. Б. г. 10 с.
18. О новом уставе Почаевского Союза Р. Народа. *Прибавление к Почаевскому Листку (П. Л.)* 1909. № 55. С. 6–9.
19. Объятия Отча... Очерки по истории Почаевской Лавры / [авт. тексту свящ. В. Зеленский].: Свято-Успенская Почаевская Лавра, 2000. 192 с.
20. Околітенко Н. На порозі вічності. Букварь Южнорусский — остання Шевченкова книжка. *День*. 2014. № 78. С. 9.
21. Кашубський В. Битва під Берестечком. *П. Л.* 1910. № 31. С. 11–12.
22. Алексей Иеромонах. На казацких могилах в дни поминок. *П. Л.* 1912. № 39–40. С. 3–12.
23. Н-ч В. Козацкие могилы под Берестечком. (К 25 мая 1912 г.). *П. Л.* 1912. № 39–40. С. 16–17.

Мар'яна ЮХИМЧУК

РЕЛІГІЙНИЙ ЧАСОПИС «ПОЧАЇВСЬКИЙ ЛИСТОК» ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ «КОЗАЦЬКИХ МОГИЛ»

«Козацькі Могили» — національний пантеон, який уже понад сто років є духовною святинєю для українського народу.

Дослідження історії «Козацьких Могил» — одне з основних завдань науковців НІМЗ «Поле Берестецької битви». Важливим джерелом дослідження історії створення та будівництва меморіалу став релігійний часопис Почаївської Лаври — «Почаївський листок».

Часопис видавався протягом 30 років — з 1887 р. по 1917 р. Основним завданням журналу на початковому етапі його розвитку було релігійно-моральне виховання простого православного люду [9]. Відповідно до свого цільового і читацького призначення, часопис за своєю формою і змістом був виконаний так, щоб бути максимально доступним для простої малограмотної людини. Його основний зміст складали бесіди, повчання, проповіді, історичні сказання про святих Волинської єпархії, нариси з історії православної церкви тощо. Кожний номер складався з одної-двох бесід і мав обсяг не більше 8 сторінок. Текст друкувався великими буквами, гражданським шрифтом, літературною мовою.

З 1902 р. керівником Почаївської типографії було призначено архімандрита о. Віталія (Максименка). Він розгортає бурхливу місіонерську і видавничу діяльність, організовує «Типографічне братство» до якого входило 150 чоловік. Реорганізована лаврська типографія під його керівництвом стає одним з найбільших православних видавництв. Крім богослужбових, шкільних та народних книг, типографія випускала ще 5 періодичних видань [5]. З 1903 р.о. Віталій редагує журнал «Почаевский листок», який під його керівництвом дуже політизується, а згодом цілком перетворюється в орган «Союза Русского народа».

«Почаевський листок» являється органом Почаєво-Лаврського Русского Народу. «Почаевський листок» стоїть за святыни, начертанні на союзномъ знамені за Православною веру, Самодержавного Царя и за угнетенный обижаемый рускій народъ. «Почаевський листок» будетъ писать кратко, просто и понятно. «Почаевський листок» будетъ помещать статьи и письма самихъ крестьянъ объ ихъ житъе, бедахъ и обидахъ.»

Усі зміни та нововведення часопису не змінювали призначення журналу, він і надалі був направлений на велике коло малоосвіченого населення. Але ж цільове призначення стало дещо іншим, воно перейшло

від релігійної освіти та морального виховання народу до агітаційно-пропагандистського спрямування, що сповідувало відданість великодержавній політиці російського царату, а ще формування чорносотенної ідеології та національної нетерпимості.

Але початок ХХ століття вніс свої корективи. Це був складний, буремний та багатий на події період історії. На міжнародній арені назрівала нова політична криза, яка вибухнула згодом Першою світовою війною. Царський уряд намагався врятувати своє крихке політичне становище. У такий складний час і виникає думка про створення своєрідного пам'ятника полеглим під Берестечком козакам. У цей час Волинь була частиною Російської імперії. Царський уряд не забороняв українцям вшановувати пам'ять героїв-козаків, але надавав цій події промосковського забарвлення.

За таку важливу для українців справу взявся настоятель Почаївської лаври Архімандрит Віталій (Максименко). Саме він став ініціатором будівництва храму — пам'ятника загиблим козакам на «Козацьких Могилах».

Хоч усі ці події й мали антиукраїнське начало, але як пише Г. Лотоцький, «ініціатива о. Віталія об'єктивно стала вкладом у національно-культурне будівництво на Волині» [10; 5]. Усі будівельні роботи проводились під керівництвом Почаївської Лаври. Під її патронатом будувався Свято-Георгіївський храм, монастирські келії та переносилася із села Острова Михайлівська церква — пам'ятка дерев'яної архітектури ХVII століття. Важливі події із життя скиту висвітлювались на сторінках часописів, які видавала друкарня Свято-Успенського монастиря, а саме «Волинські Єпархіальні відомості» та «Почаївський листок». Тому не дивно, що, наприклад, у 1910 році рідко який випуск листка не містив матеріалу про «Козацькі Могили». «Почаївський листок» присвячував їм навіть по 2–5 сторінок, а то й більше — стверджував Г. Бухало [3, с. 43].

Дослідник і архівіст Володимир Рожко пише: «І все те будівництво, як і сама підготовка до нього, освячення храму-пам'ятника св. Георгія мало широкій розголос в народі через друковані видання Почаївської друкарні [20, с. 171].

Пошуки у фондах Рівненського обласного краєзнавчого музею, де зберігаються окремі номери «Почаївського листка», дозволили віднайти та про-

Рис. 1. Розкопані козацькі могили на полі під м. Берестечком [13]

аналізувати дуже багато цінного матеріалу. Для дослідження історії створення та будівництва «Козацьких Могил» розглядалися друки періоду з 1909 по 1915 рр.

Добірка журналу за 1909 р. характеризується невеликою кількістю статей про «Козацькі Могили». Цікавим є № 29–30. У ньому видруковано 2 статті: «Общий вид храма памятника» та «Как поляки справляли Берестечкую победу» [18]. У № 55 розміщено статтю «Объ исторических памятниках Волини, как средствах объединения и патриотического воспитания народа», в ній піднімалися питання зовнішніх відносин Речі Посполитої і Російської імперії, а також їх вплив на Волинську губернію, як протидія католицькій пропаганді ставилися у приклад історичні пам'ятки, серед яких і «Козацькі Могили»: «Иконостас главного георгиевского алтаря будет изготовлен из красного шлифованного гранита подряд сделан за 2700 руб., большой войсковой колокол в 800 пудов изготовит финляндский завод за 16 т. руб.; член государственной думы Григорий Николаевич Беляев пожертвовал старинной козацкой церкви паникадило в 300 руб» [22]. Інші номери вміщують оголошення на збір коштів та детальні списки пожертв

«На памятник козакам подъ Пляшевой». Подекуди списки займали декілька шпальт.

Добірка часопису за 1910 більш об'ємна і насиченіша. На сторінках журналу о. Віталій звітує про зроблену роботу і постійно друкує матеріали про «Козацькі могили».

«Почаївський Листок» № 19 (субота 22 мая 1910 г.) вміщає досить цікавий матеріал. У статті «На Козацьких Могилах под Пляшевой» повідомляється про початок підготовки до закладки церкви-пам'ятника, а головне, про перші археологічні розкопки на полі Берестецької битви, в урочищі Монастирщина: «При раскопках обнаружилось, что убитые козаки хоронены были в больших рядами вырытых ямах человек по – 10 в одной. Скелеты все лежат по православному: головой на запад, а лицом на восток. При похоронах заметна небрежность: у многих головы свернуты набок, в одном месте найдена одна голова на другой, в другом — у головы одного лежат ноги другого или у поясицы одного голова другого. Тела набросаны были густо, но неравномерно — как упал в яму мертвец, так и остался. Когда один ряд могил наполнен был телами, тогда его зарывали и, отступая аршин или полтора, рыли другой ряд ям в который также набрасывали тела лицом на восток...», «за два дня раскопок перекопано было около 1/20 части урочища, занятого могилами, но костей оказалась целая гора...».

Закінчується стаття пропагандистським наголосом на заслуги козацтва перед «Великороссиєю»: «На дело увековечения памяти героев-козаков, своею жизнью купивших единство России и свободу малорусского народа столь важно, так пришлось по душе народу, что он его неоконченным не оставит: по грошам снесет, а церковь-памятник воздвигнет на вечную молитвенную память по славным дедам-козакам» [14].

«Почаївський Листок» № 22 (четверг 17 июля 1910 г.) вміщає статтю «На Козацьких Могилах», де детально описано приїзд до Пляшевої історика І. М. Каманина та поставлені перед ним завдання, а також результати експедиції. «21 мая вечером прибыли командированные киевским отделом Императорского военно-исторического общества, историк И. М. Каманин и штабс-капитан Добровольский (фотограф)» Було оглянуто Берестецьке поле та прилеглі до нього населені пункти, сфотографовано береги обох річок, Пляшівки та Стиру, досліджено історичні пам'ятки, серед яких і Михайлівська церква в с. Острів. Було описано її стан збереження і висловлено намір перенести храм на о. Журалиху: «Церковь эта сильно обветшала, доски и перекладыны, прилежающие к земле подгнили, постройка держится исключительно

но железными скрепами». Також оглянуто цвинтар і могили, де за переказами був похоронений митрополит Йоасаф, який загинув у Берестецькій битві: «этот мужественный пастир, как говорит Пасторий, находился все время в козацком стане, обходил ряды сражающихся, воспламеняя их дух и отговаривал от примерения и смачи. Он пользовался доверенностью у Хмельницкого и все время поддерживал сношения с Россией». Зазнімовано урочища Монастирщина і Журалиха, а також всі знайдені при попередніх розкопках предмети та кості козаків. Саме тоді було зроблено фото, яке нагадувало картину В. Верещагіна «Апофеоз війни» (черепи складені пірамідою) [13](рис.1).

Доповненням номеру є вірш «Крест под. Берестечком», у ньому змальовано козацький подвиг у битві, заклик до побудови пам'ятника: «и те места пусть дорога найдут такую же любовь какой страдала Россия взлюбила батька козаков», «святому делу помогите; устроим память козакам, сь любовью лепту соберите — и возсияет Божий храм», «Да будет крест золотой — где нене сияет лишь дубовый крест.» Вірш займає 5 сторінок часопису та проілюстрований ілюстраціями «Татарські вожді Гірей і Тугай бей», «Виступление Яремы Вишневецкого» [8].

«Почаївський Листок» № 31 (15 августа 1910 г.) вміщає «Поучение 29 августа, в день поминовения воинов, за веру и Отечество убиенных (резольцией Архимандрита Антония от 18 августа разрешено призвести по цервам Волынской епархии 29 августа сбор на постройку церкви-памятника на Козацких Могилах)». Стаття просякнута пропагандистськими ідеями «великого русского народа» і нетерпимістю до польських панів, ксьондзів та євреїв: «Православные волыняне, вы слышали, какое дело началось у нас на Волыни? С этого года на могилах дедов наших, убитых за нашу веру православную и за свободу русского народа, начата постройка церкви памятника, чтобы там вечно возносилась молитва за упокой душ их. Ту церковь строит весь народ наш в благодарность дедам за их подвиг.

Видители: наш край от времен св. Владимира был русским, православным краем. Но с наше-ствием татар единый русский народ был разорван на двое: одни подпали под неволю татарскую, а других захватили в еще худшую неволю поляки... Усердными им советниками и помощниками в этом были иезуиты-ксендзы и жида. С помощью иезуитов и жидов польские паны лишили русский народ всяких прав, сравняли его со скотом (быдлом), осмеивали и гнали за веру православную; а сами церкви сдали на равнее с корчмами в аренду жидам...» [15].

Слід відмітити часопис № 31 (п'ятниця 20 августа 1910 г.), у якому вміщено вірш «Битва під Берестечком». Вражає те, що твір написано українською мовою і вказано, що козаки воювали за Україну: «Слава козакові, що вмер за Вкраїну, за щастя народа, за святую віру!... місяць вже червоний пиль над крайом неба, тихо стало всюде: шла небесна треба. То небесні Сили козаків ховали, душі їх святії в небо забирали». Закінчується вірш словами: «Слава вам, прадіди, славні козаченьки, що за Вкраїноньку смерть спожили! Під Пляшовою ви люто боролися; Всі там за Неньку свою полягли! Вас поминаючи, ваші пра-правнуки, Господа молим: Вкраїну спаси від ворога лютого, гіркої доленьки. Славу і щастя Вкраїні пошли!» [21].

«Почаївський Листок» № 36–37 (вторник 28 сентября 1910 г.) вміщає замітку «Место переправы козаков в 1651 году поле Берестецкой битвы». В ній знаходимо інформацію про знайдення при оранці поля жителем с. Пляшева частини козацької рушниці, а саме крем'яного замка на східному березі р. Пляшівки. Автор замітки припускає, що саме в цьому місці між «Козацькими Могилами» і урочищем Волицею проходила козацька переправа: «В прошлом году оружие найдено на Козацких Могилах на самом берегу реки, а в этом году такое же оружие найдено по прямому направлению на восток за рекой. То след козацкого отступления» [11].

«Почаївський Листок» № 38 (четверг 7 октября 1910 г.) вміщає статтю «Винницкий полковник Иван Богун»: «По поводу торжественного предания земле останков козаков, павших в исторической битве, (правильнее сказать — ряде битв) под. Берестечком, вспомнили — и не могли не вспомнить — имя одного из виднейших борцов периода так называемой «Хмельщины»; имя Ивана Богуня.» [4].

«Почаевский листок» № 39–40 (четверг 7 июня 1912 г.) майже повністю присвячений «Козацьким Могилам». Часопис вміщає проповіді «Речь сказанная в ночь с 24-го на 2-е мая на панахиде на Козацких Могилах», статті «На Козацких Могилах в дни поминок», де детально описано результати будівництва Свято-Георгіївського храму, перенесення на о. Журавлиху Свято-Михайлівської церкви 17 ст. із с. Острів, її освячення та в хронологічному порядку події тих днів, починаючи від приїзду духовенства та знатних гостей, до приходу хресних ходів з різних куточків Волині: «Два года тому назад, в 1910 году, Журалиха представляла совершенно почти голый курган; на юго-западной стороне одиноко жалась белая хатка, в которой жили один-два монаха. Тогда об эту же пору, на девятую пятницу, заложили церков-памятник на восточной стороне холма и стали рыть ямы и канавы. Тепер едва узнаешь этот холм.

Рис. 2. Церква-пам'ятник на Козацьких могилах

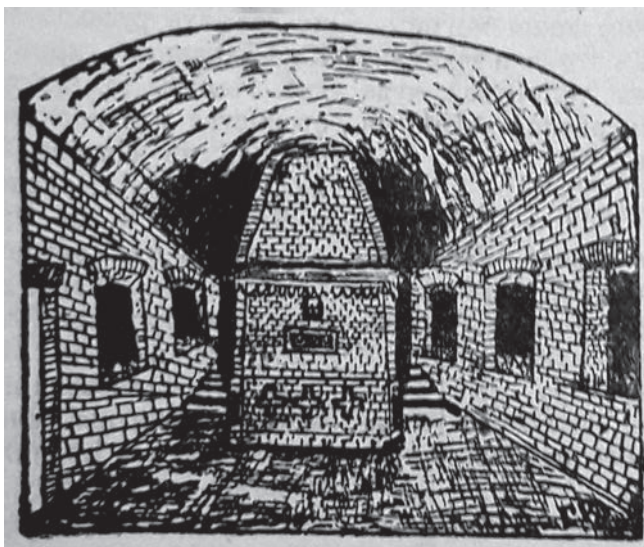

Рис. 3. Козацька гробниця

Церков-памятник выросла из-под земли и образует площадку, частию покрытую, где предполагается поставить огромное Распятие и устроить алтарь, частию открытую для богомольев, на случай стечения их в большом числе.» Статті проілюстровані, що давало змогу читачам уявити увесь масштаб будівництва (Рис. 2, Рис. 3).

Окремо подаються телеграми з привітаннями від знатних людей, які не змогли бути присутніми. На-

приклад: « На имя Архимандрита Виталия из Петербурга. «Прошу принять приветствие с наступающим торжеством. Душевно сожалею, что сама по болезни, а сыновья по служебным остоятельствам лишены позможности приехать. Графиня Граббе» [12].

Почаївські листки майже в кожному номері містили детальні списки пожертвувань на будівництво храму, але й були цілі замітки. Наприклад № 42–43 (п'ятниця 1 июля 1912 г.) замітка «По нашему краю. Пожертвования»: «Волынский Губернский Предводитель Дворянства въ должности шталмейстера П. А. Демидов, пожертвовавший, какъ уже сообщалось у нас(см. «Поч. Лист» №№ 39–40, 8 ст.р), ценную икону Почаевской Божией Матери для церкви на Козацких Могилах, 8 июня сего года на имя о. архимандрита Виталия на тот же предмет переводил еще 100 руб. «къ 10,000 рублям, пожертвованным», — как значит-ся в препроводительном письме — Его Величеством, дабы, как скромный русский гражданин, следовать данному примеру, съ высоты Престола...» [16].

У 1913 р. редакція журналу «Русский инок» в співпраці з кореспондентами «Почаевского листка», «Волынской земли» і «Жизни Волыни» підготувала окремий номер присвячений річниці вшанування козацтва «Святая годовщина. Поминки на Казацких Могилах в 1913 году в девятую пятницу» [2]. Номер містив детальну інформацію про процес проведення поминок. У ньому описано хресні ходи до «Козацьких Моги», при цьому видання було щедро ілюстроване світлинами цих ходів. День річниці козацьких поминок оголошено «Годовым русским днем, национальным праздником западной и южной России» і тут же підтекстово окреслили мету, з якою це все заохочувалося і підтримувалося Російською імперією: «что бы скорее признано было за ним такое значение, чтобы еще лучше он помогал объединяться всему русскому народу в единстве чувств искренней любви к своей вере православной, Самодержавному Царю и родному краю» [2].

Також Почаївська типографія випускала безкоштовні додатки та брошури до «Почаївського листка» із закликами про пожертви на будівництво, агітацією до участі в хресних ходах та детальною інформацією, як дістатись до «Козацьких Моги».

«Слышали-ли Вы про Козацкия Могилы подъ Берестечкомъ? Года 4 тому назадъ это место было совершенно заброшено — на немъ пасся крестьянскій скотъ. А теперь тамъ устроень монастырь и высится прекрасный храмъ памятникъ надъ козацкими костями.» [1] — такі слова знаходимо на сторінках безкоштовного додатку до «Почаївського листка» за 1914 рік.

У цьому виданні детально розповідається про будівництво та історію створення скиту на «Козацьких

Могилах», які стали великою святиною Волинської землі, місцем паломництва й прощ.

«Намъ нужно всемъ народомъ создать церковь и благолепно украсить ее, чтобы она была памятникомъ, достойнымъ великаго подвига дедовъ нашихъ.

Пусть же каждый благодарный внукъ дастъ свою жертву на постройку той церкви надъ костями его дедовъ. Пусть каждый хотя малымъ даромъ отблагодарить за великую жертву, принесенную ими за насъ. Кто не имеетъ денегъ можетъ дать отъ урожая; кто не иметъ здесь пусть дастъ дома, когда будутъ обходить с жертвою по селу...» [15].

«Козацкія могили знаходяться въ Дубенскомъ уезде, Волынской губ., близъ м. Берестечка. Ехать нужно на станцію Рудня-Почаевская Юго-Зап.ж.д., а оттуда 25 верстъ лошадыми къ м. Берестечку (недоежая 6 верстовъ) чрезъ м. Козинъ и с. Теслугов. Цена извозчику отъ 1 р. 50 к. до 2 руб».

«Поминки на козацкихъ могилахъ бивають черезъ 2 месяца после пасхи въ девятую пятницу.

На праздникъ соберется народъ, войска, козаки, духовенство и начальство.

Приходи и ты съ благодарностью поклониться на могиле тех, кто своею жизнью защитилъ твою святую веру, отвоевалъ тебе свободу, землю и счастье» [1].

Цікавим був випуск «Почаївського листка» № 22 за 1915 рік, де описувалось святкування на «Козацьких Могилах» 21 і 22 травня «Устройство Казацкихъ Могилахъ къ поминкамъ было почти закончено. Церковь побелена и покрашена, написано известнымъ иконописцемъ И. И. Ижакевичемъ огромное Распятіе, вычищенъ гранитный иконостасъ и въ него вставлены иконы, на монастырской стене развешены историческія картины, какъ когда то бедовали наши деды подъ польской конституціей

и какъ освободили нашу землю своимъ геройскимъ подвигомъ казаки...

Отдохнувъ и умывшись въ светлыхъ водахъ Пляшевки, богомольцы начали обходить и осматривать Козацкія Могили.

Целыя толпы ихъ стояли на лугу и издали любовались Памятникомъ.

Онъ особенно былъ прекрасенъ въ светлыхъ лучахъ майскаго солнца. Передъ нимъ разстилался небытнымъ просторомъ нежно-зеленый бархатный лугъ. Онъ, какъ голубою лентою, отделялся прудомъ отъ белой монастырской стены, украшенной историческими картинами. Издали стена эта казалась пьедесталомъ для подымающагося на середине ея храма-Памятника всего белаго съ зелеными крышами и голубыми маковками подъ золотыми крестами. Въ огромной арке Храма-Памятника, какъ живая Голгофа, стояло огромное Распятіе съ прекрасно написанными иконами. Слева отъ Храма-Памятника изъ-за стены виднелась какъ бы вросшая въ землю старая казацкая церковь во имя Архистратига Михаила, а справа вдали за рекою виднелся на временной звоннице войсковой колоколь, оглашавшій своимъ звономъ окрестность на десятки верстъ» [22].

Можна з упевненістю сказати, що Почаївські часописи дуже популяризували «Козацькі Могили», що стало великим поштовхом для розвитку та існування української святині. Хоча «Союз русскаго народа» й намагався використати подвиг козаків та селян під Берестечком, щоб врятувати самодержавний царський лад, але, як сказав Д. Павличко, «Козацькі Могили» стали для українців тим святим місцем, «з якого видно всю трагедію і всю невмирущість українського народу. Тут сьогодні звучить наша мова і це перемога воїнів Хмельницького і Богун, перемога історії, що все ж була на нашому боці» [10].

Джерела та література:

1. Бесплатное приложение къ «П.Л.» № 19 1914 г. «Помните, русские люди! Поминки на Козацкихъ Могилахъ въ девятую пятницу.»
2. Біла О. Постаті українських гетьманів на сторінках Волинської періодики XIX — поч. XX ст. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/19451/1>
3. Бухало Г. В. Круг містечка Берестечка. Рівне: Держ. ред.-видав. підприємство, 1993. 104 с.
4. Винницький полковник Іван Богун. *Почаевский листок*. 1910. № 38. 7 октябрия. С. 19.
5. Збірник тез історико-краєзнавчої конференції «Національний пантеон «Козацькі Могили», присвяченої 40-річчю створення музею «Козацькі Могили». Рівне, 2007. 72 с.
6. Козацкіе могили под Пляшевой. *Почаевский листок*. 1909. № 38. С. 1.
7. Кашубський В. Повинні ми поставити пам'ятник прадідам нашим козакам під Пляшевой. *Почаевские известия*. 1908. № 539. 29 июля. С. 2–4.
8. Крест под Берестечком. *Почаевский листок*. 1910. № 22. 17 июня. С. 3–7.
9. Левчук М. А. Періодика православної церкви в інформаційному просторі держави (на матеріалі преси Волині 1867–2006 pp.). URL: http://snphilol.cfuv.ru/wpcontent/uploads/2016/12/levchuk_10.pdf

10. Лотоцький Г. П. Козацькі Могили. Музейний літопис. Рівне: Волинські обереги, 2003. 84 с.
11. Место переправы козаков в 1651 году после Берестецкой битвы. *Почаевский листок*. 1910. № 36–37. 28 сентября. С. 25.
12. На Козацких Могилах в дни поминок. *Почаевский листок*. 1912. № 39–40. 7 июня. С. 3.
13. На Козацких Могилах. *Почаевский листок*. 1910. № 22. 17 июня. С. 9–12.
14. На Козацких Могилах под Пляшевой. *Почаевский листок*. 1910. № 19. 22 мая. С. 6–7.
15. Поучение 29 августа, въ день поминовения воиновъ, за веру и отечество убиенных. *Почаевский листок*. 1910. № 31. 15 августа. С. 1.
16. По нашему краю. Пожертвования на сооружения храма-памятника на Козацких Могилах. *Почаевский листок*. 1912. № 42–43. 15 июля. С. 10.
17. Почаевский листокъ 15 августа 1910 год «Поучение 29 августа, въ день поминовения воиновъ, за вѣру и отечество убиенныхъ».
18. Почаевский листокъ № 29–30 1909 г.
19. Релігійний часопис «Волинські Епархіальныя Вѣдомости» 1910 г « На Казацкихъ Могилахъ»
20. Рожко В. Є. Українське православне книгописання і книгодрукування на Волині (XI — XX ст.): Історико-краєзнавчий нарис. Луцьк: «Медіа», 2005. 256 с.
21. Священник В. Кашубський. Битва під Берестечком. *Почаевский листок*. 1910. № 31. 20 августа. С. 11–12.
22. Фонди Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви»

Ярослав ЦЕЦИК

РОЛЬ ЧОРНОСОТЕНЦІВ У ЗАГОСТРЕННІ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВЗАЄМОВІДНОСИН НА ВОЛИНІ НА ПОЧАТКУ XX ст.

Постановка наукової проблеми та її значення: Об'єктивне дослідження діяльності СРН на Волині дасть змогу проаналізувати їхню роль в ускладненні міжетнічних взаємовідносин у краї, з'ясувати участь у цьому православного духовенства та органів імперської влади.

Метою запропонованого дослідження є аналіз ролі Почаївського відділу Союзу російського народу в ускладненні міжнаціональних взаємовідносин у Волинській губернії на початку XX ст.

Наукова новизна полягає в тому, що на основі архівних документів проаналізовано основні напрями діяльності Почаївського відділу Союзу російського народу (СРН) на Волині, досліджено причини утворення чорносотенного руху та основні його цілі.

На початку XX ст. у результаті поразки у російсько-японській війні та під впливом подій першої російської революції імперський уряд пішов на ряд безпрецедентних поступок. Після видання маніфесту 17 жовтня 1905 р. в імперії розпочали легальну діяльність політичні партії. У листопаді 1905 р. у результаті об'єднання ряду монархічних структур було утворено СРН крайні праву монархічну організацію, що ставила своєю метою збереження самодержавства в імперії. Незабаром осередки організації розпочали свою діяльність у різних регіонах імперії, а Волинська

губернія стала одним із провідних центрів чорносотенного руху.

Станом на 1907 р. у Волинській губернії до лав цієї організації входило понад 105 тис. осіб, а з більш ніж 1000 відділів і підвідділів СРН понад 300 очолювали служителі культу. Саме Почаївська Лавра у той час була провідним центром чорносотенного руху на Волині, а її архимандрит Віталій був лідером місцевих чорносотенців [1, с. 340]. На початку 1908 р., згідно даних Департаменту поліції, до лав СРН входило 404 550 осіб [2, с. 41], з яких близько 190 тис. осіб — на українських землях [3, с. 91]. Це пояснюється кількома причинами: по-перше, поліетнічним складом населення, де російські купці, поміщики і чиновники відчували тиск з боку польських поміщиків і єврейських купців; по-друге, на Правобережній Україні, де більшість поміщиків складали поляки-католики, православна церква здавалася селянам захисником їх інтересів, тому вони з радістю вступали у ряди правих; по-третє, з метою залучення до своїх лав якомога більше прихильників, вони створювали професійні об'єднання, які охоплювали представників різних верств населення; і по-четверте, СРН мав тісні зв'язки з органами влади, отримував фінансову підтримку та користувався підтримкою поліції [4, с. 154–155]. Але впродовж наступних років чисельність монархічних організацій значно зменшилася.

Так, у 1912 р. загальна чисельність правих організацій скоротилася до 45–60 тис. осіб [2, с. 41].

На основі статуту СРН було прийнято статут «Почаївського відділу СРН». У ньому йшлося, що метою діяльності організацій був розвиток «національної російської самосвідомості й міцного об'єднання російських людей всіх станів і майна Волині й сусідніх з нею губерній для спільної праці на користь дорогої нашої Вітчизни — Росії, єдиної й неподільної» [5, с. 1–2].

З моменту свого утворення організація займала відверту антисемітську позицію. У статуті, зокрема, наголошувалося, що «Євреї в члени Союзу ніколи допущені бути не можуть»; щодо «іногородців», то їх могли прийняти у члени організації, але лише згідно з «постановою Правління», однак виборні чи керівні посади в організації мали право займати тільки православні [5, с. 6]. Окрім яскраво вираженої антисемітської пропаганди чорносотенці на Волині також проводили активну антипольську й антинімецьку пропаганду, що великою мірою зумовлювало ускладнення і так складних міжетнічних взаємовідносин у регіоні.

Намагаючись зобразити себе захисниками інтересів селян, чорносотенці шукали винуватих у злиденному становищі тогочасного суспільства, одночасно пропагуючи ідеологію організації. Для цього у друкарні Почаївської Лаври було видано десятки тисяч брошур і різних прокламацій, у яких часто звучав заклик «бий жидів і студентів». Лише наприкінці 1906 р. Почаївський відділ СРН видрукував 36 тис. брошур і 30 тис. листівок, які були розповсюджені по селах [1, с. 340]. Видання подібних брошур продовжувалася і в наступні роки. Така діяльність СРН була спрямована на посилення своїх впливів на Волині і на дискредитацію опонентів.

Аналіз їх змісту дозволяє констатувати, що вона була спрямована не лише на розповсюдження ідеології Союзу, а й носила відвертий антипольський, антипротестантський та юдофобський характер. Так, у брошурі «Релігія жидів. Талмуд і його вчення щодо християн» увага акцентувалася на тому, що «Вчення про Бога тут є крайнім антропоморфізмом» [6, с. 5]. Окрема увага зверталася на «Діяльність жидомасонів» та «Організацію жидомасонства», яке «проникло повсюди, і майже захопило в свої чіпкі руки всю верховну владу над світом» Та стверджувалося, що з метою послаблення державної влади євреї намагалися за допомогою соціал-демократів реалізувати концепцію про необхідність реформування всього державного ладу шляхом «його повного руйнування й переходу на демократичну основу» [6, с. 9–14].

Однією з причин неможливості населення регіону називалася та, що вся торговельна справа у Захід-

ному краї була зосереджена в руках євреїв, а вони наживалися за рахунок селян [7, с. 4–31].

Таким чином, в агітаційних брошурах чорносотенців чітко простежувалася тенденція до звинувачення євреїв у спробах послабити державну владу, з метою отримання з цього вигоди, організації революційних виступів і підбурюванні селян до участі в них, завищенні ціни на товари, які вони реалізовували в регіоні.

Роблячи все необхідне для посилення позицій РПЦ у регіоні, діячі СРН опублікували низку брошур в яких аналізувалися постулати церкви. В одній із них наголошувалося, що є два шляхи: шлях істинний і шлях помилковий. Лише ті, хто дотримуватиметься канонів церкви та «святого письма», йдуть по «істинному шляху», а всі інші — не християн [8, с. 1–8].

Отже, як бачимо, чорносотенці окрім політичної складової важливу увагу відводили й розвитку «духовності» місцевого населення й обґрунтовували концепцію РПЦ про негативний вплив західної культури на російську державу. Одним із їхніх аргументів був, той, що саме західні ідеї, якими захоплювалися жителі імперії негативно впливали на сімейні взаємовідносини.

Слід зауважити, що чорносотенці мали значні фінансові можливості для своєї діяльності. Так, «Союзники» мали власний банк — «Волинсько-Почаївський народний кредит», який було відкрито за ініціативи архімандрита Почаївської Лаври Віталія. Окрім цього вони отримували кошти не лише від приватних осіб, а й від громадських організацій. Так, у грудні 1906 р. Волинський комітет про народну тверезість подарував Лаврі 1 тис. руб. Станом на середину грудня 1906 р. вони зібрали членських внесків 13 тис. крб. [1, с. 341].

Як писав відомий тогочасний публіцист В. П. Обнінський, для протидії революційним виступам губернським адміністраціям було доручено організувати «патріотичні демонстрації», залучаючи до участі в них «всі підходящі елементи, не виключаючи і шкіл». Однак ці демонстрації так само швидко закінчилися, як і почалися, але вони дали досвід уряду у стимулюванні «контрреволюції», організації погромів та організації самого СРН [9, с. 152–153].

Чорносотенці виступали проти католиків та греко-католиків. Окрім публікацій у періодичній пресі цьому питанню було присвячено низку брошур виданих у Почаєві. В одній із них наголошувалося, що «Унію вводили в Малоросії насильно. Церкви відбирали, віддавали жидам в оренду, оскверняли святі сосуди і ризи. Людей мордували, живцем палили, церкви на шинки замінили» [10, с. 19]. І далі підкреслювалося, що це, виконуючи «наказ римського папи», робили католицькі священики, польський

король та шляхта. Аналізуючи ситуацію на початку XX ст., чорносотенці відзначали, що греко-католицькі священники під час богослужінь, «замість того, щоб вчити» парафіян «правди віри», обмовляли «православну віру і церкву» [10, с. 19–22].

Така позиція чорносотенців була продиктована тим, що більшість поміщиків регіону складали поляки-католики, до яких імперська влада ставилася упереджено. А різке зростання кількості католиків у регіоні негативно сприймалося РПЦ. Так, серед великих і середніх поміщиків Володимир-Волинського повіту домінували поляки [11, арк. 1–4]. Аналогічні тенденції спостерігалися й у інших повітах регіону.

Отже, як видно, у низці брошур чорносотенці закликали жителів регіону бойкотувати єврейські торговельні заклади, і при цьому робили спроби взяти під свій контроль проведення торгівельних операцій, звертаючись до уряду з проханням належно кредитувати структури чорносотенців.

Окрім брошур, які видавалися величезними як для досліджуваного періоду тиражами, чорносотенці також пропагували свою ідеологію у ряді пресових видань, що видавалися на Волині. У них окрім, пропаганди чорносотенних ідей, возвеличування імперської влади публікувалася велика кількість статей антипольського, антиєврейського та антинімецького змісту. Цей напрям діяльності СРН проводився у контексті тогочасної внутрішньої політики імперії. У цьому контексті варто з'ясувати також позицію російського імператора щодо діяльності СРН. Він разом із спадкоємцем престолу став не лише членом «Союзу», а й з власних коштів дав для потреб організації близько 12 млн. крб. [1, с. 341].

Чорносотенці спільно з кліром РПЦ активно протидіяли протестантам. З цією метою у Почаївській Лаврі неодноразово організовувалися відповідні «місіонерські курси», проводилися наради, на яких вирішували вирішували як протидіяти зміцненню впливів протестантських громад. Так, 2 березня 1916 р. мала відбутися нарада волинської «протисектантської місії». На ній мали розглянути питання про «засоби сектантської пропаганди, особливо штундистської, та найкращі засоби боротьби з пропагандою сектантства». Посилення антипротестантських дій вони аргументували як боротьбу з «усім інородським», так і прояв «державницького патріотизму» [12, с. 3]. Така позиція чорносотенців щодо протестантів була зумовлена тим, що після указу Миколи II «Про засади віротерпимості» від 17 травня 1905 р. в регіоні зростає кількість протестантів. Основи протестантського віровчення в регіон були принесені німецькими аграрними колоністами, яких на Волині напередодні Першої світової війни проживало близь-

ко 200 тис. осіб. Тому одним з напрямів діяльності СРН була антинімецька пропаганда, яка посилилася після початку війни. В одній із опублікованих статей увага концентрувалася на тому, що у 280 німецьких школах (станом на 1913 р.) освіту отримували понад 11 тис. учнів [13 с. 90]. Щодо рівня викладання в них, автор статті переконував, що в деяких учителів цих шкіл «викладацькі здібності не кращі викладацьких здібностей німецьких фельдфебелів». Одночасно з цим ставилася вимога покінчити з автономією шкіл у німецьких колоніях та перевести їх на російську мову навчання. При цьому наголошувалося, що директори народних училищ неодноразово зверталися з таким проханням до Попечителя Київського навчального округу, однак, незважаючи на війну, це питання так і не було вирішено [14, с. 3–4].

Отже, діячі чорносотенного СРН на сторінках пресових органів виступали проти викладання німецькою мовою у школах, які функціонували в німецьких колоніях.

Одним із важелів посилення впливів росіян і протидії євреям, полякам та представникам інших етнічних груп пропонувалося: «прийнявши дане нам Гессеном і Петражицьким звання «чорної сотні», ми повинні... зупинити жидівсько-інородну повинь середньої і вищої школи й залучити рідний нам російський народ до світу вищої школи». Як один з механізмів пропонувалося реформувати середню школу, «ввести в курс як обов'язковий предмет для старших класів вчення про шкідливу сутність талмуду, про єврейську національність і масонство; знищити жидівську пресу і жидівську агітацію», а також вимагалось видати закони, які б дискредитували росіян, котрі взяли шлюб з хрещеними чи нехрещеними євреями. Також пропонувалося «позбавити осіб жидівської крові», незалежно до якого стану вони належали, «права отримувати чини й ордени», які давали право на одержання дворянства; права поступати на державну службу, «в Імператорські університети і казенні театри». Коли ці закони будуть прийняті, то через «20–30 років Росія, яка задихалася в лещатах чужинців отямиться і скаже вам російське спасибі» [1, с. 2–3].

Отже, діяльність чорносотенців на Волині зумовлювала ускладнення і так непростих міжнаціональних взаємовідносин. Завдяки підтримці органів влади та православного кліру СРН швидко здобув лідеруючі позиції у політичному житті регіону. Чорносотенці у руслі тогочасної імперської політики проводили відверту антисемітську, антипольську та антипротестантську діяльність, що знайшло своє відображення у багатьох статтях та спеціальних виданнях. Одночасно з цим перебуваючи на позиції

беззаперечної підтримки російського самодержавства вони активно протидіяли іншим політичним структурам, які мали відмінну від них ідеологію. Вони важливого значення надавали позбавленню окремих етнічних груп отримувати середню та вищу

освіту, доступу до державної служби. З цією метою на сторінках пресових органів часто друкувалися статті подібного змісту, що негативно позначалося на суспільно-політичній ситуації в краї і стимулювало загострення міжнаціональних взаємовідносин.

Джерела та література:

1. Хитровська Ю. В. Участь християнських конфесій у суспільно-політичному житті України наприкінці XVIII — на початку XX ст. Київ: Вид-во європейського університету, 2011. 472 с.
2. Курицын А. И. Финансирование и численность Союза русского народа в показаниях Н. Е. Маркова. *Вестник БДУ*. Сер. 3 (3) с. 39–45.
3. Самарцев І. Г. Чорносотенці на Україні (1905–1917 рр.). *Український історичний журнал*. 1992. № 1. С. 90–98.
4. Oberszt O. Радикальные русские националистические организации на территории Украины (1905–1914). *Acta scientifica academiae ostrovensis. Sectio a nauki humanistyczne, społeczne i techniczne*. № 5 (1). S. 146–159.
5. Устав Почаевского Союза Русского народа. Почаев: Издательство Почаево-Успенской Лавры. 1906. 12 с.
6. М. А. Религия жидов. Талмуд и его учение касательно христиан. Почаев: Издательство Почаево-Успенской Лавры. 1914. 23 с.
7. Одна из причин нашей нищеты. Почаев: Типография Почаево-Успенской Лавры. 1913. 31 с.
8. Литвинович И. Два пути. Почаев: Типография Почаево-Успенской Лавры. 1913. 8 с.
9. Обнинский В. П. Последний самодержец: Очерк жизни и царствования императора России Николая II-го. Berlin : Eberhard Frowein Verlag, 1912. 562 с.
10. Луцик К. Где правда? Православным и униатам под развагу передает. Почаев: Типография Почаево-Успенской Лавры. 1913. 28 с.
11. Державний архів Волинської області Ф. 374. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1-4.
12. Платонов А. Миссионерское совещание *Жизнь Волини*. 1916. № 54. С. 3.
13. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. Житомир: Волынская губернская типография. 1913. 549 с.
14. Ревников А. Немцы на Волини. Немецкие школы. *Жизнь Волини*. 1914. № 54. С. 3-4.
15. Веножинский В. Господствующее положение жидов и инородцев. *Волынская земля*. 1914. №183. С. 2-3.

ЄВА ФІЛІПОВИЧ, ЮРІЙ ФІЛІПОВИЧ

ТОПОГРАФІЧНЕ ОБСТЕЖЕННЯ СУЧАСНОГО СТАНУ ВІДКРИТИХ ЗЕМЛЯНИХ ФОРТІВ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX ст. НАВКОЛО м. РІВНЕ ТА м. ЛУЦЬК

Стан проблеми. Початок будівництва фортів на території Волині пов'язаний із третім поділом Польщі у 1795 році, коли вона увійшла до складу Російської імперії. Кордон між Російською та Австро-Угорською імперіями проходив по лінії Збараж-Броди-Берестечко-Сокаль [3, с. 4]. Рівне входило до 100-кілометрової прикордонної зони. На той час оборонна система, створена наприкінці XVIII ст. перестала відповідати військовим вимогам. На початку 70-х років XIX століття Інженерний департамент Військового міністерства під керівництвом інженер-генерала Тотлебена Е. І. висунув ідею про створення малих прикордонних фортець, завданням яких було прикриття дислокації і розгортання армій [3, с. 5] (раніше були побудовані: форт Шанц на о. Котлін перед Кронштадтом (1707 р.) — його

у XIX ст. переоснастили під батареї довготривалого типу; земляне укріплення «Батареї» (1812 р.) навколо м. Борисов (Білорусь)). Наприкінці XIX — на початку XX століть навколо міст Рівне та Луцьк було створено систему відкритих земляних укріплень, що за своєю конструкцією подібні до фортів. Вони є унікальним зразком даного типу відкритих оборонних земляних споруд до початку сучасної маневрової війни. На даний час навколо м. Рівне відомо сім фортів різного рівня збереженості [2], три з яких (форти № 2, № 4 та № 7) включені до Туристичної мапи Рівненщини [4].

Біля Луцька форти споруджувалися по лівій стороні течії Стира для прикриття Красненського і Гнідавського мостів [5]. Їх позиції проходили на відстані від 2 до 4 кілометрів від міста, а фланги сягали заплави річки. У 1880-х роках було зведено чотири форти,

Рис. 1. Схема розміщення фортів (XIX ст.)

з яких до нашого часу збереглися три. В офіційних документах того часу вони називалися *Михайлогородом*. Гарнізони фортів розташовувалися у новозбудованих казармах (нині — в районі вул. Стрілецької в Луцьку). Також там квартирували два полки піхоти і дивізіон артилерії. Полк кавалерії був розподілений по селах Теремне, Крупи, Кухарів, Милуші, Княгининки і Жидичин, а його командування знаходилося у Красному, тодішньому передмісті Луцька.

Планувалося будівництво ще одного, внутрішнього кільця з чотирьох фортів [5]. Та до початку Першої світової війни добудова їх не завершилася. На сьогодні їх рештки знаходяться під новобудовами Луцька.

Актуальність. У XIX–XX ст. фортам належала одна з провідних ролей при формуванні сил для стримування ворожих нападів, виконання опорних функцій у військових діях, зберігання значних запасів озброєння та провіанту. Призначенням цих споруд було також прикриття району мобілізації та розгортання війська, які у випадку війни з Австро-Угорщиною мали наступати у напрямку Львова.

Сьогодні форти вважаються певними екзотичними об'єктами, а у XIX ст. від їхньої боєздатності

залежала безпека усієї держави. Оборонні укріплення Волині є багато в чому унікальними пам'ятками фортифікаційної архітектури і належать до об'єктів, що потребують детального наукового вивчення для розробки стратегії їх реконструкції, збереження та охорони.

Виклад основного матеріалу. У 1873 році на особливій нараді про стратегічне становище Російської імперії під головуванням імператора Олександра II було прийнято план інженер-генерала Е. І. Тотлебена [3, с. 5]. Він включав наступні питання (рис. 1):

- підсилення Новогеоргіївська, Івангорода, Варшави передовими укріпленнями, будівництво передових укріплень навколо Бреста для прикриття залізниць;
- укріплення Гродно, Ковно і позицій перед Вільнюсом, зведення укріплень біля м. Осовець і забезпечення переправи через Західну Двіну біля Риги;
- побудову фортів-укріплень перед Дубном та Проскуровом;
- посилення передовими укріпленнями м. Бендери та зведення укріплень перед Очаковом і Ямполем.

Це було викликано небезпекою, що за два переходи від свого кордону ворог може досягнути Дубно або Острога на прямій лінії Київ–Брест, тобто розірвати сполучення Бресту з єдиною його базою постачання — Києвом [3, с. 7–8]. Необхідно було насамперед зробити безпечною цю смугу і врівноважити її оборонні міць з силами інших ділянок кордону. Було запропоновано звести шість нових фортів: біля Гродно, Мінська, Дубно, на Дністрі, біля Пінська та Мозира. Поряд з тим, між основними фортами передбачалося будівництво проміжних допоміжних оборонних фортифікацій (зокрема — і навколо Рівного). В подальшому частина цих планів була втілена в життя та відіграла певну роль під час Першої Світової війни [1] (зокрема під час Брусилівського прориву — рис. 2).

Починаючи з 1882 року до складу новостворюваних фортифікаційних пунктів увійшли Дубенський форт-застава (біля с. Тараканів) та земляні укріплення у Луцьку та Рівному, які планувалися як тимчасові до створення капітальних бетонних.

Новий Дубенський (Тараканівський) форт в основному був зведений у 1885–1890 роках при імператорі Олександрі III. Фортифікаційні споруди, каземати, траверси були виконані з бетону, що давало можливість протистояти фугасним бомбам. Але у серпні 1915 року Дубенський форт захопила австрійська армія. Війська Габсбургів перебували там аж до Брусилівського прориву у червні 1916 року [3, с. 26]. Відповідно, зросло оборонне значення фортів навколо Рівного, через яке вела дорога до великого залізничного вузла — Здолбунова.

Рис. 2. Схема Брусиловського прориву (літо 1916 р.)

Рівненське оборонне кільце. Наприкінці XIX — початку XX століть навколо Рівного було споруджено систему відкритих земляних фортів. Вони стали унікальним зразком подібного типу відкритих земляних споруд. Будівництво цих укріплень було викликано розміщенням у Рівному військових структур у прикордонній зоні на території Російської імперії на відстані до 100 кілометрів від кордону з Австро-Угорщиною (нині межа Львівської та, відповідно, Рівненської і Волинської областей).

Метою побудови цих укріплень була охорона автомобільних та залізничних шляхів сполучення державного значення. Водночас, Рівне було форпостом Здолбунова — вузлової залізничної станції, і повинне було забезпечувати його охорону.

Зведення фортів відбувалось під керівництвом російських військових інженерів. Це було складовою частиною польової укріпленої позиції кільцевого типу навколо Рівного, де розташовувалися штаби 8-ої армії та Південно-Західного фронту.

Укріплення мали вигляд обнесених валами земляних споруд, могли тримати під контролем площу

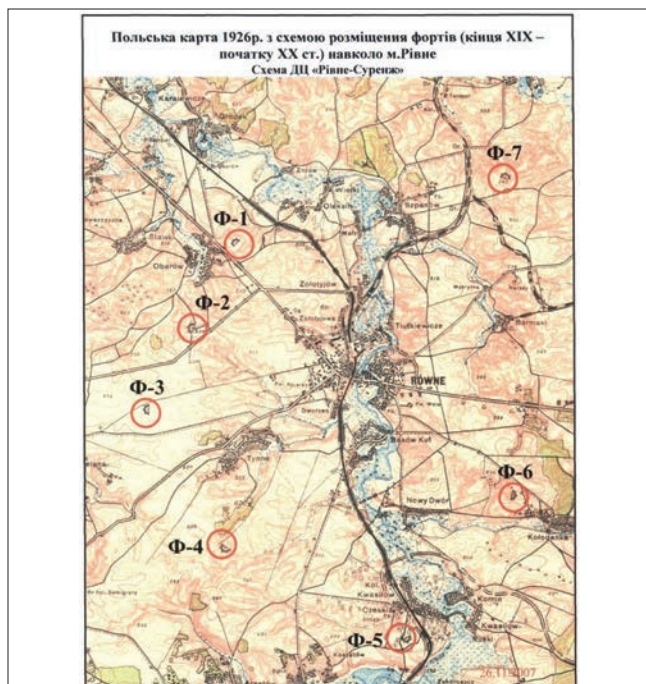

Рис. 3. Польська карта 1926 р. із схемою розташування фортів навколо м. Рівне в кінці XIX - на початку XX ст. [2]

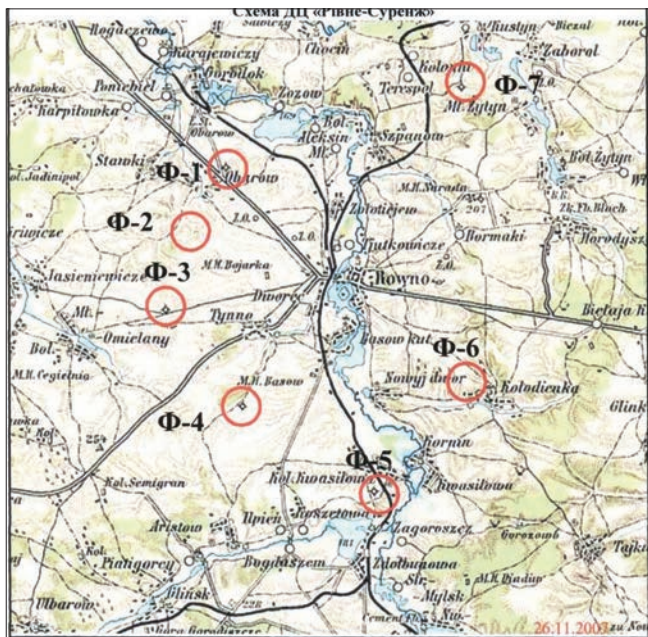

Рис. 4. Австрійська карта періоду Першої світової війни із схемою фортів навколо м. Рівне в кінці XIX - на початку XX ст. [2]

близько 4÷5 га фронту кожен. У них могли розміщуватися від 2 до 4 стрілецьких рот. На зовнішніх валах розміщувалися стрілецькі позиції. Також можна було встановити від 20 до 50 гармат [2]. У внутрішніх підземних приміщеннях валів зберігали порох, снаряди та амуніцію.

Форти навколо Рівного розташовували на північних висотах. Вони повинні були мати між собою візуальний контакт (2,5÷5,0 км), тобто на відстань гарматного пострілу. Кількість фортів навколо міста, за різними даними, становила від 7 до 12 об'єктів [2]. На австрійських довоєнних та польських повоєнних картах відмічено сім фортів (рис. 3–4).

У зв'язку з проривом 1915 року австрійської армії в район Дубно (за 40 км на південний захід від Рівного), значення фортів як оборонної структури різко зросло. Вони ж мали певне значення в період підготовки Брусиловського прориву на російському фронті. Але із розвитком військової авіації у 20–30-х роках XX ст. форти, як відкриті системи оборони, майже втратили своє значення.

Під час Першої Світової війни Рівне протягом тривалого часу було прифронтовим містом. Воно не зазнало прямих атак австрійської армії. Тому ново-збудовані форти Рівного (як і славнозвісна Київська фортеця) не зробили жодного пострілу.

Після війни вони вже не могли відігравати важливого бойового значення. У 20–30-ті роки XX ст. було створено сучаснішу і досконалішу лінію оборони з низкою ДОТів від Прибалтики до Бессарабії.

Схеми відкритих земляних фортів як інженерних систем на даний час відсутні. Дані про них, напевне, знаходяться у військових архівах Санкт-Петербурга або Москви, тому що, як проекти військового інженерного мистецтва свого часу, вони становлять значний інтерес. Вони включені до списку нововиявлених пам'яток історії та культури в межах України та запропоновані до внесення у Державний реєстр пам'яток. Частина фортів унікальна тим, що споруджена в місцях, де люди проживали ще в давнину. Це можливі осередки древніх городищ, святилищ, які потребують докладного обстеження.

Із семи фортів навколо Рівного, відмічених на картах 1950-х років, на сьогодні збереглися не всі.

Форт № 1 (плюс-код М587+Х5 Городок, Рівненська область; Рівненський район, Рівненська область, 50.667434, 26.165739) знаходиться між селами Ставки та Обарів біля дороги на Луцьк. На даний час він практично не зберігся. На сьогодні — це вирівняний майданчик, розораний. Територія використовується в якості городів та під будівництво (рис. 5).

Форт № 2 (Рівненський район, Рівненська область, 50.629640, 26.152184) розташований біля дороги з Рівного на Млинів, і своєю вогневою міццю міг підтримувати сусідні форти № 1 та № 3. На даний час зайнятий господарчим двором одного з підприємств (кар'єру). Зруйнований. Надійно охороняється службою охорони підприємства та сторожовими собаками (рис. 6).

Форт № 3 (с. Велика Омеляна, Рівненська область, 50.604868, 26.122131) був споруджений на полях біля нинішнього Рівненського аеропорту за с. Вересневе. Захищав дорогу зі сторони м. Дубно та міг підтримувати сусідні форти № 2 та № 4. Він виконаний без валів, але з траншеями. На території форту виявлено залишки невідомих господарських споруд та колодязь (рис. 7) — єдине знайдене джерело водопостачання із усіх семи фортів. На даний час перебуває у занедбаному стані, з усіх сторін оточений ріллею сільськогосподарських полів.

Форт № 4 (Рівненський район, Рівненська область, 50.573432, 26.182431) зведений біля села Вересневе поряд з об'їздною дорогою Рівного. На даний час форт у хорошому стані. Збереглися різноманітні фортифікаційні споруди (вали, окопи, бруствери тощо). На території форту відбуваються змагання пейнтбольного клубу. Можливе проведення археологічних та геофізичних досліджень. Форт домінує над місцевістю на фоні гарних краєвидів (рис. 8).

Форт № 5 (Здолбунівський район, Рівненська область, 50.546886, 26.255874) знаходився між с. Квасилів та м. Здолбунів, захищаючи підступи до здолбунівського шляху та залізниці. Зруйнований

Рис. 5 а, б. Сучасний стан форту № 1
Рис. 6 а, б. Сучасний стан форту № 2
Рис. 7 а, б. Сучасний стан форту № 3

Рис. 8 а, б. Сучасний стан форту № 4
Рис. 9 а, б. Сучасний стан форту № 5
Рис. 10 а, б. Сучасний стан форту № 6

Рис. 11. Сучасний стан форту № 7

Рис. 12. Австрійська карта 1910 року [5]

Рис. 13. Схема розташування Луцьких фортів

Рис. 14. Сучасний стан Луцьких фортів № 3 та № 4 [5]

і розрівняний внаслідок забудови і прокладання доріг. Сильно зарослий кущами та деревами (рис. 9). Точне місце знаходження встановити важко. Частина території зайнята промисловими об'єктами підприємства «Волиньцемент» та підсобних господарств.

Форт № 6 (Рівненський район, Рівненська область, 50.586072, 26.329570) був зведений у селі Колоденка в урочищі Красні гори між дорогами на Здолбунів-Острог та на Київ. Поряд знаходиться урочище Карпова долина, внесене до Туристичної мапи Рівненщини [4]. Добре зберігся. Використовувався як автодром. Має нетипову форму, бо займав більш древню структуру яка може мати визначальне значення в вивченні історії древніх слов'ян. Вали розташовані нижче рівня вершини горба на 7÷10 метрів, що нетипово для фортів. Швидко забудовується приватними будинками (рис. 10).

Форт № 7 (Рівненський район, Рівненська область, 50.682166, 26.300612) розміщувався біля траси на м. Костопіль. Займає найвищу точку в оточуючому Рівне рельєфі. З вершини проглядається шлях на Тучин, територія Шпанова. Добре збереглися зовнішні вали, рови, центральне укріплення (рис. 11). Використовується як стихійне стрільбище.

Усі збережені форти виконані за подібними схемами: зовнішній вал з окопами для стрільців та гармат — рів — центральне підвищення (дитинець). На певній віддалі від основного форту зведено невеликі

допоміжні укріплення, які могли прикривати його від бічних обхідних маневрів ворога.

Аналізуючи наведені вище карти (рис. 3–4), видно, що між фортами № 6 та № 7, а також фортами № 7 і № 1 відстань більше п'яти кілометрів, що унеможливило перехресне перекриття території гарматними пострілами, тому окрім вказаних укріплень подібні системи фортів могли бути створені в селі Бармаки, біля сіл Великий Олексин, Зозів, або інших місцях, у тому числі і на значній відстані від Рівного.

Луцьке оборонне кільце. За дорученням імператора Олександра I, інженер-генерал П. К. Сухтелен розробив проект «План города Луцка с означением вновь проектируемой крепости». Передбачалося створити грандіозну головну бастионну фортецю у вигляді п'ятикутника у районі замку Любарта і старовинної забудови біля нього (Окольний замок) [5]. При цьому мали бути виконані значні земляні роботи. Але низинний рельєф місцевості та нестача коштів стали перешкодою для здійснення цього проекту.

Бурхливий розвиток промисловості, будівництво залізниць та відкриття у 1890 році залізничного сполучення із Луцьком викликало необхідність у захисті стратегічних прикордонних сполучень, які через Ковель з'єднували Волинську і Київську губернії з Царством Польським.

Фінансування будівництва фортифікаційних споруд у той час проводилося урядом Російської імперії

Рис. 15. Сучасний стан форту № 8 в с. Боратин Волинської області

за залишковим принципом і затягування будівництва (або взагалі його занедбання) було звичайною практикою. Слід відзначити, що військове керівництво Австро-Угорщини приділяло пильну увагу російським фортифікаціям біля своїх кордонів. З моменту спорудження укріплень біля Луцька, вони стали чітко відображатися на військових картах (рис. 12), та на їх наявність постійно вказувалося у військовій літературі. Схема розташування Луцьких фортів наведена на рис. 13.

Споруджені форти № 3, № 4, № 6 та № 8 цілком відповідали тогочасним вимогам до польових земляних фортифікацій. Більш того, перші три укріплення мали можливості до подальшого розвитку зі спорудженням вже бетонних конструкцій, що мало їх наблизити до фортів Порт-Артурського типу (російсько-японська війна 1904–1905 р.) [5].

Жодна земляна фортифікаційна споруда не планувалася для жорсткої оборони, тим більше в умовах оточення. Вони розраховувалися на певний час дій для стримування наступу піхотних частин та кінноти супротивника, до підходу основних військ. Головну увагу надавали веденню стрілецького вогню. Небагаточисельні гармати призначалися до відбиття безпосереднього штурму картечним вогнем.

Основу укріплення складав похилий земляний вал з укритими місцями для стрільців на верхівці. Вал (з прямокутним профілем або скруглений) був замкнутий. Він забезпечував оборону з усіх сторін. Коли супротивник тільки наближався до форту, стрільці-оборонці були змушені постійно міняти приціл по висоті, що потребувало хорошої стрілецької підготовки та вивірної далекобійної гвинтівки.

А коли піхотинці починали йти з підніжжя валу, насипаного під незначним ухилом — вони знаходилися на одній лінії прицілювання, і практично кожна куля знаходила свою ціль. Такий фортифікаційний прийом називався *гласіс*. При цьому біля підніжжя валу викопувався рів глибиною до 2,5 метрів, для затримання прориву наступаючої піхоти, та неспроможний для подолання кавалерією *контрескарп*.

Цей вид бою продовжувався до підходу ворожої артилерії. І знову ж таки, у той час піхоту та кінноту супроводжували гармати, призначені для стрільби прямою наводкою, нездатні вразити оборонців у середині форту. Для цього потрібно було ще підтягнути гармати з навісною траєкторією пострілу — мортири або гаубиці.

Насправді, кілька влучень у двір форту значно скорочували кількість його захисників, але проєктувальники знайшли засіб і проти таких дій: у дворі форту насипалося кілька (не менше трьох) високих валів, у яких викопувалися захисні підземні приміщення. Снаряд, що влучав у двір, розривався між цими валами, і не спричиняв великої шкоди. Ці вали називалися *траверси*. Ховаючись за ними можна було вести бій і всередині форту, коли його частина захоплювалася супротивником. Кілька входів до укріплення робилося позаду, і напроти кожного входу знаходився траверс.

Для гармат на валу споруджувалися позиції у вигляді заглиблених циліндрів (*барбетти*) (рис. 15), які укривали обслугу від вогню з поля та забезпечували широкі кути обстрілу. Гармати заковувалися на вал по пологих доріжках — *апарелях*.

Такий тип укріплення мав назву *редут*, який повинен був захищатися ротою піхотинців (від 200 солдатів) і більше, а також мінімум двома гарматами. До типу редут відносилися укріплення № 3, № 4, № 6. Земляна споруда у с. Боратин, під № 8 (рис. 15), була значно меншою редутів і призначалася до оборони половиною піхотної роти (100 солдатів). Цей тип укріплень називався *люнет*.

Детально кожне з чотирьох укріплень, з описом їх сучасного стану наведено О. Лудківським у роботі [5].

Форт № 3 — укріплення типу редут споруджено на височині 211,4 між тодішніми селами Кічкарівка та Тарасове і розвернуто на захід (рис. 14). Редут мав напівкруглу форму, з валом-гласісом під малим кутом, що впирався у контрескарп глибиною 2,5 метра. Двір редуту захищався трьома траверсами, а задня частина низьким валом. Ширина редуту досягала

Рис. 16. Могила розвідника Купріяна Сивого на Боратинському форті № 8

300 метрів, глибина — 250. Висота валу над двором редуту досягає 4÷5 метрів.

На даний час редут оточений дачним масивом по вул. Володимирській [5]. У 1966 році на його території були побудовані аптечні склади (6 великих приміщень) які зараз занедбані і перебувають у стані розрухи. Практично зберігся гласіс та більша частина контрескарпу. Верхівка валу ще має загальний напівкруглий обрис, але понівечена виїмками ґрунту. Між складами збереглися два траверси.

Форт № 4 займає височину 224,4 м між селами Городище та Великий Омеляник і розвернутий на південний захід (рис. 14). Має п'ятикутну форму з закругленими флангами. Ширина споруди 445 метрів, глибина 255 метрів [5]. Повністю оточений валом-гласісом і контрескарпом глибиною 2,5 метра, причому у тилувій частині вал понижений. На кутах фасів валу розташовувалися дві позиції для протиштурмових гармат (барбети). На подвір'ї редуту знаходилося три траверси, довжиною по 100 метрів. Після Другої світової війни укріплення було перетворено у стрілецький тир та майданчики для навчання метання гранат. На даний час повністю зберігся контрескарп та нижня частина валу-гласісу. Частково існує лівий сектор валу, понівечений навчальними окопами.

Форт № 6 розташовувався на підвищенні біля дороги Гнідава-Полонне, розвернутий на захід. На його території у 1955 році почав будуватися Гнідавський цукровий завод і елементи форту були знищені [5].

Форт № 8 (Р956+47 с. Боратин, Волинська область). Це єдина фортифікаційна споруда, яка збереглася

майже повністю. Зведена біля села Боратин на височині 206,9, розвернута на південний захід (рис. 15).

За розмірами укріплення типу люнет значно менше редутів, його ширина 140 метрів, глибина 90. Складається із заокругленого крутого валу висотою до 8 метрів, тил також захищений валом, але вже двохметрової висоти [5]. В центрі знаходиться овальний майданчик — барбет для двох гармат. Добре збереглися два схили для заочучування гармат на вал — апарелі. На майданчику нами виявлено металеві кріплення (можливо, для гармат), а під ними перекриття підземних бетонних споруд. По верхівці валу були розміщені позиції для піхотинців. Біля підніжжя валу була прокладена траншея для стрільців. Двір займали три високі траверси. На центральному траверсі встановлений хрест, а нижче знаходиться могила стрільця 8-Сибірського корпусу К. В. Сивого, страченого австрійцями на території форту 22 грудня 1915 року як військового розвідника.

На даний час зберігся лише центральний траверс, та залишок правого, зникла траншея біля підніжжя валу. Інші елементи укріплення перебувають у задовільному стані.

Відносно могили таємничого розвідника, розміщеної у самому центрі форту (рис. 16), то напис на плиті свідчить: «Купріян Сивий. Стрілець 8-го Сибірського полку. Страчений австрійцями 22.XII.1915».

«Проте, якби він був звичайним стрільцем, то напевно чи заробив би такі почесті від своїх соратників. Та й австрійські військові не вбили б його відразу, а відправили б у табір для полонених. Найімовірніша версія, що Купріян був розвідником», — розповідає

місцевий краєзнавець Віталій Гнатюк [6]. — Наприкінці вересня 1915 року війська під командуванням генерал-майора Денікіна змушені були відступати. А Сивий залишився у рідному селі, яке разом із навколишніми населеними пунктами окупували підрозділи австрійської армії. Хлопець влаштувався найманим робітником до чешки Людмили Стужинської, спілкувався з австрійцями, які осіли в Чеському Боратині. За невимушеними бесідами та вечірньою грою в карти Купріян підслуховував інформацію, яка могла б бути цінною для російських військ. Зібрані дані він передавав у Луцьк. Розповідають, що під час однієї з австрійських перевірок Сивий попався. Його били, допитували, та зрештою повісили посеред форту, зігнавши на страту селян. Наперекір матері Сивого, яка хотіла поховати сина на сільському кладовищі, на вічний спочинок воїна поклали у тому ж форті. На могилі й пагорбі поставили тимчасові дерев'яні хрести. А 22 грудня 1916 року на роковини смерті Сивого солдати, що брали участь у Брусиловському прориві, на могилі освятили пам'ятник. Зробити висновок, що Сивий був не простим стрільцем, а саме розвідником, можна з того, що замітки про його загибель були опубліковані в центральних російських виданнях — «Іскри» та «Ниви».

Висновки. На території Волині можна спостерігати еволюцію оборонних систем від відкритих земляних укріплень до оборонних бетонних фортів та ліній сучасних ДОТів.

З метою збереження унікальних пам'яток фортифікаційного мистецтва, форти повинні знаходитися під охороною держави і на балансі державної установи (разом із прилеглою територією). Після цього можна залучати інвесторів та орендарів на договірній

основі для влаштування туристичних маршрутів, пейнтбольних зон, відкритих тирів, кемпінгів тощо.

На описаних вище фортах можливо провести геофізичні дослідження з метою виявлення підземних та наземних зруйнованих споруд, більш древніх археологічних об'єктів. Відновлення вцілілих основних елементів укріплень (надземних та підземних) та усунення небезпечних ділянок дозволить використовувати їх як туристичні об'єкти.

Ці пам'ятники військової інженерної думки потребують детальних археологічних розкопок і пошуків артефактів як часів їхнього зведення, так і більш ранніх періодів.

За планом військових дій 1912 року проти Австро-Угорщини, на початку війни трикутник укріплень Луцьк-Рівне-Дубно мав використовуватися як опорна база для забезпечення наступу російських військ.

На практиці під час Першої світової війни Рівненські та Луцькі редути та люнет не використовувалися ні російською ні згодом австрійською арміями. Австрійські війська 31 серпня 1915 року підійшли до міста по Ковельському шосе, у стороні від фортів. Під час Брусилівського прориву, війська Південно-Західного фронту увійшли у Луцьк зі сходу, що робило укріплення непридатними для оборони. Пізніше місцеві мешканці стали вважати залишки фортів № 3 і № 4 незрозумілими спорудами радянської армії.

Укріплення, що збереглися (особливо це стосується фортів, що знаходяться в хорошому стані — тобто Рівненський форт № 4, форт № 6 та форт № 7 та Луцький форт № 8 в с. Боратин) потребують термінового захисту, музеєфікації та облаштування, адже є унікальними за своїм історичним значенням.

Джерела та література:

1. Барінов Н. Брусиловський прорив: популярний очерк. URL: https://scepis.net/library/id_3822.html.
2. Забуті сторінки Першої Світової, або Унікальна система фортів навколо Рівного. *Волинський центр історичних та геофізичних досліджень «Рівне-Суренж»*. URL: <https://glavred.info/life/433915-zabuti-storinki-pershoji-svitovoji-abo-unikalna-sistema-fortiv-navkolo-rivnogo.html>.
3. Смолін П. П. Форт-застава Дубно. Луцьк: БАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 72 с.
4. Туристична мапа Рівненщини. URL: https://www.google.com/maps/d/viewer?ll=52.51596139265138%2C25.914158178383786&z=6&fbclid=IwAR3mfBO9EajC_HZOivLa3uhfAKlyMmcLwxDUIrocppin0jJxkMNF0Gybcro&mid=1ZmaWn1Sou8LQZj71TvVFN-n1RXo.
5. Лудковський О. Луцькі форти. Коли і чому збудували форти. URL: <http://www.hroniky.com/articles/view/214-lutski-forty>.
6. Боратинський форт: курган пам'яті чи стратегічний військовий об'єкт? URL: <https://boratyn.silrada.org/boratynskyj-fort-kurgan-pam-yati-chy-strategichnyj-vijskovyj-ob-yekt/>

Дмитро ПЕТРИК

ВОЛИНСЬКИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ ГЕНРІКА ЮЗЕВСЬКОГО В ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ТІМОТІ СНАЙДЕРА

Проблема національно-культурної політики урядів міжвоєнної Польщі відносно українців Волині та Волинського експерименту Генріка Юзевського як культурно-політичної програми, що реалізовувався найбільш тривалий період, на сьогоднішній день досить детально вивчена польськими та українськими істориками. Дослідниками обох країн написано чимало праць, безпосередньо або частково присвячених даній темі [9, с. 17–47]. Було проведено велику кількість українських, польських та міжнародних конференцій, на яких обговорювалося вказане питання [10, с. 14; 13, с. 179].

Однак, попри таку кількість напрацювань із вказаної проблеми, досягнути більш-менш уніфікованого бачення мотивів, сутності та наслідків Волинського експерименту Юзевського поки що не вдається ані в українській, ані в польській історіографії. Нерідко трапляється, що погляди навіть двох різних дослідників даної проблеми, різняться між собою не лише у дрібних моментах інтерпретації певної частини фактологічного матеріалу, а й у діаметрально протилежних точках зору на Волинський експеримент загалом. Частина українських та польських істориків (Я. Грицак, Л. Зашкільняк, М. Швагуляк, В. Менджецький та ін.) вважають, що шовінізм представників усіх впливових політичних течій Другої Речі Посполитої (зокрема, і великої частини пілсудчиків) по відношенню до українців Волині робив неможливим рівноправне співжиття двох народів, а політику Юзевського не варто розглядати як щось більше, аніж просто ширму, з допомогою якої можна було проводити денационалізацію українців краю, не боячись при цьому масових заворушень [5, с. 135–137; 8, с. 444–461; 15; 12, с. 170–182]. У свою чергу їх опоненти (Г. Лукомський, Ч. Патрач, Л. Кулінська та ін.) стверджують: асиміляційна політика стала вимушеною реакцією на масові акції непокори українців та антипольську програму ОУН, що активно підтримувалася волинським населенням [19, с. 1063; 20, с. 285]. Крім того, частина польських істориків виступає апологетами політики прометеїзму, закидає українським дослідникам небажання повністю позбутися марксистських історіографічних догм про ворожих та зверхніх поляків, зосередженість лише на тих питаннях історії міжвоєнної Польщі, що дозволяють схарактеризувати її як імперіалістичне, вороже українцям утворення через розгляд цих проблем у відриві від загальної історичної картини [18, с. 217–218].

Причини виникнення такої непростой ситуації в історіографії політики Волинського експерименту Генріка Юзевського цілком можна зрозуміти. Дана проблема є однією з ключових для розуміння передумов Волинської трагедії — чи не найбільш дражливого питання польсько-українських взаємин. Тому ті шалені пристрасті, що вирують довкола обговорень подій на Волині у 1943–1944 років, підігриваючись національними почуттями учасників наукової дискусії та політичними чинниками, частково перекидаються і на дослідження зазначеної теми. Вочевидь, допомогти вирішити складне завдання зі зведення діаметрально протилежних поглядів дослідників на дану проблему до спільного знаменника, наблизивши їх до об'єктивності, могла б поява ґрунтовної спеціалізованої праці, присвяченої Волинському експерименту та написаної авторитетним істориком, що не мав би українського чи польського походження, важливих для кар'єри зв'язків у наукових інституціях жодної з країн. У 2003 році світ побачила праця американського історика Тімоті Снайдера «Відбудова націй: Польща, Україна, Литва, Білорусь», цілий розділ якої було присвячено Волинському експерименту, а в 2005 було видано наступну його монографію «Нариси таємної війни: місія польського художника звільнити Радянську Україну», головним мотивом якої стало саме вивчення політики Генріка Юзевського на Волині [23, 22]. На перший погляд автор даних досліджень задовольняв усі перелічені умови для написання дійсно об'єктивних монографій, що стануть важливим чинником на шляху до порозуміння польських та українських істориків у дискусії з приводу даного питання. Сьогодні, за майже два десятки років після виходу вказаних праць, маємо можливість відповісти на запитання, чи вдалося це Тімоті Снайдеру. Для цього необхідно ретельно проаналізувати зміст його робіт, присвячених вказаній темі, дослідити, який вплив вони мали на бачення українськими та польськими істориками проблеми Волинського експерименту Юзевського.

У першому дослідженні автор подає аналіз взаємовідносин та розвитку національної думки польського, українського, литовського та білоруського народів від 1569 року до сучасності, аналізуючи їх крізь призму спільного минулого — належності до Першої Речі Посполитої [23, с. 18–19]. Слід зазначити, що роботу написано після глибоко ознайомлення з українською, польською, білоруською та литов-

ською історіографією проблем, яким вона присвячена. Крім того автор посилається не лише на праці іноземних колег, але й на велику кількість архівних та документальних матеріалів, з якими працював особисто [23, с. 295–350; 22, с. 267–339]. Усе це дає підстави вважати, що ознайомлення Тімоті Снайдера з досліджуваною темою було достатньо глибоким для формування компетентних висновків.

У книзі «Відбудова націй: Польща, Україна, Литва, Білорусь» Тімоті Снайдер описує Волинський експеримент Юзевського не як хитру стратегію національної асиміляції, проте в якості ключового елементу зухвалого плану воеводи геополітично переграючи і ОУН і СРСР. Поєднати на Волині широку національно-культурну автономію українців із жорсткими вимогами їх громадянської лояльності до Польщі. Таким чином, Генрік Юзевський хотів створити на основі ввіреної йому адміністративної одиниці приклад Другої Речі Посполитої, як держави, що дбає про демократичні права національних меншин (тобто проти її влади немає потреби повставати, як до цього чого закликають ОУНівці), та надає постраждалим від комуністичного нашествя народам змогу підготувати сили до визвольного походу на власні землі проти більшовиків (що вписувалося у загальну концепцію прометеїзму, проте було саме тим практичним кроком, котрий довів би усім серйозність намірів її авторів та їхню відданість даній справі) [23, с. 133–154]. Крім того, у своєму дослідженні Тімоті Снайдер акцентує на походженні Генріка Юзевського з Києва, підкреслюючи, що це місто було територією, де українці та поляки, на відміну від Західної України, мали позитивний досвід співпраці задля досягнення спільної мети — звільнення від російського імперіалізму. І, на думку автора, цей чинник також відіграв важливу роль у формуванні цілей та методів Волинської політики Юзевського [23, с. 121].

Стосовно ж даних цілей та методів Снайдер констатує, що реалізація концепції українсько-польського порозуміння згідно із баченням волинського воеводи, була практично мертвонародженням проектом, мала вкрай низькі шанси на успішне впровадження. Проте зовсім не через брак політичної волі чи хисту воеводи, а виключно з причин поєднання вкрай несприятливих історичних обставин та суспільних настроїв, що панували в цей час у регіоні. Досягнення взаємовигідного порозуміння на теренах Волині ні українці, ані поляки не хотіли сприймати за мету, адже були сковані взаємними історичними образами, що поглиблювалися з розгортанням політичної кризи, викликані невирішеністю національного питання [23, с. 133–150]. Як наслідок — жодна зі сторін не готова була йти навіть на найдрібніші,

найбільш незначні поступки задля досягнення спокою у краї, хоча логіка впровадження Волинського експерименту Юзевського прямо цього вимагала. Поляки не розуміли, чому у своїй власній державі вони взагалі повинні звертати увагу на проблеми національних меншин, поступатися заради українців частиною прав на володіння землею, терпіти відбудову Православної церкви, що вважалася символом вікового імперського гніту Росії, оплачувати зі своїх податків шкільництво для українців рідною мовою та утримання їх політичних партій, котрі діють виключно на шкоду для Польщі, а подекуди й на користь для СРСР. Українці ж не бачили сенсу іти на будь-який компроміс із польською державністю, представників якої вважали відвертими ворогами — загарбниками, що на чужій землі ведуть себе, неначе господарі, перебуваючи при цьому в абсолютній меншості. Вимушені кроки Юзевського із закриття антипольських українських партій, занадто політично активних кооперативів та формування сокальського кордону переконували націоналістично налаштованих українських жителів краю, що Юзевський — лише один із тих самих «ворогів-загарбників», котрий лише зміг навчитися маскувати свою натуру більш хитро, аніж решта. В той же час спроби протистояти процесам осадництва, ревіндикації, спольщення освіти і культури відвертало від воеводи симпатії великої частини поляків краю [23, с. 133–154].

Проте, окрім історичних передумов польсько-української неприязні на Волині у міжвоєнний період, Снайдер додає до списку причин поглиблення конфлікту спрямовану в діаметрально протилежну від примирення напрямку діяльність як українців, так і поляків, складні мотиви та рівень драматизму якої прорахувати було настільки важко, що не слід звинувачувати Юзевського у надмірній наївності при розробці свого плану врегулювання [23, с. 150–154]. Полякам Снайдер закидає абсолютне небажання більшості польського населення не лише сприймати проблеми національних меншин Волині, але й взагалі миритися з самим фактом існування у них будь-яких прав — прийняття ендеківської, суворого колонізаційної точки зору на дане питання, що неодмінно відбилося і на польському міжвоєнному політикумі. Як наслідок, ендецький підхід до проблеми панував над умами не лише діячів НДПТ, але й слугував дороговказом для багатьох пілсудчиків, котрі не бажали вступати в черговий конфлікт зі своїми політичними опонентами на підставі даного питання, позиції пілсудчиків відносно якого були значно менш електорально вигідними, а сама теза про «захист національних прав українців» здавалася їм занадто несерйозною та смішною. В результаті значна

частина ендеків в уряді та навіть пілсудчиків із числа місцевої адміністрації Волині (за винятком колишніх соратників Петлюри, призначених Юзевським), все одно проштовхували впровадження на Волині заходів, що відкочували до нуля весь поступ у досягненні порозуміння (розширення осадництва, ревіндикацію). Стосовно ж українців, Тімоті Снайдер вказує на факт неодноразових прецедентів підтримки населенням Волині Організації Українських Націоналістів, жорстка програма якої, ставка на насильницьку революцію за принципом «хто не з нами — той проти нас», та терористичні методи її впровадження (атентати, диверсії тощо) провокувала польських урядовців на ще більш жорстку відповідь. Крім того, автор підмічає, що ОУН навіть не була найбільш популярною політсилою серед українства Волині — значна частина населення підтримувала комуністів, не бажаючи робити належних висновків із Голодомору 1932–33 рр., масових репресій і тоталітаризму, наївно обманюючись пропагандою про «возз'єднання з Великою Україною багнетом солдата Червоної Армії» та спекуляціями на тему земельного питання, що дійсно стояло на Волині дуже гостро [23, с. 152–154].

Наступна праця Тімоті Снайдера, пов'язана з даною проблемою, отримала назву «Нариси таємної війни: місія польського художника звільнити Радянську Україну». Попри свою назву, що однозначно настановляє на думку про зосередженість автора виключно на періоді волинського урядування Юзевського, ця робота відтворює цілісну картину біографії Генріка Юзевського — не лише політика, але й талановитого художника, розвідника, підпільника, мученика за свої погляди [22, с. 8–9]. Проте осмисленню Волинського експерименту у праці дійсно приділяється найбільша увага, а включення побудованого за хронологічним принципом біографічного матеріалу про Юзевського, допомагає читачеві краще зрозуміти мотиви, що впливали на формування його неординарної особистості та чи не найбільш неординарних намірів серед політичних діячів міжвоєнної Польщі [22].

У вступному слові «Кубізм та підпілля» основні моменти біографії Юзевського описуються коротко та магістрально, з заміром на більш детальне їх розкриття у подальших розділах дослідження. Мистецька діяльність першого київського періоду, Саратовське заслання, повернення до Києва та активне включення у підпільну боротьбу за незалежність Польщі, перебування на високих посадах УНР та Другої Речі Посполитої, подальший шлях як художника, підпільна боротьба у Другій світовій війні, арешт і ув'язнення за неможливість відмовитися від сумління — всі ці теми об'єднуються єдиною ниткою оповіді — мотивом кристалізації

у Юзевського оригінального, щирого, не спрямованого на зло нікому, хто цього не заслужив підходу до розв'язання конфлікту двох народів у межах однієї держави. Саме за це, стверджує Снайдер, Юзевського намагалися знищити фізично та концептуально як крайні праві, так і крайні ліві — його підходи, за випадку вдалої реалізації, погрожували зруйнувати своєю зручністю усі концепції благоденства під керівництвом будь-якої правлячої партії, позбавити який завгодно авторитарний режим образу ворога, необхідного йому як кисень [22, с. 1–24].

У першій частині, названій «Блискавичне сходження», детальніше висвітлюється непроста юність Генріка Юзевського — його шлях до польських мистецьких та підпільних політичних кіл Києва. Трансформація від радикального лівого соціаліста, що у Саратовському засланні підтримував гасло «Вся влада — радам!» до поміркованого центриста, котрий побачив усю жажливу сутність методів більшовиків. Описується процес зміщення Юзевського до поміркованих центристських позицій, поява міцних зв'язків з пілсудчиками та початок активної, ризикованої підпільної діяльності на благо незалежності Польщі, котра винесла його на високі міністерські крісла УНР та Другої Речі Посполитої. В якості головних мотивів, що спонукали молоду людину зайнятися таким ризикованим та клопітким ділом, автор наводить дві основні причини: прагнення незалежності своїй рідній Польщі від будь-яких поневолювачів, що привело Юзевського в табір пілсудчиків як найбільш ефективних борців за дану справу, бажання захистити Батьківщину від більшовизації, усвідомлення, що зробити це можливо лише за умови тісного союзу з українством, допомоги українському народові у створенні власної незалежної, демократичної держави [22, с. 24–48].

У частині другій «Політичне падіння» увага приділяється головній темі дослідження — періоду урядування Юзевського на Волині. Повторюючи висновки, зроблені у попередній праці, Снайдер збагачує розповідь більшою деталізацією та кількома новими, цікавими точками зору на проблему. Волинський експеримент Юзевського тепер постає перед читачем як предмет постійного змагання Юзевського з найбільш різноманітними силами, що прагнули не допустити українсько-польського порозуміння на Волині. Протистояння зі сталінським СРСР, його проектом підкорення всієї України шляхом поєднання пропаганди з бажаними гаслами для тих українців, хто не бачив радянських жахів на власні очі, та жорстокого терору до тієї частини українства, яка вже встигла познайомитися з більшовицьким режимом, могла розповісти про нього правду. Тімоті

Снайдером висувається думка, що Сталін був чи не єдиним політиком Східної Європи, котрий сприйняв намагання Генріка Юзевського як цілком серйозний геополітичний виклик собі особисто, а не смішну та наївну спробу зробити щось неможливе, прикладав усіх зусиль аби завадити волинському воєводі. Проти польських ендецьких та помірковано пілсудчиківських кіл, перші з яких взагалі не сприймали ідею надання прав національним меншинам, а другі не хотіли поглиблювати конфлікт із ендеками через «таку дрібницю». Окрім піднятих в попередній праці питань осадництва та ревіндикації, автор звертає увагу і на політику нормалізації та пацифікації на Галичині, котра впливала в якості додаткового фактору несприйняття українством самої можливості щирого бажання польських урядовців до поліпшення їх національного життя на Волині. В наступному розділі розповідається про боротьбу Юзевського з терористичними методами ОУН, радикальні гасла та негайні дії якої знаходили значно більше симпатії українців, ніж його поміркована політика. Всі ці чинники поступово призвели до краху сподівань Юзевського досягнути чого-небудь у даний несприятливий період та спричинили відставку з посади у 1938 р. [22, с. 48–148].

У третій частині під назвою «Локальна світова війна» висвітлюється діяльність Юзевського у якості підпільника та нелегального публіциста під час Другої світової війни. У контексті питання, що розглядається, важливу зацентувати на наступних висновках Тімоті Снайдера: Генрік Юзевський, після досягнення таких політичних висот, знову повернувся до боротьби у ролі майже звичайного підпільника заради блага своєї Батьківщини, успішна діяльність дозволила йому залишатися не викритим до кінця війни і навіть майже до смерті Сталіна. Це, безумовно, підкреслює його сміливість, рішучість та неабиякий розум і робить сумнівними заяви критиків Волинського експерименту про те, що дана політика була плодом малопродуктивних роздумів наївного та слабого мрійника. Юзевський зміг уникнути участі в українсько-польському конфлікті на Волині, адже до лав АК влився лише 1945 року, до того здійснюючи командування варшавським округом підпільної організації «Союз Перемоги Польщі». Безумовно, з такими авторитетом, бекграундом та здібностями, Юзевський міг домогтися посади в АК або втручання своєї організації в конфлікт, проте надав перевагу залишитися осторонь жажливих взаємних вбивств, все ще маючи надію на настання в майбутньому порозуміння між двома народами [22, с. 148–196].

Окремої уваги заслуговує остання частина даного розділу — «Комуністична в'язниця». В ній Снайдер

найбільш повно розкриває сутність особистісної ворожнечі Юзевського та комунізму, як непримиримості людини із вільною душею до режиму, котрий убив багатьох його друзів та загрожував поневоленням його країні. Саме Волинський експеримент Юзевського став тим каменем зіткнення, за допомогою якого для Юзевського намагалися домогтися якомога більш жорстокого покарання. Спецслужба ПНР — Комітет суспільної безпеки, всіма силами старалась «прив'язати» політику Генріка Юзевського на посту Волинського воєводи до таких «тяжких» статей як шпигунство та цілеспрямована диверсія проти радянського ладу. Проте з цим завданням навіть у досвідчених фальсифікаторів справ, підтримуваних кураторами із Москви, виникли серйозні проблеми. Довести антикомуністичну спрямованість політичної концепції, що була націленою на досягнення рівноправ'я та взаєморозуміння між двома народами та заперечувала радикальний націоналізм кожного з них, було досить важко. Ще важче виявилось обґрунтувати антирадянську діяльність Юзевського на прикладі його співпраці з Другим Департаментом Служби Безпеки Другої Речі Посполитої. Адже саме цей підрозділ СБ приймав до уваги величезну кількість доносів на Юзевського за антипольську діяльність та навіть перенаправляв деякі з них для подальшої розробки. Врешті-решт, за допомогою (анти) юридичних еквілібрів, було організовано судилище, на якому Генрік Юзевський отримав 12 років в'язниці. Проте через 3 роки був амністований у зв'язку із поганим станом здоров'я. Прохань про реабілітацію не подавав. У останній період свого життя колишній волинський воєвода займався живописом, писав політичні есе — радше з метою переосмислити події та тенденції польської та української історій для себе, аніж представити їх на суд сучасників [22, с. 196–291].

Праці Тімоті Снайдера, дотичні до проблеми Волинського експерименту Генріка Юзевського, отримали схвальні відгуки у англomовній науковій спільноті [17; 24]. Важливо відмітити, що достойно оцінили його роботи не лише американські історичні авторитети, котрі могли скласти про них лише загальне враження з точки зору науковості використаних у дослідженні методів та правильності їх використання. Позитивні відгуки доробок американського історика отримав і від своїх колег з Інституту Українознавства у Торонто, що спеціалізуються на українській тематиці [26].

Проте іще важливіше з'ясувати, яким був вплив досліджень Тімоті Снайдера на польсько-український дискурс довкола питань оцінки Волинського експерименту та особистості творця цієї політики, загальної

картини відносин українського та польського народу на теренах міжвоєнної Волині. Напрацювання Тімоті Снайдера зі вказаної проблеми здійснили помітний вплив на подальше розгортання дискусії у напрямку більш виважених, компромісних оцінок, позбавлених характерної для неї раніше тенденції до взаємних звинувачень. Частина польських дослідників (Г. Мотика, А. Бондер та ін.), після ознайомлення із нетиповим, сміливим і, водночас, підкріпленим джерелами та знаннями теми поглядом Тімоті Снайдера на проблему, переглянули своє відношення до намагань Юзевського створити умови для мирного співжиття поляків та українців у межах Другої Речі Посполитої. Підхід до оцінок ними Волинського експерименту змінився від розгляду його як позбавленої будь-якого сенсу затії, що закономірно потерпіла фіаско, до сприйняття в якості повноцінної спроби примирити два народи, добре продуманого та організованого плану із благою метою, втіленню якого зміг завадити лише фатальний збіг занадто великої кількості несприятливих обставин [21; 1]. Безумовно, це змусило польських дослідників знову повірити у можливість нашого примирення та пошуку точок взаєморозуміння, не виправдовуючи конфлікти тим, що жодна спроба до мирного співжиття ще ніколи не завершувалася вдало. У 2005 році книга Тімоті Снайдера «Нариси таємної війни» посіла перше місце у конкурсі найкращих книг, організованого Конгресом закордонних дослідників історії Польщі [3, с. 273].

Суттєво повпливали роботи Снайдера і на розвиток української історіографії проблеми. Частина українських дослідників (М. Кучерепа, Ю. Крамар, Р. Давидюк та ін.) знайшла цілком правильним погляд американського історика на Волинський експеримент Юзевського як на щирі спробу досягнути миру між українцями та поляками, а не лише як на завуальовану ширму цілеспрямованої денаціоналізації. У своїх висновках вони посилалися на праці Тімоті Снайдера і не лише на фактологічні моменти, але й на позицію автора, виражаючи свою згоду з написаним [6, 16, с. 1–45; 10].

Безумовно, шлях до досягнення історичного консенсусу між національними історіографіями — процес складний та багатогранний. І віддавати основну роль у ньому саме Тімоті Снайдеру було б не зовсім коректно. До того ж, праці Снайдера із зазначеної проблеми не можна назвати цілком ідеальними —

у деяких українських істориків, зокрема Ю. Крамара, після прочитання залишилися питання до автора із низки спірних моментів. Зокрема, тверджень про те, що саме зусиллями Юзевського на Волині з'явилося перше покоління освічених українців, про відсутність національної самосвідомості українців Волині у міжвоєнний період. Хоча загальну характеристику працям Снайдера Ю. Крамар дає високу, наголошуючи на цікавому підході до трактування і широкий джерельний базі [9, с. 44–45].

Беззаперечним, тим не менш, залишається факт суттєвого впливу, здійсненого дослідженнями американського історика на процес досягнення взаєморозуміння між українськими та польськими науковими середовищами і суспільствами загалом. З моменту видання його книг відбулися присвячені темі Волинського експерименту українські наукові конференції між представниками ЗВО, українськими та польськими краєзнавцями, також мали місце міжнародні наукові заходи. Більшість із них об'єднувало одне — миролюбний та компромісний тон діалогу, а також наявність посилань на праці Тімоті Снайдера у тезах доповідей учасників, при чому не з метою відсилки до окремих фактів, але й нерідко погоджуючись із його інтерпретацією мотивів та сутності Волинської політики Юзевського [2; 7; 14].

Підсумовуючи, можна зробити наступні висновки. У випадку наявності складного та багатогранного історичного питання, що викликає конфлікт між історіографіями різних країн, апелюючи до національних почуттів науковців та політичного курсу їх держав, поява ґрунтового дослідження, проведеного авторитетним та професійним закордонним істориком, не зв'язаним по руках вищезгаданими факторами, дійсно може надати свіжу та більш об'єктивну у певних моментах точку зору на проблему. І якщо ця точка зору буде своєчасно помічена та взята до уваги — це може посприяти поступовому формуванню компромісу стосовно вказаного питання. Ну і звичайно ж — праці Тімоті Снайдера «Відбудова націй: Польща, Україна, Литва, Білорусь» та «Нариси таємної війни: місія польського художника звільнити Радянську Україну» обов'язково слід прочитати тим, хто цікавиться волинською історією міжвоєнного періоду та Волинським експериментом Генріка Юзевського як одним з найяскравіших явищ політичного життя Волині того часу.

Джерела та література:

1. Бондер А. Волинська місія Генріка Юзевського. URL: <https://www.monitor-press.com/ua/79-ukrainskij/>

440-volynska-misiia-henryka-yuzefskoho.html. (дата звернення: 14.07.2021)

2. Генрик Юзевський і його бачення польсько-українських стосунків: Матеріали міжнародного наук-практ. конф., м. Харків, 26 жовт. 2018 р. За ред. С. О. Серякова. Харків: Колегіум, 2018. 110 с.
3. Гнатюк О. Історія Польщі в працях Тімоті Снайдера: зб. наук. пр. Києво-Могилянська академія. Київ, 2008. 368 с.
4. Гриневич Т. Історія, яка об'єднує та ділить. *Scriptorium nostrum*. 2016. № 3. С. 353–356
5. Грицак Я. Нариси з історії України: формування української модерної нації XIX–XX ст. Київ: Генеза, 1996. 221 с.
6. Давидюк Р. «Волинський експеримент» Генрика Юзевського. URL: <https://monitor-press.com/ua/extensions/statti-ua/5792–1918.html>. (дата звернення: 22.07.2021)
7. Данілічева В. Краєзнавці обговорили діяльність воеводи Юзевського. URL: <https://www.monitor-press.com/ua/extensions/s5-tab-show/4850–17049.html>. (дата звернення: 23.07.2021)
8. Зашкільняк Л., Крикун М., Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. 520 с.
9. Крамар Ю. В. Національно-культурна та релігійна політика урядів Польщі на Волині (1921–1939 рр.): дис. ... докт. іст. наук: 07.00.02 / Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2015. 537 с.
10. Крамар Ю. В. Національно-культурна та релігійна політика урядів Польщі на Волині (1921–1939 рр.): автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.02. Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2015. 44 с.
11. Крамар Ю. Ідея польсько-українського порозуміння в політичній концепції волинського воеводи Г. Юзевського. *Intermarum: історія, політика, культура*. Житомир, 2015. Вип. 2. С. 247–251
12. Менджецький В. II Річ Посполита. Польща – нарис історії / за ред. В. Менджецького, Є. Брацисевича / пер. з пол. І. Сварника. Варшава: Інститут національної пам'яті. 227 с.
13. Морозова О. С. Дослідження історії України першої половини XX ст. в сучасній польській історіографії: напрямки, концепції, дискусії: монографія. Миколаїв: ЧНУ ім. Петра Могили, 2020. 432 с.
14. Слов'янські народи в історичному процесі: генезис проблеми. Матеріали наук-практ. конф. м. Рівне, 12 грудн., 2007 р. Рівне: РДГУ, 2007. 153 с.
15. Швагуляк М. Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х років XX ст. Львів: Записки Наукового товариства ім. Шевченка, 1991. 230 с.
16. Юзевський Генрик Замість щоденника / пер. Юлії Васейко / вступ. ст. Миколи Кучерепи / післяслово Марека Запура / за заг. і наук. ред. Миколи Кучерепи. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. — 168 с.
17. Brown K. Reviewed Work: Timothy Snyder, Sketches from a Secret War: A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine. *The American Historical Review*. Bloomington: Indiana University Bloomington, 2006. Volume 111, Issue 5. P. 1629–1630
18. Komosa J. II Rzeczpospolita we współczesnej historiografii i ukraińskiej. *Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*. Kraków, 2019. T. 54. S. 217–218
19. Kulińska L. Dzieje Komitetu Ziemi Wschodnich na tle losów ludności polskich kresów w latach 1943–1947. Kraków: Abrys, 2001. T. 1–2. 1063 s.
20. Łukomski G., Partacz Cz., Polak B. Wojna polsko-ukraińska 1918–1919. Działania bojowe — aspekty polityczne — kalendarium. Koszalin: Wyd. Uczelniane Wyższej Szkoły Inżynierskiej, 1994. 285 s.
21. Motyka G. Bohater «mikroskopijnej zimnej wojny». *Nowa Europa Wschodnia*. 2008. Nr 2. URL: <https://ua-pl.livejournal.com/29071.html> (дата звернення: 25.07.2021)
22. Snyder T. Sketches from a Secret War: A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine. New Haven: Yale University Press, 2005. 347 p.
23. Snyder T. The reconstruction of nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999. New Haven: Yale University Press, 1994. 367 p.
24. Statiev A. Reviewed Work: Timothy Snyder, Sketches from a Secret War: A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine. *Journal of Cold War Studies*. Cambridge: The MIT Press, 2007. Vol. 9, No. 3. P. 212–214
25. Szcześniak A., Szota W. Droga do nikąd. Działalność organizacji ukraińskich nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1973. 586 s.
26. Wróbel P. Reviewed Work: Timothy Snyder, Sketches from a Secret War: A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine. *Journal of Ukrainian Studies*. Toronto, 2010. T. 35/36. P. 347–351.

Ірина СКАКАЛЬСЬКА

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЧЕНИХ ВОЛИНИ У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XX ст.

У всі часи суспільний розвиток супроводжувався наявністю інтелектуальної групи, яка би займалася науковими дослідженнями. У першій третині XX ст. на території Західної Волині поміж наукових досліджень переважали краєзнавчі. Вагому роль у вивченні минулого Західної Волині, збереженні її культурної спадщини відіграли наукові товариства, що працювали тут впродовж міжвоєнного періоду XX ст. Проте, історія стає цікавішою, коли висвітлюється через біографістику, тому актуальним буде розкрити наукові дослідження окремих вчених Західної Волині першої третини XX ст.

Метою статті є реконструкція наукової діяльності українських вчених Західної Волині першої третини XX ст.

Тематика публікації знайшла часткове висвітлення у вітчизняній науці. У другий том книги «Роде наш красний...» входять праці, що містять аналіз дослідження наукових доробків відомих волинян [14]. Заслужують на увагу, в контексті нашої проблематики, праці присвячені вченому-металознавцю І. Фещенку-Чопівському [14; 35], історика, археологу О. Цинкаловському [9], професору В. Біднову [29]. Зауважимо, що на даний час немає комплексного дослідження проблеми.

Одним із напрямів у діяльності волинських інтелектуалів були краєзнавчі наукові розвідки. Маємо констатувати той факт, що на території Волинського воєводства не було українських наукових установ, були відсутні вищі українські навчальні заклади, тому відповідної бази для наукових досліджень теж не було. Це гальмувало розвиток науки або спрямовувало її в русло лише гуманітарно-суспільних напрацювань, обминаючи природничі, технічні та інші галузі. Відмітимо те, що українські науковці співпрацювали з польськими вченими та науковими установами Другої Речі Посполитої. Так, при Кременецькому ліцеї діяв Волинський науковий інститут. Його завданням було координувати проведення наукових досліджень Волині, опрацьовувати вже зібраний матеріал. Серед основних напрямів його роботи була організація краєзнавчих досліджень, видання наукових праць та проведення конференцій [6, арк. 1]. Зрозуміло, що навколо Волинського наукового інституту об'єднувались польські вчені, проте дотичними до його роботи були й українські діячі. Активно організовувало свою роботу Волинське товариство приятелів наук, серед членів якого були викладачі Кременецького ліцею.

Центрами краєзнавчих досліджень стали музеї, зокрема, важливим осередком наукових розвідок був Музей Кременецької землі імені доктора Віллібальда Бессера. Він заснований у 1937 р. у складі Кременецького ліцею та знаходився в одному з корпусів навчального закладу. Відзначимо той факт, що з перших місяців своєї роботи музей налагодив співпрацю з іншими науковими установами. Зокрема, велась постійна переписка його співробітників з колегами, наприклад, з Українським народним музеєм «Гуцульщина» ім. Йосафата Кобринського у Коломиї, Природничим музеєм у Гродно, Археологічним музеєм у Варшаві, з останнім здійснювався обмін археологічними експонатами [24, арк. 9, 10, 62, 102, 104].

Відомим краєзнавцем-дослідником був Микола Теодорович. Його праці початку XX ст. стали основою для подальших краєзнавчих пошуків. У сфері наукових зацікавлень дослідника була історія Волині. У його книзі «Місто Володимир Волинської губернії у зв'язку з історією Волинської ієрархії» подається історія цього древнього міста [22]. У 1904 р. вийшла друком у м. Сідлець праця М. Теодоровича «Історія міста Кременець», в якій він запропонував свої погляди з історії міста Кременця Волинської губернії [21]. Краєзнавець М. Теодорович належить до волинських краєзнавців кінця XIX–XX ст., що гуртувались в Кременці навколо Волинської духовної семінарії, Волинського історико-статистичного комітету.

Краєзнавчим дослідженням присвятив усе своє життя О. Цинкаловський. Його внесок у вивчення історії краю є ґрунтовним. О. Цинкаловський — відомий волинський краєзнавець, археолог, історик. На околицях Кременця, молодий вчитель і науковець обстежує залишки кременецького замку, збирає фольклор [11, с. 66]. Після закінчення у 1929 р. Варшавського університету працює у Державному археологічному музеї у Варшаві, член Польського археологічного товариства, член НТШ у Львові. Виїжджав з археологічними експедиціями на Волинь, Полісся, Підляшшя для дослідження історичних пам'яток та археологічних знахідок [7, с. 19]. Він є автором монографії з історії Кременця «Крем'янець та його околиці» [28, с. 19] та Володимира «Княжий город Володимир» [26]. Його археологічні дослідження в 1929–1939 рр., як делегата Варшавського Археологічного музею, лягли в основу історії княжого міста Пересопниці, починаючи від доби неоліту [27, с. 16–20]. Авторитет вченого-археолога був значний, так, в Кременецькому повіті у 1936 р. відкрили

на глибині 2 м старовинну гробницю з людським кістяком, тому з Варшави викликали представника державного археологічного музею п. Цинкаловського, який визначив, що це готське поховання [5].

Значним науковим досягненням О. Цинкаловського є праця «Стара Волинь і волинське Полісся». У ній подаються відомості про всі села і міста Волині [28]. Відзначимо, що сучасні дослідники продовжують здійснювати посилення на праці О. Цинкаловського [10, с. 98–108]. Сам О. Цинкаловський в одному з інтерв'ю подав такі роз'яснення про появу краєзнавчого словника, зокрема, що «думка про такий словник... виникла під час довголітньої праці на Волині і Поліссі, коли я там на протязі 15 років проводив археологічні дослідження... На місцях, в місцечках, чи селах, я використовував інформації старих селян, вчителів, священників, які досить докладно розповідали історію свого села, церкви, двору, окремих місцевостей, де відбувались якісь визначні події...». Відповідно, бачимо наскільки клопіткою була праця вченого. З уваги на те, що значна частина пам'яток відкритих О. Цинкаловським поруйнована, споруди перестали існувати, праці вченого на сьогодні є фактично першоджерелом для сучасного дослідника Волині. Певний час О. Цинкаловський був директором Кременецького краєзнавчого музею.

У галузі археології здійснив свої відкриття Юрій Шумовський, священник, громадський діяч, археолог. У 1938 р. він закінчив археологічний факультет Варшавського університету. У 1934–1938 рр. був делегатом з Волині Варшавського археологічного музею. Біля рідного села Мирогощі Ю. Шумовський знайшов багато неолітичних знарядь праці та кераміки. Це були перші його здобутки, якими зацікавились музеї Польщі та Український національний музей у Львові [31, с. 41]. Сам археолог у науково-популярних публікаціях так розповідає про свої знахідки: «На полях с. Мирогощі відкрив я в минулому році велику оселю неолітичну. Знайдено тут кілька сот кремінних знарядь неолітичних, шліфованих і не шліфованих...» [21, с. 310]. В 1934–35 рр. — нова знахідка молодого вченого. Він відкрив добре збережені поховання неолітичного періоду, які викликали сенсацію в археології Польщі [22]. Свої археологічні знахідки Ю. Шумовський повинен був передавати в музей у Варшаві, але тут спрацьовував патріотизм дослідника, тому він старався знайдені речі передати в історичні установи Львова, Луцька, Дубна [20, с. 49]. Ю. Шумовський віднайшов рештки палеомастодонта. Це була перша знахідка кісток цієї праісторичної тварини в Україні у с. Вілігори поблизу Рівного [23, с. 248]. Наукові здобутки Ю. Шумовського могли бути

більшими на рідній землі, але їх перервали історичні обставини та еміграція.

Таким чином, усі ці вищеназвані краєзнавчі розвідки поглиблювали знання про Волинь, сприяли консолідації українців, виховували патріотичні почуття в суспільстві, відповідальність за долю своєї землі.

Серед науковців Західної Волині слід згадати мовознавця Б. Кобилянського. Він, випускник Віденського університету, у 1927–1930 рр. працював викладачем іноземної мови в гімназії імені Лесі Українки в Луцьку, а згодом у 1930–1939 рр. викладачем іноземної мови в гімназії у Рівному [20, с. 341]. Тут професор Б. Кобилянський підготував до друку три праці: «Гомін народнього слова» (хрестоматія), «Пісня про Ігорів похід» та «Практика тихого (мовчазного) читання» (методика опрацьована разом з професором Р. Шкляром) [13, с. 200].

Для того, щоб просопографічний портрет української наукової еліти був всебічним, необхідно окреслити працю технічної інтелігенції. Брат Юрія Шумовського — Арсен Шумовський був відомим інженером-механіком, дослідником зварювання металів. Середню освіту здобув у Рівному, а вищу, спочатку у Петербурзькому технологічному інституті, а потім у Київському політехнічному інституті. Був мобілізований до російської армії. У грудні 1917 р. перейшов на службу до війська Генерального Секретаріату. За часів гетьмана П. Скоропадського працював на залізниці та разом у Київській політехніці. В 1920 р. був урядовцем при головному Комісарі УНР в Житомирі [32, с. 135]. За порадою професора Патона, під чиїм керівництвом він мав змогу працювати, А. Шумовський покинув Україну та прибув в 1921 р. до Праги, а згодом переїхав до Польщі [31, с. 151]. Найдовше працював на керівних посадах на державній фабриці локомотивів у Хжанові в Польщі. Запровадив методику цілісного зварювання металів (без термічної обробки) [32, с. 137]. Про нього згадує у своєму творі Улас Самчук, зокрема, «Несподівано появився в Крем'янці... відомий інженер і громадський діяч Арсен Шумовський та інші... У цьому товаристві я провів цілий час до полудня. Оглядали місто... багато розмовляли» [18, с. 111].

Представником сфери технічних наук був І. Феценко-Чопівський, український вчений-металознавець, державний та громадський діяч. Він народився в м. Чуднів на Житомирщині. З 1922 р. І. Феценко-Чопівський — старший асистент кафедри металургії та металознавства Варшавської політехніки [23, с. 161]. Іван Феценко-Чопівський залишив спогади про своє життя «Хроніка мого життя», написані стислим, строгим стилем. Перші кроки у науці

вченого були успішними [23, с. 165]. В подальшому І. Феценко-Чопівський працює над проблемою якості і властивостей заліза для виробництва котлів, а паралельно виконує докторську дисертацію. Як згадує сам вчений: «Восени 13 листопада 1927 р. відбулася моя докторська промоція в залі Варшавської Політехніки у присутності Президента Польщі Мосціцького...» [23, с. 174]. З ініціативи І. Феценко-Чопівського був створений для української молоді стипендійний фонд ім. Симона Петлюри, що діяв на принципах громадської позикової каси [4, с. 323]. Вчений розумів, що слід матеріально підтримувати молодих науковців, щоб вони змогли розкрити себе та досягнути результатів у наукових дослідженнях. У 1937 р. після появи 3-го тому «Металознавства» опертого виключно на власних дослідженнях або використаних учнями під його інструктажем, можна було вже говорити про «наукову школу» професора Феценко-Чопівського [35, с. 138]. Професор залишив значну кількість наукових праць [34]. Доктор І. Феценко-Чопівський неодноразово приїжджав з лекціями на Західну Волинь. Наприклад, 14 квітня 1938 р. в м. Кременець, в аудиторії Кременецького ліцею, відбулась публічна лекція професора Краківської гірничої академії доктора інженерії І. Феценко-Чопівського на тему: «Якими дорогами прямує новочасний промисел?» Відчит, що зібрав українську інтелігенцію міста, був вислуханий з глибоким інтересом [3, с. 373].

Отже, завдяки таким представникам наукової еліти як І. Феценко-Чопівський українські наукові дослідження проводились та розвивались. При цьому не зважаючи на те, що умови були складними, не було своєї держави, і необхідно було шукати компроміс з польською адміністрацією, щоб отримати можливість здійснювати свої наукові пошуки.

Варто відмітити доробок українських волинських інтелігентів в церковно-релігійних пошуках. До таких праць віднесемо наукові розвідки Євгена Саковича. Саме 7 лютого 1936 р. відбувся докторський диспут, а 9 березня у залі Університету Йосифа Пілсудського у Варшаві, проходила промоція на доктора історії кандидата богослов'я Є. Саковича. Ступінь доктора історії призначено п. Саковичу за працю «Церква Православна в Польщі в 1788–1792 рр.» [12, с. 261]. Вищезазначене є прикладом того, що волиняни добивались успіхів у науці. Доктор Є. Сакович є автором ряду біографічних статей, присвячених українським релігійним діячам [16, с. 459]. Окремо відзначимо наукову розвідку доктора Є. Саковича «Духовна освіта в Православній церкві в Польщі в другій половині XVIII ст.» [15, с. 218–226].

Серед представників духовенства виокремлювався відомий церковний та освітянський діяч професор

М. Кобрин. Виходець із багатодітної селянської родини, Михайло Петрович був найстаршим і найобдарованішим. Ще в юнацькі роки глибоко усвідомив, що Бог — «це велике слово, найбільше з усіх слів, що існують в мові людській!.. Віра в існування Бога властива людям. Люди завжди й всюди на всіх ступенях свого розвитку вірили в Бога, почитали його». Саме так розмірковував М. Кобрин у праці «Існування Бога в світі», виданій у Кременці 1936 р. [2].

Професор Михайло Кобрин викладацьку працю в Кременецькій духовній семінарії поєднував із перекладацькою. Адже у зв'язку з проголошенням автокефалії треба було мати богослужбні книжки українською мовою, налагодити їх видання. Це мало прискорити українізацію Православної церкви. Для цього передсоборне зібрання Православної автокефальної церкви в Польщі розробило специфічне положення про нові переклади церковно-богослужбних книг та їх видання. На зібранні проф. М. Кобрин виступив з доповіддю «Про мову Богослужіння». У ній автор, на основі глибокого вивчення історії Православної церкви, аргументовано стверджує, що запровадження живої мови народу в Богослужінні — основа пасторської діяльності, яка не порушує традицій Православної церкви. Таку ж позицію на зібранні зайняв відомий вже тоді учений-богослов професор Іван Огієнко [30, с. 266].

Після виходу на пенсію у 1934 р. М. Кобрин очолював українську приватну гімназію в Кременці, яка була осередком національно-патріотичного виховання молоді. За активну громадсько-політичну роботу в боротьбі за права українців Михайла Кобрин польська влада заарештувала й ув'язнила у Березі Картузькій [29, с. 131]. На прикладі його життєпису бачимо, що влада не дуже рахувалась із здобутками українських вчених.

Біографію Василя Біднова дізнаємося з спогадів молодшого товариша Є. Саковича. В. Біднов народився у 1874 р. в м. Широке на Херсонщині. Середню освіту здобув в Одеській духовній семінарії, вищу — в Київській духовній академії, яку закінчив у 1902 р. зі званням кандидата богослов'я [17, с. 237]. У вересні 1921 р. Біднова запросили викладати історію церкви у Кременецькій духовній семінарії. У Кременці В. Біднов знаний як український історик церкви, вчений, професор семінарії, редактор «Православної Волині», що видавалася у місті в 20-х рр. XX ст. Основною ідеєю цього журналу було підвести світогляд духовенства під нові національно-культурні тенденції в церкві [8, с. 52]. Чимало статей належать В. Біднову, він писав під псевдонімом В. Степовий [30, с. 205]. За активну громадсько-політичну діяльність польська влада вислала у 1922 р. В. Біднова за межі повіту [30,

с. 87]. Перебуваючи у Варшаві В. Біднов співробітничав з Товариством ім. Петра Могили, зокрема, у 1932 р. на запрошення товариства він приїжджає до Луцька, Рівного та Кременця для проголошення прилюдних лекцій для громадськості з релігійної тематики [17, с. 241]. Він є автор багатьох наукових праць з історії України, церкви тощо. Зокрема, «Школа і освіта на Україні в XI–XVIII ст.» [25]. Для світоглядного портрету потрібно відмітити й особисті якості В. Біднова, як зазначає його студент Є. Сакович, що «...він з'єднував у собі пошану та увагу багатьох: для одних він був добрим знайомим та приємним співбесідником, для других — політичним однодумцем, для третіх — співпрацівником, для четвертих — добродієм, для п'ятих — керманічем та авторитетним провідником в науці. Не дивно, тому що його скромну кімнату дуже часто відвідували люди різних станів та засобів: духовенство, професори, політичні діячі, журналісти, студенти...» [17, с. 280].

Певний час на Волині проживав Роман Бжеський, емігрант з Наддніпрянської України, громадсько-політичний діяч, історик, поет, літературознавець, художник, публіцист. Людина з непростим характером, великими амбіціями, дуже неспокійний, безкомпромісний, але великий інтелектуал. Саме на початку 1920 р. він перейшов радянсько-польський кордон та поселився у Кременці Волинського воєводства. Він у кременецький період життя написав чимало

праць, з них — спогади, публіцистика та рецензії. Самих рецензій близько 48, останні також дають уявлення про читацькі інтереси Бжеського, всі книги, які він рецензував в більшості пов'язані з Україною. Роман Бжеський активно співпрацює із «Літературно-науковим вісником» та «Вісником». Зауважимо, що співробітництво Р. Бжеського із згаданим виданням припадає на той час, коли головним редактором був Д. Донцов [1]. Наукові розвідки Бжеського у кременецький період здебільшого стосуються історії.

Вищенаведені факти переконливо доводять, що наукова діяльність української інтелігенції Західної Волині розвивалась та була різноплановою, хоча була значно обмежена історичними обставинами, зокрема, дискримінаційною політикою держави. Українська еліта Західної Волині у своїх наукових, літературно-публіцистичних творах прагнула формувати національну свідомість та історичну пам'ять народу з метою майбутнього державотворення. Одним із засобів досягнення поставлених цілей було краєзнавство. На сторінках виданих книг, статтях у журналах чимало публікацій було присвячено історії Волині. Це стимулювало вивчення історії рідного краю та сприяло усвідомленню необхідності єднання українців Галичини і Волині в боротьбі за національне визволення. Представники технічної інтелігенції змушені були працювати в іншомовних наукових середовищах, але асоціювали себе з українським народом.

Джерела та література:

1. Бжеський Р. Прелюдія поступу (вістниківський дорожок 1924–1934 років) / упоряд.: В. Бойко, Т. Демченко. Київ: Темпора, 2016. 472 с.
2. В. Л. Із минулої історії українізації православної Церкви на Волині. *Літопис Волині*. Вінніпег, Канада, 1990. Вип. 16. С. 76.
3. Відчит проф. І. Фещенка-Чопівського. *Церква і нарід*. Ч. 8–9. 1938. С. 373.
4. Гелетій Я. Від соціаліста-федераліста до націоналіста (до 125-річчя від дня народження І. Фещенко-Чопівського). *Український вісник*. Львів-Республіка Комі-Дубно-Луцьк, 2008–2009. С. 317–324.
5. Готський гріб під Кременцем. *Церква і нарід*. Ч. 22. 1936. С. 757.
6. Державний архів Рівенської області. Ф.160. Гофман Якуб. Оп.1. Спр. 69.
7. Краєзнавчий довідник. Українська еліта Кременеччини міжвоєнного періоду XX ст. / Автор-упорядник І. Скакальська. Кременець, 2012. 46 с.
8. Медведев С., Савчук В. Митрополит Діонісій. *Краєзнавчі нариси з історії Кременеччини*. Вип. 1. Кременець, 2009. С. 55–67.
9. Охріменко Г., Скляренко Н., Каліщук О., Ткач В., Романчук О. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. Луцьк: Волин. обл. друкарня, 2007. 740 с.
10. Охріменко Г. Археологічні пам'ятки Волині в описах іншомовних видань / Г. Охріменко та ін. // Волинська книга: історія, дослідження, колекціонування. Науковий збірник. Випуск 1. Острог, 2005. С. 98–108.
11. Пісоцький А. Інтелігенція Волині: погляд крізь призму часу. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 276 с.
12. Призначення ступеня доктора історії. *Церква і нарід*. Ч. 7–8. 1936. С. 261.
13. Проф. Б. Кобилянський. *Наша культура*. Кн.3. Варшава, 1935. С. 200.
14. «Роде наш красний...» (Волинь у долях краян і людських документах). Наукове видан. / Упоряд. Л. К. Оляндер, М. М. Кучерепа. Луцьк: «Вежа», 1996. Т. 2. 344 с.
15. Сакович Є. Духовна освіта в Православній церкві в Польщі в другій половині XVIII ст. *Церква і нарід*. Ч. 6. 1938. С. 218–226.

16. Сакович Є. Перший Волинський кафедральний протоієрей Стефан Симонович. *Церква і нарід*. Ч. 16. 1936. С. 459.
17. Сакович Є. Ю. Спомини про професора В. О. Біднова. *Церква і нарід*. Ч. 7–8. 1936. С. 280.
18. Самчук У. На білому коні. *Дзвін*. 1993. № 2–3. С. 12–136.
19. Скакальська І. Спогади Ю. Шумовського як джерело з історії діяльності духовної інтелігенції Волині першої половини ХХ ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*: РДГУ. Збірник наукових праць. Рівне, 2010. С. 247–249.
20. Скакальська І. Політико-соціальні виміри та етнокультурні трансформації української еліти Західної Волині 1921–1939 рр. Тернопіль: Астон, 2013. 406 с.
21. Теодорович М. І. Історія міста Кременця. Сідлець, 1904.
22. Теодорович Н. И. Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской иерархии. Почаев, 1893. 270 с.
23. Фещенко-Чопівський І. Хроніка мого життя. *Іван Фещенко-Чопівський. Життєписно-бібліографічний нарис*. Визначні діячі НТШ. Львів, 2000.
24. Фонди Кременецького краєзнавчого музею. Од. зб. 39555. Спр. 4047.
25. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. Р-4465. Оп.1. Спр. 398. Стаття Біднова В.
26. Цинкаловський О. М. Княжий город Володимир: історико-краєзнавчі нариси. Луцьк: Настир'я, 2000. 124 с.
27. Цинкаловський О. Пересопниця. *Наша Батьківщина*. 1937. Ч. 1. С. 16–20.
28. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся: краєзнавчий словник Вінніпег, 1986. 356 с.
29. Чернихівський Г. І. Портрети пером: статті, публікації, спогади, рецензії. Кременець-Тернопіль, 2008. Книга 3. 307 с.
30. Чернихівський Г. І. Кременеччина від давнини до сучасності. Кременець: Папірус, 1999. 320 с.
31. Шумовський Ю. Зруйноване гніздо, чи Історія однієї священицької родини на Волині. Т. 2. США, Саванна, 1994.
32. Шумовський Ю. Зруйноване гніздо, чи Історія однієї священицької родини на Волині. Т. 3. США, Саванна, 1994.
33. Шумовський Ю. Старовинні пам'ятки Волині. *Церква і нарід*. Ч. 10. 1936. С. 310.
34. Як метал протистоїть силам його деформуючим (Уміцнення металів і металічних стовпів). Львів, 1926. 70 с.
35. Ярошевич Д. Спогад про І. Фещенко-Чопівського. *Літопис Волині*. № 15. 1988. С. 136–139.

Олена ГУМІНСЬКА

МОДНІ ТЕНДЕНЦІЇ У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ РІВНЯН ТА ЖИТЕЛІВ РІВНЕНСЬКОГО ПОВІТУ 1920-1930-Х РОКІВ

Культура повсякденного життя будь-якого суспільства є ілюстрацією цього суспільства. Мода — одна з складових частин в його житті. Своїм впливом вона спричиняє зміни не тільки в одязі, житлі, побутових умовах, але й утворює тенденції, які формують стиль життя.

В Енциклопедії Сучасної України значиться, що «Мода (від лат. *modus* — міра, спосіб, правило, розпорядження) — тимчасове домінування певних цінностей та смаків у сфері матеріальної та художньої культури, характерне для конкретного історичного періоду, періодична зміна зразків культури, масової свідомості та норм поведінки людей. Мода — проявляється в різноманітних сферах людської діяльності: в оформленні зовнішності людей та їхнього середовища проживання (інтер'єр, побутові речі), а також у виробництві, мистецтві, архітектурі, еко-

номії, політиці, психології, ідеології, мовленнєвій поведінці. Поява та зникнення моди зумовлена переважно соціальними причинами, найважливіші з яких — зміна естетичних уявлень та смаків, технічний та технологічний розвиток виробництва, потяг людей до зміни побуту та довкілля, удосконалення виробів» [5, с. 295].

Мода з давніх часів є об'єктом обговорення, а радше вивчення історії культури, соціології, психології. Мода як предмет дослідження має свої закони, в тому числі закон циклічності, але все ж залежить від реальності, історичної ситуації, рівня розвитку економіки.

У сучасних умовах бачимо, що мода та рівень розвитку індустрії моди також залежить від надзвичайних ситуацій, спричинених активізації вірусу Covid-19 та від його наслідків.

Двісті тридцять років тому в рекомендаціях одного з перших модних журналів Російської імперії «Магазинъ Английскихъ, Французскихъ и Немецкихъ новыхъ Модъ» Васілія Огорокова 1791 року видання йшлося: «Використовувані сукні місцевих (московських) пань можна розділити на три наступні сорти:

1) для балів у святкові дні, а для виїздів у знатні поважні доми пані носять російські сукні з об'єрі (тканина з шовку з золотою ниткою — *авт.*), подвійної тафти, як англійських так і французьких тканин, шитих шовком або камінням, спідницями однакової матерії або іншого кольору, рукави бувають однакового кольору зі спідницею, пояси носять по корсету, шиті шовками або камінням... на шиї носять околки... зі складками із бронд з мережива. На груди одягають закладку або сорочечку з італійського або простого фльору... рукавички у два ряди із блонда бо з мережива складками, перев'язуються стрічками та відповідно до сукні.

2) для виїздів на партикулярні бали, на весілля використовуються сюртуки без фраків, фльорові і тафтяні полосаті з квіточками і з однакових тафт різних кольорів, також шиті шовками як по фльору, так і по тафті, з білими фльоровими спідницями, як з шитими, так і з простими, і з проклеюкою білою та кольоровою, з фалдами. На шиї хусточки і сорочечки з чоловічими комірцями, фльорові, смугасті, білі та шиті кольоровими шовками. Рукавички такі як до російської сукні, пояси зі стрічок та з бантами, пряжки до поясів стальні або з камінням.

3) для виїздів в Клуб і на Вокзал найдоречніші: сюртук і фрак з високими комірами, вузькими і короткими... 1) ситцеві, тафтяні, фльорові; рукавички розшнуровані стрічками, лацкани також розшнуровані ними і на гудзиках, з пряжками стальними, з камінням. Спідниці з ліно, і по ліно шиті кольоровими шовками...» [8, с. 96–97].

До України модні тенденції приходили як відразу з Європи, так і зі столиці Російської імперії — Петербурга. Українські модниці мали можливості подорожувати, проходити лікування тощо за кордоном, тому маю припущення, що модні тенденції не проходили повз об'єктів їх зацікавлень. Єдине, що можна впевнено стверджувати, що мода в ті часи не була так швидко мінливою. За модою двохсотлітньої давнини можна вивчати епохи.

Зрозуміло, що саме поняття «мода» або «модність» в основному притаманне способу життя міського населення, яке значно оперативніше сприймало нові тенденції.

Згідно з мирним договором, підписаним у Ризі 18 березня 1921 року представниками РСФРР і УСРР

з одного боку та Речі Посполитої — з другого, який санкціонував поділ українських та білоруських земель між Польщею та Радянською Росією, Рівне та Рівненський повіт відійшли до складу Республіки Польща. В цей період економічний зріст нашого регіону та в загальному Волинського воєводства в 1920–1930-ті роки сприяв швидкому зростанню матеріального рівня населення краю, а значить піднесенню рівня культури самосприйняття.

Повсякденне життя мешканців міста Рівного недалекого минулого тепер дуже цікавить дослідників. Тема мало досліджена, оскільки донедавна здавалася неідейною та нецікавою для історичної науки. Але настав час і орієнтація на вивчення подібних тем змінилася, точніше, стала більш затребуваною як науковцями, так і пересічними дослідниками та читачами.

Мода міжвоєнного періоду — зразок жіночності для жіноцтва та елегантності — для чоловіків. Тепер, в 21 столітті, ми, нічого не придумавши нового, копіюємо основні модні тенденції, перекладаючи усе на її циклічність. І якщо б стильна людина з того, «польського періоду», з'явилася на наших сучасних вулицях, ми нічого не запідозрили, а, навпаки, звернули б увагу на її модернову зовнішність.

Модна індустрія в міжвоєнний період на теренах Волині і, зокрема, в місті Рівному швидко та радикально змінювалася, повторюючи тенденції заходу. Переїзд та переселення люду в Рівне та можливість бувати за кордоном змінив стиль рівнян. Нескладний доступ до європейських товарів народного вжитку надав місцевим майстрам краси можливість втілити свою мету гарно одягнути містян в життя.

У міжвоєнний період у Рівному та повітах Волинського воєводства швидко відкривалися магазини готового одягу, тканин, швейної фурнітури, швейних машин, хутряні крамниці, модні ательє та кравецькі майстерні, взуттєві магазини рекламували усіма можливими засобами свій товар.

Усім магазинам та торговим точкам необхідно було мати ліцензію на право торгівлі товаром. Додам, що преференцію в державній реєстрації міських торгових та побутових закладів мав Рівненський окружний суд. Так, в документах Рівненського окружного суду за 1924–1939 роки, що зберігаються в Державному архіві Рівненської області, зазначена наступна кількість зареєстрованих торгових закладів, які функціонували у межах Волинського воєводства:

- 1.Магазинів готового одягу — 64.
- 2.Магазинів взуття — 88.
- 3.Магазинів шкіряних виробів — 138.
- 4.Магазинів галантереї — 258.
- 5.Магазинів та складів мануфактури — 201.

*Рівнянки 1930-х років
на вулицях Рівного*

Рівняни 1930-х років

*Рівнянин 1930-х років
на рівненській вулиці*

6. Магазинів колоніальних товарів (товарів імпортного виробництва) — 368 [1].

Відповідно, власники магазинів отримували річні ліцензії на торгівлю товарами промислової групи. Для захищеності, зручності та власної важливості окремі категорії спеціалістів легкої промисловості та торгівлі об'єднувалися у так звані «цехи», тепер би їх назвали «приватними підприємствами». Обов'язковим був Статут, яким керувалися при роботі. Наприклад, «Статут цеху об'єднаних кравців в Рівному», «Статут цеху шевців — християн в Рівному», «Статут цеху кравців — євреїв в Рівному» та інші [1].

Кількість населення в Рівному за даними «Адресної книги. Волинське воєводство» станом на 1930 рік становила 57 288 мешканців. Власне в «Адресній книзі» за 1930 рік також подається перелік торгових закладів міста, до прикладу, капелюшні магазини зосереджувалися, в основному, на вулиці 3 Травня (тепер Соборній) і було їх 11 [11].

Капелюшний магазин пані Іздеберської М. знаходився по вулиці 3 Травня під № 214; магазин жіночих головних уборів пана Керліха В. з гучною назвою «Bon-Gout» — по вулиці 3 Травня, 134, інші також десь поблизу. Магазинів тканин, так званих «мануфактур» — 13, хутряних крамниць — 6, взуттєвих магазинів — 18 закладів, магазинів із продажу швейного обладнання — 2, кравців значилося 10 осіб. А магазинів, де можна було купити косметику та парфуми я нарахувала аж 44 [11]. Власники намагалися зосередити бізнес в торговому центрі Рівного, власне, тенденції торгівельного менеджменту не змінилися і дотепер, та й торговий центр — там же ж.

Окремо розповім про фірми, які були зареєстровані в Рівному і займалися виготовленням та розповсюдженням предметів легкої промисловості. Фіrm було багато, з гучними, європейськими назвами або за прізвищами власників. Наприклад, торгова фірма «Zinger Sewing Machine Company», яка спеціалізувалася на реалізації швейних машин; експортний Союз Польського текстилю мав адресу по вулиці Шосовій, 74 і займався виробництвом та продажем текстильного одягу; фірма чоловічого одягу «Szyk», власник Креплак І., торгові взуттєві Доми Ізраєля Бірнбаума і Ривки Дінер, склад тканин та хусток Шимона Бракера, «Pabiamo» — оптова фірма, яка торгувала тканиною, галантерейна фірма Петка Л. та Хоришка А. та інші [11]. Кравецькі, шевські майстерні реєструвалися та ліцензувалися, складали професійні Статути, в яких вказувалися назва, адреса та напрямки їх діяльності [4].

Власниками магазинів значилися одна-три особи різних національностей, в основному, поляки та євреї, рідше українці. Знаходилися вони в зручних для торгівлі вулицях 3 Травня, Замковій, Шкільній, Понятовського, Торговій тощо. Інша справа, коштували тканини та послуги з пошиття одягу населенню недешево. В розмові з корінною рівнянкою Надією Косміаді, яка була свідком тих часів, вона згадувала, що новий одяг родина шила, причому, не в Рівному. Місто було надто дорогим для родини Косміаді в наданні такого роду послуг. Мама Надії та сама дівчина часто в базарний день (понеділок) їхали дрозками в село Олександрія Рівненського повіту. Там купували тканину в єврейських крамничках, відразу віддавали її для пошиття єврейській кравецькій родині,

Рівняни 1930-х років

яка займала ятку там же, на базарі. Одяг шився відразу. Як правило їх обміряв кравець, власник ятки і сукні були готові за декілька годин [10].

Я особисто чудово пам'ятаю бабусині слова «габардин», «шифон», «креп-жоржет», «крепдешин», тканини, з яких шилися феєричні наряди. Дозволити собі обновку модниці та модники могли нечасто. Речі берегли, «одягалися на свято». Часто жінки самі вміли шити, вручну гаптувати комірці та манжети, плели светри, вишивали. Особлива увага приділялася вишиваному народному одягові, який також із задоволенням носили як селяни, так і міщани.

Обов'язковими були капелюхи та рукавички, причому, в будь-яку пору року. Літні капелюшки були виконані з якісної соломки або штивної тканини, рукавички обов'язково мереживні. Зимові аксесуари — обов'язкове хутро, якісна вовняна тканина та стильне взуття. До речі, окремих магазинів з продажу сумок не було, швидше, продавалися вони в магазинах галантереї.

Але повернуся до торгівлі одягом. Особливе місце належало методам продажу товару, якого було явно забагато, тобто пропозиція перевищувала потреби населення Рівного та околиць. Реклама на шпальтах рівненських газет закликала щось купити, одягнути, бути наймоднішим... У рекламі наголошувалося на те, що їхній товар привезений чи то з Варшави, чи з Парижу, що додавало йому ваги як імпортованому.

Рівнянки 1930-х років

Одна з реклам в рівненській газеті «Волинське слово» наголошувала:

«Магазин Г. Вугмейстера у Рівному по вулиці 3 Мая, телефон 194.

З okazji приходу весняно-літнього сезону!!!

На всі погодні умови, від найдешевших цін на різноманітний вибір свіжо отриманого вибору тканин:

- постільні тканини різноманітних візерунків;
- найновіші дамські і чоловічі матеріали на пальта;
- наймодніші вовняні тканини;
- шовкові тканини, різноманітні маркізети і марокени;
- швейцарські літні тканини;
- меблевий плюш;
- рушники, гобелени, диванні накидки і фіранки» [1].

Окрема тема — модні журнали. Жіночі журнали, які гортали наші бабусі в той далекий час, вчили вишивати народні блузки орнаментом, різноманітні гардероб фасонами одягу, шити та перешивати одяг з дорослих на дитячий. На шпальтах журналу «Жіночий голос» за 1927 рік розміщені приклади використання української вишивки у жіночому та дитячому одязі. Існували в той час і модні покази, які проводилися у Львові та реклама яких також подавалася у пресі [1].

Люди старшого віку згадували, що продавці одягу, нудьгуючи, стояли біля власних магазинів, заохочуючи перехожих зайти в крамницю і тільки «подивитися» на щойно отриманий товар. Без нічого перехожий звідти не виходив. Якщо у нього не було грошей, товар пропонувався в борг зі словами «потім занесеш», чим, звичайно, зобов'язував покупця [9].

У ті часи зникло поняття єдиного комплексу або ансамблю в одязі, оскільки «ансамбль вимагав» непомірних витрат. Зрештою, модельєри придумали доповнювати наряд аксесуарами, в тому числі сумочками, рукавичками, зручним взуттям і обов'язковим головним убором в одній кольоровій гамі. Роль аксесуарів у 1930-х важко недооцінити, адже купівля нової сумочки чи капелюшка була одним зі способів оновити гардероб. Дуже популярними в той період були як різноманітні міні капелюшки, так і капелюхи з величезними крисами, хутряні коміри з натуральної чорнобурки чи з лисиці, хутряні горжетки, шкіряні та мереживні рукавички, біжутерія. Завдяки всесвітньо відомим актрисам Греті Гарбо, Марлен Дітріх, Мей Вест, та, зокрема, польським акторкам Полі Негро, Лідії Висоцькій, Тамарі Вишневічській ідеали жіночої краси для рівнянок дещо змінилися. Жінки почали висвітлювати волосся пергідролем, робити хімічні (перманентні) завивки, активно використовувати декоративну косметику. Чоловіча мода на головні убори 1930-х років була більш консервативною. Вважалося, що її задавав принц Уельський Едуард. Голлівудські актори та їх стилісти також впливали на модні настрої чоловічої половини. Приталений піджак з широкими плечима та брюки з відворотами мав кожен чоловік. Капелюх чи кашкет були обов'язковими.

Численні фото 1930-х років минулого століття доводять, що за найменших родинних статків рівненські пані та пані мали у своєму гардеробі головний убір, який не тільки захищав від погодних умов, але й завершував загальний образ. Об'ємні головні убори до ХХ століття поступово зникли і вулицями Рівного почали з'являтися пані в милих, зручних та обов'язкових до носіння капелюшках.

Модні рівненські магазини в 1920–1930-х роках відкривалися один за одним:

1. Виготовлення та продаж капелюхів за адресою: вулиця 3 Мая (без номеру будинку), власник — Тусенецький Сруль.
2. Магазин жіночих капелюхів «Bon-Gut» Б. Керліха по вул. 3 Мая, 134.
3. Магазин дамських капелюшків Е. Гаснера та Е. Вайншельбойм по вул. 3 Мая, 133.
4. Дамські капелюшки М. Іздебенської по вул. 3 Мая, 214.

Титульна сторінка статуту цеху рівненських кравців

Реклама суконь у часописі «Українське слово» за 1922 рік

Реклама нових надходжень до магазину готового одягу в Рівному. Часопис «Echo rówińskie». Міжвоєнний період

Реклама нових надходжень до магазину готового одягу в Рівному. Часопис «Волинское слово». Міжвоєнний період

5. Магазин дамських капелюшків С. Штіфа по вул. 3 Мая, 128.
6. Магазин дамських капелюшків Р. Штіфа по вул. Йоселевича, 29.

Додам, що за даними тієї ж адресної книги за 1930 рік в місті Дубно на той час було п'ять спеціалізованих капелюшних магазинів Грінберга, Лістовського, Карася, Раштейна та Алексанровича; в Луцьку — 5, Володимир-Волинському — 1, Корці — 1; Ковелі — 2, Кременці — 7, Острозі — 4 [11].

У реєстрі підприємців міста та Рівненського повіту, які отримували ліцензії на капелюшну справу, і прізвища яких були зафіксовані у промисловому відділі Рівненського повітового староства за 1930-ті роки також чимало прізвищ рівнян [3].

Мойша Князер, Хайм Хальберштадт, Перес Зигон, Хайм Гендельман, Мойша Бонгарт займалися виготовленням шапок у самому Рівному. На цих та інших майстрів з виготовлення капелюхів заводилася окрема справа, в якій було вказаний рік народження, національність, віросповідання, домашня адреса, адреса майстерні та з якого року майстер займався цією справою. Виокремлю, наприклад, двох пані, які ретельно підійшли до оформлення документів на право торгівлі. Малка Табачник та Олена Хайтер, капелюшниці з 1923 та 1925 року відповідно, зібрали необхідний повний комплект документів для своєї діяльності і зараз дослідники мають можливість вивчати за цими матеріалами як біографію майстринь, так і порядок оформлення документів, які вимагав магістрат [2].

Про якість місцевого капелюшного товару важко судити, але, вивчаючи фотографії тих часів, можна стверджувати, що вона була на високому рівні. Імпортний товар цінувався вище, але дозволити його собі могли люди високого достатку та можливостей.

У календарі з лаконічною назвою «Мода» зазначалося, що «приміром, зайшла була у жінок мода замість кострубатих капелюшків з усякими віхтями, перами та іншими витребеньками носити чоловічі шапки: смушкові, повстяні, суконні і, навіть, пов'язувати голову квітчастими хустками, як це роблять в багатьох місцях наші селянки. Це дуже добре і цю слід-би вдержати назавжди, бо воно і гарно і тепло, і дешево, і надто... коней на вулиці не лякає. Та тут не без модних штук і вигадок обійшлося: почали вигадувати такі дорогі хустки на ті «очіпки». Що вони утворюють виходять дорожчі за найхімерніший капелюшок з віхтями... Мода безперечно є річ дуже погана, бо вона принуждає людину до ступіня животини: ідучи наосліп за модою, людина втрачає свою гідність і керується животним інстинктом стадності».

Ще одна місцева рівненська газета за 1939 рік дає поради жінкам стосовно капелюшків: «...у вітринах

Приклади використання української вишивки у жіночому та дитячому одязі на шпальтах журналу «Жіночий голос». 1927 рік

магазинів повно перших ластівок весни — весняних капелюхів, які несміливо та боязко починають показуватися на вулицях на голівках більш сміливих дам. Наймодніші, як завжди ранньою весною, солом'яні капелюхи, блискучі, матові, чорні, коричневі, зелені. Фасони найрізноманітніші. Усе, що відбувається в світі, в політиці — все відображається у фасонах модних капелюхів. Великі фетрові чи солом'яні капелюхи, схожі на ореол, на фоні яких красиво виділяється профіль витонченої дами, без сумніву — вплив Італії. Капелюх одягається з правого боку, майже вертикально, через що відкритий лівий бік голови підтримується спеціальною порскою, пришитою позаду убору. Голівка капелюха буває плоска чи трикутна, іноді прикрашена бантом чи помпоном... деякі капелюшки схожі на арабські тюрбани, модні також маленькі мисливські капелюшки, прикрашені пір'ям. На жаль не усі ці фасони пасують, тому купуючи капелюшок, потрібно бути дуже обережною» [2].

Кажуть, все міняється — часи, мода, смаки, погляди. Одне за одним змінюються покоління, приносячи у кожен період історії щось своє. Проте є речі, які залишаються незмінними, незалежно від століття — бажання гарно та стильно виглядати.

Джерела та література:

1. Гумінська О. Мода 30-х у Рівному: білизна марки «Галія» та капелюхи «Bon-Gout». *Рівне Вечірнє*, 2015; Те саме. *Рівне Вечірнє*: [сайт]. URL: <https://rivnepost.rv.ua/news/moda-30kh-urivnomu-bilizna-marki-halya-takapelyukhi-bongout> (дата звернення: 11.07.2021).
2. Гумінська О. Капелюшки по-рівненськи. Про вишуканість та елегантність у повсякденній моді рівнян. *Рівне Вечірнє*, 2019; Те саме. *Рівне Вечірнє*: [сайт]. URL: <https://rivnepost.rv.ua/news/kapelyushki-porivnenski-pro-vishukanist-ta-elegantnist> (дата звернення: 11.07.2021).
3. Державний архів Рівненської області. Ф. 30. Оп. 11, 12.
4. ДАРО.— Фонд статутів науково-довідкової бібліотеки.
5. Кокоріна Г. В. Мода. *Енциклопедія сучасної України*: у 30 т. / ред. кол.: І. М. Дзюба [та ін.]; НАН України, НТШ. Київ, 2019. Т. 21: Мікро — Моя. 712 с.
6. Маслова Г. С. Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах XIX — начала XX в. Москва: Изд-во Наука-М, 1984. 215 с.
7. Мельник М. Т. Індустрія моди: навч. посіб. Київ: Вид-во Ліра-К, 2013. 264 с.
8. Покровский В. Щеголихи в сатирической литературе XVIII века. Москва, 1903. С. 96–97.
9. Спогади Вайншельбойма Григорія Михайловича, 1918 р.н., жителя містечка Острог Рівненської області
10. Спогади Почесної рівнянки Надії Гергіївни Косміаді, 1923 р.н.
11. Książka adresowa. Województwo Wołyńskie, 1930.

Руслана МАРЦЕНЮК

**«ЗВИНУВАЧЕНІ У ЗВ'ЯЗКАХ З ПОЛЬСЬКИМИ РОЗВІДУВАЛЬНИМИ ОРГАНАМИ»:
ТРАГІЧНА ДОЛЯ ОДНОЇ РІВНЕНСЬКОЇ РОДИНИ
(за матеріалами Галузевого державного архіву Служби безпеки України)**

Незважаючи на доступність та відкритість архівів колишніх радянських репресивних органів якими були ДПУ–НКВС–МДБ–КДБ величезна кількість матеріалів ще залишається поза дослідницькою сферою. Це показово щодо фондів архівно-слідчих справ ГДА СБУ, що зберігаються у Києві та регіональних підрозділах. Жваве зацікавлення дослідників в основному фокусується довкола відомих осіб, що стали жертвами каральної політики більшовиків, натомість, чи не найбільше архівно-слідчих справ слугують статистикою у загальних дослідженнях політики терору і ніколи не були предметом та об'єктом окремих досліджень. Тож чи може стати випадкова архівно-слідча справа об'єктом т.зв. case study? Для початку охарактеризуємо чим є для дослідників такого роду архівні джерела, специфіка їх дослідження та історіографія проблеми. Як зауважує О. В. Юркова, що «архівно-слідчі справи мають специфічний характер як історичне джерело і вимагають надзвичайно критичного, навіть упередженого ставлення» [2, с. 90]. У такому контексті майбутньому досліднику цього виду джерел, звісно, слід скористатися працями, які містять методичні рекомендації щодо їх використання [3; 4], а також і фаховими розвідками Р. Пирога [5], Р. Подкура, В. Ченцова, О. Гранкіної [4; 6; 7], Я. Калакури [8] та ін. Дослідник мусить бути ретельним у вивченні та аналізі кожного документу

від постанов про висунення звинувачення, арешту, обрання заходу перестороги; протоколів обшуку та судового засідання, допитів звинуваченого і свідків; анкети арештованого до речових доказів у справі за наявності; документів та свідчень пов'язаних із реабілітацією та інших. Водночас, особливістю такого роду справ є їх чітка внутрішня структурованість, яка диктувалася проведенням необхідних слідчих заходів із типовим набором документів, а також наявністю поряд із офіційними матеріалами особистих документів звинувачених.

Тож у контексті вище сказаного об'єктом для дослідження було використано справу за № 59712, що зберігається у ГДА СБУ за звинуваченням Холлода Семена Овсійовича і Бондарчук-Холод Ольги Миколаївни, уродженців Рівненщини, що мешкали у Києві у 1920–1937 рр. і засуджених за ст. 54–1а (контрреволюція (всяка дія спрямована на повалення, підлив, або послаблення влади) — авт.) та 54–10 ч. 1 (антирадянська пропаганда і агітація — авт.) КК УРСР до вищої міри покарання. На жаль, їхні імена не згадуються у мартирологах репресованих і не були предметом окремого біографічного дослідження. Однак, написати їх біографію за лише скупими слідчими відомостями було б надто складним завданням, якби не такі рідкісні речові докази в архівно-слідчих справах, що є ще й яскравим свідченням епохи. Кілька

слідчих днів з 17 по 21 листопада 1937 р. визначили усю подальшу долю людини, перекреслили минуле і позбавили майбутнього, акумулювавшись у 192 аркушах. На жаль, у справі не відображено попередньої оперативно-слідчої роботи, що була проведена відповідними співробітниками УДБ КОУ НКВС УРСР, внаслідок якої і були підготовлені ордери на арешт та відкрито кримінальне провадження. Отже, першим документом у справі є постанова від 19 листопада 1937 р. підготовлена уповноваженим III відділу УДБ КОУ НКВС УРСР (?) Добриком про відкриття кримінального провадження щодо Бондарчук-Холодної О.М. та Холода С. О., які звинувачувалися у тому, що є «агентами польської розвідки та проводять контрреволюційну агітацію» [1, арк. 1, 2]. Однак, Холод С. О. на той момент уже був арештований, про що свідчать ордер на арешт від 16 листопада та протокол обшуку від 17 листопада 1937 р. [1, арк. 9, 12]. Тоді під час обшуку, окрім особистих документів та фото, було вилучено і 18 листів, які також належали і його дружині, Бондарчук-Холод О. М. Проглянувши їх, слідчі НКВС не забарилися з черговим ордером на арешт і вдруге 20 листопада 1937 р. з'явилися за адресою м. Київ, вул. Горовиця¹ 6.8, кв. 17 [1, арк. 13, 15].

Після арешту і під час слідства подружжя утримували у спецкорпусі Київської в'язниці, де ще в перший день ув'язнення було заповнено анкети арештованих і це перші біографічні відомості у справі. Отже, Холод Семен Овсійович народився 24.05.1896 р. у с. Збуж Костопольської волості Рівненського повіту Волинської губернії². Походив із селянської родини, освіта нижча, до 1917 р. працював телеграфістом ст. Рівне Південно-Західної залізниці, безпартійний. На момент арешту уже безробітний, а до цього референт будівництва елеватора в Києві. У 1921 р. був засуджений вперше за привласнення речей (працював в міліції) та вдруге у 1928 р. за дебош до 6 місяців громадських робіт [1, арк. 20–20зв.]. Бондарчук-Холод Ольга Миколаївна народилася 27 липня 1899 р. в м. Рівне в сім'ї залізничника. Так само як і чоловік до моменту переїзду у Київ у 1920 р. працювала телеграфісткою ст. Рівне. На момент арешту — студентка-дипломантка Київського індустріального інституту. Безпартійна. Також з анкети дізнаємося, що у 1929 р. утримувалася під вартою в Київському окружному відділі ДПУ близько місяця [1, арк. 19–19зв.].

Доповнити доволі скупі біографічні відомості можна із протоколів допитів, однак варто зауважити, що слідчих цікавлять лише факти, якими вони оперуватимуть та маніпулюватимуть при звинуваченнях.

18 листопада 1937 р. на перший допит було викликано Холода С. О. З нього ми дізнаємося, що разом із дружиною Бондарчук-Холод О.М. вони прибули до Києва у 1920 р. разом із відступом Червоної армії з Волині під натиском польських військ. Однак, що стало цьому причиною у допиті не йдеться, лише опосередковано стає зрозуміло, що Холод С. О. служив у більшовицькій міліції на Волині у 1920 р. і продовжив свою службу у Києві і ймовірно побоюючись арешту поляків емігрував до радянської України [1, арк. 45]. А от до 1920 р. він із дружиною працювали телеграфістами на Південно-Західній залізниці у Рівному. На окупований Польщею України залишилися проживати батьки — Холод Овсій Васильович, 70 років та Холод Євгенія Сильвестрівна, 60–65 років, обоє займалися сільським господарством, брати — Іван та Максим, 30–35 та 25–26 років, старший проживав разом із батьками, а молодший працював на одній із місцевих фабрик, відслуживши строкову службу у польському війську та сестри — Катерина та Ольга, 25–28 та 20–23 років, домогосподарки. Сімейне листування підтримував лише до 1928–1929 рр. Далі перерахував і родичів дружини з якими теж підтримували спілкування [1, арк. 40–40зв.] і навіть отримували через Торгсин посилки від них, в основному одяг та продукти харчування [1, арк. 41]. Після цих свідчень Холода С. О. було безапеляційно звинувачено у шпигунстві на користь Польщі.

Через два дні, 20 листопада на перший допит покликані і арештовані того ж дня Бондарчук-Холод О. М. Слідчого у справі уповноваженого Добрика і цікавлять ті ж питання: як опинилися на підрадянській території, хто з родичів залишився проживати на тодішній території Польщі, які стосунки підтримують з ними, характер листування та які доручення виконували тощо. Із відповідей арештованої лише уточнюємо приблизну дату переїзду до УРСР, це серпень-вересень 1920 р., а от Рівному проживали — батько Бондарчук Микола Єрмолаєвич, працював столяром на станції Рівне, з 1932 р. на пенсії. Брати Олексій (1909 р.н.) та Борис (1911 р.н.), обоє за фахом столяри, але працювали на сортуванні буту на гранітному кар'єрі у Костополі. Олексій проживав там же у Костополі, а Борис із батьком у містечку Олександрія під Рівним. Сестра Олександра, проживала у м. Познань, але де працювала невідомо. Однак, її колишній чоловік, Гнатів Андрій, був сержантом пограничної польської сторожі. Також ще був брат Андрій, віком 12–13 років, але це від другого шлюбу батька, якого вона не знала. Також згадувала і двоюрідних сестер

¹ Тепер — Велика Житомирська.

² Тепер — Рівненського району Рівненської області.

та братів, однак, окрім імен та що вони проживають у Рівному більшими відомостями не володіла. Була ще двоюрідна сестра Зінаїда, котра вийшла заміж за колишнього чоловіка сестри Андрія Гнатова, але де вони проживають також не знала. Вказала, що листувалася найбільше із своїм батьком, зрідка із братами та сестрою і ці листи мали лише приватний характер. Із родичами чоловіка стосунків не підтримувала. Ще вказала кількох знайомих, які просили відшукати родичів по той чи інший бік кордону, чи допомогти їм. Звісно, що цих даних, як і у випадку з її чоловіком, аби так само звинувати у шпіднажі [1, арк. 24–26]. Тим паче, що вона сама позивалася до польського консульства про виїзд до Польщі у 1928 р., аби відвідати рідних та їй було відмовлено без пояснення причини [1, арк. 68, 71]. Хоча із магістрату м. Рівного і надійшло повідомлення, що Микола Бондарчук, батько Ольги, який мешкає в Рівному за адресою вул. Колійова, 16, працює як столяр і має 200 злотих щомісячної зарплатні, а також володіє 3000 сажнів землі в Олександрії та є особою досить заможною і може надати своїй доньці цілковите утримання, якщо ця має намір приїхати із радянської Росії» [1, арк. 74]. Очевидно, що і з польського боку могли сприймати Бондарчук-Холод О.М. як шпигунку.

У справі також згадується про арешт подружжя органами ДПУ у 1929 р., що був пов'язаний із досить курйозним випадком. Роком раніше до них на квартиру завітав незнайомець, який повідомив, що прибув із Польщі і має доручення від її сестри Олександри. Тоді вони із чоловіком випровадили його, а про випадок повідомили до ДПУ. У 1929 р. Бондарчук-Холод О.М. нібито отримала від нього листа із в'язниці у якому він назвався Миколою Мацюком і просив принести йому передачу. Цю записку за свідченнями арештованої вона передала до київського окружного відділу ДПУ, а прохання не виконала. Того ж року у лютому 1929 р. подружжя розлучилося і Холод С. О. переїхав у Москву [1, арк. 28], однак, обое продовжували спілкуватися, що спонукає припуститися думки про фіктивність такого вчинку. Не повірили у це й чекісти і у березні 1929 р. на одній із київських вулиць Бондарчук-Холод О.М. була затримана співробітниками ДПУ і утримувалася під вартою до 24 квітня 1929 р. [1, арк. 28]. Тоді її допитували про М. Мацюка, сестру Олександру, А. Гнатова та місцезнаходження чоловіка. Останнього невдовзі було під вартою доставлено із Москви і ув'язнено до липня 1929 р. [1, арк. 29]. Їхні такі швидкі звільнення були пов'язані із зобов'язаннями стати таємними агентами ДПУ [1, арк. 28, 29].

Проте, уже з наступного допиту 21 листопада дізнаємося, що жодної співпраці у подружжя з органа-

ми ДПУ та НКВС не було. Холода С. О. зізнався, що «...для виявлення контрреволюційних елементів не зробив нічого» [1, арк. 51] і Бондарчук-Холод О.М. як агент «Ревель» ані не повідомила про свої відвідини польського консульства у Києві, ані навіть уже будучи студенткою Київського індустріального інституту не доносила на своїх однокурсників, хоча й отримувала інструктаж як виявляти контрреволюційний елемент [1, арк. 32]. Того ж дня, після перерви, Бондарчук-Холод О. М. було викликано на допит ще раз. Незважаючи нінащо вона заперечувала причетність її чоловіка до польської розвідки, а його арешти у 1920 та 1928, 1929 рр. пов'язувала лише з його халатністю і необережністю [1, арк. 34].

Гортаючи вчергове приватні листи Бондарчук-Холод О.М. уповноважений Добрик знаходить ще кілька причин аби викликати на допит лише її. 22 листопада відбувається останній допит арештованих у цій справі. Бондарчук-Холод О. М. допитують про її батька як члена УНДО, але та відповідає категоричною відмовою щодо його участі у цій політичній партії. Інше запитання спонукає її розповісти, що Ананко Марія, до якої вона їздила у Новоросійськ і передавала вирученні її батьком гроші за продаж землі, є її рідною тіткою, яка ще у 1912 р. переїхала туди із чоловіком Ананко Савою, фельдфебелем царської служби [1, арк. 35–36]. А коли й там не знайшлося суттєвої політичної крамоли, слідчий взявся за сусідів по комунальній квартирі, з якими Бондарчук-Холод О.М. проживала із 1920 р. брата та сестри Луцкевичів — Петра та Катерини. Колишні збіднілі поміщики, суддя, а тоді працівник Державного арбітражу, теж безрезультатно позивалися про виїзд до Варшави [1, арк. 37].

На цьому усі допити подружжя були припинені і слідчим опираючись на ці дані поспішали підготувати обвинувачувальний вирок, опершись лише на один допит свідка у цій справі Мучника Семена Петровича, 1906 р.н., який управдомом жилкоопа № 62/33. Допит цей датується ще 19 листопада 1937 р., тобто, коли було арештовано Холода С. О. У допиті міститься лише відповідь на питання чи знайомий із арештованим та як може його охарактеризувати? На жаль, характеристика виявилася негативною: «...У суспільній роботі жилкоопа участі не брав. Був пасивним... Грубо спілкувався із жителями» [1, арк. 53].

По суті, ось і усі слідчі документи у справі. Далі лише спільний обвинувачувальний висновок від 23 листопада 1937 р., виписка із копії протоколу № 462 народного комісара внутрішніх справ СРСР і прокурора СРСР від 2 грудня 1937 р. та виписки із актів про виконання вироків. І тільки в обвинувачувальному висновку, який був уже готовий одразу

наступного дня по завершенню усіх допитів, нарешті є вказівка на наказ НКВС СРСР за № 00485 від 11 серпня 1937 р. за підписом М. Єжова за яким так вперто звинувачували арештованих Холода С. О. та Бондарчук-Холод О.М. «у зв'язках з польськими розвідувальними органами і проведенні розвідувальної роботи на території СРСР на користь Польщі» [1, арк. 54]. «Польська операція» була однією із перших в серії національних операцій НКВС. Під її дію підпали і перебіжчики з Польщі, незалежно від часу переходу до СРСР, напевне таким і вважали подружжя Холод-Бондарчук, врешті ті ще й до всього підтримували зв'язок із своїми родичами та знайомими, що на той час були громадянами ворожої до СРСР Речі Посполитої. Згідно з документами НКВС із 140 тис. заарештованих за цим наказом 111 091 особа були розстріляні. На жаль, така доля спіткала і Холода С. О., і Бондарчук-Холод О.М.

Трішки більше як за тиждень, а саме, 2 грудня 1937 р. було підготовлено постанову НКВС СРСР про розстріл Холода С. О. та Бондарчук-Холод О.М. [1, арк. 190], а 10 грудня 1937 р. о 24.00 год. їх обох і було розстріляно [1, арк. 57 та 58]. До реабілітації дійшло лише 1989 р. Їхні т.зв. проступки підпадали під дію ст. 1 Наказу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи із встановлення справедливості щодо жертв репресій, що відбулися в період 30–40-х і початку 50-х років» і 16 травня того ж року військовою прокуратурою Київського військового округу з них помертно було знято усі попередні обвинувачення [1, арк. 191, 192].

У справі також містяться три пакети із речовими доказами, які стануть суттєвим доповненням до біографії репресованих та реабілітованих героїв цього дослідження. Це — свідоцтва про закінчення навчальних закладів, особисті листки з обліку кадрів, лікарняні листки, трудові списки, звернення та відповіді із польського консульства у Києві, фото, тимчасові посвідчення особистості виданні правлінням польської поліції в Рівному, митні декларації, різні довідки, посвідчення, профквитки, листи тощо — усього на 120 аркушах [1, арк. 60–179]. Тож оперуючи наявними слідчими матеріалами та речовими доказами спробуємо відтворити більш детальні біографії Холода С. О. та Бондарчук-Холод О.М.

Отже, **Холод Семен Овсійович**, народився 24 травня 1896 р. у с. Збуж Костопільської волості Рівненського повіту Волинської губернії у селянській родині. Закінчив двокласне Підлужанське сільське училище. У 1914–1920 р. працював телеграфістом ст. Рівне та інших станцій Південно-Західної залізниці, у 1920 із відступом Червоної Армії із Волині переїхав до Києва, де працював: квітень–грудень 1921 р. —

рахівник кошторисно-фінансового відділу Губюсту, грудень 1921 — липень 1922 рр. — агент Катеринопільського рудника Губраднаргоспу, жовтень 1922 — грудень 1926 рр. — агент та експедитор залізничних вантажів Київського відділення Гірничо-заводської артілі відповідальної праці «Гірнарартіль», серпень-жовтень 1927 р. — тимчасовий робітник Правління об'єднаних колективів Київського КОМБОРБЕЗу, листопад 1927 — січень 1929 рр. — уповноважений з розповсюдження видань філії видання КП(б)У «Комуніст», червень 1929 — квітень 1930 рр. — робітник геодезичної партії при будівництві Подільського мосту у Києві, вересень 1931 — травень 1932 р. — десятник Вокзалбуду (Н.К.Ш. Будування вокзалу Київ. І пас.), червень-вересень 1932 р. — відповідальний виконавець Київського фотоапаратного заводу, 1933 р. — десятник матеріального забезпечення Казятинської буддільнянки, серпень 1933 — серпень 1934 рр. — референт постачання Київського деревообробного комбінату, вересень-жовтень 1935 р. — агент-виконавець Київського «Верстатобуду» (НКВП СРСР Головертатоінструмент Будівництво заводу станків-автоматів), листопад 1935 — лютий 1937 рр. — референт із розподілення матеріальних фондів шкільного будівництва (сектор Нового будівництва відділу народної освіти Київської міської ради), лютий-жовтень 1937 р. — референт з матеріального забезпечення будівництва Київського термінального елеватора (Комітет заготівель с/г продукції при РНК СРСР, В/Т «Хліббуд»). Арештований 17.11.1937 р., засуджений 02.12.1937 р. за ст.ст. 54–1 «а» та 54–10 ч. 1 КК УРСР до розстрілу. Розстріляний 10.12.1937 р. у м. Києві.

Православний. Безпартійний. Одружений у 1918 р. з Бондарчук Ольгою Миколаївною (шлюб відбувся в Олександрівській церкві у м. Рівному), розлучився 06.02.1929 р. у Києві. Тричі арештовувався — 1920, 1928 та 1929 рр.

Бондарчук-Холод Ольга Миколаївна, народилася 27 липня 1899 р. у м. Рівному Волинської губернії у родині працівника ст. Рівне Південно-Західної залізниці. У 1916–1922 рр. учениця телеграфу, телеграфістка відділу зв'язку та електротехніки Південно-західної залізниці. Липень 1929 — липень 1932 рр. телефоністка-телеграфістка Київської телефонної станції та І дистанції сигналізації та зв'язку, липень-жовтень 1932 р. — секретар сектору розподілу Київської обласної організації заготзерно. Із жовтня 1932 р. студентка робфаку Київського інституту залізничного транспорту. У 1937 р. — студентка дипломантка Київського індустріального інституту. Арештована 20.11.1937 р., засуджена 02.12.1937 р. за ст.ст. 54–1 «а» та 54–10 ч. 1 КК УРСР до розстрілу. Розстріляна 10.12.1937 р. у м. Києві.

За фахом телеграфістка. Православна. Безпартійна. Одружена у 1918 р. з Холодом Семеном Овсійовичем (шлюб відбувся в Олександрівській церкві у м. Рівному), розлучилася 06.02.1929 р. у Києві. Арештовувалася — 1929 рр. Була членом профспілки робітників середнього машинобудування (1936–1937).

Інші згадування у справі особи не мають жодного документального відтворення у фондах ГДА СБУ і більш детальні біографічні відомості про них також відсутні.

Незважаючи на специфічність такого роду документів їх все таки можна використовувати у побудові

біографій досліджуваних осіб, уточненні даних тощо, також такі документи є свідченням епохи і затребуванні при дослідженні та ілюструванні тогочасних політичних, соціально-економічних та соціально-культурних явищ, якими є наявні у справі речові докази. Зокрема, виявлення та опрацювання цих особових архівно-слідчих справ сподіваємося доповнить реєстр репресованих у часи Великого терору. Також, все ще очевидним і актуальним залишається вивчення і опрацювання усього спектру документів радянських карально-репресивних органів, як і залучення раніше не опублікованих архівних документів.

Джерела та література:

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 6-фп. Спр. 59712 «Кримінальна справа за звинуваченням Холод С. О. і Бондарчук-Холод О.М.». 192 арк.
2. Юркова О. В. Архівно-слідчі справи репресованих науковців вагоме джерело для дослідження академічного життя 1920–1930х рр. *Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання*: Зб. наук. пр. / Укр. держ. НДІ арх. справи і документознавства, Держ. арх. Служби безпеки України; редкол.: Р. Я. Пиріг (голова) та ін. Київ: АЗТ — Універсалресурси, 1998. С. 90–96.
3. Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920–1950-ті рр.: Методичні рекомендації / Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України, Укр. держ. НДІ архівної справи та документознавства, ЦДАГО України. Упоряд.: О. В. Гранкіна, Д. В. Омельчук, Н. П. Московченко. Київ, 1997. 34 с.
4. Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности СССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ / НАН Украины. Институт истории Украины; Отдел по разработке архивов ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. Тернополь, 2010. 372 с.
5. Пиріг Р. Я. Архівно-слідчі справи репресованих як історичне джерело. *Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки*: матер. Міжнар. наук. конф., Київ, 15–16 верес. 1994 р. Київ, 1998. С. 38–44.
6. Гранкіна О. В. Деякі аспекти джерелознавчого аналізу архівно-слідчих справ у 1920–1950 рр. *Український історичний журнал*. 1997. № 4. С. 49–57
7. Акулов М., Гранкіна О., Омельчук Д. Архівно-слідчі справи репресованих (20-ті — 50-ті рр.) як історичне джерело: методика використання. *Студії з архівної справи та документознавства*. Київ, 1997. Т. 2. С. 33–39.
8. Калакура Я. С. Особливості джерелознавчої критики архівно-слідчих документів *Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання*: Зб. наук. пр. / Укр. держ. НДІ арх. справи і документознавства, Держ. арх. Служби безпеки України; редкол.: Р. Я. Пиріг (голова) та ін. Київ: АЗТ — Універсалресурси, 1998. С. 19–23.

Олександр ЛУКАШУК

ПОВСТАННЯ СЕЛЯН НА ШЕПЕТІВЩИНІ. ЛЮТИЙ-БЕРЕЗЕНЬ 1930 р.

Наприкінці 20-х років радянська влада проголосила курс на колективізацію сільського господарства, який супроводжувався розкуркуленням, посиленнями хлібозаготівлями та антирелігійною діяльністю. Вожді більшовизму були впевнені, що соціалізм неможливо збудувати без ліквідації приватної власності на землю і переходу до колективного господарювання на селі. Тоталітарна система залишалась незавершеною, доки зберігалася відносна економічна незалежність селянства.

Суцільна колективізація сільського господарства, яка була пов'язана із процесом ліквідації заможного селянства — «куркулів», в Україні розпочалась наприкінці 1929 року і була справжнім лихом в історії народу ХХ-го століття. Влада поставила собі за мету знищити селянина-власника і перейти до колективного ведення господарства.

В Україні, найбільше захотів відзначитися Шепетівський окружний комітет партії. На початку січня 1930 року пленум окружному без обговорення при-

йняв рішення «до 7 листопада 1930 року — чергової річниці Жовтневої революції, — колективізувати всі бідняцькі і середняцькі господарства округу». Секретар окружного комітету партії Присяжнюк, тут же відправив телеграми-блискавки ЦК КП(б)У і Наркомзему СРСР такого змісту: «Пленум ОПК 13 січня оголосив округу «округою суцільної колективізації» з тим аби до осені 1930 року мати 100% бідняцько-середняцьких дворів у колективах» [4, с. 33]. Таким чином, з жовтня 1929 р. по лютий 1930 р. у Шепетівській окрузі було колективізовано з 5,6% до 68,8% [1, с. 10]. Для створення колгоспів залучалися кошти та майно не тільки селян-бідняків і середняків, а й «розкуркулених» селян.

За створення колгоспів на Шепетівщині відповідали місцеві чиновники, а також спеціально створені бригади з міст і сільські активісти, які не дивлячись не перестороги з боку вищих ланок влади, проводили колективізацію з грубими порушеннями добровільного вступу в колгоспи, примусовим усупільненням реманенту, «розкуркуленням». Наприклад, у Шепетівському окрузі практикувалися обшуки дворів із стріляниною. Мали місце факти закриття ринків, заборони продажу селянам-одноосібникам товарів першої необхідності [2, с. 34].

Як було зазначено вище колективізація супроводжувалася «розкуркуленням» одноосібних господарств. До 10 березня 1930 року у Шепетівському окрузі було розкуркулено 932 господарства [4, с. 33].

Селяни не сприйняли ці нововведення. Вже з осені 1929 року почалися відкриті виступи селян і навіть повстання (тривали по квітень 1930 р). Доходило і до проведення селянами терористичних актів: підпали майна, побиття, поранення, вбивство представників влади, сільських активістів. Так, у доповіді про «Стан колективізації сільського господарства (Шепетівської) Округи за 4 листопада 1929 р.» зазначається, що куркуль «проявив свою впертість, в зв'язку з чим ми мали в Окрузі низку пожеж в колгоспах, мали в наявності мандруючих агітаторів проти колективізації під маскою «прошаків» та ін.» [1, с. 20]. Головну роль в антиколгоспних виступах відігравали жінки. ДПУ відзначали, що кожний третій селянський виступ був «жіночим бунтом» [4, с. 34].

Однією із форм опору політиці колективізації є так звані «волинки» — стихійні і розрізнені виступи селянства проти грубого примусу і насильницького заганняння у колгоспи. На території Шепетівського округу перші «волинки» відбуваються у с. Плужне Ізяславського району. Якщо заходи по колективізації плужнянці мовчки терпіли, то закриття церкви їх геть розлютив. Люди, окрім гасла «Не чіпайте церкви», висувають інші вимоги політичного характеру.

Серед людей час від часу навіть можна було почути гасло «Геть радянську владу» [2, с. 35, 246–247]. Саме ця подія поклала початок масовим протестам по всьому Шепетівському округу, які в той час стали одними з найбільш в Україні.

Під час масових заворушень широко використовувалися листівки та анонімки, у яких містились не тільки погрози фізичної розправи з місцевими активістами, але й були заклики до непокори та селянського повстання проти влади. За оцінками ОГПУ, біля 20% селянських листівок були антирадянськими та мали антиурядову спрямованість. У деяких листівках лунали заклики боротьби з «комуністами-жидами» (євреями), гасла «вільної України», «незалежної України» тощо [12].

Активну участь у виступах брало польське і німецьке населення округи. Зокрема, у резолюції Окружної наради партійців і комсомольців про політмасову роботу в селах Шепетівської округи зазначається що «уся біднота й середняцтво знаходиться під впливом ксьондза, релігійних громад, а в більшості сіл клер мав великий вплив звідсиля і куркуль почав більш енергійно виступати проти міроприємств Радвлади (ряд політичних вимог). У наслідок «Волинок» в нашій окрузі, політичний настрій в меншій частині серед бідноти і середняків, серед польського населення на сьогоднішній день загрозливий, біднота та середняки не приймають активної участі в щоденній роботі, не цікавляться міроприємствами радвлади, пасивність з її сторони, чого-то очікує з закордону, — серед цієї частини куркуль, антирадянський елемент стараються провести свою роботу, та відчувається ворожа робота серед польського населення з боку агентів фашистської Польщі».

Серед основних причин «волинок» Окружна нарада партійців і комсомольців вказувала на «перекручування лінії партії /адміністрування, відхід від добровільного принципу, гоніння за колективізацію, насильство над середняком, недооцінка роботи з біднотою, особливо серед жінок» [1, с. 25].

З витягу з політ листа секретаря Судилківського райпарткому про характеристику «волинок» ми дізнаємося, що було три центри з яких почалися заворушення у районі — це села Нучпали (зараз Поляна), Цмівка, Жилинці [1, с. 108]. Як наслідок вони починають переростати у масові протести і навіть повстання. Так, 1 березня 1930 р. з с. Рожичне райуповноваженні Харус і Ващук після оголошення про виселення 3 куркулів (Лисуна, його свахи та куми) повідомляють: «Жінки протестують з гаслами «нічого не хочемо, ми за Радянську владу, але не забирайте куркулів. В нас куркулів не має, ми всі рівні». В с. Устянівка розрубали голову іздовому-активісту Ко-

жуховському. З с. Судилків приїздив на коні чоловік з гаслом «розбирайте все, у нас уже все розібрали» [1, с. 47].

У зведенні про «волинки» за 3 березня 1930 р. дізнаємося, що у селі Рожичне біднота організовано розбирає зерно, у селі Білопіль розтягують зерно та плуги, у с. Онишківці люди масово подають заяви про вихід з колгоспу, у с. Марківці люди розібрали усіх коней [1, с. 48].

Станом на 5 березня 1930 р. у Грицівському районі «волинками» охоплено 18 сіл. В селах Рожичне, Білопіль, Ленківці та інших селяни приступають до розбору посів матеріалу [1, с. 73]. В селі Рожичне побито двох представників райпарткому. Також повідомлялося, що куркулі ведуть посилену агітацію за організацію повстанського загону для нападу на Грицівський район і звільнення заарештованих куркулів [1, с. 74].

У Судилківському районі селяни проводять розбір усупільненого посівматеріалу та знарядь праці. В с. Цмівка натовп жінок зачинили в сільській Раді членів партії, роззброїли їх, а потім куркулька Марія Бутовська вибрала з натовпу декілька жінок і вирушили з ними на нараду. Потім Бутовська (сімя її була намічена на вислання) звернулася до заарештованого члена партії з такими словами: «Від імені всього жіноцтва і чоловіків, а саме: Цмівської С/Ради, Судилківської, Конотіпської, Хмелівської, Михайлюцької — я вам передаю слідуючі вимоги як представнику власті — словесно, а ви запишіть їх і дайте нам розписку, що до 9.03 наші вимоги будуть виконані:

- 1) Випустити з під арешту Полонського ксьондза і не обкладати костьол податками;
- 2) Випустити з ДОПРу всіх заарештованих вищезазначених С/Рад;
- 3) Зняти з усіх експортний податок і в дальнішому зовсім відмовитись від обкладання податку;
- 4) Надати всім позбавленим виборчого права голосу;
- 5) Привозити до кооперації стільки товарів, скільки вимагає село й не поділяти пайщиків на бідняків і експортників;
- 6) Повернути до 9.03 гроші, які зібрані по мобілізації;
- 7) Дати список записавшихся до колективу й в подальшому зовсім відмовитись від колективізації;
- 8) Йти по правильному шляху, який вказав т. Ленін в 1921 р. про приватню торгівлю» [10, с. 162–163].

В селі Хролин на зборах ухвалили розігнати правління куща, звільнити куркуля Гуменюка і надати право куркулям мати своїх представників в сільській Раді для контролю роботи останнього. В цьому ж селі ухвалили рішення виселити з села двох вчителів, які проводили агітацію за проведення колективізації.

Волинками було охоплено також села Нучпали (зараз Поляна), Новичі, Жолудки, Мальованка, Велика Медведівка, Цмівка, Судимонт та Рисовата.

У селі Рисовата вночі до місцевого вчителя на квартиру прийшли декілька куркулів під керівництвом священика. Після детального обшуку вчителю наказали на протязі 24-х годин виїхати з села [1, с. 76].

В окремих селах Шепетівського округу відмічається проведення агітації куркулів з Херсонського округу, які втекли від розкуркулювання. В Судилківському районі було затримано трьох куркулів з РСФСР [2, с. 262].

З додатку зі зведення по Судилківському районі за 7 березня 1930 рік дізнаємося:

У селі Дерманка (зараз Дубіївка) натовп жінок заарештував голову і секретаря сільради. Після цього жінки провели збори, на яких було оголошено про наступні вимоги:

1. Повернути гроші, які зібрані на мобілізаційні засоби;
2. Геть колективізацію, не потрібно такої;
3. Повернути все зерно, яке зібрано і фонд СТВД;
4. Щоб вчитель в школі не говорив про колективізацію;
5. Повернути гроші з ощадкаси;
6. Звільнити заарештованих.

Після завершення зборів голову і секретаря сільради звільнили.

Також натовп жінок вимагав від місцевого учителя повернути списки заручників. А якщо списки не будуть повернуті вони усім натовпом підуть на станцію Майдан-Вила і розженуть партосередок і робітничу бригаду. При цьому зауважили, що до них приєднаються інші села і вони рушать на Заслав для звільнення заарештованих.

Село Рилівка. На станцію Майдан-Вила прибіг вчитель без пальто. Він повідомив, що уповноваженого т. Приходько намагалися вбити селяни, але Приходько в сутичці вбив одного селянина. Натовп зібрався з гаслами «Геть КСМ та КНС», а також вимагав зробити перевибори Сільради.

Цмівка. 7.03. 1930. Натовпом жінок побитий голова Сільради, внаслідок чого той втратив свідомість.

Судимонт. 7.03.1930. З села вигнали представників РВК Бартошевича, Дудникова, Латинського. Група жінок в кількості 7 чоловік провели обшук на квартирі уповноваженого Сікорського. Зброю не знайшли, після чого дружині Сікорського повідомили, що якщо вона не піде з ними, то вони її вб'ють. Дружина Сікорського пішла з села у невідомому напрямку.

Хролин. 7.03.1930. Сільрада не працювала. Куркулі продовжують збиратися, ведуть агітацію із закликом: не відступати ні на крок від своїх вимог, тобто повер-

нути гроші по мобзасобам, звільнити заарештованих, вислати вчителів за межі УСРР. Ініціаторами були декілька куркулів, дружини заарештованих куркулів і колишній урядник Біловуд.

Дружини заарештованих куркулів збирають по селі підписи за те що їх чоловіки ні в чому не винні [1, с. 81].

А ось зведення по Грицівському районі. Охоплено волинками 31 село.

Лавринівці. 9 годин ранку 7 березня. Почали розбирати зерно і інвентар.

Старі Бейзими. Розібрано більше половини усупільненого зерна і інвентарю. Проведено збори колгоспу на яких встановлено 50 чоловік, які підривають роботу. Вирішено відчислити з колгоспу.

Марківці. Розібрано усупільнених коней, залишилось тільки 43. Йде посилена молитва в церкві. Служба в церкві проходить без попа, замість нього проводить богослужіння куркуль Хацаюк Трохим, якого потрібно вислати.

В. Шкарівка. Спокійно. 6.03. — проведено збори артїлі. З колективу вийшло 74 ч. Залишилось 70.

Курганівка. Йде роздача посівматеріалу. Куркулі тішаться тим, що радянська влада не втримається.

Корпилівка. Спокійно. Роздача проходить організовано. Роздачу проводить таж комісія, що й усупільнювала.

Устанівка и Рожична. 7.03. Зранку населені пункти відвідала делегація РПК в кількості 4-х чоловік: 2 — бідняки і 2 середняки. Серед них колишній червоноармієць і колишній член артїлі, а також колишній голова сільради. Селяни вимагали повернення зерна і цільових вкладів. З ними проведена робота т. Котиком та т. Горбенком.

Рожична. Проведені загальні збори громади. З'ясувалось, що під час проведення роботи по колективізації був тиск з боку уповноваженого Харуса. На зборах наголошували на повернення цільових вкладів і страхфонду.

Чотирбоки. Спокійно. Організовано проходить роздача зерна та інвентарю.

Онишківці. Йде масова подача заяв про вихід з колгоспу.

Білопіль. Становище напружене. Побито двох членів КСМ і одного члена партії.

Хутери(зараз Вишневе). Спокійно. Подано 38 заяв про вихід з колективу, деякі забирають свої заяви назад.

Пиляї. Розбір усупільненого зерна закінчений. Ходять чутки, що радянської влади вже не має. Вимагають повернення цільових вкладів та вигнати актив з села.

Мокіївці. Натовп заспокоївся. Актив пішов у підпілля. Роботу проводити дуже складно. Вночі з 6-го на 7-е напали на призовгосп, побито голову призовгоспу. Вимагають розібрати кооперативний товар [1, с. 82–83].

8 березня 1930 р. У хуторі Домбровський Грицівського району з'явилась банда. Кількість людей у ній не відома. Для її знешкодження з Грицівського РПК і РВК вислано 30 чоловік активу [1, с. 85].

Того ж дня у селах Мальованка і Цмівка зібрався натовп жінок у кількості 65 чоловік і пішов на Дерманку [1, с. 86]. Там організували збори, на яких жіноцтво категорично виступило проти колективізації та вирішило розділити землю між усім населенням Дерманки [2, с. 35].

В с. Цмівка зібрання жінок обрала нову сільраду. В селах Мальованка, Хмельівка, Конотоп, Цмівка, Дерманка, Рилівка і Велика Медведівка сільради не працюють [1, с. 86].

9 березня 1930 р. у с. Чотирбоки місцевого попа відвідав Мокіївський піп. Вони спільно проводять агітацію серед жінок. Після цього жінки почали вимагати, щоб звільнили Білопільського та Ленковецького попів, а також знищити кооперацію. В цей день з'являються відомості, що в селі Коськові було організовано банду у кількості 70 чоловік, які мали намір наступати на с. Вербівці, але ці відомості не були перевірені.

Загалом, за підрахунками функціонерів ГПУ, за час з 20 лютого по 2 квітня 1930 р. у Шепетівському окрузі діяло 119 організованих повстанських загонів [6].

Також вночі 9 березня в с. Чотирбоки було вбито одного бідняка-активіста.

10 березня 1930 р. вже з'являється повідомлення про можливе повстання у селах Рожична і Устянівка. Там куркулями постійно ведеться агітація, ігнорується виконання директив райміліції про здачу мисливської зброї.

В с. Коськів жінки збираються біля церкви. Серед балачок було чути заклики до побиття всіх комуністів і розгін радянської влади [1, с. 90].

У Грицівському районі Шепетівського округу станом на 13.03.30 р. волинками вже охоплено 42 села. У с. Решнівка побито трьох активістів, а їх господарства спалено. Розігнано радвладу в селах Білопіль, Мокіївці, Рожичне, Устянівка, Онишківці, Коськів.

Влада була вкрай налякана. Для ліквідації селянських заворушень у Шепетівку було скеровано 20 комуністів з Харкова і 75 озброєних курсантів школи міліції [2, с. 241].

Наприкінці лютого 1930 р. сюди прибув голова ДПУ України В. Балицький. За його наказом в Шепетівку і Козятин прибули війська ДПУ, які приступили

до придушення селянських виступів [2, с. 242–243, 245]. У відповідь на це селянство, озброєне, переважно, вилами, лопатами і сокирами, відреагувало непокорю. У повідомленні за 9 березня зазначається, що до Малої Шкарівки було направлено ескадрон 8-го полку. Ними було проведено загальні збори, після яких було заарештовано 12 куркулів [1, с. 87].

Цей самий полк проводив каральні експедиції і в інших селах. Ув'язнених відправляли у Грицівське відділення міліції [1, с. 91]. Частина червоноармійців, місцевих партійців і колишніх партизан у кількості близько 60 чоловік залишились в Грицеві, для охорони містечка. Скрізь було виставлено караул [1 с. 87].

13 березня 1930 року в Судилківському районі проводилася операція по втихомирненню селян 2 загонами. Один загін в лісовій частині, інший в польовій. В селах Красносілка, Білокриниччя, Хролин, Велика Медведівка операція успішно проведена і загін польової частини направляється для операції в села Новичі і Мальованка. Загін лісової частини відпочиває на станції Майдан-Вила. Начальник загону т. Ніколаєв повідомив, що діючі загони в Полонському і Грицівському районі направляються: перший з містечка Лабуня, через село Коханівка, Великі Каленичі, Велика Медведівка, містечко Судилків, інший з Грицева через села Пашуки, Городище. Місцем зустрічі загонів призначено містечко Судилків [1, с. 97]. До середини березня владі численними арештами вдалося придушити виступи на Шепетівщині. Станом на 13 березня в окрузі було заарештовано понад 2000 осіб [5].

Перебуваючи у цей час в республіці, голова ЦК ВКП(б) — нарком РСІ СРСР Г. Орджонікідзе у нотатках виклав враження від побаченого: «Україна поставила за мету досягти стовідсоткової колективізації. Там, де не вистачало розуму, в хід пускалося голе адміністрування. Внаслідок чого село дуже стривожене, жіночі бунти не рідкість, а в трьох округах — Тульчинському, Шепетівському і Могилівському — справжні повстання селян. Повстання придушено зброєю, застосовано кулемети, а в окремих місцях — і гармати. Убитих і розстріляних 100, поранили декілька сотень... Причини: скороспішна колективізація, погоня за процентами, усупільнення корів, звирячі утиски при вилученні насіння, глумлення над релігією і церквою, обшуки, знімання дахів, підлоги, печей та інше...» [2, с. 265].

Масовий опір колективізації змусив владу трохи «пригальмувати» і навіть вжити заходів. Ще 2 березня 1930 р. у газеті «Правда» вийшла стаття Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів», де він звинуватив місцевих керівників у «перегинах» під час створення колгоспів та розкуркулення. Після її публікації було покарано на місцях багатьох активістів та голів сіль-

ських Рад. Зокрема, у с. Лозично Судилківського району, 11 березня було заарештовано та передано суду голову сільради Камарика, за те що він, не дивлячись на попередження райцентру, відібрав у попа будинок з метою розміщення у ньому сельбуду. Своїми діями він підбурив селян до масових протестів [1, с. 99].

Пізніше з'явилася й відповідна постанова ЦК ВКП(б), що орієнтувала партійних керівників на боротьбу «з викривленнями політики партії у колгоспному русі». На початку квітня політбюро ЦК КП(б) у своїм рішенні замінило керівництво парткомів Шепетівської і Тульчинської округ — через надмірну активність у здійсненні колективізації [11].

Події на Шепетівщині у лютому — березні 1930 р. спричинили масовий вихід селян з колгоспів, розбір усупільненого майна, худоби, реманенту. Так, з 1 березня по 1 травня 1930 р. у Шепетівському окрузі відсоток колективізованих господарств зменшився з 86,4 до 24,6 [3, с. 250].

Пізніше, для залучення селян до колгоспів, влада переходить до інших форм тиску — загроза «розкуркулення», підвищення податку на одноосібників і т.п. Внаслідок цих заходів темпи колективізації знову почали зростати.

У лютому-березні 1930 року під час зіткнень, а в окремих випадках — справжніх боїв, на території Судилківського та Грицівського району Шепетівського округу, з боку представників влади було вбито — 1, поранено — 1, побито — 56 осіб [1, с. 105–106]. Втрати серед селян вказаних вище районів: вбито — 3, поранено — 11, побито — 1, багато людей було заарештовано [1, с. 107]. За цей період на Шепетівщині серед шепетівських селян було вбито і поранено 49 осіб, 104 — побито, більше 2-х тис. заарештовано [9, с. 267]. Серед представників влади було вбито — 15, поранено — 32, побито 280 осіб. Всього ж за 1930 р. (за матеріалами ДПУ) під час волинок вбито — 46, поранено — 84, побито — 763 представників влади [8, с. 89]. Влада не змогла приборкати селян і в подальші роки. Так, 13 жовтня 1930 року, під час спільного засідання виконкому сільради і бюро партійного осередку, селянами було вбито голову сільської Ради с. Городище Д. Котика. Через рік, 20 вересня 1931 року, така ж доля спіткала сільського голову с. Михайлючка Г. Шварца [7, с. 42]. У травні 1931 р. у с. Хролин під час арешту куркулів, зібрався натовп людей, який вимагав від представників влади звільнити заарештованих [1, с. 229]. Через рік, із відповідної записки начальника Вінницького облвідділу ДПУ В. Лєвоцького секретарю Вінницького обкому КП(б)У М. Алексєєву за 7 березня 1932 р. дізнаємося, що «Ряд повстанческих группировок и организаций имеет или же имели детализированные планы под-

няття восстания, приурочивая его к наступающей весне — предстоящему севу.

В селе Коскив имеется бандитско-повстанческая группировка из 5 человек кулаков и уголовников. Группа совершила теракт над членом партии и к весне намерена организовать банду для производства налетов на сельсоветы, кооперативы.

Установлено, что в Шепетовском лесу скрывается компактная масса кулаков и твердоздатчиков, бежавших из ряда сел Грицевского района. Эти кулаки и твердоздатчики готовятся к весне выступить с активными действиями против Соввласти. В этом же районе в селе Драчи единоличники, главным образом, бывшие политрабтники и петлюровцы, в связи с нажимом по хлебозаготовке и другим кампаниям,

начали входить на территорию Славутского погранотряда, откуда приезжают два кулака и вербуют этих лиц. Вербовка проводится в целях создания бандитско-повстанческой группировки. В этом же районе в селе Ланковец (можливо Ленківці) незначительная группа кулаков и твердоздатчиков вербуют отдельных надежных людей в существующую в селе повстанческую организацию. Уже выявлено, что в ее составе имеется твердоздатчики, церковники и один жандарм» [2, с. 271–272].

Без сумніву, колгоспні страйки, повстання селян у випадку широкого поширення, могли завдати смертельного удару колективізації. Для того, щоб зламати опір селян колгоспно-радгоспній системі влада вирішила використати найгірнішу зброю — голодомор.

Джерела і література:

1. Розп'яте Голодомором Поділля: Збірник документів і матеріалів про Голодомор 1932–1933 років на Хмельниччині. Хмельницький, 2008.
2. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область. Кн. 1. Хмельницький, 2008.
3. Нариси історії Поділля. Хмельницький, 1990.
4. Рибак І. В. Новітня історія рідного краю (Хмельниччина на початку XX–XXI століть). Кам'янець-Подільський, 2002.
5. Патриляк Б. Сталін як Путін. Голодомор — реакція на мільйонний селянський «Майдан» початку 1930-х років. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/11/19/145925/>
6. Зінченко А. Народні повстання проти більшовицького режиму 1930 р. URL: <http://uaznavstvo.univ.kiev.ua/ua/Calendar/Calendar-2005/zinchenko2.html>
7. Гула А. Шепетівка. Львів, 1973.
8. Матвеев А. Ю. Опір селян Поділля і Південно-Східної Волині колективізації: документи свідчать. *Вісник Національного Університету «Львівська Політехніка»*. Львів, 2003.
9. Хоптяр Ю. А. Селянський опір на Поділлі у 1929–1930 рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського Державного Університету*. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2006. Т. 16.
10. Назаренко Є. Д. «Волинка» 1930 року. *Велика Волинь: минуле й сучасне*. Хмельницький-Ізяслав-Шепетівка, 1994.
11. Клочко Р. Україна у вогні. Селянські протести проти колективізації URL: <http://gazeta.dt.ua/history/ukrayina-u-vogni-selyanski-protesti-proti-kolektivizaciyi-.html>
12. Васильєв В., Віола Л. Селянський опір колективізації та розкуркулюванню в Україні (1930). *Матеріали X-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 55-й річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні, грудень 2000 р.* Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 2000. С. 430–435.

Петро МАЗУР

БЕРЕЗА КАРТУЗЬКИЙ КОНЦТАБІР У ДОЛІ УРОДЖЕНЦІВ ТА ЖИТЕЛІВ РІВНЕНЩИНИ

Сьогодні Береза Картузька забута майже усіма, крім академічних фахівців, які вивчають той бурхливий період польської, української та білоруської історії. Пам'ять про концтабір вибіркова, вона живе перш за все серед високоосвіченої інтелігенції, яка емігрувала на Захід.

Концентраційний табір в місті Береза Картузька, це на Берестейщині (тепер територія Брестської області Республіки Білорусь), яка тоді входила в Польське воєводство, був створений у червні 1934 року спеціальним розпорядженням президента Польської республіки. Табір створений, як місце ізоляції певної категорії людей в дослівному перекладі з польської називалось — місцевідособлення (MejsceOdosobnienia). Табір став трагічною сторінкою в історії українського, білоруського, єврейського, німецького та інших народів, а в історії польського — ще й ганебною. Через нього за п'ять років існування пройшло близько десяти тисяч ув'язнених, 200–400 з яких померли там від хвороб, голоду і знущань.

На той час у Польській республіці, не дивлячись на правлячий авторитарний режим прибічників Юзефа Пілсудського, що проводився під гаслом «Са-нація (оздоровлення) громадського життя країни», де почали утискатись демократичні інститути, все таки польські суди ще в основному дотримувались демократичних цінностей у судочинстві і в переважній більшості виносили не упереджені вироки, що базувались на основі доказів, які обов'язково мали підтвердитись у судовому засіданні. А тому, людей, яких підозрювали в скоєнні злочину, не завжди можна було утримувати під вартою до суду. Крім того польські суди часто приймали виправ дальні вироки через відсутність доказової бази. Тому, щоб боротися із політичною опозицією, а також виконувати заходи передбачені політикою «культурного придушення» національних меншостей, вирішили частково обійти діючу пенітарну систему. Тоді президент Польщі Ігнацій Мосціцький 17 червня 1934 року підписав декрет про створення спеціального ізоляційного табору в місті Береза Картузька [рис. 1].

Згідно президентського розпорядження, у табір дозволялось поміщати та утримувати людей терміном до трьох місяців без суду, лише за адміністративним рішенням поліції або керівника воєводства. Після відбування трьохмісячного терміну адміністрація

Рис. 1. Збірка в'язнів перед арештантським блоком.
(Рис. Б. Стибальський)

табору пропонувала ув'язненим підписати документ, в якому вони мали задекларувати наміри лояльності до польської влади та скріпити це своїм особистим підписом. Якщо утримуваний не підписував документу, то термін утримання йому продовжували ще на три місяці. Для особливо непоступливих таборян, термін міг тривати два — три роки.

Основною метою діяльності табору було не знищення людей, а за допомогою вчинення фізичного тиску здійснювати їх моральний злам, психологічне знищення особистості та схилення їх до цілковитої лояльності владі і діючому політичному режиму.

Режим утримання включав у себе обмежене харчування, обмежене вживання води і, що особливо нікчемно і жорстоко, це обмеження можливості людей справляти свої фізіологічні потреби. Арештанти також залучались до важкої фізичної роботи, аж до виснаження організму.

Першими арештантами табору були переважно українська інтелігенція та члени українських громадських організацій, здебільшого люди з активною проукраїнською позицією. Потрапляла сюди еліта, інтелектуальний цвіт суспільства. Режисери, видавці, поети, письменники, художники, інженери, музиканти, філософи, богослови, вчені, лікарі, учителі, фотографи чистили меліоративні канали та туалети, змішували бетон, вимощували бруківкою піщані дороги. З липня 1934 по березень 1936 року в таборі перебувало 227 українських патріотів (троє за цей час покарання відбували двічі). Особові справи в'язнів зберігаються в Державному архіві Брестської області (ДАБО).

Найбільша кількість в'язнів була зі Львова і сучасної Львівської області, Тернопільської та Рівненської

областей. Переважну кількість ув'язнених складали молоді чоловіки у віці 20–30 років.

З Рівненської області в 1934 році в таборі перебувало 10 осіб (Костопіль — 4, Клевань — 3, Дубно, Рівне, Здолбунів — по одному).

Зупинимось на короткому описі громадської діяльності уродженців та жителів Рівненщини, в біографії яких було перебування в концентраційному таборі в Березі Картузькій.

Бас Гордій Григорович, 4.01.1896 року народження, колонія Олександрівка Костопільського повіту, одружений, батько трьох дітей, випускник сільсько-господарської школи, перебував у концтаборі 2 місяці 6 днів з 13 липня по 19 вересня 1934 року. За час ув'язнення мав три покарання [1].

В особовій справі в'язня зазначається, що він в 1932 році стає активним членом ОУН, який проявляє свої бойові і непримиримі настрої проти польської держави, проводить терористичні акції проти тих, які підтримують навчання на польській мові. Має великий вплив на молодь, проводить антишкільні акції у вигляді саботажних виступів [15, арк. 165].

Боровець Тарас Дмитрович (псевдоніми: Тарас Бульба, Чуб, Гонта) — засновник УПА «Поліська Січ», генерал хорунжий УВК.

В концентраційному таборі перебував 7,5 місяців з 12 липня 1934 р. по 1 березня 1935 р. В особовій справі вказується, що народився він 9.07.1908 року в с. Бистричі Людвипільської гміни Костопільського повіту, селянин, одружений, має хатню освіту. На час арешту проживав у м. Рівне. За час ув'язнення мав чотири покарання: позбавлення права одержання харчових посилок на 4 тижні за шумні розмови під час шиккування, два дні ув'язнення з твердим ліжком і постом на другий день за те, що йшов вільно після команди «Бігом», зменшення на половину щоденної харчової порції на 5 днів, 7 днів карцеру з позбавленням права листування з родичами на весь час ув'язнення за невиконання наказів ескорту [2, рис. 2]

У поданні на його арешт вказується, що він з подачі Крайового проводу ОУН в 1933 році створив в Рівному націоналістичне українське видавництво. На території Рівненського повіту проводить організаційну роботу по створенню осередків ОУН. Має вироблені політичні переконання, є здібним інтелегентним організатором і користується авторитетом серед молоді [15, арк. 191].

Данилюк Павло Іванович, народився в 1910р. в смт Клевань, де і проживав, селянин, неодружений, закінчив гімназію, перебував у концтаборі майже 12 місяців з 12 липня 1934 р. по 3 липня 1935 р. За час ув'язнення мав три покарання. Табірним начальством характеризувався, як слухняний та працьовитий [3].

Рис. 2. Боровець Тарас

В поданні на відправлення вказується, що народився він і проживає в Бегені Рівненського повіту. Характеризується, як найбільш жвавий терорист ОУН, який проводив розслідування з ціллю виявлення і ліквідації агента органів безпеки, законспірованого в організації. З 1933 р. займається доставкою літератури до ряду осередків ОУН, а також створює нові. Завдяки рішучим і бойовим якостям завоював довіру і авторитет членів ОУН і став особливо небезпечним [15, арк. 107].

Епик Микола Герасимович (псевдо «Скоп»), 1910 року народження з Олександрівки Костопільського повіту, селянин, неодружений, освіта три класи початкової школи, перебував у концтаборі 7,5 місяців з 13 липня 1934 р. по 1 березня 1935 р. Мав два покарання [4].

Організував цілий ряд осередків ОУН. Займається поширенням нелегальної літератури, організовує антишкільні акції, проявляє значну активність. Свою діяльність поширює на інші регіони. Одержимий ідеєю боротьби з польською державою. Має вплив і велику популярність серед української молоді [15, арк. 157].

Кисіль Андрій Архипович («Немо», «Голубенко»). Народився 27.08.1912 у с. Дермань-1 Здолбунівського повіту. Закінчив вищу торгівельну школу.

У таборі перебував майже 12 місяців з 12 червня 1934 р. по 3 червня 1935 р. Мав 8 покарань. В особовій справі зазначається дата народження 28.07(08).1911 року [5].

При арешті польською владою характеризувався як видатний діяч ОУН, який вказівки окружного проводу ОУН втілює в життя. Має дуже потужний вплив на українську молодь в повіті, що при його

Рис. 3. Бусел Олександр

націоналізмі і організаційних здібностях значно сприяє утворенню і підтриманню в бойовій готовності осередків ОУН та українського населення поза організацією [15, арк. 179].

З смт Степань Костопільського повіту в концтаборі перебувало двоє ув'язнених.

Кудра Олександр Миколайович (псевдо «Гайдук»), 12.05.1901 року народження, селянин, батько двох дітей, перебував у концтаборі майже 5 місяців з 13 липня по 7 грудня 1934 р., мав одне покарання [6].

Характеризується як один із найпотужніших організаторів ОУН. В 1927 р. на території Костопільського повіту створює організацію «Пласт», в 1930 р. — кілька осередків ОУН, членів яких активно навчає та інструктує. Є надзвичайно спритним і енергійним і є пропагандистом безоглядної боротьби проти Польської держави [15, арк. 171].

Кудра Никифор Кирилович, 22.02.1911 року народження, селянин, випускник фельдшерської школи, перебував у концтаборі більше 14 місяців з 13.07.1934 р. по 20.09.1935 р., мав 3 покарання [7].

З 1926 року приймав дуже активну участь в організуванні «Пласта». При організації новостворених осередків ОУН дуже активно їх обслуговує, привозячи літературу і посилено пропагуючи бойовий настрій серед членів. Представляє собою тип прихильника боротьби з Польською державою в найгострішій формі [15, арк. 161]. В інших джерелах знаходимо, що Кудра О. та Кудра Н. були студентами Остриської вчительської семінарії.

Понад 14 місяців провів у концтаборі **Серветник Євгеній Романович** (12.07.1934 р. — 20.09.1935 р.). Народився в 1910р. в Бегені, гміна Клевани, Рівненсько-

го повіту, закінчив гімназію, селянин, неодружений. Мав 10 покарань [8].

Характеризується як видатний і дуже дієвий діяч ОУН, член повітового проводу ОУН в Рівному. За його ініціативи створюються нові осередки ОУН, для яких він постачає нелегальну літературу, одночасно виховуючи їх членів в дусі ворожого ставлення до Польської держави. Налаштований дуже бойово і є одним із найповажніших діячів ОУН на території Рівненського повіту [15, арк. 175].

Слід відмітити, що 6 листопада 1940 року Є. Серветник був заарештований і особливою нарадою при НКВС СРСР 25.04.1942 р. за участь в контрреволюційній націоналістичній організації був відправлений в виправно-трудовий табір на 10 років. Термін рахували, правда, з дня арешту. Прокуратурою Рівненської області від 27.12.1989 р. був реабілітований [18].

Близько року з 14.07.1934 р. по 3.07.1935 р. перебував у таборі **Тучак Василь Васильович**, який народився 15.04.1909 р. в с. Лешки (Зенки) Ярославського повіту, а проживав у с. Великі Дорогостай, Млинівської волості, Дубенського повіту. Греко-католик, неодружений, магістр права. В таборі отримав вісім покарань [9].

Відомий діяч ОУН, який прибув на Волинь осінню 1933 р. з Малопольщі з метою організації на цій території осередків ОУН. Відомий, як підришний, досвідчений діяч ОУН, діяльність якого спрямована винятково в бойовому і саботажному напрямку [15, арк. 177].

Більше 14 місяців з 12.07.1934 р. по 20.09.1935 р. перебував у концтаборі **Янкевич Геннадій Іванович**, який народився 22 вересня 1912 р. в Клевани, де і проживав. Неодружений, випускник гімназії. Мав чотири покарання [10].

Був кур'єром між Крайовим і окружним проводом ОУН в Рівному, виконував також різні особливі доручення Крайового Проводу. Підтримував зв'язки з найвидатнішими діячами ОУН на території Волині. Особа дуже енергійна і ділова. Має вороже, непримириме ставлення до Польської держави, в організації вважається однією з найбільш довірених осіб [15, арк. 169].

У 1935 році в Березакартузький концентраційний табір з території нинішньої Рівненської області було відправлено чотири патріоти (Здолбунів — 2, Рівне і Клевани — по одному).

Бусел Олександр Григорович (псевдо «Ванька»), який народився 10 серпня 1910 р. в Кальварія (біля Вільнюса), проживав у Клевани. В таборі перебував більше пів року з 10.08.1935 р. по 17.01.1936 р. [11, рис. 3].

Причиною арешту було те, що він є одним з найвидатніших діячів ОУН на території Клеванської гміни, виконуючи функції зв'язківця Крайового Про-

воду ОУН. Студент Львівської політехніки, проводить конспіративну про роботу довіреними особами, даючи їм вказівки та інструкції. Працює з місцевим «Союзом Українок» [17, арк. 144].

Майже шість місяців з 28.06 по 21.12.1935 р. перебував у концтаборі **Скоропад Олексій Андрійович** з с. Дермань, гміни Мізоч, Здолбунівського повіту. Народився 17 березня 1910 року. У концтаборі отримав одне покарання [12].

Навчаючись в Рівненській гімназії, О. Скоропад в 1932 р. поширював на території Здолбунівського повіту листівки ОУН. Після закінчення гімназії в другій половині того ж року розпочав організаційну діяльність серед української молоді. Проводить посилену агітацію в читальнях «Просвіти». Сіє ненависть серед місцевого населення до всього польського. На території повіту, завдяки йому, з'явився цілий ряд осередків ОУН. Має великий авторитет серед місцевого українського населення [16, арк. 107].

Трохи більше місяця, з 10 серпня по 20 вересня 1935 р. в концтаборі перебував **Новак Семен Іванович** (псевдонім «Петлюра»), який народився 2 лютого 1899 р. в с. Залізниця, Межиріцької гміни, Рівненського повіту, а проживав в с. Даничів [13].

Ув'язнення було обґрунтоване тим, що Новак С. керує акціями ОУН, підтримує контакти з націоналістичними діячами, створив нелегальну бібліотеку з книжок антидержавного змісту. Відноситься до провідних діячів ОУН [17, арк. 146].

Бенюк Іван Семенович, народився 1 березня 1911 р. у с. Остобуж, гміни Брюкенталь, Рава-Руського повіту (нині територія республіки Польща), затриманий в м. Рівне, де проживав. Перебував в концтаборі майже шість місяців з 28.06.1935 р. по 9.12.1935 р., отримав три покарання [14].

Причиною затримання вказується те, що Бенюк І., будучи випускником греко-католицької семінарії в Перемишлі, проводив свою діяльність в ОУН в Острозі. З цією ж метою відвідував Берестечко, Гумницю, Теслув, Забірки, Козин, Вербу, Турковичі, Дубно, Липу, Мирогощу, Тростянець Дубенського повіту, а також Мізоч, Юзефівку, Гулівці, Грем'яче Здолбунівського повіту. Налагодив контакти з «Просвітою», «Українською культурою» і редакцією «Батьківщини», поширюючи націоналістичну нелегальну літературу. Проводив пропаганду ідей ОУН та зав'язав контакти з видатними націоналістичними діячами ОУН на Волині [16, арк. 73].

В 1935 році в концтабір було ув'язнено чотирьох уродженців нинішньої Рівненської області, які на час арешту проживали в інших місцевостях.

Рис. 4. Волошин-Березюк Ростислав

Вишневський Сергій Аполлінарійович, народився в 1898 р. році в селі Варковичі Дубенського повіту, проживав у м. Луцьк. Приватний службовець.

З 1927 р. — активний член УНДО, з 1933 р. — довірена особа Фронту Національної Єдності в Луцькому повіті. Був редактором журналу «Українська громада», кореспондентом журналів «Народна справа», «Волинський тиждень», «Новий час», членом правління «Сільського господаря». Був звинувачений в тому, що під керівництвом митрополита Шептицького керував уніатськими акціями на територіях Луцького, Дубенського і Кременецького повітів та симпатизує ОУН. У таборі перебував з 12.05 по 29.09.1935 р. [19, с. 61].

Волошин-Березюк Ростислав Романович народився 3.11.1911 р. в Озерянах, гміна Варковичі, повіт Дубно. На час арешту проживав у Львові, де був студентом права в університеті Яна Казимира. В таборі перебував з 21.02. по 29.05.1935 р., звільнений у зв'язку з хворобою.

Звинувачувався в тому, що був членом «Пласту», комендантом ОУН в Рівному та членом окружної ексекутиви ОУН на Волині [19, с. 67–70, рис. 4].

Канада або Канадюк Іван Терентійович, народився в с. Стара Рафалівка Сарненського повіту, вчитель, проживав в с. Садовська Долина, гміна Торчин. У таборі перебував з 8.08 по 9.11.1935 р. за звинуваченням в приналежності до ОУН. Був один раз покараний [19, с. 147–148].

Церкевич-Яковлев Костянтин Тарасович народився 25.05.1911 р. в Острозі, повіт Здолбунів. В іншому документі вказується, що народився в с. Лідово, Здолбунівського повіту. На час арешту проживав

у Варшаві, де був студентом механічного факультету Варшавської політехніки.

Був звинувачений у приналежності до ОУН, організації таємних зборів членів і симпатизуючих ОУН в Острозі, виконанні обов'язків повітового керівника ОУН, організації кількох осередків ОУН, зокрема серед учнів державної вчительської семінарії в Острозі. За час перебування в таборі з 12.02 по 20.09.1935 р. отримав сім покарань [19, с. 373–375].

В останні дні існування табору, коли 1 вересня 1939 року розпочалася військова агресія гітлерівської

Німеччини на Польщу, влада почала безпідставно і масово затримувати звичайних свідомих українців, у тому числі священиків різних конфесій, стариків, жінок, дітей і запроторювати в Березу Картузьку, бо активні молоді патріоти пішли в ліс боротись з режимом. Кількість в'язнів концтабору зростає з декількох сотень до декількох тисяч. Серед них, очевидно, було багато жителів Рівненщини, але особові справи того періоду не збереглися.

Джерела і література:

1. Державний архів Брестської області (далі — ДАБО). Ф. 98. Оп. 1. Спр. 82. Арк. 1.
2. ДАБО Ф. 98. Оп. 1. Спр. 214. Арк. 1.
3. ДАБО. Ф. 98. Оп. 1. Спр. 699. Арк. 1.
4. ДАБО. Ф. 98. Оп. 1. Спр. 1331. Арк. 1.
5. ДАБО. Ф. 98. Оп. 1. Спр. 1038. Арк. 1.
6. ДАБО. Ф. 98. Оп. 1. Спр. 1235. Арк. 1.
7. ДАБО. Ф. 98. Оп. 1. Спр. 1236. Арк. 1.
8. ДАБО. Ф. 98. Оп. 1. Спр. 2115. Арк. 2.
9. ДАБО. Ф. 98. Оп. 1. Спр. 2338. Арк. 1.
10. ДАБО. Ф. 98. Оп. 1. Спр. 2751. Арк. 1.
11. ДАБО. Ф. 98. Оп. 1. Спр. 267. Арк. 1.
12. ДАБО. Ф. 98. Оп. 2. Спр. 91. Арк. 1.
13. ДАБО. Ф. 98. Оп. 1. Спр. 1633. -Арк 1.
14. ДАБО. Ф. 98. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 1.
15. ДАБО. Ф. 393. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 165.
16. ДАБО. Ф. 393. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 107.
17. ДАБО. Ф. 393. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 144.
18. Державна архівна служба України. URL: <https://archives.gov.ua/um.php?p=37&a=41&id=11780>.
19. За тебе, Україно... Українські патріоти в Березі-Картузькому концтаборі (1934–1936) в документах Державного архіву Брестської області / [Олександр Ільїн, Петро Мазур, Арсен Гудима, Сергій Шандрук], вид. 2-е, доповнене і перероблене. Тернопіль: ТЗОВ «Терно-граф», 2014. 536 с.

Валентина ДОБРОЧИНСЬКА

РАДЯНІЗАЦІЯ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ У РІВНОМУ (1939–1941 рр.)

Перший етап радянської у Західній Україні, розпочатий восени 1939 року, мав швидкими темпами залучити місцеве населення до марксистсько-ленінського курсу соціалістичних перетворень і виробити в нього відчуття єдиного радянського народу. Компарти́йне радянське керівництво покладало на освітню галузь низку першочергових завдань, серед яких: уніфікація освітньої системи з діючою в УРСР; українізація освіти; створення розгалуженої шкільної мережі; подолання неписьменності та виховання радянського громадянина, позбавленого національної самосвідомості.

Зміна політичного режиму в переважній більшості мешканців Рівного не викликала особливого ентузіазму та великих сподівань. Прихід нової влади відтворила в спогадах Наталя Іщук (Пазуняк):

«Пам'ятаю день у вересні 1939 року в Рівному на Волині. Тоді ми побачили через вікно, як проходить якесь військо у зношених шинелях, понуре і мовчазне... Впродовж неповних трьох тижнів вивезено з Рівного усе з склепів на схід у тягарових автах. Пригадую розбиті великі вітрини, де був склеп з чеським взуттям, а також розбиту елегантну цукерню з різнобарвною халвою, у приміщенні із дзеркалами і круглими столиками для гостей. ... Життя було сірим і мовчазним. У місті відбувалися мітинги партійців, на які мусили йти всі. Коли згадувалося ім'я Сталіна, всі мусили плескати в долоні» [12].

У Рівному (нова назва міста — Ровно), як і всюди на західноукраїнських територіях, радянська влада запускала потужну пропагандистську кампанію, спрямовану на утвердження більшовицької полі-

тичної свідомості, водночас намагаючись прибрати все, що візуально нагадувало попередню державу. Приміром, органи влади через міський освітній відділ зобов'язали директорів усіх шкіл зняти польські вивіски та державну символіку в навчальних закладах. Що ж стосується шкільного учнівського одягу, то його дозволили носити, але без знаків розрізнення номера навчального закладу на рукавах, а гудзики з польським гербом мали замінити на інші. Першим радянським святкуванням стало відзначення 7 листопада — 22-ї річниці «Великої жовтневої соціалістичної революції», звичний сценарій якого щороку реалізували в УРСР, а тепер почали втілювати й у західному регіоні. З нагоди радянських урочистостей у місті провели демонстрацію, у якій брали участь учні 6–7 класів усіх рівненських шкіл [1, арк. 8, 2].

Ідеологічному вишколу в системі освіти підлягали всі, починаючи з адміністрації навчальних закладів і завершуючи батьками учнів. У жовтні 1939 року директори шкіл переглянули радянську кінострічку «Молоді капітани», а 5 грудня, в день ухвалення сталінської конституції, вчителі провели тематичні виховні бесіди з учнями та їхніми батьками. У навчальному процесі також відбулися зміни, з'явилася нова термінологія, зокрема урок замість лекція, завпед, змінилася й система оцінювання. Наприкінці листопада припинили вивчення історії Польщі, географії Польщі, філософії, логіки, психології, польської мови як іноземної та латинської мови [1, арк. 17].

Ще одним нововведенням стало запровадження атеїстичного виховання, що не просто давалося як місцевим учителям, так і учням, котрі виховувалися в сім'ях, де панували глибокі релігійні традиції, незалежно від віросповідання. Процес атеїзації доволі промовисто відтворила вчителька Надія Ішук (Шульгина), описуючи ті трагічні роки так: «Політичний нагляд над учнями мала так звана “комсорг”, яка підслухувала розмови та доносила. Коли учні перед Різдом заспівали колядку, то вона кинулась до них і почала допитуватись, хто почав та хто співав. До одного учня причепились, що він обвів олівцем дні Великодня у своєму кишеньковому календарі. На перший день Великодня всіх учнів і вчителів відправили на “суботник” чистити якісь брудні вулиці. До кожного з нас, старих вчителів, були приставлені приїжджі учні (діти присланих партійних), які мали за нами слідити і на нас доносити» [11].

Крім того, на уроках української мови, природознавства та географії вчителі шукали слушні моменти для проведення антирелігійного виховання, а задля отримання належного результату атеїзації вчителі на батьківських зборах одночасно мали проводити відповідні бесіди з батьками учнів [2, арк. 10].

Зазначимо, що впродовж першого навчального року в умовах радянської влади в Рівному працювало 17 реорганізованих навчальних закладів, інформацію про які подано в таблиці 1.

Таблиця 1

Рівненські школи станом на 1 січня 1940 р.

№ школи	Назва вулиці, будинок	Мова навчання	Кількість учнів	Кількість учителів	Прізвище директора (ініціали не вказані)
СШ 1	Свердлова, 7	українська	1100	33	Бібко
2	Дубецького, 4	російська	679	28	Гориславець
3	Сенкевича, 13	російська	251	17	Попов
4	Сталіна, 30	російська	902	35	Безпалько
5	Червоної армії, 30	єврейська	668	30	Бритва
6	Східна, 21	польська	780	39	Євдокименко
НСШ 7	Соборна, 5	польська	462	21	Саутер
8	Золота, 11	єврейська	462	15	Спектор
9	Домбровського, 34	єврейська	934	31	Фенстер
10	Ожешкової	українська	326	9	Москалець
11	Леніна, 77	(нерозбірливо)	377	15	Денисюк
12	Крива, 20 а	польська	431	16	Гоффман
13	Підгорна, 3	єврейська	535	15	Камерман
15	Легіонів, 3	єврейська	332	14	Меламед
16	Скорупки, 11	польська	723	25	Пехович
17	(адреса не вказана)	чеська	52	4	Лешнер
початкова 14	(адреса не вказана)	польська	166	10	Домбровський
Всього:			9180	357	

Додаток укладений на основі: Держархів Рівненської області. Ф. Р-2, оп. 2, спр. 62, арк. 23.

У 1940/41 р. в Рівному працювало вже 15 шкіл (6 середніх, решта неповні середні), серед них дві українські, три російські (усі середні), чотири єврейські, п'ять польських і одна чеська. Звітна документація за третю четверть навчального року вміщує статистичні дані щодо кількісного складу педагогів і учнів. Рівень професійної освіти вчителів був невисокий. Так, у початковій школі (1–4 класи) педагогічну освіту мали 87 осіб, 10 — середню; 10 — незакінчену середню; 6 — вищу; 3 — неповну вищу. У вчителів 5–7 класів вища освіта була в 49 осіб, у 34-х — незакінчена вища, у 2-х — середня педагогічна; 9-ти — середня. У 8–10 класах працювало 48 осіб з вищою освітою та 6 осіб із н/в освітою. У школах навчався 7371 учень, однак через хвороби і відсутність взуття відвідуваність навчальних закладів складала 89%. Що стосується матеріально-технічного забезпечення, то зошитами школи були забезпечені в повному обсязі, проте підручників не вистачало. Для російських і єврейських шкіл надходили підручники рідною мовою, хоча єврейські школи отримали лише 9 букварів, тоді як історії народів СРСР — 335 одиниць [5, арк. 1, 6, 15, 19, 24].

Спогадами про трансформацію навчання в єврейській гімназії «Тарбут» поділилася її колишня учениця Хая Мусман: «Наша гімназія була перейменована в «єврейську школу № 5». Питання про те, якою мовою будуть вестися заняття, вирішувалося на загальних зборах батьків. Враховуючи, що учні не знали російської мови і навіть російського алфавіту, батьки вирішили, що навчання мало відбуватись мовою ідиш. За винятком викладачів російської та української мов, решта вчителів залишилися ті самі. Рівень викладання був дуже високий, і вимогливість з боку педагогів не знизилась. Новий директор Бритва, що змінив Райза, і вчителька російської мови, а також піонервожата, які усі приїхали з СРСР, різко відрізнялись від наших викладачів за рівнем культури і знань. Одного разу мені довелося спостерігати, як піонервожата прочитала ніс без допомоги носовичка, притуляючи палець до кожної ніздрі по черзі. Такого дикунства я ніколи раніше не зустрічала» [10, с. 86–87].

Наприкінці 1940/41 року перед школами ставились три ключові завдання: боротьба за загальнообов'язкове навчання (у першому півріччі 1083 учні не відвідували школу, загальна відвідуваність становила 93%); боротьба за 100% успішність та наведення «справжнього більшовицького порядку» [4, арк. 18].

Міський відділ освіти особливо ретельно перевіряв середню українську школу № 1, реорганізовану Рівненську українську приватну гімназію (1923–1939 рр.), яка в міжвоєнний період була однією з найкращих волинських шкіл. Проаналізувавши радянську документацію, можна виокремити ряд «недоліків», на які

вчителі повинні були першочергово звернути увагу: виховна робота; ігнорування п'ятибальної системи оцінювання (натомість послуговувалися старою системою оцінювання — задовільно, добре, дуже добре); класним керівникам активізувати роботу з батьками; посилити антирелігійну роботу. У школі запроваджувалися соціалістичні змагання між вчителями, класами та учнями, діяла піонерська (240) та комсомольська організації (40 осіб із яких 25 приїжджі). Показовим став контроль шкільної адміністрації, яку зобов'язали влаштовувати щоденні перевірки відвідування уроків учнями, зошитів, щоденників, класних журналів, підготовку учителя до уроку, щоденні плани вчителів. Директор і завпед кожного дня відвідували не менше ніж два уроки, із письмовим їх аналізом, щоб домогтися «вірного комуністичного виховання» [7, арк. 2, 4, 8, 23, 24, 28, 29, 31].

Учителька Н. Іщук згадувала про ті часи: «Формальних вимог до вчителів було сила: треба було писати плани і на чверть року, і на кожний тиждень, і на кожний день. Це розуміється було зовсім зайвим, а забиало багато часу. Я, маючи щодня 6 годин лекцій, окрім цих планів, розуміється як завжди, мусила поправляти всі контрольні. До тої степені не ставало мені часу, що часом і три доби не лягала спати і на хвилину. ... До того час переставлено на дві години раніше і до школи ішли як ще було зовсім темно. За спізнення на кілька хвилин учитель міг потрапити в тюрму. Колись у нас звичайно і так ніхто з учителів не спізнявся, але коли це трапилось, то ніхто на це не звертав уваги. Жити і працювати було неймовірно тяжко» [11].

Запізнення учителя на декілька хвилин на урок каралося доганою або усним попередженням, однак у більшості випадків через порушення трудової дисципліни запроваджували матеріальні стягнення. В усіх школах завели журнали, де фіксували час, коли прийшли та пішли з роботи. Контролювала учителів шкільна адміністрація — директор і завпед, у яких не могли бути одночасно уроки, бо саме вони пильнували учнів і вчителів. Приміром, коли вчителька української мови СШ № 4 Е. Луцик запізнилася на урок (1 год), то з неї в судовому порядку стягнули 25% заробітної плати та призначили 3 місяці примусових робіт. За 14 прогулів учитель цієї ж школи Блажко отримав судовий вирок — 6 місяців примусових робіт із вирахуванням 25% зарплати до державного бюджету [5, арк. 16, 33, 34]. Окремі директори утаювали факти порушень трудової дисципліни, наприклад В. Лешнер приховав від інспектора спізнення на урок учителя, що пізніше відбулося в його характеристиці: «Лешнер має свої педагогічні принципи і не можна його переконати, що вже час помириться з фактами і вимогами радянської педагогіки» [5, арк. 35].

У 1940 р. відбулася реорганізація педагогічних закладів, унаслідок якої педагогічні ліцеї й учительські семінарії перетворили на педагогічні школи, а педагогами на учительські інститути. Відповідно переглянули й заробітну платню. Праця в дореволюційний час на посадах класних наглядців та викладання предметів релігійного культу до стажу педагогічної роботи не зараховувалися. Ці категорії фахівців зазнали фінансових втрат. Тарифна ж ставка викладачів російської мови становила 400 крб [3, арк.1, 4–5].

На прикладі неповної середньої школи № 16 ми проаналізували заробітну плату за березень 1940 р., яку нараховували згідно з тарифною ставкою, беручи до уваги також педагогічний стаж і диплом про освіту. Вчителі найменше отримували від 316 крб 25 коп до 484 крб. Зокрема, серед 12 учителів закладу найбільше (475 крб) отримував учитель російської мови Іван Ковальчук (21 рік стажу, учительський інститут) та 484 крб — учителька іноземної мови Елеонора Дембська (27 років стажу, учительська семінарія). Вираховували прибутковий податок і культурний збір [8, арк. 34].

Пропагування мілітаризму в тоталітарному суспільстві не оминувало й навчальних закладів, бо молоде покоління готували до боротьби з ворогами СРСР. У 1940 р. в школах вводили військово-фізкультурну підготовку, щоб розвивати фізичну витривалість та військові навички. Задля посилення готовності до оборони країни в школах Рівного створили гуртки ТСОВІАХІМу (військова повітряна оборона),

Червоного Хреста та гурток із вивчення гвинтівки й гранат. Учні, прослухавши теоретичний курс, закріплювали військові практичні навички й отримували спеціальну розпізнавальну символіку — значки ГСО («Готовий до санітарної оборони»), БГСО («Будь готовий до санітарної оборони») та ППХО («Противітряна хімічна оборона»). Такі гуртки створювали чи не в кожній школі, зокрема рівненська школа № 4 звітувала про п'ятимісячну підготовку учнів та отримання ними 120 значків ГСО першого ступеня і 28 — другого. Загалом у школі пройшли навчання і стали членами ТСОВІАХІМу 220 учнів [9, с. 101].

Отже, внаслідок короткочасної більшовицької влади в освітньому просторі Західної України заклались підвалини радянської школи, яка формувала нове покоління з комуністичною ідеологією, готове реалізувати її партійно-державні проєкти. В освітньому процесі на вчителів радянська влада покладала завдання передати основи знань й виховати громадянина СРСР. У тоталітарному суспільстві педагоги змушені були транслювати комуністичні переконання як у шкільному, так і в позашкільному житті.

Особливістю цього періоду є те, що трансформована за радянським взірцем система освіти в Рівному зберегла структуру навчальних закладів за національною ознакою, але з новим змістовим наповненням. Чітко простежується асиміляційний вплив, що проявився у збільшенні російських середніх шкіл на противагу декларованій українізації.

Джерела і література:

1. ДАРО (Державний архів Рівненської області). Ф. Р-2. Оп. 2. Спр. 3. Копії указів про організацію навчально-виховної роботи у школах області.
2. ДАРО. Ф. Р-2. Оп. 2. Спр. 12. Програмні матеріали по предметах.
3. ДАРО. Ф. Р-2. Оп. 2. Спр. 16. Постанови та інструкції Ради народних комісарів УРСР, народного комісаріату освіти УРСР про підвищення заробітної плати учителям і інші питання за 1940 р.
4. ДАРО. Ф. Р-2. Оп. 2. Спр. 28. План роботи шкільного сектора Ровенського обласного відділу народної освіти (1940–1941 рр.).
5. ДАРО. Ф. Р-2. Оп. 2. Спр. 42. Звіти про роботу шкіл м. Ровно (1940–1941 рр.).
6. ДАРО. Ф. Р-2. Оп. 2. Спр. 62. Відомості про реорганізацію шкіл Ровенської області 1940 р.
7. ДАРО. Ф. Р-2. Оп. 2. Спр. 125. Акт обстеження української середньої школи № 1 м. Ровно.
8. ДАРО. Ф. Р-329. Оп. 2. Спр. 3.
9. Добровичська В. Періодичні видання Волинської та Ровенської областей (1939–1941) як джерело до вивчення трансформації освіти. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Історія*. 2020. № 1. С. 97–103.
10. Мусман Х. Місто моє розстріляне. Рівне: Волинські береги, 2019. 130 с.
11. Шульгина-Іщук Н. Про українську гімназію в Рівному на Волині. Історія її заснування та праця (До сторінок історії українського шкільництва). Машинопис // Матеріали приватного архіву Дори Винницької і Марії Іщук-Варварів (США), надані автору.
12. Спогад Наталії Іщук (Пазуняк). Машинопис // Матеріали приватного архіву Дори Винницької і Марії Іщук-Варварів (США), надані автору.

Ігор БУКАЛО

ЗАСЕЛЕННЯ СЕЛА ЧОРНИЙ ЛІС У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Вступ. Одним з відносно недавніх населених пунктів сучасної Тернопільщини є невеличке село Чорний Ліс, що сьогодні входить до складу Тернопільського району Тернопільської області та безпосередньо межує з Кременецьким районом цієї ж області. Тобто, вказане село лежить на межі двох регіонів: Галичини та Волині. Власне, таке географічне та етнографічне розташування вплинуло на історію виникнення цього населеного пункту.

Перша постійна забудова тут з'являється лише на початку XIX ст. натомість після Першої світової війни територію майбутнього села заселяють вихідці з сусідньої Волині та навколишніх сіл Галичини. Ці два переселенські потоки сформували окремі конфесійні громади, відповідно православну та греко-католицьку, розмежування між якими яскраво простежується і сьогодні.

Геополітичні зміни після Першої світової війни на теренах сучасної Західної України призвели до появи нового населеного пункту на межі колишнього російсько-австрійського пограниччя. Нова держава — Друга Річ Посполита окупувала сучасні українські території аж до річки Збруч, тобто до сучасної межі Тернопільської та Хмельницької областей, тому міждержавний кордон просунувся близько на 150 кілометрів на схід, що призвело до входження території Волині до складу міжвоєнної Польщі. Тому однією з основних причин появи нового населеного пункту — сучасного села Чорний Ліс є те, що перестав функціонувати австрійсько-російський кордон, що дало можливість людині з Волині купляти землю та переселятися на нові, необжиті території. Наявність земельних ресурсів заохочували до переселення сюди жителів сусідньої Волині, особливо зі сіл Дранчі (сьогодні Дружба Рівненської області), Лідихова, Крутнева, Лосятина, Раславки, Будок, Башуків (Тернопільська область) а також з сусідніх сіл: Нем'яча, Дудина, Панасівки та Загір'я.

Як вже було сказано, село Чорний Ліс є «продуктом» міжвоєнного періоду, адже саме в цей час формується більшість сільської забудови, що зрештою з невеликими змінами зберіглася до сьогодні.

Основним джерелом до вивчення процесу появи нових господарств на території сучасного Чорного Лісу міжвоєнного періоду є «СПИСОК лиц проживающих на территории Панасове[ц]кого сельского совета, имеющих и не имеющих документов удо-

стоверяющих личность, не являющихся уроженцами Зборовского района»¹. Цей документ містить інформацію про 117-х жителів села Чорний Ліс та 7-х жителів села Панасівка. На жаль, він не є датованим, але найімовірніше був складений працівниками Панасовецької сільської ради у 1970–1980-х рр. Записи в документі зроблені у семи колонках:

№ п\п;

Фамилия имя отчество;

Время и место рождения;

Место жительства и с которого времени проживает на территории даного с\с;

Откуда прибыл и цель прибытия;

Наличие документов удостоверяющих личность серия и № ;

Примечание

В нашому випадку найцікавішою інформацією є час і місце народження особи, тобто звідки походить той чи інший житель нашого села, час, коли відбувся переїзд до Чорного Лісу та ціль переїзду (найпопулярнішими є: переселилися на постійне місце проживання, купили землю чи прийшов\ла за зятя\невістку).

В документі часто названо одні і ті ж адміністративні одиниці чи населені пункти різними словами, для прикладу: Дранча-Дружба, Червоноармійський-Красноармійський, Тирява-Сильна — Тирява Сильна і т.д., тому подаємо їх назви в тому варіанті, що вказаний в документі, також є випадки, коли інформація про особу взагалі відсутня або ж є лише частковою.

Отож:

1. **Барчинська Софія Семенівна** народилася 24. III. 1900 р. у селі Пониква Червоноармійського району [те саме, що Красноармійськ, тут і далі сучасний Радивилівський район Рівненської області — І. Б.]. В Чорний Ліс переїхала з с. Батьків Червоноармійського району у 1925 році на постійне місце проживання.
2. **Барчинська Євгенія Семенівна** народилася 12 червня 1909 року в с. Пониква Червоноармійського району, в Чорний Ліс переїхала на постійне місце проживання у 1927 році.
3. **Сирота Михайло Миколайович** народився 16. X. 1928 р. в селі Пониква Бродівського району, в Чорний Ліс переїхав у 1954 році (одружився).
4. **Мандзюк Михайло Григорович** — інформація відсутня

¹ Документ зберігається в рукописному вигляді в особистому архіві автора.

5. Барчинська Ганна Павлівна (Федорович) народилася 3. XII. 1923 року в селі Батків Красноармійського району, в Чорний Ліс переїхала у 1927 році.
6. Федорович Степан Степанович народився 17. IV. 1915 року у селі Кутище, у Чорному Лісі проживає з 1915 року.
7. Русняк Григорій Васильович народився 15. IV. 1926 року у селі Лопушно, з 1957 року проживає в Чорному Лісі.
8. Русняк (Бистрицькая) Люба Михайлівна народилася 10. XI. 1927 року у селі Розтоки, в Чорному Лісі проживає з 1957 року (переселилися на постійне місце проживання, бо купили дім).
9. Ясенко (Лукашук) Люба Флорівна народилася 20. III. 1920 року у селі Куликів Кременецького району, в Чорному Лісі проживає з 1949 року.
10. Ясенко Іван Павлович народився 11. XI. 1921 року у селі Куликів, в Чорному Лісі проживає з 1929 року (на постійне місце проживання, бо купили ліс).
11. Токмина Наталя Ільківна народилася у 1904 році у селі Дранча [тут і далі село Дружба Радивилівського району Рівненської області], в Чорному Лісі проживає з 1927 року, бо вийшла заміж.
12. Процюк Степаніда Пилипівна народилася 12. XI. 1894 року в селі Думанинка Лановецького району, в Чорному Лісі проживає з 1929 року (купили, на постійне місце проживання).
13. Процюк Олександр Андрійович народився 28. X. 1928 року в селі Жолобки Шумського району, в Чорному Лісі проживає з 1929 року (постійне місце проживання).
14. Процюк (Кашуба) Анна Василівна народилася 20. XII. 1928 року в селі Дружба, в селі Чорний Ліс проживає з 1954 року (вийшла заміж).
15. Сакідон (Олексюк) Анісія Семенівна з села Савчичі Кременецького району, в Чорному Лісі проживає з 28. V. 1934 року (купили дім, на постійне місце проживання).
16. Токмина Федора Пилипівна народилася 8. II. 1915 року в селі Батків Червоноармійського району в Чорному Лісі проживає з 1924 року (на постійне місце проживання).
17. Гусак Іван Павлович народився 5. IX. 1948 року в селі Раславка Кременецького району, в Чорному Лісі проживає з 1967 року (оженився).
18. Корній (Журавська) Степанія Степанівна народилася 4. XI. 1934 року в селі Нем'яч, в селі Чорний Ліс проживає з 1934 року (вийшла заміж).
19. Масловський Іван Антонович народився 3. I. 1929 року в селі Паньківці Бродівського району, в Чорному Лісі проживає з 1973 року (на постійне місце проживання).
20. Коваль Іван Васильович народився 10. II. 1927 року в селі Горянка Кременецького району, в Чор-

С П И С О К

лиш привозилих на території Татискокого
жовтого селета, улюблених і кимлющих
оскучених улюблених шкільних, не
люблящих улюблених жовтого селета.

№	Ім'я	Дата народження	Дата приїзду	Дата виходу	Дата виходу	Дата виходу	Дата виходу	Дата виходу
1.	Барчинська Софія Семенівна	24.12.1923	с. Барчинівка	с. Барчинівка	с. Барчинівка	с. Барчинівка	с. Барчинівка	с. Барчинівка
2.	Барчинська Євгенія Семенівна	10.11.1927	с. Барчинівка	с. Барчинівка	с. Барчинівка	с. Барчинівка	с. Барчинівка	с. Барчинівка
3.	Сирота Михайло Іванович	16.12.1921	с. Сиротівка	с. Сиротівка	с. Сиротівка	с. Сиротівка	с. Сиротівка	с. Сиротівка

Перша сторінка опрацьованого документу

- ному Лісі проживає з 1957 року (на постійне місце проживання, купили дім).
21. Коваль Марія Тимофеевна народилася 1. III. 1927 року в селі Волиця Кременецького району, в Чорному Лісі проживає з 1957 року (на постійне місце проживання, купили дім).
22. Коваль Віктор Іванович народився 23. XII. 1953 року в селі Лопушно, в Чорному Лісі проживає з 1957 року (разом з батьками, на постійне місце проживання).
23. Токар Єва Петрівна народилася X (місяця) 1922 року в селі Башуки Кременецького району, в Чорному Лісі проживає з 1939 року (вийшла заміж).
24. Орловський Василь Лукич народився 14. VII. 1921 року в селі Лідихів Кременецького району, в Чорному Лісі проживає з 1923 року (на постійне місце проживання).
25. Орловська Палагія Іванівна народилася 21. V. 1921 року в селі Крутнів, в Чорному Лісі проживає з 1946 року (вийшла заміж).
26. Бутинська (Олексюк) Йосифа Василівна народилася 17. I. 1919 року в селі Тетилківці Бродівського району, в Чорному Лісі проживає з 1941 року (на постійне місце проживання, вийшла заміж).
27. Чучмай Іван Федорович народився 1906 року в селі Дружба, в Чорному Лісі проживає з 1928 року (на постійне місце проживання, купив).
28. Чучмай (Якимчук) Юстина Лук'янівна народилася 1908 року в селі Дружба, в Чорному Лісі проживає з 1928 року (на постійне місце проживання, купив).
29. Семчук Федір Юстинович народився 1927 році в селі Звиняч Вишнівецького району, в Чорному Лісі проживає з 1928 року, (на постійне місце проживання, купив).
30. Семчук (Васильюк) Марія Іванівна народилася 1926 році в селі Лосятин, в Чорному Лісі проживає з 1959 року (постійне місце проживання, невістка).

31. **Левенюк (Кравчина) Меланія Олександрівна** народилася 11. 01. 1924 року в селі Лопушно, Чорному Лісі проживає з 1947 року (вийшла заміж).
32. **Романюк (Малінська) Анна Дмитрівна** народилася VIII (місяця) 1934 року в селі Лідихів, в Чорному Лісі проживає з 1962 року (постійне місце проживання, заміж).
33. **Романюк Анна Давидівна** народилася 1910 року в селі Лідихів, в Чорному Лісі проживає з 1926 року (переселилися).
34. **Орловський Дмитро Лук'янович** народився 1905 року в селі Дружба, в Чорному Лісі проживає з 1923 року (переселилися).
35. **Орловська Агафія Іванівна** народилася 1901 року в селі Крутнів, в Чорному Лісі проживає з 1933 року (постійне місце проживання, заміж).
36. **Чучмай Параскевія Миколаївна** народилася 8. X. 1905 року в селі Гаї-Чов'ятинські, в Чорний Ліс переїхала з 1927 року на постійне місце проживання з села Дружба.
37. **Бурмай (Бойко) Ксенія Йосипівна** народилася 13. 01. 1913 року в селі Дружба, в Чорному Лісі проживає з 1933 року (на постійне місце проживання, вийшла заміж).
38. **Бурмай Гива Степанович** народився 1907 року в селі Дружба, в Чорному Лісі проживає з 1927 року.
39. **Фесіків Ганна Пантелеймонівна** народилася 1915 року в селі Крутнів, в Чорному Лісі проживає з 1965 року (постійне місце проживання, заміж).
40. **Ярмусь (Бурмай) Віра Захарівна** народилася 1 грудня 1923 року в селі Дружба, в Чорному Лісі проживає з 1926 року (переселились).
41. **Ярмусь Василь Онисимович** народився 8. III. 1920 року в селі Лідихів, в Чорному Лісі проживає з 1949 року (оженився).
42. **Бурмай Ганна Федорівна** народилася 1897 року в селі Лідихів, в Чорний Ліс переселилася з села Дружба.
43. **Бурмай Марія Василівна** — інформація відсутня.
44. **Бурмай (Проказюк) Віра Андріївна** народилася 20. IV. 1927 року в селі Дранча, в Чорному Лісі проживає з 1933 року (переселилися).
45. **Бурмай Мотря Тимофіївна** народилася 1895 року в селі Дранча, в Чорному Лісі проживає з 1926 року (переселилися).
46. **Присяжнюк Олександр Антонович** народився 17. IV. 1923 року в селі Лідихів, в Чорному Лісі проживає з 1949 року (оженився).
47. **Равська (Ситорчук) Параскевія Михайлівна** народилася X (місяця) 1909 року в селі Крутнів, в Чорному Лісі проживає з 1969 року (переселилися).
48. **Бурмай Олекса Захарович** народився 12. VIII. 1911 року в селі Лідихів, в чорному Лісі проживає з 1925 року (переселились).
49. **Бурмай (Олексюк) Текля Омелянівна** народилася 1914 року в селі Крутнів, в Чорному Лісі проживає з 1928 року (переселилися).
50. **Формалюк (Баландюк [напевно має бути Баландик]) Марина Мартинівна** народилася 25. XI. 1921 року в селі Дранча, в Чорному Лісі проживає з 1927 року (переселилися).
51. **Формалюк Сергій Федорович** народився 1909 році в селі Лопушно, в Чорному Лісі проживає з 1929 року (оженився).
52. **Баландик Віра Мартинівна** народилася 10. XII. 1927 року в селі Дранча, в Чорному Лісі проживає з 1927 року (переселилися).
53. **Фльорко Андрей Семенович** народився 17. VIII. 1907 року в селі Попівці Кременецького району, в Чорному Лісі проживає з 1928 року (переселилися).
54. **Фльорко (Тивонюк) Ангеліна Тимофіївна** народилася 1904 року в селі Будки Кременецького району, в Чорному Лісі проживає з 1963 року (вийшла заміж).
55. **Козаревський Калістрин Іванович** народився 19. III. 1908 року в селі Новий Олексенець, в Чорному Лісі проживає з 1927 року (переселилися).
Козаревська (Скальська) Люба Олексіївна народилася 1923 року.
56. **Поляк Іван Володимирович** народився 15. 01. 1915 року в селі Батьків Червоноармійського району, в Чорному Лісі проживає з 1928 року (переселилися).
57. **Поляк (Незельська) Ольга Іванівна** народилася VIII (місяця) 1912 року в селі Лосятин, в Чорному Лісі проживає з 1937 року (за невістку).
58. **Овсянкін (Юшка) Настя Онуфрійівна** народилася 23. V. 1920 року в селі Іванчани Збаразького району, в Чорному Лісі проживає з 1928 року (переселилися).
59. **Овсянків Віктор Федорович** народився 12. III. 1929 року в селі Земци (?) Спас-Деменський район Калужской області, в Чорному Лісі проживає з 1956 року (оженився на постійне місце проживання).
60. **Миськів (Щербата) Марія Онуфрійівна** народилася 1. VI. 1928 року в селі Голубиця Бродівського району, в Чорному Лісі проживає з 1955 року (вийшла заміж).
61. **Дульчак Григорій Ількович** народився 22. IV. 1933 року в селі Нем'яч, в Чорному Лісі проживає з 1952 року (оженився).
62. **Миськів Зеновій Ніконорович** народився 12. III. 1931 року в селі Очеретне Кременецького району, в Чорному Лісі проживає з 1936 року (переселилися).
63. **Миськів Анна Йосипівна** народилася 5. V. 1900 року в селі Очеретне Кременецького району, в Чорному Лісі проживає з 1936 року (переселилися).
64. **Юшка Степан Онуфрійович** народився 1. 01. 1914 року в селі Іванчани. В чорному Лісі проживає з 1927 року (переселилися).

65. **Юшка (Батюх) Євдокія Василівна** народилася 14. III. 1914 року в селі Лідихів, в Чорному Лісі проживає з 1929 року (переселились).
Чорнобай Люба Олександрівна — немає інформації
Крук (Чорнобай) Людмила Олександрівна народилася 12. V. 1933 року в селі чорний Ліс
Людмила Олександрівна Крук — немає інформації
66. **Данило Федорович** народився 19. X. 1932 року в селі Суховоля Бродівського району, в Чорному Лісі проживає з 1959 року (оженився на постійне місце проживання).
67. **Олійник Варвара Андріївна** народилася 16. XIII. 1900 року в селі Лопушно, в чорному Лісі проживає з 1956 року (переселилися, купили дім).
68. **Олійник Микола Степанович** народився 5. V. 1938 року в селі Лопушно, в Чорному Лісі проживає з 1956 року (переселилися).
69. **Олійник (Рудак) Галина Гнатівна** народилася 16. XII. 1941 року в селі Млинівці Кременецького району, в Чорному Лісі проживає з 1963 року (вийшла заміж).
70. **Гусак Пелагія Павлівна** народилася 9. V. 1924 року в селі Башуки Кременецького району, в Чорному Лісі проживає з 1950 року (вийшла заміж на постійне місце проживання).
71. **Іщук (Ковальчук) Надія Іванівна** народилася 30. XI. 1926 року в селі Крутнів, в Чорному Лісі проживає з 1947 року (вийшла заміж).
72. **Іщук Василь Ігнатович** народився 26. XII. 1922 року в селі Підлісці Кременецького району, в Чорному Лісі проживає з 1931 року (переселився).
73. **Рушинська (Процюк) Євгенія Андріївна** народилася 29. XII. 1917 року в селі Даманинка Лановецького району, в Чорному Лісі проживає з 1929 року (переселилися).
74. **Рушинський Михайло Пилипович** народився 15. VI. 1907 року в селі Борщівка Кременецького району, в Чорному Лісі проживає з 1935 року (оженився).
75. **Бурмай Василь Олександрович** народився у 1900 році, в Чорному Лісі проживає з 1934 року (переселились).
76. **Наконечний Василь Йосипович** народився 3. II. 1932 року, в Чорному Лісі проживає з 1958 року (оженився).
77. **Орловський Іван Лук'янович** народився 1924 року в селі Дранча, в чорному Лісі проживає з 1924 року (переселилися).
78. **Орловська (Ковальчук) Ганна Іванівна** народилася 7. IX. 1923 року в селі Крутнів, в Чорному Лісі проживає з 1923 року (переселилися).
79. **Тивонюк (Крет) Анастасія Миколаївна** народилася 1906 року в селі Нем'яч, в Чорному Лісі проживає з 1950 року (вийшла заміж).
80. **Майко Юлія Миколаївна** народилася 1899 року в селі Тирява-Сильна, Сянокського району, Жешівської області, в Чорному Лісі проживає з 1948 року (переселилися).
81. **Майко Марія Петрівна** народилася 2. II. 1926 року в селі Тирява-Сильна, Сянокського району, Жешівської області, в Чорному Лісі проживає з 1948 року (переселилися).
82. **Дембрівська Ксенія Йосипівна** народилася у 1909 році в селі Дудин, в Чорному Лісі проживає з 1935 року (переселились).
83. **Петрик Марія Григорівна** народилася у 1911 році в селі Лідихів, в Чорному Лісі проживає з 1928 року (переселилися).
Ця частина документу закінчується і далі знову ж починається ідентичний документ:
1. **Руцька Харатина Михайлівна** народилася в грудні 1901 року, в Чорний Ліс переїхала з села Бутки Кременецького району у 1924 році (купили хазяйство).
 2. **Руцька Варвара Василівна** народилася 17 грудня 1935 року, в Чорний Ліс прийшла за невістку у 1952 році.
 3. **Назарчук Павло Михайлович** народився в квітні 1887 року в Чорний Ліс переїхав з села Дранча у 1923 році (купили хазяйство).
 4. **Козаревська Ганна Митрофанівна** народилася 8. VII. 1931 року, в Чорний Ліс переїхала з села Кретнева у 1953 року (вийшла заміж).
 5. **Чорнобай Ілля Павлович** народився 3. VIII. 1924 року, в Чорний Ліс переїхав з села Лідихова у 1962 році (купили хазяйство).
 6. **Загнибіда Марія Іллічна** народилася 25. VIII. 1948 року, в Чорному Лісі проживає з 1962 року.
 7. **Загнибіда Дмитро Стефанович** народився 1942 року, в Чорний Ліс переїхав з села Лопушно (купили хазяйство).
 8. **Денисюк Михайло Мартинович** народився 18. XI. 1892 [рік народження насправді 1902] року, в Чорний Ліс переїхав з села Дудин у 1938 році (прийшов за зятя).
 9. **Франків Володимир Дмитрович** народився 29. IX. 1928 року в Чорний Ліс переїхав з села Попівці [насправді з села Дудин] у 1953 році (прийшов за зятя).
 10. **Міщук Варвара Федорівна** народилася 10. V. 1927 року, в Чорний Ліс переїхала з села Лопушно у 1953 році (купили хазяйство).
 11. **Міщук Сергій Васильович** народився 21. I. 1953 року, в Чорному Лісі проживає з 1953 року.
 12. **Заяць Марія Стахівна** народилася 20. II. 1922 року, в Чорний Ліс переїхала з села Боратин Бродівського району у 1925 році (купили хазяйство).
 13. **Придиба Ксенія Семенівна** народилася 5. III. 1890 року, в Чорний Ліс переїхала з села Боратин Бродівського району у 1925 році. (купили хазяйство).

14. Гук Катерина Петрівна народилася 10. X. 1931 року, в Чорний Ліс переїхала з села Тирява Сильна Саноцького району Ряшівської області у 1948 році (переселили, Польща).
15. Макара Вера Олександрівна народилася 16. IV. 1924 року, в Чорний Ліс переїхала з села Бухівка Саніцький район, Львівська область у 1947 році.
16. Макара Юліян Андрійович народився 18. XII. 1918 року, в Чорному Лісі проживає з 1947 року.
17. Майко Єва Адамівна народилася 8. II. 1936 року, в Чорний Ліс переїхала з села Підлуби Ємільчеського району Житомирської області у 1956 році (на роботу).
18. Майко Михайло Петрович народився 1. XI. 1929 року в селі Тирява Сильна Саніцького району, Ряшівської області у 1948 році (переселились у 1946, Польща).
19. Бобурчак Федір Васильович народився 10. III. 1907 року, в Чорний Ліс переїхав з села Насічна район Ліско Львівської області у 1922 році (купили землю).
20. Бобурчак Марія Лук'янівна народилася 8. X. 1904 року, в Чорний Ліс переїхала у з села Волиця Кременецького району у 1930 році (прийшла за невістку).
21. Бик Ольга Петрівна народилася 27. IX. 1933 року, в Чорний Ліс переїхала з села Тирява Волоська Санокського району, Жешівської області у 1946 році (переселили у 1946 році, Польща).
22. Козла Зеновія Стефанівна народилася 26. XII. 1950 року, в Чорний Ліс переїхала з села Лопушно у 1958 році (купили хазяйство).
23. Козла Юстина Андреевна народилася 11. V. 1923 року, в Чорний Ліс переселилася з села Бабичі Радехівського району Львівської області у 1956 році.
24. Олинець Катерина Юрівна народилася 19. I. 1902 року, в Чорний Ліс переїхала з села Тирява Сильна Саніцького району Ряшівської області у 1946 році (переселили).
25. Лісович Анна Василівна народилася 10. XI. 1905 року, в Чорний Ліс переїхала з села Насічна район Ліско, Львівської області у 1922 році (купили).
26. Коретчук Федір Франкович народився 15. V. 1909 року, в Чорний Ліс переїхав з села Яснище Бродівського району у 1936 році (купив хазяйство).
27. Коретчук Марія Тимківна народилася 5. IX. 1906 року, в Чорний Ліс переїхала з села Стиборівка Бродівського району у 1936 році (купили хазяйство).
28. Лукасевич Катерина Франківна народилася 10. II. 1906 року, в Чорний Ліс переїхала з села Яснище Бродівського району у 1947 році (прийшла за невістку).
29. Процик Михаліна Томківна народилася 16. XII. 1911 року, в Чорний Ліс переїхала з села Дудин у 1937 році (прийшла за невістку).
30. Грищук Федір Ульянович народився 5. V. 1896 року, в Чорний Ліс переїхав з села Борщівка Лановецького району у 1930 році (купили землю).
31. Савіцький Григорій Петрович народився 25. I. 1927 року, в Чорний Ліс переїхав з села Млинівці Кременецького району у 1951 році (на роботу).
32. Гук Ксенія Мартинівна народилася 3. III. 1905 року, в Чорний Ліс переїхала з села Дудин у 1939 році (прийшла за невістку).
33. Пастущин Стефан Лук'янович народився 4. IV. 1913 року, в Чорний Ліс переїхав з села Кутище Бродівського району у 1950 році.
34. Побережна Марія С. народилася 28. II. 1911 року, в Чорний Ліс переїхала з села Дранча у 1930 році. 65 з 117 перелічених осіб переселилися до Чорного Лісу у міжвоєнний період, натомість 52 особи, названі в списку, почали проживати в Чорному Лісі після Другої світової війни. Отож, опрацювавши інформацію про 65 осіб, які переселилися у міжвоєнний період можемо зробити наступний висновок:
У 1920-х роках в Чорному Лісі поселилися наступні родини:
1. Лісовичі (1922 р.) з Насічної район Ліско Львівської області
2. Бобурчаки (1922 р.) з Насічної район Ліско Львівської області
3. Орловські (1923 р.) з Лідихова Кременецького району
4. Токмина (1924 р.) з Батькова Кременецького району
5. Руцькі (1924 р.) з Будок Кременецького району
6. Бурмай (1925р.) з Дранчі Радивилівського району
7. Барчинські (1925 р.) з Поникви Кременецького району
8. Заяць (1925 р.) з Боратина Бродівського району
9. Романюк (1926 р.) з Лідихова Кременецького району
10. Ярмусь (1926 р.) з Лідихова Кременецького району
11. Ясенко (1927 р.) з Куликова Кременецького району
12. Чучмай (1927 р.) з Дранчі Радивилівського району
13. Формалюк (1927 р.) з Дранчі Радивилівського району
14. Баландик (1927 р.) з Дранчі Радивилівського району
15. Козаревські (1927 р.) з Нового Олексинця Кременецького району
16. Поляк (1928 р.) з Попівців Кременецького району
17. Юшка (1928 р.) з Іванчан Збаразького району
18. Фльорко (1928 р.) з Поповець Кременецького району
19. Процюк (1928 р.) з Жолубок Шумського району
20. Семчук (1928 р.) Звинячі Вишнівецького району (Збаразький)
21. Петрик (1928 р.) з Лідихова Кременецького району
22. Батюх (1929 р.) з Лідихова Кременецького району

У 1930-х роках інтенсивність переселень з Волині зменшується, натомість збільшується кількість родин, які походили з сусідньої Львівщини:

1. Побережні 1930 р. з Дранчі Радивилівського району
 2. Грищук 1930 р. з Борщівки Лановецького району
 3. Іщук 1931 р. з Підлісців Кременецького району
 4. Сакідон 1934 р. з Савчичів Кременецького району
 5. Дембрівські 1935 р. з Дудина Бродівського району
 6. Коретчук 1936 р. з Яснище Бродівського району
 7. Миськів 1936 р. з Очеретного Кременецького району
 8. Денисюк 1938 р. з Дудина Бродівського району
- Найбільше осіб переселилися з:

- Дранча — 15 осіб
- Лідихів — 10 осіб

- Лопушно — 10 осіб
- Крутнів — 9 осіб
- Дудин — 5 осіб.

Ми свідомі того, що опрацьований документ може бути неповним, містити неточності та навіть помилки, проте він розкриває основну картину переселень до Чорного Лісу жителів Волині та Львівщини.

Отож, з вище сказаного, можна зробити висновок, що саме в міжвоєнний період формується сільська забудова, що не зазнала вагомих змін до сьогодні. Масове переселення на терени сучасного села Чорний Ліс людності з Волині та Львівщини призвело до того, що з приходом радянської адміністрації у 1939 році окремі поодинокі хутори були об'єднанні у новий населений пункт — село Чорний Ліс.

Тетяна САВЧЕНКО

ДОЛЯ ЗАБУЗЬКИХ ГОЛЕНДРІВ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Волинь майже весь час була прикордонною територією. У зв'язку з цим, тут сформувалася велика кількість різних етнічних груп. Серед них євреї, поляки, росіяни, німці, чехи, а також забузькі голендри. Останні виступають об'єктом нашого дослідження. Існує декілька варіантів походження назви цього народу. Однією з найцікавішою є версія В. М. Татищева. Він стверджував, що «голендри» — це образливе прізвисько етнічної групи, яка була вигнана з батьківщини [19, с. 8]. Однак самі голендри не знали, звідки прийшли їх предки вже напередодні Другої світової війни. К. Г. Людвіг казав: «Наши предки к полякам не подходят и к немцам не подходят» [11, с. 150].

На Волині голендри вперше з'явилися на початку XIX ст. внаслідок міжетнічних контактів між українцями та німцями. Згодом відбулася друга хвиля переселення у 1920х рр., яка була викликана нестачею землі [7, с. 106]. Голендри жили переважно у сільській місцевості. Серед відомих сіл Західної Волині, де проживали переселенці — Купичів, Нир, Каролінки, Новий двір, Поляна. Найбільшим було село Забузькі Голендри. Вперше воно згадується в описі битви при Мацейовіце (Masiejowice), яка відбулася під час повстання Костюшка у 1794 р. [14, с. 158]. Варто зазначити, що голендри не були державними колоністами. Влада не надавала їм ніяких субсидій або пільг, тому переселенцям доводилося орендувати землю переважно у польських поміщиків.

У 1939 р. разом з «Пактом Молотова та Ріббентропа про ненапад» був підписаний «Доверительный протокол» [4]. Саме він стосувався голендрів Волині.

Німецька влада сприймала забузьких голендрів як частину своєї нації, тому щоб не допустити асиміляції з слов'янським населенням було вирішено організувати їх повернення на територію підконтрольну Третьому рейху [6, с. 165].

Велась активна агітація на Волині. Розповсюджували різноманітні листівки, брошури, публікувалися статті в газетах. Найбільш вагомими були плакати з лозунгом гітлерівської Німеччини «Один народ, один рейх, один фюрер» («Ein Volk, ein Reich, ein Führer»). Влада намагалася зіграти на почутті патріотизму. Заголовки кричали: «Повертайтеся додому, Батьківщина вас чекає та пам'ятає!» [10]. У січні 1940 р. забузьким голендрам довелося робити вибір між Третім Рейхом та Радянським Союзом. Цей епізод залишився в пам'яті Броніслава Людвіга: «Когда война была в 1939-м, то до нас, в Забужские Голендры, первыми пришли немцы. Потом с той стороны на Польшу пришли русские. Мы жили как раз у реки. Буг в то время не был польской границей, здесь была Волянь. Немцы пришли, и русские пришли. Буг сделали границей — здесь русские, там немцы. Сентябрь, октябрь, ноябрь — и война закончилась. В декабре говорят, что емцев забирают. Сказали, что 500 метров — все должны уезжать, только патруль здесь должен ходить» [2]. Попри те, що забузькі голендри не вважали себе німцями, більшість з них надало перевагу Третьому Рейху. У 1921 року за Ризьким договором Західна частина Волинської губернії відійшла до Польської Республіки, тому адаптуватися до російських реалій їм було би складно [13].

Варто зазначити, що забузькі голендри жили на території Волині не в повній ізоляції, а поруч з українцями, тому як джерело можна використовувати не лише спогади самих забузьких голендрів, а також їх сусідів інших національностей. Українка Катерина Гончарук згадує про переселення наступне: «Я помню, как голендры выезжали в сороковом году. Как раз был Новый год, нас построили в школе на линейку: с одной стороны украинские дети, с другой — немецкие. Учитель выступил с красивой речью. Мы подошли к немецким детям, каждому пожали руку, расцеловались а затем поклонились им. Вот так мы прощались ... Гитлер знал, что воевать с нами будет, вот он своих людей и забирал» [2]. Діти та літні люди їхали до Німеччини на потягах, а голови сімей відправились туди на возах, оскільки необхідно було перевозити майно. Євгенія Риль також пам'ятає деякі деталі з того дня: «Договорились, что трубы музыканты не будут прятать далеко, чтобы на станции Турийск сыграть на прощание. Но был сильный мороз, и хотя над подводами сделали палатки и утепления из соломенных матов, трубы замерзли, покрылись инеем и сыграть не довелось» [2].

За статистикою до лютого 1940 р. 2280 забузьких голендрів потрапили на німецькі території. Депортація пройшла дуже швидко та була добре організованою, що пояснюється зацікавленістю з боку влади Третього Рейху [12, с. 59].

Напередодні цих подій, німці обіцяли забузьким голендрам різноманітні блага: вища заробітна плата, якісніше харчування, можливість займати високі посади. З точки зору держави це дійсно так. Вони отримували громадянство Третього Рейху, яке в свою чергу надавало всі політичні права [5]. Однак самі жителі Німеччини не сприймали голендрів як рівню собі. Їх презирливо називали поляками, бо більшість навіть не знали німецької мови [15, с. 169].

Частина населення відмовилася переїжджати зі своїх домівок і невдовзі їх чекала ще гірша доля. Німців на території Радянського Союзу почали розглядати як прибічників нацистської Німеччини [8, с. 221]. Зокрема вже на початку війни у телеграмі

командування Південного фронту наголошувалося на тому, що німці — це «неблагонадежные элементы» [18]. Після цього забузьких голендрів, яких радянська влада прирівнювала до німців, поступово почали відправляти до сибірських таборів.

Окремі представники забузьких голендрів намагалися виправити ситуацію, звертаючись до Німеччини за допомогою. В певній мірі їм вдалося покращити своє становище. Вони отримали документи, що надавали можливість мати статус громадянина Третього Рейху. Після цього голендрів направили до Лодзі, а потім до табору переселенців близько Нюрнбергу. Там вони перебували впродовж квітня-вересня 1941 р. Згодом голендрів Волині на постійній основі поселили на етнічних польських землях. У регіоні Вартегау, що біля Познані, були створені поселення [10]. За версією Броніслава Людвіга осадження відбувалося таким чином: «Дали нам на Польше в Вартегау хозяйство, польский дом это был. Отца, матку из дома они выгнали, сыновья на немцев работали. А нам сказали — это ваш дом» [2]. Рішення виселяти поляків зі своїх домівок було викликане тим, що ця територія прилягала до автостради, якою пересувалася армія. Солдатів необхідно було забезпечувати продовольством. Крім того, керівництво Третього Рейху розглядало німецьку націю як єдину та вищу над усіма іншими, тому поступитися своїм житлом заради блага було прямим обов'язком поляків. Таким чином, нові поселення забузьких голендрів стали воєнізованими.

Окремим особам вдалося залишитися в рідних селах Волині. Згодом вони укладали міжетнічні шлюби, що призвели до асиміляції забузьких голендрів.

Напередодні Другої світової війни забузькі голендри опинилися в скрутному становищі. Їм довелося робити вибір між Третім Рейхом та СРСР. У будь-якому випадку представники забузьких голендрів ставали чужими серед «своїх». Так війна розділила один народ між різними територіями та державами. Влучно описує ситуацію приказка, що поширилася під час німецької колонізації XVIII ст.: «Первые наши смерть, вторые нужду и лишь третьи хлеб» [9].

Джерела і література:

1. Агасиев И. К. Немецкие колонии в Волынской губернии (конец XVIII — начала XX века). Красноярск, 1999. 270 с.
2. Волинські голендри. Пам'ять про загадкових сусідів. URL: <https://cutt.ly/omyMccj> (дата звернення: 27.06.2019).
3. Волинь Радянська (1936–1964 pp.): збірник документів і матеріалів. Львів, 1971. Ч. III. 242 с.
4. Доверительный протокол. URL: <http://www.agitclub.ru/spezhnan/spezhprotokol.htm> (дата звернення: 27.06.2019).
5. Закон о гражданстве рейха. URL: <https://cutt.ly/rmyMulg> (дата звернення: 27.06.2019).
6. Киришнер Л. А. Канун и начало войны: документы и материалы. Санкт-Петербург: Лениздат, 1991. 348 с.
7. Костюк М. П. Ювілей забузьких голендрів: 200-річчя заснування перших колоній на Західному Бузі. *Вопросы германской истории*. Днепр: РВВ ДНУ, 2017. С. 105–107.
8. Кривец Н. В. Депортация немцев с Украины в 1930 — начале 1940-х гг. *Миграционные процессы российских*

- немцев: исторический аспект. Москва: Готика, 1998. С. 267–272.
9. Мауль Я. На новые земли. Немецкие колонии и их судьба в Юго-Восточной Европе, России, Северной и Южной Америке. Санкт-Петербург, 2007. 450 с.
 10. Надольська В. В. Забузькі голендри на Волині: походження, господарство, культура. *Краєзнавство*. 2013. № 1. С. 167–172.
 11. Панарин С. А. Евразия. Люди и мифы. Москва: Наталис, 2003. 607 с.
 12. Перковский А. Л. Источники по национальному составу населения Украины в 1939–1944 гг.: Людские потери в Великой Отечественной войне. Санкт-Петербург, 1995. 268 с.
 13. Рижский договор между Россией и Польшей 18 марта 1921 года. URL: <https://cutt.ly/ZmyM7wg> (дата звернення: 27.06.2019).
 14. Русская старина. Г. 26, Т. 83, КН. 1–3, январь-март. Санкт-Петербург, 1895. 704 с.
 15. Сергійчук В. І. Становище і доля українців у Генеральному губернаторстві (без Галичини) в роки німецької окупації. *Україна-Польща: важкі питання*. Т. 4. Матер. IV міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Варшава, 8–10 жовтня 1998 р. Варшава, 1999. С. 167–182.
 16. Соболева С. И. Реконструкция психологического состояния немецкого населения Украины в период фашистской оккупации. *Два с половиной века с Россией*. Москва: МНСК-пресс, 2013. С. 454–473.
 17. Соловьева О. Бужские голендры. *Отечественные записки*. 2005. № 6 (27). URL: <https://cutt.ly/2my1hUA> (дата звернення: 26.06.2019).
 18. Телеграмма командования Южного фронта И. В. Сталину и С. М. Буденному. АПРФ. Ф. 45. Оп. 1. Д. 449. Л. 112.
 19. Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских. Москва, 1847. 512 с.

Ігор МАРЧУК

ОПТАЦІЯ ЧЕХІВ З РІВНЕНЩИНИ У СВІТЛІ ДОКУМЕНТІВ РАДЯНСЬКИХ КАРАЛЬНО-РЕПРЕСИВНИХ ОРГАНІВ

30 січня 1947 р. з залізничної станції Дубно до Чехословаччини виїхав перший ешелон з чехами, які зареєструвалися на переїзд. Цьому передувала ціла низка організаційних заходів, які перебували під пильним наглядом радянських карально-репресивних органів. Попри те, що на сьогодні написано кілька досліджень з цієї проблематики [1; 2], документи різних структур МВС, МДБ УРСР залишилися поза увагою дослідників. Але ці джерела мають значний інформаційний потенціал і розкривають раніше невідомі моменти оптації чехів у 1947 р.

Згідно з даними про чисельність населення Рівненської області у національному розрізі станом на 1 липня 1946 р. на Рівненщині проживало 28428 чехів. Найбільш чисельні громади чехів були у Вербському, Гошанському, Демидівському, Дубнівському (7464 осіб), Здолбунівському (3039 осіб), Козинському, Мізоцькому, Млинівському, Острожецькому, Острозькому (4501 осіб) та Рівненському (2700 осіб) районах [3, с. 290]. Проте ця цифра суперечить іншим документам, які використано для написання даної статті, де згадана цифра трошки більша за 20000 осіб. Одне з пояснень такої розбіжності, ймовірно, пов'язане з тим, що велика кількість волинських чехів, які воювали у корпусі Людвіка Свободи і брали

участь у звільненні Чехословаччини, залишилися у цій країні (близько 6 тис. осіб). Тільки біля 1500 з них повернулись до родин, на Волинь [2, с. 296]. Отже, у статистичних даних вони могли бути відображені, оскільки родини знали, що вони живі. Характерний приклад згадано в одному з документів МДБ за 1951 р.: «У фільтраційний табір № 300 (Австрія) під час репатріації прибула радянська громадянка Сова Євгенія Олексіївна разом зі своїм чоловіком Сова Ярославом Йосиповичем.

Представнику по репатріації СОВА Є.О. сказала, що вона народилася у с. Вовкові Козинського р-ну, Рівненської області. Чоловік її у 1944 році був мобілізований Козинським РВК та скерований для проходження служби у чехословацький корпус, після демобілізації залишився проживати у Чехословаччині...» [4, арк. 14].

10 липня 1946 р. у Москві підписано офіційну «Угоду між урядом Чехословацької Республіки і урядом СРСР про право оптації і взаємного переселення громадян чеської і словацької національностей, які проживають на території колишньої Волинської губернії, і чехословацьких громадян української, Російської і білоруської національностей, які проживають на території Чехословаччини». Під реалізацію Угоди було

розроблено спеціальну Інструкцію. У ній обумовлено певні терміни щодо подачі заяв (до 15 вересня 1946 р.)¹. До заяви мали долучатися наступні документи: паспорт, довідка про місце проживання, майновий стан, військовий квиток. За місце проживання волинських чехів заносили у реєстри, які зберігалися у головного уповноваженого та головного представника. ці списки мали бути погоджені компетентними органами обох держав. Після погодження особам-оптантам, яким виповнилось 18 років, видавали оптаційні посвідчення і окреме свідоцтво про переселення для кожної родини, адже у складі родин були діти.

На наступному етапі, 14 жовтня 1946 р. у Москві радянські та чеські представники погодили практичні питання про порядок оптації згідно з липневою Угодою, а у 20-х числах листопада відповідна зустріч відбулась у Львові [2, с. 318]. Були створені спеціальні змішані комісії, а також призначено головних уповноважених. Головним уповноваженим уряду ЧСР з місцем перебування у місті Луцьк став Вацлав Шатава, а його заступником був Вацлав Мудра. Уповноважани від чехословацького уряду прибули у волинські міста: Дубно, Здолбунів, Луцьк, Рівне, Верба, Житомир.

Чехи на Волині з радістю зустріли звістку про можливість цілком законно виїхати на батьківщину, адже ситуація на місцях була складною. Серед місцевого населення поширювались чутки про масову колективізацію. Певні заходи вже робилися місцевими радянськими партійними органами. Тривали сутички між українськими повстанцями та військами НКВС. Українське націоналістичне підпілля ще у 1943 р. намагалось залучити чехів до боротьби з німцями, але ті заявили про свій нейтралітет, очікуючи завершення Другої світової війни. Один із інформаційних матеріалів ОУН на Волині за осінь 1946 р. змальовує наступну картину: «Численні чехи-колоністи, що оселилися на Україні вже понад 100 р. тому, живуть окремою дружньою сім'єю, в добросусідській згоді з українцями. До нашого руху ставляться прихильно, допомагають, скільки мають змоги. В кожній справі, що торкається загальносупільного життя, радяться з нами. Тепер перед ними стоїть питання виїзду в Чехословаччину, що дуже турбує їх і непокоїть. Їхати мало хто має намір, бо знають наскільки тепер Чехія «вільна» і «самостійна» [3, с. 299]. Але автор помилився у своїх прогнозах, навпаки — чехи масово готувалися покинути територію СРСР.

Один з цікавих документів — це таємна директива, яка надійшла з Москви 18 жовтня 1946 року і була адресована безпосередньо міністру внутрішніх

справ УРСР генерал-лейтенанту Тимофію Строкачу та командирі прикордонних військ МВС Закарпатського військового округу генерал-майору Іллі Демшину. У ній зазначалося, що найближчим часом розпочнеться реалізація липневої Угоди між про переселення чехів з території колишньої Волинської губернії [4, арк. 2]. У ній вимагалось забезпечити охорону осіб, що переселялися та уповноважених представників. Обласні управління МВС–МДБ мали організувати фільтрацію чехів і словаків. Мало бути організоване посилене агентурне спостереження за чехами і словаками «з метою виявити під час робіт по оптації і переселенню усіх осіб інших національностей, хто забажає виїхати під виглядом чехів; нелегального перевезення радянської та іноземної валюти, золота та платини у зливках, розсипом чи у вигляді пошкоджених виробів, необробленого дорогоцінного каміння...» [4, арк. 3]. Усі переселенці мали концентруватись на залізничній станції Чоп і проходити огляд для перетину кордону на контрольно-пропускному пункті МВС цієї станції. Прикордонники при перевірці документів мали вимагати:

а) посвідчення переселенця (без фотокартки), яке мали на руках голови родини;

б) список переселенців у вагоні.

Також вони мали контролювати дотримання пункту 15 Угоди, який стосувався вивозу певної кількості майна. У цій інструкції згадувався цікавий момент, що переселенці мали на кордоні обміняти гроші — відповідні вказівки були надані митницею та Держбанком [4, арк. 3].

Окремим пунктом зазначалося, що перед перетином кордону під час оформлення документів у переселенців потрібно вилучити радянські паспорти, військові квитки, посвідки та довідки радянських установ, партійні та комсомольські білети та інші документи, які не дозволено вивозити за кордон. Залишати тільки свідоцтва про народження та шлюб, посвідчення та дипломи про здобуту освіту та довідки на загиблих, що служили у лавах Червоної армії.

Дубнівський райвідділ МДБ, який на той час очолював капітан Агапов, повідомляв, що станом на 13 січня 1947 року на території Дубнівського та Млинівського районів проходить запис чехів на виїзд у Чехословаччину. Записалось вже 92% по Дубенському і 98% по Млинівському районах. «З тих, що записалися на виїзд... відправлених не має. Також не має осіб, які б відмовлялись від виїзду, після того, як вони пройшли реєстрацію в комісії на виїзд» [6, арк. 3]. Співробітники МДБ отримали інформацію, що єврей Мантвер, який обіймав посаду директора

¹ Пізніше дату відтермінували до 12 грудня.

лікєро-горілчаного заводу, намагається через комісію отримати документи, щоб з родиною виїхати у Чехословаччину, а далі, ймовірно, в Палєстину.

«Чех Федот Бочек у склад своєї родини на виїзд записав свою прислугу. Демобілізований лейтенант Радянської Армії ФУРМАН, який одружений на доньці чєха Карла Пруша теж записався на виїзд під виглядом вихованця Пруша» [6, арк. 3]. Співробітники МДБ перевіряли списки тих, що зареєструвалися на виїзд. Якщо виявляли якісь факти, що їм не подобались чи були підозрілими, то звертались до Українського представництва по переселенню з вимогою вилучити зі списків підозрілі особи з мотивацією, що вони не мають права на виїзд.

8 лютого 1947 року капітан Агапов повідомляв, що в місті Дубно працює змішана радянсько-чеська комісія по переселенню та оптації осіб чеської та словацької національностей в Чехословаччину та українців в Україну. Комісія своїми діями охоплювала два райони — Дубнівський та Млинівський.

Чеські представники у Дубно — Франц Матеуш, що має 47 років та є членом компартії з 1922 року. Мешкає у місті за адресою вул. Молотова, 16. Його характеризують як тактовну і культурну людину, займається роз'яснювальною роботою серед місцевого населення. П'ятеро чехів з Людгардівки приходили до нього до дому і пропонували хабар по дві 5-ти карбованцеві золоті монети з кожного, щоб Матеуш відправив їх у Чехію з другим транспортом. Ф. Матеуш хабар не взяв і повідомив про це представника з боку СРСР [6, арк. 24].

Його заступник Пан знаходиться на території Млинівського району і у місто Дубно приїжджає рідко. Доволі нетовариський і мало спілкується. Референт Калівода, працював на посаді диспетчера управління залізниці, досить освічений, цікавиться навколишніми подіями, іронічно відноситься до дійсності в СРСР [6, арк. 24]. Оскільки співробітники МДБ слідували чи чехословацькі працівники не проводять антирадянської агітації, то вирішили, що Калівода заслуговує на їхню «оперативну увагу».

У складі чеської комісії працювала жінка на ім'я Маруся, яка розповідала про себе як розвідницю у часи Другої світової війни, що кілька разів переходила лінію фронту, була у Москві. Своему оточенню говорила, що не володіє російською мовою, але співробітники МДБ з'ясували, що вона добре знає російську, польську, німецьку, англійську мови. Має значний авторитет та повагу серед членів чеської комісії. Вона рідко буває в Дубно, а переїжджає в Луцьк, Здолбунів, Житомир, де надає необхідну допомогу, яка у місцевих комісій виникають якісь труднощі. Документ фіксує ще один цікавий момент:

«На днях у Дубно приїздив заступник головного уповноваженого радянсько-чеської змішаної комісії у Москві г.[громадянин] Шкода. Який відвідує всі представництва для підписання евакуаційних листів» [6, арк. 24зв.].

Наступний документ Дубнівського райвідділу МДБ містить інформацію про те, що переселенці з Чехословаччини почали прибувати на територію району на початку лютого 1947 року. Прибуло 5 транспортів, з яких людей розмістили в Дубнівському та Млинівському районах. Ті, що приїхали першим і другим ешелонами, у кількості 61 сім'я — 298 осіб були розміщені у селі Мирогоща. Третій ешелон 18 лютого привіз 54 родини (240 осіб), яких розселено в селі Ульбарів. 2 березня 10 родин (51 особа) розселено в селі Молодаво 1-ше, а 5 родин (27 осіб), що приїхали 12 березня, у селі Молодаво 2-ге. Всього на території Дубнівського району розташовано 130 родин у кількості 623 особи [6, арк. 51].

З узагальнюючих документів МДБ УРСР дізнаємося, що станом на 1 квітня 1947 р. з Рівненської області зареєструвалось на переїзд до 6274 родини чехів та словаків (19704 осіб), що істотно відрізняється від даних, оприлюднених у статистичному звіті станом на 1 липня 1946 року. Виїхало на той час у Чехословаччину 3304 сім'ї (10447 осіб).

Станом на 15 квітня 1947 р. виїхало з Рівненської області 5192 сім'ї (16437 особа). Зареєстрованих на виїзд було 6300 сімей (19726 осіб). Тобто кількість зареєстрованих зросла неістотно. Всього на 22 особи.

Станом на 25 квітня 1947 р. виїхало з Рівненщини 6203 сім'ї (19451 особа). Знову ж таки зросла кількість зареєстрованих осіб — 6378 сімей (19992 осіб). Примітка до документу свідчить, що зростання відбулося внаслідок включення 78 сімей (266 осіб) з північних районів Тернопільської області. Проживаючі там чехи реєструвалися у Вербському районному представництві на території Рівненської області.

Остаточні підсумки, зроблені співробітниками МДБ, на 30 квітня 1947 року свідчили, що в Чехословаччину виїхало 6230 сімей (19520 осіб) з Рівненщини. Всього на виїзд було зареєстровано 6420 сімей (20087 осіб). Хоча на 31 травня 1947 року документи МДБ фіксують дещо іншу цифру 6247 сімей (19513 осіб), а станом на 1 червня 1947 року ті ж самі 6247 (19513 осіб). Власне, ці числові дані суперечать статистичним даним за 1946 р., які наведені на початку статті. Адже виходить досить велика різниця у кількості чеського населення. Практично не вистачає 8000 осіб.

Порівняльна таблиця

Назва район-ного пред-ставництва	Зареєстровано на виїзд в Чехословаччину						Переселено в Чехословаччину					
	30.04		31.05		Різниця		30.04		31.05		Різниця	
	Родин	Осіб	Родин	Осіб	Родин	Осіб	Родин	Осіб	Родин	Осіб	Родин	Осіб
Вербське	1632	5383	1632	5383	—	—	1599	5246	1599	5246	—	—
Дубнівське	1739	5237	1764	6302	збіл. на 5	збіл. на 65	1715	5135	1725	5147	збіл. на 10	збіл. на 12
Здолбунівське	1243	3658	1245	3655	—	змен. на 3	1195	3513	1202	3494	збіл. на 7	змен. на 19
Рівненське	1784	5809	1784	5809	—	—	1721	5626	1721	5626	—	—
Всього по Рівнен. обл.	6420	20087	6425	20149	збіл. на 5	збіл. на 62	6230	19520	6247	19513	збіл. на 17	змен. на 7

Невелика частина чеського населення не виїхала в Чехословаччину з Рівненської області. Таких у документах згадано 183 родини (537 осіб), з них 109

родин (350 осіб) відмовилось від виїзду, 129 осіб померло. 54 родини не з'явились на пересильні пункти з невідомих причин.

Джерела і література:

1. Візитів Ю. У пошуках істини: переселення чеської етнічної спільноти з Волині у 1946–1947 роках на прикладі Дубенщини. *Чехи і Дубенищина*. Матеріали Міжнар. наук.-теорет. конф., присвяченої 60-річчю репатріації чехів на етнічну Батьківщину. Луцьк, 2008. 92 с.
2. Шульга С. Чехи в західній Волині: від оселення до рееміграції. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. 472 с.
3. Реабілітовані історією. Рівненська область. Рівне: БАТ «Рівненська друкарня», 2009. Т. 2. 612 с.
4. Галузевий архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). Ф. 2. Спр. 587. 131 арк.
5. ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 106. 186 арк.
6. Архів УСБУ в Рівненській обл. Ф. 9. Оп. 4. Пор. 16. Спр. 25. 356 арк.

Вікторія КОРИТНЯНСЬКА

ТОМАШПОЛЬСЬКИЙ ЛЕЙБ.

ЩЕ ОДНЕ ІМ'Я РАДЯНСЬКОГО ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНОГО, ЯКИЙ ЗАГИНУВ В НІМЕЦЬКОМУ ТАБОРІ «ШТАЛАГ №360» В МІСТІ РІВНЕ

З Зінаїдою Львівною Фінгеровою, 1930 року народження, мешканкою міста Одеси, я познайомилась під час збору спогадів про Другу світову війну. Всі роки окупації вона разом з матусею провела в гетто в маленькому містечку Мурафа, що на Винничині. Безумовно, під час розмови ми згадали й про батька Зінаїди Львівни, Л. С. Томашпольського (рис. 1), який зник безвісти під час Другої світової війни. Звернувшись до електронних баз даних «Меморіал» та «Память народа 1941–1945 гг.» [1; 2] ми відшукали облікову картку військовополоненого Томашпольського Лейба (рис. 2). Наведені в ній відомості свідчили, що Лев Самуїлович перебував в одному з рівненських таборів для військовополонених та загинув там у жовтні 1941 року.

Під час війни в Рівному знаходилося три табори для військовополонених під загальною назвою «Шталаг № 360». Перший, для хворих бранців, розміщувався на території тюрми та огороженої ділянки біля парку імені Шевченка навпроти неї. Загалом в цьому таборі утримувалося біля 4–5 тис. полонених. Другий табір, де перебували близько 2300 чоловік, знаходився на території військового містечка між сучасними вулицями Соборна, Біла та Коцюбинського. Табір № 3 розташовувався на околиці міста (в напрямку села Басів Кут та залізничного вузла Здолбунів), кількість в'язнів була тут найбільшою — в різні роки на його території утримувалося від 15 до 30 тис. військовополонених [3, с. 233–234; 4]. Про життя, побут та харчування полонених можна ознайомитись зі свідчень колишніх в'язнів таборів Д. Іванцова [фонди Рівнен-

ського обласного краєзнавчого музею, документ «Доп № 8508», Я. Павленка [5], У. Самчука, Б. Крутікова та містян-очевидців, наприклад, В. Кулія [4].

Про батька та свій останній, пов'язаний з ним спогад, Зінаїда Львівна розповіла таке: «Я жила в Винницької області в маленькому местечку Мурафа. Родилась я в семье служащего, мой папа, Лев Самуилович, работал... Были тогда такие организации, назывались они «Сельпо», а мама, Фаина Мироновна, была домохозяйкой. Я была единственным ребенком в семье.

В 41-м году мне исполнилось одиннадцать лет, я уже закончила четыре класса. Первый день войны запомнился мне так. Мой отец очень меня любил, любил настолько, что когда там, где он работал, всем служащим дали путевки для детей в лагерь в Винницу, он собрал их всех, и меня в том числе, и повез в лагерь. 22-го июня мы приехали на станцию Ярошенка, и там, на этой станции, услышали бомбежку. Конечно, мы вернулись домой. Добирались мы долго, сначала шли пешком, потом ехали на попутных машинах, но всех детей отец вернул родителям. После этого мы пошли домой. Когда мы зашли в квартиру, там уже сидели папина сестра и моя мама. И первое, что они сказали, это то, что папе пришла повестка из военкомата. Они собрали папе все необходимые документы и, провожая его, говорили:

— Ничего! Это быстро закончится! Ты скоро вернешься!

И папа ушел, и это последнее, что я помню о нем. Больше я его не видела, потому что вскоре он погиб на войне [6, с. 79–80]

Папа мой был грамотный. В 39-м году его призывали в армию, и он служил где-то в Бессарабии. Вернулся он домой накануне войны, может, с полгода побыл дома, а потом, в 41-м, как началась война, его снова забрали».

Також в книзі «Колокола памяти. Наша память — вам, потомки!» наведені спогади рідної сестри Лейба, Дори Томашпольської, 1918 року народження. Згідно її допису, родина Томашпольських на початок війни складалася з семи чоловік: батька Самуїла, матері та п'ятох дітей: чотирьох доньок (дві з яких — Дора та Тетяна) і брата Лейба. Під час Великої Вітчизняної війни всі вони, окрім Лейба, перебували в Мурафському гетто та були звільнені військами Червоної армії в 1944 році [7, с. 243].

Отже, розповідь доньки та дані, знайдені в офіційних документах (рис. 2; 3), дозволили не тільки відновити ще одне ім'я в'язня рівненського табору «Шталаг № 360», а й з'ясувати окремі біографічні відомості його життя. Зокрема, маємо: «Томашпольський Лейб Самуїлович (Шлемович). Народився в 1908 році

Рис. 1. Л. Томашпольський, 1939–1940 рр. Фото з сімейного архіву З.Л. Фінгерової

Gefangenenlager:	Staatsangehörigkeit:	Nr. der Karte:
Gefangenen-Nr.:	RUSSLAND	Seite des Ersten:
Name:	Томашпольський	Beruf:
Vorname:	Лейб	Religion:
Geburtsort:	Мурафа	Dienstgrad:
Geburtsdatum:	1908	Truppenteil:
Vorname des Vaters:	Самуїл	Komp. u. f. w.:
Familienname der Mutter:	Фаїна	Matr. Nr.:
Name d. Angehörigen der zu benachrichtigenden Person:	Фаїна	Ort und Tag der Befreiung:
Aufenthalt u. Veränderungen:	in Buchowetsche (Rowno) 5.10.41	

Рис. 2. Облікова картка військовополоненого Л. Томашпольського

в містечку Мурафа Вінницької обл., в багатодітній єврейській сім'ї. Безпартійний. Службовець. Працював у Мурафі продавцем в мережі магазинів «Сільпо». В 1940 р. приймав участь «у звільненні» Бессарабії. Дав Червоної армії призований Шаргородським РВК в Вінницькій області 24 червня 1941 р. Рядовий, червоноармієць, стрілець. Вважався зниклим безвісти в квітні (за уточненими даними — в червні) 1944 р., насправді загинув 5 жовтня 1941 року в таборі для військовополонених у м. Рівне. Причина смерті: голод. Похований на єврейському кладовищі в Рівному. Дружина Томашпольська Фаїна (Фаня) МIRONIVNA (МееРІВНА) та донька Зінаїда мешкали в м. Мурафа Вінницької обл.».

Отримані дані є підставою для внесення рядового Л. Томашпольського в списки військовополонених

Форма № 2/ВП.

ИМЕННОЙ СПИСОК

Безвозвратных потерь военнослужащих по ШАРГОРОДСКОМУ району Винницкой области, в 3178 с.

Секретно

Жанр.

№ п/п	Фамилия, имя, отчество.	Воинское звание	Должность и специальность	Год рождения	На какой местности уроженец.	Наим РВВ призыва и какой общ. с какого года в армии.	Дата и по какой причине выш.	где похоронен.	Милитаризованные родственники.	где проживает, подробный адрес.
1.	БЕЛТЕР Мурдех Вольфович	солдат	стрелок	б/п 1904	с. Мурафа, Шаргородского р-на	Шаргородским РВВ 25 июня 1941г.	Можно считать пропавшим без вести в марте 1944г.	Ум. 8/6 8/4	мать БЕЛТЕР Сура-Фелия Желобова	с. Мурафа, Шаргородского р-на.
2.	ГОРИН Сяк Нахменович	солдат	стрелок	б/п 1908	с. Мурафа, Шаргородского р-на	Шаргородским РВВ 23 июня 1941г.	Можно считать пропавшим без вести в апреле 1944г.	Ум. 8/6 8/4	жена ГОРИН А Хайла-Иосифовна	с. Мурафа, Шаргородского р-на.
3.	ГОРИН Сяк Нахменович	солдат	стрелок	б/п 1908	с. Мурафа, Шаргородского р-на	Шаргородским РВВ 24 июня 1941г.	Можно считать пропавшим без вести в апреле 1944г.	Ум. 8/6 8/4	жена ГОРИН А Хайла-Иосифовна	с. Мурафа, Шаргородского р-на.
4.	ШАТЕР Иосиф Мордкович	солдат	стрелок	б/п 1908	с. Мурафа, Шаргородского р-на	Шаргородским РВВ 23 июня 1941г.	Можно считать пропавшим без вести в апреле 1944г.	Ум. 8/6 8/4	жена ШАТЕР Дана Григорьевна.	с. Мурафа, Шаргородского р-на.
5.	ШИХ Иосиф Григорьевич	солдат	стрелок	б/п 1908	с. Мурафа, Шаргородского р-на	Шаргородским РВВ 23 июня 1941г.	Можно считать пропавшим без вести в апреле 1944г.	Ум. 8/6 8/4	жена ШИХ Эля Абра-мовна.	с. Мурафа, Шаргородского р-на.
6.	КОЗМАН Нина Александровна	солдат	стрелок	б/п 1908	с. Мурафа, Шаргородского р-на	Шаргородским РВВ 24 июня 1941г.	Можно считать пропавшим без вести в апреле 1944г.	Ум. 8/6 8/4	жена КОЗМАН Вера Хаймовна.	с. Мурафа, Шаргородского р-на.
7.	ГРИНБЛАТ Саша Григорьевич	солдат	стрелок	б/п 1908	с. Мурафа, Шаргородского р-на	Шаргородским РВВ 23 июня 1941г.	Можно считать пропавшим без вести в апреле 1944г.	Ум. 8/6 8/4	жена ГРИНБЛАТ Вера Хаймовна.	с. Мурафа, Шаргородского р-на.
8.	БРИМАН Моисей Шлемович	солдат	стрелок	б/п 1912	с. Мурафа, Шаргородского р-на	Шаргородским РВВ 22 июня 1941г.	Можно считать пропавшим без вести в апреле 1944г.	Ум. 8/6 8/4	отец БРИМАН Шлем-Альтерман	с. Мурафа, Шаргородского р-на.
9.	ТОМАШПОЛЬСКИЙ Лейб Иосифович	солдат	стрелок	б/п 1908	с. Мурафа, Шаргородского р-на	Шаргородским РВВ 24 июня 1941г.	Можно считать пропавшим без вести в апреле 1944г.	Ум. 8/6 8/4	жена ТОМАШПОЛЬСКАЯ Вера Мееровна	с. Мурафа, Шаргородского р-на.
10.	КОЗМАН Нина Александровна	солдат	стрелок	б/п 1908	с. Мурафа, Шаргородского р-на	Шаргородским РВВ 24 июня 1941г.	Можно считать пропавшим без вести в апреле 1944г.	Ум. 8/6 8/4	жена КОЗМАН Вера Хаймовна	с. Мурафа, Шаргородского р-на.

Рис. 3. Фрагмент аркушу «Именного списка безвозвратных потерь военнослужащих по Шаргородскому району Винницкой области». Відомості про Л. Томашпольського у рядку №9

червоноармійців — в'язнів німецького табору «Шта-лаг № 360» та увічнення його імені на одному з ме-

моріалів загиблим радянським військовополоненим у місті Рівне.

Джерела і література:

1. Томашпольский Лейб Шлемович. Обобщенный банк данных «Мемориал». URL: <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=60721599>
2. Томашпольский Лейб. Электронная база данных «Память народа 1941–1945 гг.». URL: https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_plen301083400/?backurl=%2Fheroes%2F%3Fstatic_hash%3D1224323769de504e86f7d80ccceb7c4cv4%26csrf%3De8dfdd8149cc229be995852f0adde7b3%26last_name%3D%D0%A2%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%88%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9%26first_name%3D%D0%9B%D0%B5%D0%B9%D0%B1%26group%3Dall%26types%3Dpamyat_commander%3Anagrady_nagrad_doc%3Anagrady_uchet_kartoteka%3Anagrady_ubilein_kartoteka%3Apdv_kart_in%3Apdv_kart_in_inostranec%3Apamyat_voenkomat%3Apotery_vpp%3Apamyat_zsp_parts%3Akld_ran%3Akld_bolezn%3Akld_polit%3Akld_upk%3Akld_vmf%3Apotery_doneseniya_o_poteryah%3Apotery_gospitali%3Apotery_utochenie_potery%3Apotery_spiski_zahoroneni%3Apotery_voennoplen%3Apotery_iskluchenie_iz_spiskov%3Apotery_kartoteki%3Asame_doga%26page%3D2%26grouppersons%3D1&
3. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / Упоряд. М. Г. Дубик. Київ, 2000. 304 с.
4. Стратонова Н. Рівненський Бухенвальд — Шта-лаг 360: історія канібалізму, розстрілів та тор-тур. *Суспільне*. 2020. 11 квітня. URL: <https://suspilne.media/26125-rivnenskij-buhenvald-stalag-360-istoria-kanibalizmu-rozstriliv-ta-tortur/>
5. Михальчук Р. Примусова праця в Райху як порятунк (історія виживання рівненської єврейки Марії Берзон). *Historians*. 2017. 17 серпня. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/avtorska-kolonka/2260-roman-mikhalchuk-primusova-pratsya-v-rajku-yak-poryatunok-istoriya-vizhivannya-rivnenskoji-evrejki-mariji-berzon>
6. Коритнянская В. Г. Истории, которые останутся с нами... Одесса, Бондаренко М. А., 2021. 542 с.
7. Колокола памяти. Наша память – вам, потомки! Воспо-минания бывших узников гетто и концлагерей, прожи-вающих в городе Ашдод (Израиль). Израиль, Ашдод: амута «Зикарон», 2005. 482 с.

Софія САВЧЕНКО

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА НА ТЕРИТОРІЇ РІВНЕНЩИНИ У 1941-1944 рр.

Український Червоний Хрест (далі УЧХ) був створений в Українській державі ще 1918 р. згідно з вимогами Женевської конференції і діяв до 1921 року. Після втрати державності УЧХ силою вимог міжнародного договору не мав змоги бути далі членом Міжнародного Червоного Хреста і користуватися його привілеями. Хоч не під своєю назвою, а від імені інших формувань, УЧХ далі діяв і допомагав жертвам збройних змагань, полоненим, інвалідам, вдовам та сиротам [10, с. 8]. Під час Другої світової війни, практично в перші дні захоплення України Німеччиною, українські лікарі та громадські діячі відновили діяльність УЧХ [16, с. 27]. У червні 1941 року було створено відділ УЧХ у Львові, а у вересні в Рівному, за сприяння Хариті Кононенко, було створено відділення УЧХ, яке очолив д-р М. Корнилів-Василів, а відділ Суспільної опіки очолив полковник УНР Л. Ступницький і д-р В. Кононенко. Його основними завданнями були опіка над місцевим населенням і допомога полоненим [15, с. 4]. Сам процес створення рівненської філії УЧХ був складний. У листопаді 1941 р. Х. Кононенко прибула до Києва, де знаходилось головне відділення УЧХ, щоб домовитись про легальну санкцію звільнення полонених. Внаслідок цієї поїздки, делегація з Києва прибула до Рівного, де й зустрілась з генерал-майором Фейхтмаєром, що завідував усіма полоненими на Волині. В результаті цієї зустрічі було отримання дозволу на звільнення зі шпиталів тих, які повністю втратили працездатність. Тоді зорганізовано широку допомогу харчами, медичну опіку (в таборах панувала пошесть тифу), завдяки чому було врятовано життя багатьом людям. В цій праці була теж велика заслуга Хариті Кононенко, яка добре знала німецьку мову та виявила дипломатичний хист у розмовах з німецькими «ортскомандантами» і добивалась в них звільнення полонених та дозволів доставляти до таборів харчі і медикаменти [15, с. 5–6]. Військове німецьке командування Українського Червоного Хреста офіційно не визнавало, але до його діяльності певної мірою було толерантним. Про це свідчать оголошення в газеті «Волинь» за 1941–1942 рр. Зокрема в них йшлося про візит уповноваженого керівника Німецького Червоного Хреста до Рівного та співпрацю українських та німецьких медсестер: «Уповноважений зі своїми співробітниками зосереджено та свідомо мети, візьме в свої руки ці величезні завдання і виконувати їх

буде в найтіснішому порозумінні зі Збройними Силами та Рейхкомісаром» йшлося і в оголошеннях за 1942 рік: «Українське населення, у зв'язку з річницею свого звільнення від нестерпного большевицького гніту, ентузіялістично проявляє свою вдячність за визволення німецькому воякові і німецькій владі. Ось так у Вознесенській окрузі організувало українське громадянство грошову збірку на Німецький Червоний Хрест [5, с. 3].

У серпні 1942 року гестапо вимагало ліквідації УЧХ, як не легалізованої ними установи. Окупаційна влада поступово ліквідувала всю мережу відділів УЧХ методами заборони, погроз, арештів та навіть розстрілів. УЧХ не мав уже змоги працювати на жодній території України, але його члени різними способами і далі продовжували свою роботу. Тоді медично-харитативну працю проводив спеціально створений орган, який мав назву «Допомоговий Комітет». [15, с. 6]. Основним завданням Допомогового Комітету було забезпечення соціально-побутових потреб місцевого населення. Комітет також опікувався радянськими військовополоненими: «Одним з чергових пекучих питань є допомога бувшим полоненим... Всі вони зле одягнені. Через брак будь-якої комунікації не можуть вони дістатися до своїх родин. В обличчі зими вони мусять стати предметом нашої допомоги» [4, с. 4]. Судячи з оголошень в часописі «Волинь» за цей період, можна зробити висновок, що населення Рівненщини активно підтримувало діяльність УЧХ та Центрального Комітету Допомоги. Про це свідчать регулярні замітки про збір коштів на Червоний Хрест у 1942–43 роках, про влаштування свят у школах з метою благодійного збору коштів, а також подано списки активних благодійників [8, с. 4]. У майбутньому планувалося, що Комітет стане складовою частиною Українського Червоного Хреста [9, с. 4]. Ці дві організації працювали спільно, проте діяльність їхня в дечому була відмінною. І Український Червоний Хрест, і Допомоговий Комітет допомагали жертвам війни. Але УЧХ опікувався переважно хворими полоненими, організовував медичну допомогу та поміч ліками, а Допомоговий Комітет займався переважно збором продуктів для полонених і бідних. Як зазначено в газеті «Волинь», «обидві ці організації видають денно над 1500 обідів та крім того допомагають сніданками, сухою їжею, білизною, одежею» [11, с. 2]. Згодом цим займається

Суспільна опіка відділу охорони народного здоров'я. Метою Суспільної опіки було також відновлення та відбудова лікарень, які були в занедбаному стані або зруйновані після відступу радянських військ; створення нових шпиталів та лікарень; підготовка лікарського персоналу серед українського населення; боротьба з інфекційними хворобами та епідеміями; створення притулків для дітей [3, с. 3].

1942 року почався новий етап діяльності УЧХ в зв'язку із формуванням на Волині Української Повстанської Армії [15, с. 7]. Перший досвід організації медичної опіки в УПА Санітарна служба здобула на Волині. Тим досвідом користувалися пізніше медично-санітарні працівники на інших територіях. Коли Санітарній службі доводилося виконувати складні завдання, тоді їй допомагав Український Червоний Хрест [12, с. 50]. У 1941–1942 роках основним завданням УЧХ на Волині, як згадано вище, було опікуватися місцевим населенням та допомагати полоненим Червоної армії в німецьких таборах. На початку формування повстанських відділів, діячі УЧХ та деякі лікарі допомагали організувати санітарне постачання та медичну опіку для Української Повстанської Армії. Леонід Ступницький, який 1942 року став комендантом поліцейної школи в Рівному, 1943 р. перейшов до УПА. Пост керівника суспільної опіки УЧХ (опісля Допомогового комітету) перебрала Харитя Кононенко. Вона держала зв'язок з полковником Л. Ступницьким та організувала для Санітарної Служби медичний персонал і медикаменти. Харитю Кононенко гестапо заарештувало 15 липня 1943 р. та після трьох місяців слідчої тюрми в Рівному розстріляло [12, с. 54].

Підпільний Український Червоний Хрест поділявся на три відділи: медичний, фармацевтичний та відділ суспільної опіки. Співпраця між Санітарною службою УПА та УЧХ була так тісно пов'язана, що неможливо провести чіткого розмежування їхніх компетенцій. Основна різниця полягала в тому, що лікар і весь медичний персонал Санітарної служби УПА підпорядковувалися командирів сотні або куреня. Працівники УЧХ, що виконували свої завдання в терені, підлягали зверхникові УЧХ і не були військово підпорядковані командирам відділів. УЧХ, чи як на деяких теренах його називали, референтура Служби здоров'я, працював на всіх щаблях підпільної мережі, а саме в окрузі, надрайоні, районі, а як була можливість, то навіть у кущі. Підпільні шпиталики та санітарні пункти було побудовано в районах або в надрайонах. Вони, звичайно, були невеликі розміром, щоб у випадках викриття «шпитальки» ворогом, не понести великих людських втрат. Також бралися до уваги труднощі транспортування хворих та поранених на далеку відстань [12, с. 55–56.] Станична

Антоніна Маркова-Ящук з м. Березне була медпрацівником повстанських шпиталиків в Тинному Сарненського району. Вона була арештована у 1944 році і засуджена на каторгу у Воркуту та Сейд [17, с. 27.].

До ширших дій УПА на Волині дійшло навесні 1943 року, внаслідок чого збільшилася кількість поранених та хворих. З'явилася потреба розбудувати відповідну систему медичної опіки й організувати підпільний Український Червоний Хрест. Цей обов'язок взяла на себе жіноча мережа ОУН. В околиці, де не було жіночої мережі ОУН, ані підпільного УЧХ, санітарній службі УПА допомагали свідомі жінки та працівники медичної професії. На Волині підпільні шпитали потерпали від німецьких облав, а на Поліссі деякі населені пункти були під контролем більшовицьких партизан [10, с. 127]. Загрозлива ситуація стала причиною, що шпитальний персонал поранених і хворих вояків розміщував меншими групами по різних місцевостях. Якщо можливо було, підшукували місця, де були споряджені кріівки. Більші польові шпиталики залишалися тільки в околицях, що були під охороною повстанських загонів та, у випадку наскоку ворога, поранених можна було планово евакуювати. З наближенням німецько-більшовицького фронту систему довелося змінити й перемістити шпиталики у підземні кріівки [12, с. 60].

Медична сфера важлива, як і будь-яка інша в повстанській армії, але в силу своєї специфіки вимагає спеціальних знань та вмінь. Жінкам на службі в УЧХ необхідне було не тільки покликання рятувати життя (хоча це й дуже важливо) та природні здібності, але також мати хоча б мінімальні знання про гігієну та анатомію людини [1, с. 7].

У другому томі «Медичної опіки в УПА» вміщено спогади лікаря Миколи Василюка, начальника управління охорони здоров'я на Волині протягом німецької окупації, який розповідає про школу медсестер і акушерок в Рівному 1941–1943 років. За його словами, скінчивши її, майже всі дівчата «втекли до лісу», тобто вступили в ряди повстанської армії. Рівненську школу сестер та акушерок було створено восени 1941 року. До того в Рівному діяла школа фельдшерів, створена за часів більшовицької окупації Волині 1939–1941 років, яка у 1941 році була знищена війною [10, с. 54]. Школа сестер та акушерок постола з потреби медичного й санітарного персоналу, якого катастрофічно не вистачало на цій території. Програма навчання в школі передбачала як надання професійних навичок, так і національно свідоме виховання. «Пристаюючи до своєрідних умов та військового часу, було вироблено таку програму навчання й виховання учениць школи, щоби з них вийшла сестра-універсалістка, щоб могла сама собі

зарадити і часто заступити лікаря, й акушерку, й гігієністку, а при нагоді чи потребі піти до армії чи партизанити... Безумовно, що така сестра мусила бути одночасно свідомою українкою та суспільницьки наставленою. Через це в цій програмі українознавчі предмети були заступлені дуже сильно, а з медичних дисциплін зверталось особливу увагу на проблему виникнення у нас суспільних недуг, дитячу смертність та подачу першої допомоги, включно з акушерською» [10, с. 102]. Працювала школа у вкрай тяжких умовах. Рівне було напівзруйнованим містом після війни, а кращі його будинки були захоплені німцями. За перший рік свого існування школа змінила чотири приміщення. Проблема також була з кількістю викладачів у школі та лікарями у шпиталях. Директор школи їздив за ними до Києва та Харкова, а також набирив їх з таборів для полонених, в чому йому допомагала Харитя Кононенко. Також вона створила їдальню при УЧХ для учениць та гуртожитки. З 1942 року школа діяла напівлегально, тому що німці вимагали зробити її школою лише для санітарок. Закінчили школу 25 учениць, з яких 17 було українок. Весною 1943 року «втік до лісу» один з викладачів школи Василь Сагайко. Він забрав із собою цілу сестринську хірургічну обслугу. «З цього часу «втікання» молодих сестер до лісу стало системою». Вони забирали з собою інструменти, аптечку з лікарні чи амбулаторії, в якій працювали. За словами Миколи Василіва важко сказати, скільки точно сестер приєдналися до повстанців. «Часом до них також приєднувалися чешки, які були їхніми товаришками по школі» [10, с. 97–98].

Про медичну опіку на Рівненщині також у своїх спогадах подає інформацію про жінок-керівників УЧХ Тетяна Бак, яка у 1944 році стала керівницею надрайонного УЧХ на Костопільщині. До того вона була в рядах Юнацтва ОУН і працювала у фармацевтичному відділі УЧХ. 7 листопада 1945 року вона була заарештована костопільським НКВД і перевезена до в'язанці в Дубно. Її було засуджено на 15 років таборів і 5 років позбавлення громадянських прав. Вона відбула покарання у Воркуті з січня 1946 по листопад 1955 р., після чого її звільнили [10, с. 104–105].

У рамках УЧХ лікували та доглядали за хворими, забезпечували їх ліками та їжею, проводили освітні курси для медичного персоналу, допомагали родинам загиблих та організовували санітарні пункти у віддалених місцях. Лікування у підпільних місцях було надзвичайно складним через нестачу медичних засобів і таких необхідних речей, як чистий одяг, їжа та вода, а інколи й повітря. Очолювала УЧХ та розбудовувала його мережу в Західній Україні Катерина Зарицька-Сорока (Монета) [13, с. 3]. Ор-

ганізація опікувалася хворими, яких відправляли на лікування військові лікарі, робила запас ліків і продовольства, здійснювала нагляд за медичним і санітарно-гігієнічним станом бойових загонів та місцевих жителів, а також допомагала родинам загиблих повстанців.

Дуже великий вклад у діяльність УЧХ зробили жінки [7, с. 38]. Крайовою керівницею УЧХ на Волині була Олена Мостович («Верба»), яка загинула на Рівненщині. У військовій окрузі УПА (ВО «Заграва») мережу УЧХ очолювала Поліна Стельмашук («Мотря»). Восени 1944-го року «Мотря» була заарештована і засуджена на 15 років каторги. Кару вона відбула на Воркуті» [17, с. 42–43]. Головним лікарем у ВО «Заграва» був Дмитро Сагайко, про якого йшлося вище. Він працював у Тютюковичах і «коло нього працювали дві хірургічні медсестри, ще з Рівного: Надя Паладійчук («Доля») з Волині і Валя Завада («Лялька») зі східних областей України. У селі Малий Стидинь на Костопільщині ... шпиталем завідувала Юстина Робітницька («Мавра») в минулому секретар «Жіночої Служби України» [17, с. 72–75]. У книзі «Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941–1944 рр.)» є відомості, що УЧХ у межах УПА — Північ керувала «Тополя» з Рівненщини. Вона загинула в бою з більшовиками під Садівським лісом (Волинська обл.) Референтуру УЧХ на ПЗУЗ (Північно-західних українських землях) очолювала «Верба». Вона загинула 12 лютого 1945 року і разом з нею загинула «Медуна» (лікар Марія Рябчук), яка у 1944–1945 рр. була мед шефом УПА — Північ [16, с. 7–8].

Аврамчук Марія із села Здовбиця Здолбунівського району працювала медсестрою санітарного відділу «Еней». 1944 року була арештована та засуджена на 20 років каторги. Її односельчанка Марчук Галина закінчила курси УЧХ і була медсестрою в курені «Сторчана». У 1947 році її засудили на 10 років таборів ГУЛАГу. Також в селі Здовбиця пройшла вишкіл медсестер і була станичною [17, с. 90].

Таким чином, головною метою Українського Червоного Хреста була допомога звільненим полоненим, а саме забезпечення їх одягом та харчами, встановлення комунікації з близькими. Зважаючи на скрутну ситуацію, яка була зумовлена війною та життям в окупації, Червоний Хрест допомагав також і місцевому населенню. До головних завдань також можна віднести організацію санітарних пунктів у селах, проведення медичних вишколів та навчань, відкриття шкіл для медсестер та фельдшерів, інформування населення про епідемії та рекомендації щодо боротьби з ними. Після заборони діяльності УЧХ німецькою окупаційною владою та репресій стосовно активних

членів організації, Червоний Хрест починає діяти підпільно як структурна одиниця УПА. Важливо зазначити, що велику роль в діяльності УЧХ відіграли

жінки. Проте репресії щодо учасників національно-визвольного руху і членів УЧХ призвели до згорання його діяльності.

Джерела і література:

1. Антонова Т. Жінка та її «мирні», «напівмирні» та «воєнні» ролі в боротьбі ОУН і УПА. *Український національно-визвольний рух*. Львів, 2007. С. 138–146
2. Волинь і Полісся: спомини учасників /Редкол.: Є. Штендера. Т. 5. Кн. 3. Торонто: «Літопис УПА». 1984. 317 с.
3. В.Ш. На Волині брак лікарів. *Волинь*. Рівне, 1941. 6 листопада. С. 3
4. До українського громадянства. *Волинь*. Рівне, 1942. 30 серпня. С. 4
5. Збірка на Німецький Червоний Хрест. *Волинь*. Рівне, 1942. 1 жовтня. С. 4
6. Керівник Німецького Червоного Хреста. *Волинь*. Рівне, 1941. 20 листопада. С. 1
7. Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941–1944 рр.). «Літопис УПА» в 100 томах. Торонто — Львів: 2006. Т. 7. 270 с.
8. М.В. Допомога жертвам війни. *Волинь*. 1942. 18 січня. С. 2
9. Медична опіка в УПА /редкол.: М. Ріпецький. «Літопис УПА» в 100 томах. Торонто, 1995. Т. 23, кн. 1. 483 с.
10. Медична опіка в УПА /Редкол.: М. Ріпецький. «Літопис УПА» в 100 томах. Торонто- Львів, 2001. Т. 32, кн.2. 585 с.
11. Пустомітенко О. Жінки у підпіллі ОУН (Б) у роки німецько-радянської війни та у повоєнний час 2014. URL: <http://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/504/7.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
12. Романів О. Жіночі обличчя ОУН-УПА. Україна молодша. 09.06.2005. URL: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/445/163/16084>
13. С. Новий Двір біля Рівного. *Волинь*. Рівне, 1942. 16 квітня. С. 4
14. Скорих О. Діяльність Харити Кононенко в Рівному (1941–1943). Івано-Франківськ, 2018. 25 с.
15. Содоль П. Монета, Лада, Христя та інші. Українки — лицарі орденів УПА. *Українська правда*. 11 квітня, 2013 р. С. 4
16. Українська жінка у визвольній боротьбі 1940–1950 рр: Біографічний довідник. Львів, 2004. 189 с.
17. УПА у світлі німецьких документів /Редкол.: П. Потічний, Т. 21. Кн. 3 «Літопис УПА». Торонто, 1991. 282 с.
18. Хроніка. *Волинь*. Рівне, 1941 р. 9 листопада. С. 4

Тамара НІКОЛЬЧЕНКО, Марія НІКОЛЬЧЕНКО

ПІСНІ НЕВОЛИ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІССЯ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Друга світова війна стала найскладнішим випробуванням не лише у долі українського народу, але й усього людства. «Україна була одним із головних театрів Другої світової війни. Її вогняний руйнівний смертоносний вал двічі прокотився по всій території України, заторкнув так чи інакше долю кожної її людини. Глибокий драматизм і доленосність подій того часу настільки щільно вплелися в життя, думи, настрої українського народу, що не могли вони не перелитися і в його слово» [6, с. 281].

У повоєнний час фольклор періоду Другої світової війни збирався та активно записувався як явище скоро минуле (поки ще були живими учасники тих подій). Велику збирацьку і аналітичну роботу цього величезного прошарку народної культури провели Г. Барташевич, І. Березовський, О. Бріцина, М. Гайдай, С. Грица, В. Гусев, О. Дей, К. Кабашніков, Р. Кирчів,

О. Кінько, Б. Кирдан, Н. Мацієвська, С. Мінц, С. Мишанич, М. Пазяк, О. Правдюк, М. Рильський, А. Федосик, Н. Шумада та багато інших дослідників.

Велика робота зі збирання фольклору Другої світової війни була проведена у Білорусії, через яку прокотився шквал воєнних подій, як і через Україну, у першу чергу [1, с. 255]. Як слушно зауважив Р. Кирчів [6, с. 330], чільне місце серед фольклорних творів воєнної тематики посідають пісні полону, примусового захоплення і вивозу молодих людей у німецьку неволю та їхнє життя на чужині. У піснях неволі простежується «трансформована у народній творчості проблема принесеної окупантами нової форми невольництва — насильної мобілізації і вивозу працездатного населення на каторжні роботи до Німеччини — «остарбайтерства» [6, с. 328]. «Фактично в кожній із численних збірок фолькло-

ру Другої світової війни, які зберігаються у фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, присутні твори цієї невольничої тематики» [6, с. 331]. Р. Кирчів звертає увагу на збірник «Українська народна поезія про Велику Вітчизняну війну» [10], на книги описів фонду № 14 ІМФЕ, у якому зберігаються рукописні збірки записів невольничої поезії М. Гайдая, І. Юречка, О. Стебленка, П. Батюка, П. Іваненко, К. Кушнір, С. Демидова, Т. Красицької, М. Стельмаха, М. Плісецького, Є. Притули, М. Полотай, А. Шмиговського, М. Липи, М. Родіної, Л. Венгерова, Т. Колесниченко, І. Гуріна, О. Стеблянка, Д. Коваль, З. Рябчій, І. Заїки, О. Олійникова. Цей фонд опрацьовувався Т. Нікольченко під час написання кандидатської дисертації та подальших студій означеної проблеми [9]. Питання генези пісенності періоду Другої світової війни, зокрема невольничої, поставили і досліджували в своїх монографіях О. Бріцина [2], С. Грица [3], С. Мишанич [7], О. Правдюк [9], Н. Шумада [11] та інші.

Генетичні витоки невольничої пісенності періоду війни сягають своїм корінням у багатостраждальну історію України. Напади зовнішніх завойовників епохи Київської Русі, які супроводжувались захопленням великої кількості полонених, відірваних від рідної землі, — все це відбилось в усній народній творчості у вигляді плачів. Як у голосіннях за небіжчиком, так і в плачах за захопленими у неволю передане людське горе:

Зажурилась Україна, що нігде прожити. / Гей, ви-
топтала орда кіньми маленькі діти. / Ой маленьких
витоптала, великих забрала. / Назад руки постягала,
під хана погнала [4, с. 29].

Про турецьку неволю розповідається в думках «Невольники на каторзі», «Плач невольника в турецькій неволі», «Маруся Богуславка», «Іван Богуславець», «Сокіл і соколятко», «Самійло Кішка», «Втеча трьох братів з турецької неволі». В епічних думках переживання героїв набувають ліричного характеру, а згодом вони виливаються у ліричну пісню, як, наприклад, у «Марусі Богуславці», що стало хрестоматійним. Невольник хоче поринути «На ясні зорі, / На тихі води. / У край веселий, / У мир хрещений».

Зі стражданнями народу під час полону порівнюються страждання, пов'язані з соціальним гнобленням: із обов'язковою військовою повинністю, рекрутськими наборами, соціальним розшарування суспільства і звідси — робота в наймах, бурлакування, кріпацтво. Ці страждання вилились у велику кількість пісень про відхід козака з дому:

Ой гай, мати, ой, гай, мати, — ой гай зелененький,
/ Ой поїхав з України козак молоденький.

У пісенності періоду Другої світової війни процес відродження й актуалізації традиційних пісень особливо яскраво відбився під час вивозу на примусові роботи до Німеччини великої кількості молоді. Ці трагічні мотиви покликали до нового життя твори про розлучення з родом; твори, генетичне коріння яких сягає у весільні обрядові та старі солдатські й рекрутські пісні, пісні наймитів. Ця група творів сплила в пам'яті народу без змін, або з дуже незначними вказівками на осучаснення життя і побуту.

Як зазначає С. Грица, тема соціальної нерівності й протесту проходить крізь усі прошарки пісень найманих робітників, які не мали можливості відпочити навіть у вихідні дні:

Вчора була суботонька, сьогодні неділя, / Чом на
тобі, наймиточку, сорочка не біла? / Ой не біла, ой
не біла та й не буде біла, / Бо не знає бурлак бідний,
коли та неділя.

Ця традиційна лірика своєрідно вилилася у новотворах у роки Другої світової війни в піснях дівчат, вивезених на примусові роботи до Німеччини, у піснях матерів, які оплакували своїх дітей та сподівалися на їхнє повернення.

У традиційних солдатських та рекрутських піснях звучить мотив розмови зозулі й матері. У піснях полону набула поширення пісня про матір-зозулю. Вона співалася в усіх областях Середнього Придніпров'я (Київщина, Житомирщина, Черкащина, Кіровоградщина, Дніпропетровщина) та Полісся (Рівненщина, Чернігівщина). Сюжет пісні розвивається по-різному. Але майже в усіх варіантах наголошується:

Ой то не зозуля, то рідная мати, / Вона виряджала
сина. Воювати.

У записах Е. Притули, зроблених під час війни в районах Полісся, є пісні, в яких мотив «матері-зозулі» трансформувався в мотив «дочки-зозулі»:

Ой у полі берізка самотня стояла. / На тій берізці
зозуля сумно кувала. / Ой то не зозуленька сумно
кувала, / То дівчина чорнобрива / За рідним краєм
плакала — ридала [5, од. зб. 21. С. 261].

У іншому варіанті пісні замість горобчика з'являються голуби як символи мирного життя, символи кохання:

Ой, коли б ти, матінко, знала, / Яке мені лихо та
біда, / То ти б мені сивим голубочком / Передала ку-
сок хліба. / Сивим голубочком хліба, / Голубкою во-
диці та солі. / Тяжко, мамо, помирати. / В німецькій
неволі [5, од. зб. 21. С. 261].

Розповідь про тяжку долю рекрута на чужині змінюється розповіддю про тяжку працю дівчат у полоні:

Ой, матінко рідна, нащо породила, / Щоб я німцєві
клятому так тяжко робила? / Щоб він їв і пив мою

кривавицю, / А я щоб їла і пила хліб — сечавицю [5, од. зб. 21. С. 261.].

В українській народній пісенності сталим є образ-символ калини. Своєрідний цикл пісень, що об'єднався навколо образу дерева, традиційно має назву «Калина-малина». Це і пісні весільні, і пісні солдатські та рекрутські, у яких звучить почуття горя та гіркоти розлучення:

Калина-малина, не сладка не гірка, / Чого заридала, солдацькая жінка.

У роки Другої світової війни пісні з цим мотивом знову стають популярними, але в них вже звучать ноти необхідності захищати рідний край, визволяти з неволі близьких:

Калино-малино, не сладка не гірка, / Чого заридала, солдацькая жінка?

Чого заплакала, чого заридала? / Любила, кохала, в армію віддала. / В армію віддала недалеко-близько. / Недалеко-близько в червонеє військо. / Ой там він присягу дає своєму краю. / На вірність Вкраїні, за щастя родини. / За рідну країну у бій твердо стану, / Брата, сестричку з неволі дістану!

У традиційних народних піснях поширеним є символ «чорного ворона», який кричить і віщує нещастя, горе, розлуку:

Ой кричить, кричить та чорненький ворон / Та на глибокій долині, / Ой плаче, плаче молодий козаче / По нещасливій годині.

Цей мотив про горе козака на чужині трансформувався у мотив плачу дівчини після отримання нею звістки про від'їзд до Німеччини:

Ой прилетів чорний ворон / Та й сів на стодолу, / Загадав він дівчиноньці / Дорогу в неволю... / Бодай тебе, чорний ворон, / Куля не минула. / Щоб про тую неволеньку Вкраїна не чула.

У збірнику «Українська народна поезія про Велику Вітчизняну війну» ця пісня вміщена як записана 1944 року. На Рівненщині, в м. Дубно, вона записана від учасника війни у 1988 році.

Особливо яскраво в піснях неволі відбилися мотиви прощання дочки з матір'ю:

Вийшла я із хати, / Стала на порозі, / Прощалася з рідними — / Полилися сльози. / Прощавайте, рідні й сестри, / З вами розстаюся. / З далекої Німеччини / Може й не вернуся [5, од. зб. 55. С. 24.].

Пісенний цикл «Калина-малина» весільної тематики в піснях неволі зустрічається часто, але мати страждає не від того, що дочка йде до свекра і свекрухи, а вирушає в далеку чужину:

Калина-малина над яром стояла, / Мати на чужину дочку виряджала... / Прощай, мамо, тато, з вами розстаюся. / Іду в чужу сторононьку, може й не вернуся [5, од. зб. 29 «б». С. 119. Записи з Чернігівщини].

Серед пісень неволі періоду Другої світової війни з новою силою зазвучав мотив горя і смерті матері, яка не змогла діждатися своєї дочки:

Росла, росла трава / Та й стала всихати, / Ждала мати свою доню. / Стала помирати. / Поховали бідну матір / У вишневім садочку. / У вишневім садочку. / У крайнім куточку [5, од. зб. 25 «а». С. 70–71].

На перший погляд може здатися, що пісня створена безвідносно до долі полонянок у Німеччині. Але записана вона від Кохан Г. (с. Некриші Черняхівського району Житомирської області), яка була на примусових роботах у Німеччині в м. Гляйвіц і працювала там на фабриці.

У багатьох народних піснях природа — така ж дійова особа, як і людина. Часто це вишневий садочок як естетичний символ домашнього вогнища і сімейного щастя:

Білим цвітом сад укритися, / Та й став зацвітати. / Нема доні із неволі — / Плаче рідна мати [5, од. зб. 21. С. 155].

З квітучою вишенькою порівнює мати свою доньку перед довгою розлукою:

Ой вишеньки, черешеньки, / Цвітуть — процвітають. / З України в Німеччину / Дівчат виряджають [5, од. зб. 21. С. 175. Зап. М. П. Стельмах].

У вишневому садочку мати намагається знайти собі розраду, але розлука дуже тяжко на неї впливає:

У вишневому саду / До листочка припаду, / До листочка припаду, / Як той камінь у воду [5, од. зб. 21. С. 175. Зап. А. Д. Шмиговський].

Ця пісня записана у с. Неборівці Червоноармійського району Житомирської області і М. Стельмахом у 1944 році. Виконавиця її — Г. Оріховська — була у фашистській неволі. Інший фольклорист, А. Шмиговський, у 1944 р. від учасників художньої самодіяльності з с. Кам'яний Брід Новоград-Волинського району Житомирської області записав пісню, в якій зустрічається порівняння розлуки з тяжким каменем:

Та впав камінь та й лежить (2) / На чужині горе жити... / Сяде мати вечерять (2) Стане дочку споминать... [5, од. зб. 21. С. 175. Зап. М. П. Стельмах].

У хвилини відчаю мати в зверненнях до дітей виливає свій біль від того, що вона не може їм допомогти: / Сини мої, сини мої, / Сини-соловейки. / Чом ви мене не кидали, / Як були маленькі. / Дочки мої, дочки мої, / Дочки мої, пави. / Чом ви мене не видали, / Як падали з лави. / Я ж щоденно і щонічно / Жду вас і не знаю, / Чи вернетесь ви до мене / Із чужого краю... [5, од. зб. 21. С. 34. Зап. А. Д. Шмиговський].

Багато пісень неволі, побудованих у формі діалогу між матір'ю та дочкою, підсилюють гіркоту розлуки. Одна з таких «розмов» відбувається на тлі старовинної української пісні «Посію я жито»:

— Посію я жито / Поміж лободою. / Ой чи буде жалко / Вам, мамо за мною? / — Буде, доню, жалко, / Буде за тобою. / Хто ж мене догляне / До смерті, старої... [5, од. зб. 1183. С. 34. (Передав до архіву А. П. Правдюк)].

Дівчина відповідає матері з відчаєм:

— Не вернуса, мамо, / З далекого краю. / Мою голівоньку / Без тебе сховають [5, од. зб. 54а. Записи, зроблені в Житомирській обл.].

У багатьох піснях з'являються птахи-помічники або птахи-співрозмовники. Зустрічається звертання до соловейка:

Соловейко, соловейко, / Вчини мою волю. / Я напишу лист дрібненький — / Занеси додому. / Прилети додому / Та сядь у садочку, / Спитай батька — матір, / Чи забули дочку [5, од. зб. 54. С. 173. Невольничі пісні, записані на Житомирщині].

Ліричні пісні перетворилися на плачі під гнітом фашистської неволі:

Ревуть-стогнуть гори-хвилі / В синесенькім морі. / Плачуть-тужать українці / В німецькій неволі [5, од. зб. 28.— С. 5].

Народна пам'ять відтворила найбільш придатний для даної ситуації прошарок пісенності, в якому вилились глибокі особисті людські переживання; переробки таких пісень були незначними, переважно для позначення реалій сучасності:

Ой ти ненько, моя матінко, / Ой до чого ж ми та й діждалися, / Діждалися, дожидалися, / Що беруть нас у Німеччину, / Що женуть та у чужиноньку. / А чужа німецька сторона / Горем тяжким засіяна, / Слізоньками нашими полита, / Сумом, гірким полином / Огорожена... [10, с. 60].

Більш помітних переробок серед пісень неволі зазнали пісні літературного походження. Пісня на слова Т. Шевченка «Реве та стогне Дніпр широкий» у репертуарі полонянок набула іншого звучання:

Реве та стогне буйний вітер, / І гай зелений шелестить. / Там товарняк в'ється змією — / Він до Германії спішить [5, од. зб. 55. С. 168. Зап. Е. І. Притулою в Бердичівському районі на Житомирщині].

Вірш В. Лебедева-Кумача «Україна моя» перетворився на популярну пісню, яка співалася як російською, так і українською мовами. Вона була записана в Бердичівському районі Житомирської області 1944 року:

У Німеччину їдуть дівчата, / Ось капнула перша сльоза. / Україно, моя Україно, / Дорога ти моя стона [5, од. зб. 55. С. 104].

Для однієї з пісень неволі «Я сьогодні від вас од'їжджаю», записаної у Черняхівському районі Житомирщини, взірцем послугував вірш П. Грабовського «Не раз ми ходили в дорогу»:

Я сьогодні од вас од'їжджаю / У далекий німецький край. / Ой чи вернусь, чи, може, загину — / Ти про мене, матусю, згадай [5, од. зб. 21. С. 153].

У фольклорі неволі були поширеними переробки пісні «Раскинулось море широко»:

Раскинулись рельсы широко. / По ним эшелоны летят. / Они с Украины вывозят в Германию наших дивчат [5, од. зб. 1207. С. 70].

У піснях полонянок зафіксовані переробки творів із популярного довоєнного фільму «Юність Максима»:

Тучи над городом стали, / В воздухе пахнет грозой... / Немцы приказ изда-а-али / Народ угоняют с собой [5, од. зб. 22. С. 35].

В архівах ІМФЕ зафіксовано безліч пісень невольників під назвою: «Табірна пісня». Тут примхливо переплелись фольклорна і літературна стихії, але з переважанням все-таки поезії традиційної. Значення саме цієї поезії у наш час є незаперечним і вкотре свідчить про вічну художню пам'ять народу, про здатність відтворювати все краще в скрутну хвилину і на цьому підґрунті творити нові зразки.

Наукова зацікавленість проблематикою фольклору Другої світової війни спостерігається і в подальших дослідженнях. Погоджуємося зі словами відомого фольклориста-музикознавця О. Правдюка: «Гласність відкрила нам багато невідомих і старанно прихованих сторінок воєнного часу: безглузді жертви, коли віддавалися накази з шаблями наголо кидатися на танки, коли полонені автоматично вважалися зрадниками...» [11, с. 35]. Зараз відбувається більш поглиблене вивчення минулого, особливо у зображенні подій Другої світової війни. Цій проблемі присвячена фундаментальна монографія Р. Кирчіва [6].

Уважаємо злободенними слова Р. Кирчіва: «Український фольклор періоду Другої світової війни — це не лише звеличення героїки... Це цілий спектр ідейно-змістових тем і мотивів, у якому домінувала головню національно-патріотична тема — вболівання над долею України, яка стала ареною нищівного воєнного конфлікту імперіалістичних хижаків, заклик до її визволення. Це плач над руїнами, над мільйонами знівечених і знищених людських життів і доль, вилив туги за Україною новітніх бранців — «остарбайтерів» і сотень тисяч українських патріотів-емігрантів, які змушені були покинути свою батьківщину» [6, с. 518]. Ці слова відомого вченого дають підстави заперечити твердження, що фольклорна стихія у XX столітті стихає. Скоріше за все, зараз з'являється можливість вивчати справжній фольклор без заангажованості і упередженості. А фольклор неволі, на нашу думку, якнайповніше відбиває глибинні загальнолюдські почуття.

Джерела і література:

1. Беларуски фальклор Вялікай Айчыннай вайны / Склад. І. В. Гутарау, М. Я. Грынблат, К. П. Кабашнікаў і інш. [Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору Акадэміі навук БССР]. Мінск: Выдавецтва Акадэміі навук БССР, 1961. 617 с.: нотныя іл.
2. Бріцина О. Ю. Український антифашистський фольклор (до питання про специфіку творчих процесів). *Художня культура країн Східної та Південної Європи в боротьбі проти фашизму*. Зб. наук. праць. — К., 1990. — С. 36–43.
3. Грица С. Й. Мелос української епіки. Київ: Наукова Думка, 1979. 245 с.
4. Зажурилась Україна. *Українські народні пісні*. Книга перша. / упоряд. З. Василенко, М. Гордійчук. Київ: Мистецтво, 1955. С. 27.
5. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Відділ фондів. Фонд № 14–3 — Рукописні збірки записів української невольничої поезії Другої світової війни.
6. Кирчів Р. Ф. Двадцять століття в українському фольклорі. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2010. 536 с.
7. Мишанич С. В. Пісенна культура радянського села. Київ: Наукова думка, 1977. 208 с.
8. Никольченко Т. М. Народная песенность периода Великой Отечественной войны в районах Украинского Полесья: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. филол. наук: спец. 10.01.09 «Фольклористика». Мінск, 1991. 19 с.; Никольченко Т. М. Невольничі пісенність Українського Полісся періоду Великої Вітчизняної війни. *Народна творчість та етнографія*. 1992. № 3. С. 34–41.
9. Правдюк О. А. Східнослов'янські патріотичні пісні у роки Великої Вітчизняної війни. *Художня культура країн Східної та Південної Європи в боротьбі проти фашизму*. Зб. наук. праць. Київ, 1990. С. 17–35.
10. Українська народна поезія про Велику Вітчизняну війну / Упоряд. М. Родіна, М. Стельмах. Відповід. ред. М. Рильський. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 335 с.
11. Шумада Н. С. Традиційна основа поетики слов'янського пісенного фольклору періоду Другої світової війни. *Художня культура країн Східної та Південної Європи в боротьбі проти фашизму*. Зб. наук. праць. Київ, 1990. С. 8–16.

Олександр СОЛОВЕЙ

ЛИСТИ МИХАЙЛА МРИГИ ІЗ КРЕМЕНЕЦЬКОЇ ТЮРМИ ЯК ОДНЕ З ДЖЕРЕЛ ІСТОРІЇ КРАЮ ДОБИ СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У тридцятий рік незалежності, осмислюючи сторінки вітчизняної історії, усвідомлюємо, яку ціну заплатив український народ за свою волю, свободу і державу.

Документи і матеріали регіональних архівних і музейних фондів проливають світло на малодосліджені сторінки локальної історії, пов'язаної із діяльністю українського повстанського руху в час Другої світової війни й у повоєнний період, та репресивні дії радянських органів влади щодо боротьби з учасниками національно-визвольної боротьби.

Кременеччина, розділивши долю інших українських земель в період радянсько-німецької війни, мала свої особливості. У кременецько-шумських лісах з весни 1943 р. діяли повстанські загони Миколи Медведького «Хрона» та Івана Климишина «Крука». На Лановеччині діяв загін Тимоша Басюка «Яворенка», а також в регіоні воювали менш чисельні групи, зокрема Федора Мельничука «Гука» у шумських лісах в околиці сіл Великі і Малі Загайці. Ця боротьба про-

довжувалася і після вигнання німецьких окупаційних військ і другого вступу на території Західної України радянської армії. Боротьба націоналістичного підпілля уже з радянським режимом і його представниками тривала до середини 50-х років ХХ ст. Жертвами цієї боротьби ставали сотні краян.

Загальну картину діяльності репресивно-каральних органів у повоєнні роки, на основі документів, розкрито у другому томі досліджень І. Біласа [1], Сергійчука В. І. [2], Яроша Б. О. [3] та інших науковців. У монографії авторського колективу у складі Мазурка В. П., Лисенка О. Є., Разіцького В. Є. [4] та краєзнавчих публікаціях Савчука В. й Медведєва С. [5] проаналізовано самостійницький рух в краї та діяльність органів НКВС — НКДБ та МДБ в боротьбі з цим рухом. Окрему розвідку щодо фондів Кременецького краєзнавчого музею періоду Другої світової війни у публікації в науковому збірнику зробив автор цієї статті [6].

Однак, у поле досліджень не потрапили документи, які поступили у фонди краєзнавчого музею у Кременці відносно недавно, у 2015 р. Це записки (фрагменти), передані в'язнем Кременецької тюрми 19 річним Михайлом Мригою для своїх рідних. Він упродовж 10 місяців після арешту, 18 березня 1944 р., перебував під слідством у Кременецькій тюрмі, після цього, на етапі, він загинув. Сестра Галина, ризикуючи власною свободою в радянські часи, протягом 69 років зберігала ці записки «на волю» із тюрми як пам'ять про брата. У 2015 р. вони нею були передані для Кременецького краєзнавчого музею. Записок більше 60-ти одиниць, не всі їх можна прочитати, оскільки ще при передачі частину їх було сильно забруднено, текст, який писався олівцем на тонкому папері, розмито. До того ж, на жодній із них не стоїть дата, хоча приблизно хронологію подій можна відтворити, оскільки в'язень вказує на те, що «пройшло 3 місяці, як я віддалений від свого рідного села, від родичів від сусідів і товаришів» [7], в іншій пише — «Дорога родинно, досиджую 5 місяців» [8]. Вказує на пори року, зокрема хвилюється про те, хто ж допоможе матері зібрати урожай, бо батько був мобілізований на фронт, запитує як із жнивами, чи ж хто допоможе сім'ї [9], в іншій просить передати літню шапку і сорочку [10], зеленої цибулі і часнику [11] або ж пише що захворів на тиф [12], а пізніше повідомляє, що потроху видужує [13].

Деяка частина цих записок знаходиться в музеї «Пам'яті жертв тоталітарних режимів» у професійно-технічному ліцеї (який займає окремі приміщення колишньої Кременецької тюрми), невелика кількість знаходиться в експозиції Кременецького районного об'єднання товариства «Просвіта ім. Т. Г. Шевченка», а 48 з них у фондах Кременецького краєзнавчого музею.

У ході Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції військ першого Українського фронту Кременеччина у березні 1944 р. була звільнена від нацистів. Прихід радянської армії місцеве населення зустріло неоднозначно. Втомлений і знекровлений окупантом, місцевий люд бажав закінчення війни. Водночас загони УПА продовжували боротьбу і залучали до неї по можливості якомога більше місцевих мешканців. Чимала кількість чоловіків переховувались у лісах, воюючи в УПА. За даними радянської агентури станом на 10 квітня 1944 р. в лісах Шумського району (Тернопільська обл.) зосереджувалось близько 4000 чоловіків. У районі мобілізовано до УПА 82 особи [4. с. 129–130].

За першою лінією радянської армії просуvalись підрозділи НКВС і НКДБ, завданням яких було знешкодження УПА. Відразу ж після звільнення району

радянська влада провела мобілізацію чоловіків на фронт.

Мрига Михайло Степанович, 1925 р. н., житель села Великі Загайці на Шумщині, на заключному етапі війни був залучений загonom «Гука» (Ф. Мельничука) для зв'язків з повстанцями. Під час перенесення «трибсів» у сусіднє село Матвіївці 18 березня 1944 р. був заарештований радянськими спецслужбами. Затриманих деякий час ще утримували в цьому селі, оскільки на Кременеччині ще тривали бої. 19 березня м. Кременець було звільнено від німецьких окупаційних військ. Затриманих з навколишніх сіл під конвоем почали переправляти у Кременецьку тюрму. 13-ти річна сестра затриманого Галина Мрига понесла передачу до с. Матвіївці, бо сім'ю повідомили, що в'язнів етапом будуть вести до м. Кременця. Колону супроводжували озброєні енкаведисти. Галина свого брата у цій колоні не впізнала, але побачив він її, гукнувши до неї. Вона хотіла передати хліб та інші продукти, що зготувала мати, однак її відштовхнув конвой, а інший дозволив передати клунок з харчами. Більше вона брата не бачила. Михайло перебував під слідством у Кременецькій тюрмі, передавав додому записки [14], які й є на даний час вагомим історичним джерелом, що розкриває умови утримання в'язнів, комунікацію їх із зовнішнім світом, зокрема сім'єю, інформацію, якою вони володіли щодо інших в'язнів-односельчан тощо.

Проаналізувавши ті записки, які піддалися прочитанню, можна умовно їх розділити на декілька блоків, які в сукупності й розкривають життя в'язнів в радянській тюрмі у рік, коли край був уже звільнений від нацистів, але війна ще тривала. Хронологічні межі зазначені у записках означені березнем 1944 р. — січнем 1945 р.

Перше коло питань, яке виникає у дослідника — як вдавалося систематично передавати записки з тюрми на волю і навпаки, від рідних — до тюрми? До того ж це тривало весь період ув'язнення. Очевидно, пропускний режим в периферійних (районних) тюрмах був слабший, ніж у центральних. Про це в одній із записок вказує в'язень, а саме, прохаючи передати тютюн, папір і олівець зазначає: «Ви не думайте, що тут так сильно переглядають передачі, тут можна передати що хоч, тільки вміти сховати» [15]. В іншій він повідомляє: «Ви ховаєте листа, то ховайте добре, а то я в неділю як липнув і завмер, вийшло чисто все зверху, напишіть чи Ви знайшли в кошику в неділю, я положив 3 пакети за білу латку?» [16], в наступній — «... дуже просимо напишіть, але добре заховайте, а я тут знайду» [17].

Куди ж ховали записки для в'язня, щоб вони потрапили у тюрмну камеру? На жаль, ми маємо

матеріали лише одностороннього зв'язку з тюрми на волю, із зрозумілих причин невідомі тексти записок, написаних рідними для в'язня, прочитавши, їх знищували. Але, піддавши аналізу окремі тексти, розкривається картина підпільної комунікації в'язня з зовнішнім світом. В першу чергу необхідні були засоби написання (олівець, папір). Михайло Мрига писав для матері: «Дорога Мамо, я вже стільки Вас просив, щоб Ви передали мені карандаша і бумагу і чогось нема. Візьміть кусочок карандаша і сховайте в кашу, а бумагу поріжте на бинди і в тютюн» [18]. В інших записках просить передати кусочок олівця в цілушці сухаря [19], стержень від хімічного олівця кинути у тютюн [20]. Папір для написання теж необхідно було таємно переправити у камеру, і тут в'язень підказує маленьку хитрість. Тонкі аркуші чистого паперу порізати на стрічки, і так само порізати стару книжку «Хімія», яка знаходиться вдома. Чисті стрічки аркушів перемішати з грубим папером із книжки і передати як папір для куріння. [21, 22].

Не менш важливий предмет, який був необхідним ув'язненим — це голка й нитки. Користуватися ними не дозволялося, що впливає із записок. Михайло просить матір, що лист він їй передасть з сорочкою додому, а голку для нього встромити в кошик під вухо, він там її буде шукати [23]. В іншій записці радить голку і нитки заховати під латку [17] або ж в тютюн, або схитрувати, і ручки кошика з передачею перемотати нитками, які потім використають [24].

Записки передавалися із в'язниці як правило в білизні (в рубцях) [25] або за латкою в одязі [24]. В окремому випадку в'язень пише: «Мамо передайте мені рядно, бо одіяло рветься. В рядно зашийте лист, а від мене шукайте в одіялі [26].

В інших записках Михайло Мрига повідомляє про життя в'язня за ґратами. «Дорога Мамо. Я був слабкий на сипний тиф 35 днів, нічого цілком не їв і лежав без пам'яті. Тепер дістав такої корости, що не можу витримати. Ото ж я Вас прошу, побіжіть до Суботи (назвисько сільського лікаря в с. Загайці), нехай він зробить мазь, бо прийдеться пропасти, ...згниє все тіло» [27]. В іншій записці теж просить про цю мазь і радить матері покласти її в горня і накрити сиром чи картоплею і передати якнайшвидше, бо «я висох на шкварку і згнию» [28, 29, 30]. «Згодом короста перейшла в екзему, викидає чиряки [31]. До того ж потрапив у карцер [29], стан здоров'я поганий, схуд на половину і немає зовсім сили» [32, 33, 34].

Тобто, крім тортур, викликаних ув'язненням, давалися ще й страждання через хвороби, яких ніхто не лікував, більше того, не дозволялося це робити рідним, які намагалися передати ліки.

В окремих записках Михайло повідомляє про односельчан, котрі з ним перебували в одній камері, а про інших, з якими він не зустрічався, визнавав через тюремний зв'язок [19, 35, 21, 24, 29, 32, 33, 16, 37, 38, 17, 25, 38, 39, 40]. Камери були переповнені: «нас тут є, що нема місця в тюрмі, кожному одне і те саме. Надійшов такий час і мусимо його пережити» [9], багато молоді [28]. В камері: «так жарко, як в бані, весь час мокрий» [4, 39], просить передати онучі до чобіт бо ті, що були, в бані вкрали, мила, рушника, бо така задуха, що рушник весь час мокрий [35].

Хворий, виснажений, перебуваючи в антисанітарії у в'язничній камері, Михайло турбується про рідних. Зі сльозами згадує сестру Галю, яка два дні поспіль била ноги несучи йому передачі в с. Матвіївці [2], про батька, який перебував на фронті [3, 22, 29, 31], про рідню: « дуже мені жаль, що я не бачив смерті моєї родини — Діда Давида і Маринки, котрих я вже до віку не zobачу» [31] і особливо про матір: «щиро прошу, моя дорога Мамо, не плачте і не журіться, а шануйте своє здоров'я і сестру Галю» [28].

В'язень очікуючи суду, заспокоює матір щодо можливої конфіскації майна, радить їй як розпорядитися тим що є. Зокрема, в одній із записок він повідомляє, що: «...я ще поки не суджений, але скоро надіюсь суду. Ото ж на суді, напевно, буде конфіскація моєї пайки майна. Вдома, напевно, уже був опис. Напишіть мені, що описали. Мамо, всі дрібні речі і такі як борони, віз, збіжжя, мука, годинник, все оте головніше віддайте до дядька Зайця. Ключу чи хліва, як може будуть розбирати, то не жалійте, якби тільки дав Бог я вернув, то ми в батраки не підемо» [11]. Надіється, що заберуть лише четверту частину [24], і нехай рідні кажуть, що йому нічого не належало [39], то може все не конфіскують [12].

Ще один пласт інформації впливає із зазначених записок щодо харчів, які передавали в'язням. В основному — це звичайна селянська їжа. Михайло в декількох записках перераховує, що отримав з передачі, а саме: галушки, кашу, хліб, сіль, цибулю, часник [42], сир з сметаною, смалець [34], суп, борщ [36], коржі і ячмінники, пампушки з картоплі [№ 8]. Щодо хліба, то краще сухарі, бо хліб швидко псується [19, 30, 33]. Після хвороби просить масла і може цукру як є, «а може чогось нема і не можете то не вимагаю, не ображайтеся», пише матері [34].

З теплом в'язень згадує своїх рідних, родичів, сусідів, друзів, знайомих називаючи їх поіменно та передаючи їм вітання із-за ґрат [5, 9, 15, 16, 31, 34]. Простий сільський юнак, перебуваючи у надзвичайних умовах тоталітарно-репресивної системи, зберіг щирість у стосунках, толерантність і вихованість у спілкуванні. В записках до матері звертається на

«Ви» пишучи слово «Мамо» з великої літери, так само звертається й до інших родичів, з ніжністю і любов'ю, як наприклад до бабуні, до діда, дівчат і хлопців із села [9, 15, 16, 31, 34].

Ще одна цікава деталь: як часто рідні могли приносити передачі, адже від села, у якому проживав Михайло і до м. Кременця, де він перебував під слідством, більше 30-ти кілометрів? Необхідно було добиратися пішою дорогою, а в кращому випадку — кінськими. Це займало чимало часу, до того ж польові роботи у селі влітку, а сім'я залишилась без чоловіків, теж потребували постійного перебування вдома. Виходячи із цієї ситуації, мати найняла у м. Кременці жінку, пані Голубовську, про яку у записках пише Михайло. Окремі ж листи адресовані безпосередньо їй. У них в'язень висловлює вдячність за допомогу, а також звертається з проханням передати у тюрму окремі речі, такі як голка, нитки, сірники [14, 16, 17, 20, 25, 29, 32, 38, 47, 50, 51].

Зв'язок з ріднею і надія на те, що вдасться вийти на волю, підтримувало заарештованих в екстремальних тюремних умовах сталінського режиму. «Дорога

Мамо. Я поки живий і здоровий, чого й Вам бажаю. Маю велику надію на Волю. Ото ж прошу не журіться, якби не в тюрмі то хтосьна, що було б зі мною, а так хоч в неволі, але надія на волю» [52], «...моє життя Вам відоме як вікно і ґрати і весь світ, але ж я не падаю духом і дасть Бог я ще з вами буду радісно вітатися і тоді щасливий весело дихну свіжим повітрям» [47],— втішаючи матір писав Михайло. В іншій записці говориться, що «ми всі живемо надією на краще майбутнє» [36], і «чекаємо Божого змилювання» [21]. До того ж в'язень, оцінюючи свою провину перед радянською владою, розмірковує: «...я нікому нічого не зробив, не вбив, не вкрав, не палив і не чувствую за собою гріха» [31], а на допитах нічого не сказав [23].

Рідкісні документи про життя в'язнів, які перебували в одній із тюрем радянської імперії і які знаходяться в фондах Кременецького краєзнавчого музею, дають можливість дослідникам повніше розкрити окреслену проблему, доповнити її маловідомими фактами й внести певні штрихи у концепцію новітньої історії України.

Джерела і література:

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історично-правовий аналіз. У 2 кн. К.: Либідь — Військо України, 1994. Кн. 2. 688 с.
2. Сергійчук В. І. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові документи і матеріали. К.: Дніпро, 1998. 941 с.
3. Ярош Б. О. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30–50 рр. ХХ ст): монографія. Луцьк: Ред. вид. відділ «Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 1999. 184 с.
4. Мазурок В. П., Лисенко О. Є., Разіцький В. Й. Самостійницький рух на Волині в 40-х — на початку 50-х років ХХ ст.: монографія. Кременець: ВЦ КОГПП ім. Тараса Шевченка, 2013. 224 с.
5. Краєзнавчі нариси з історії Кременеччини / укл. В. Савчук, С. Медведєв. Тернопіль, 2012. 91 с.
6. Соловей О. Події Другої світової війни на Кременеччині (за матеріалами фондів Кременецького краєзнавчого музею). *Актуальні проблеми гуманітарної освіти*: збірник наукових праць Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка. Вип. 9. / За заг. ред. канд. фіз-мат наук проф. Ломаковича А. М., д.п.н. Бенери В. Є. Кременець: ВЦ КОГПА ім. Тараса Шевченка. 2013. С 37–41.
7. Кременецький краєзнавчий музей (далі ККМ) — 69391 — архів — 936.
8. ККМ — 69412 — архів — 957.
9. ККМ — 69405 — архів — 950; 69430 — архів — 975.
10. ККМ — 69394 — архів — 939.
11. ККМ — 69413 — архів — 958.
12. ККМ — 69423 — архів — 968.
13. ККМ — 69418 — архів — 963; 69422 — архів — 967.
14. Спогади Лавренюк (Мриги) Галини Степанівної (10. 02. 1931–12. 01. 2019), жительки с. Великі Загайці Шумського р-ну Тернопільської обл. записані Солов'єм О. Г. 05. 08. 2015 р.
15. ККМ — 69404 — архів — 949.
16. ККМ — 69427 — архів — 972.
17. ККМ — 69429 — архів — 974.
18. ККМ — 69390 — архів — 935.
19. ККМ — 69392 — архів — 937.
20. ККМ — 69415 — архів — 960.
21. ККМ — 69405 — архів — 950.
22. ККМ — 69414 — архів — 959.
23. ККМ — 69403 — архів — 948.
24. ККМ — 69407 — архів — 952.
25. ККМ — НДМ — 2127.
26. ККМ — 69395 — архів — 940.
27. ККМ — 69396 — архів — 941.
28. ККМ — 69397 — архів — 942.
29. ККМ — 69419 — архів — 964.
30. ККМ — 69425 — архів — 970.
31. ККМ — 69418 — архів — 963.
32. ККМ — 69421 — архів — 966.

33. ККМ — 69423 — архів — 968.
 34. ККМ — 69412 — архів — 957.
 35. ККМ — 69399 — архів — 944.
 36. ККМ — 69420 — архів — 965.
 37. ККМ — 69428 — архів — 973.
 38. ККМ — 69412 — архів — 957.
 39. ККМ — 69416 — архів — 961.
 40. ККМ — 69424 — архів — 969.
 41. ККМ — 69398 — архів — 943.
 42. ККМ — 69417 — архів — 962.

43. ККМ — 69411 — архів — 956.
 44. ККМ — 69400 — архів — 945.
 45. ККМ — 69401 — архів — 946.
 46. ККМ — 69431 — архів — 976.
 47. ККМ — 69423 — архів — 968.
 48. ККМ — 69404 — архів — 949.
 49. ККМ — 69394 — архів — 939.
 50. ККМ — 69410 — архів — 955.
 51. ККМ — 69426 — архів — 971.
 52. ККМ — 69402 — архів — 947.

Інна ЧЕРНИЦЬКА

УРОДЖЕНЦІ РІВНЕНЩИНИ – ОБОРОНЦІ ДОНЕЦЬКОГО АЕРОПОРТУ

Майже сім років пройшло з дня завершення оборони Донецького аеропорту українськими військовими. Наші бійці протистояли проросійським збройним формуванням, відстоюючи незалежність України. За стійкість, відвагу, безстрашність і непереможність українських захисників ДАПу назвали «кіборгами».

Аеропорт «Донецьк» було відкрито у 1933 році. У результаті підготовки до Євро-2012 було збудовано: новий термінал площею 58 тис. м², естакада, злітно-посадкова смуга, диспетчерська вежа та інші об'єкти. 24 листопада 2011 року Донецька обласна рада своїм рішенням № 6/7–169 присвоїла комунальному підприємству «Міжнародний аеропорт Донецьк» ім'я відомого композитора уродженця Донецької області Сергія Сергійовича Прокоф'єва.

На початку квітня 2014 року з'явилася реальна загроза початку бойових дій на Донбасі. Українські військові почали займати аеропорти Донецька, Луганська та Краматорська, щоб вони не перетворилися на зручні канали для перекидання військ та боеприпасів на територію України. У Міжнародний аеропорт «Донецьк» імені С. С. Прокоф'єва зайшов 3-й окремий полк спеціального призначення ГУР МО України. Перша спроба захоплення летовища бойовиками відбулася 17 квітня 2014 року, але вона не увінчалася успіхом. Друга спроба взяти під контроль ДАП відбулася 26 травня 2014 року. О 3 годині ранку у новий термінал зайшло близько 80 бойовиків разом з О. Ходаковським та О. Бородаєм, до яких згодом прибуло підкріплення. Вони вимагали виведення українських військ з території аеропорту. Бойовики вважали, що у новозбудованому аеропорту українські військові воювати не будуть.

Близько 11:00 українські військові здійснили перший постріл по бойовику, який намагався із переносного зенітно-ракетного комплексу (ПЗРК) знищити український гелікоптер. Бій тривав лічені години. Бойовики відступаючи поливали вогнем усіх, навіть, своїх. В результаті бою троє українських бійців дістали поранення, а проросійські сили втратили близько 50 чоловік, серед них були громадяни Російської Федерації. Про що свідчить меморіальна дошка встановлена у 2016 році на території монастиря у Сергієвому Посаді поблизу Москви, на якій викарбовано імена 39 росіян учасників першого бою за Донецький аеропорт, що загинули на Донбасі [2]. Після бою 26 травня 2014 року, певний час ситуація довкола аеропорту залишалася спокійною. На летовищі перебував підрозділ 72-ї бригади Збройних Сил України. Уже до осені Донецький аеропорт втратив своє стратегічне значення так, як українські військові не змогли встановити контроль над державним кордоном. Бойовики та російські війська могли вільно перетинати кордон та нарощувати свою військову міць. ДАП міг стати зручною позицією для українських операцій навколо Донецька. Оскільки аеропорт був в оточенні, то повністю залежав від зовнішнього постачання і ціна його утримання була дуже високою.

Усе змінилося після укладання Мінських угод у вересні 2014 року. Спровокували штурм саме умови перемир'я. Україна зобов'язувалася почати виведення військ з аеропорту 10 жовтня і завершити його 14-го. Терористи ж прагнули продемонструвати свою політичну перемогу, захопивши аеропорт штурмом.

Українські військові утримували новий та старий термінали. Район прилеглий до летовища контролювали 2-га батальйонно-тактична група 93-ї окремої

механізованої бригади, підрозділи 3-го окремого полку спеціального призначення і 74-го окремого розвідувального батальйону. Оборону посилили добровольці з «Правого сектору» та бійці 79-ї й 95-ї аеромобільних бригад ЗСУ.

У вересні аеропорт став найгарячішою точкою на мапі АТО. Бойовики стягнули до нього такі «елітні» підрозділи, як «Кальміус» та «Восток». Терористи регулярно штурмують аеропорт, але захисники ДАПу відбивають атаки ворога. У вересні 2014 року один з користувачів Facebook описав реакцію сепаратиста на відвагу й професіоналізм українських військових, які захищають Донецький аеропорт: «...мы их три месяца выбить не можем. Я не знаю, кто там сидит, но это не люди — это киборги!» [6, С. 55–56].

З 28 вересня ворог йшов лавиною. 29, 30 вересня та 1 жовтня бої тривали на території старого терміналу. У боях навколо аеропорту наприкінці вересня — у першій половині жовтня головну роль відігравали десантники 79-ї та 95-ї бригад. Також їм допомагали військовослужбовці 3-го полку спеціального призначення, 1-ї танкової та 93-ї механізованої бригад, 91-го інженерного полку, бійці «Правого сектору».

Наприкінці жовтня — на початку листопада 2014 року сили противника помітно посилилися за рахунок спецпідрозділів російської армії: диверсійно-розвідувальних та штурмових груп, снайперів, обслуги спеціальної техніки тощо. Розпочалися скоординовані атаки на диспетчерську вежу та інші об'єкти інфраструктури летовища. Українських воїнів щодня обстрілювали зі стрілецької зброї, танків, артилерії. Після жорстоких боїв 29 та 30 листопада кіборги залишили приміщення старого терміналу. З 30 листопада по 11 грудня 2014 року в Донецькому аеропорту відбулася ротація. Українські позиції зайняли бійці 90-го аеромобільного батальйону, який увійшов до складу новосформованої 81-ї аеромобільної бригади.

На початку грудня відбулися чергові мирні перемовини, на яких було досягнуто угоди про повне припинення вогню починаючи з 10-ї години 9 грудня 2014 року. Згідно з цими домовленостями, відтепер ротація захисників ДАПу мала здійснюватися лише через «зелений коридор» — блокпост бойовиків. Українські солдати мали право провозити лише вогнепальну зброю та обмежену кількість набоїв. Бойовики отримали право здійснювати обшук військовослужбовців Збройних Сил України. «Зелений коридор», який українські військові назвали коридором ганьби, проіснував трохи більше місяця [8, с. 38–39].

Після Нового року розпочалися найкривавіші та найзапекліші бої, які точилися майже цілодобово.

13 січня 2015 року в результаті масованих танкових та артилерійських обстрілів з боку бойовиків обвалилася диспетчерська вежа керування польотами. Саме її зображення було символом оборони, здатності України чинити опір ворогові. Остання ротація в аеропорту відбулася в ніч з 13 на 14 січня 2015 року. Бійці з 7-ї та 9-ї рот 80-ї окремої аеромобільної змінили військовослужбовців 93-ї бригади ЗСУ. Але — не всіх. Четверо воїнів залишилися до кінця.

15 січня 2015 року ворог відтіснив українських захисників з верхніх поверхів нового терміналу. Наступного дня бій тривав на території самого терміналу з 6 ранку до 2 години ночі. Коли противник зруйнував вежу та східну частину терміналу, його бійці отримали доступ на перший поверх. А коли танком пробили південну сторону, завалили добудову, то отримали доступ на третій поверх. Проти кіборгів, що знаходилися на другому поверсі терміналу, використали газ. У них не було протигазів, рятувалися вологию серветками. У ніч з 16 на 17 січня до нового терміналу прибуло підкріплення у складі 15 військових із 90-го окремого аеромобільного батальйону, які одразу долучилися до бою.

17 січня відбувалися бої за пожежну частину аеропорту, яку кіборги називали «пожежкою». Розташовувалася вона між терміналом та вежею управління польотами. Пожежку обстрілювали із мінометів та танків. Поступово приміщення перетворилося на купу уламків та сміття. Із 21 захисника пожежної частини 2 загинуло, 17 отримали поранення [5].

18 січня 2015 року востаннє прибула підмога. Із 10 новоприбулих солдатів 3 відразу загинуло. Більше в ДАП ніхто не зумів прорватися. 19 січня бойовики знову застосували проти кіборгів газ. Того ж дня близько 14-ї години ворог підірвав частину перекриття другого поверху нового терміналу, скинувши мішки з вибухівкою. Вибух був такої сили, що стіни склалися, дах зірвало і перекриття.

Ситуація в аеропорту була складна, тому з 18 січня українське командування розпочало операцію з деблокування оточених захисників аеропорту та недопущення захоплення нового терміналу бойовиками. Операція з деблокування підрозділів 81-ї окремої аеромобільної бригади розпочалася діями 6-ї механізованої роти 2-го механізованого батальйону 93-ї окремої механізованої бригади з Пісків в напрямках на «Вольво-центр» та село Веселе. Частина сил батальйону вийшла в район «Вольво-центру», але не змогла закріпитися. Зустрівши опір з боку противника, підрозділи змушені були відійти на східні околиці Пісків.

На іншому напрямку (на північний схід від Донецького аеропорту) розпочали штурмові дії 1-й

аеромобільно-десантний батальйон 95-ї окремої аеромобільної бригади, посилений чотирма танками Т-64БВ 2-го окремого танкового батальйону 1-ї окремої танкової бригади, та 3-го парашутно-десантного батальйону 25-ї окремої повітряно-десантної бригади. Вони мали завдання: оволодіти селищем Спартак, вивести з ладу Путилівський міст, знищити блокпост противника поблизу шахти «Путилівська», взяти під контроль залізничний міст на залізничній ділянці Авдіївка-Донецьк поблизу м. Авдіївка. Виконати усі заплановані завдання не вдалося.

20 січня 2015 року 1-й аеромобільно-десантний батальйон 95-ї окремої аеромобільної бригади розпочав штурмові дії в напрямку шахти «Путилівська», але зустрівши опір переважаючих сил противника, змушений був відійти на займані позиції.

Одночасно з заходу розпочали штурмові дії 13-й окремий аеромобільно-десантний батальйон 95-ї окремої аеромобільної бригади та 2-й механізований батальйон 93-ї окремої механізованої бригади. Вийшовши в район злітно-посадкової смуги з західного напрямку, українські військові були зупинені вогнем противника зі стрілецької зброї та танків та змушені були відступити.

Під прикриттям туману десантники здійснили висування в район злітно-посадкової смуги з північного напрямку в районі старого терміналу. Щільний туман ускладнив орієнтування військ на місцевості, внаслідок чого штурмові загони 90-го окремого аеромобільно-десантного батальйону 81-ї окремої аеромобільної бригади на швидкості просунулися в глибину Донецького аеропорту, де були обстріляні противником з усіх боків. Одна штурмова група потрапила в полон до бойовиків [3]. Того ж дня під прикриттям темряви на злітно-посадкову смугу, яку умовно розділили на 5 частин, було вивезено 5 причепів з вибухівкою. Потужність кожного дорівнювала 1,5 тонни в тротиловому еквіваленті. Це дозволило вивести злітно-посадкову смугу з ладу.

Бойовики ж, заклавши 3 тонни тротилу, 20 січня о 14:56 вдруде підірвали перекриття нового терміналу. До вибуху було 56 живих кіборгів, разом із пораненими. Вижило менше половини. Коли вони зрозуміли, що допомоги чекати марно, то щоб врятувати поранених, прийняли рішення зранку 21 січня здатися в полон. Загалом їх залишилося 16 чоловік.

21 січня 2015 року ухвалено рішення відвести українських військовослужбовців з нового терміналу. За офіційною інформацією, остаточно захисники ДАПу залишили новий термінал у ніч з 21-го на 22 січня. Спершу евакуювали поранених. Потім, з 1-ї до 3-ї години ранку, з летовища кількома групами відступили 13 вцілілих кіборгів. Приблизно

о 5:30 ранку вийшов до своїх поранений боець 90-го окремого аеромобільного батальйону із позивним «Флай», якого під час підриву терміналу викинуло вибуховою хвилею за межі добудови.

Офіційно оборона Донецького аеропорту тривала 242 дні. Але 7 українських військових 90-го батальйону ще два дні утримували пожежну частину аеропорту. На 21 січня про них не було жодної інформації. Кіборги не змогли вийти на своїх, бо строк кодування їхньої радіостанції скінчився. І лише в ніч з 22-го на 23-тє січня на пожежну частину з туману вишли два офіцери (один — 81-ї бригади, а інший — 80-ї) на псевдо «Окунь» і «Єшка». Ризикуючи власним життям та вираховуючи кроки у темряві, «Окунь» на світанку вивів останніх захисників летовища до Радіолокаційної станції, звідки групу евакуювали транспортом.

За даними українського незалежного проекту «Книга пам'яті полеглих за Україну», за весь час оборони Донецького аеропорту загинуло 96 українських військовослужбовців та 4 вважаються зниклими безвісти [7]. За даними ЗМІ число поранених оцінюють у 440 осіб.

З початком російської агресії на сході нашої держави сотні жителів та уродженців Рівненської області пішли добровольцями боронити Батьківщину, сотні чоловіків призвали до лав українського війська. За інформацією обласної спілки ветеранів АТО, участь в обороні Донецького летовища брали 20 жителів Рівненщини. Боролися за Донецький аеропорт і такі відомі рівняни, як Федір Мисюра — начальник управління транспорту та інфраструктури Рівненської ОДА, Андрій Лісничук — командир батальйону управління патрульної поліції Рівного, а також Олександр Василенко — голова ГО «Спілка учасників АТО Рівненщини». На жаль, не усі кіборги змогли повернутися додому. Є загиблі, які навіки залишаться у нашій пам'яті героями України, героями, які згуртувалися в тривожний час заради звільнення нашої країни. Серед імен тих, хто відійшов у вічність, записані імена Сергія Баранова-Орла, Петра Полицяка та Юрія Дацюка.

Народився Сергій Баранов-Орел 28 грудня 1983 року у смт Клесів Сарненського району (рис. 1). Навчався у Клесівській ЗОШ I–III ступенів. Після закінчення школи був призваний до лав Збройних Сил України. Строкову службу проходив у місті Житомир, де і здобув дві спеціальності: стрільця та гранатометника. Після служби повернувся у рідне селище, де влаштувався на завод Клесівського кар'єроуправління. Згодом Сергій одружився та виховував разом із дружиною двох дітей. Чоловік працював на заводі, здобув фах у гірництві в рівненському виші [1].

Рис. 1. Сергій Баранов-Орел

2 серпня 2014 року Сарненський райвійськкомат мобілізував Сергія згідно з Указом Президента України від 21 липня 2014 року № 607 «Про часткову мобілізацію». Чоловік потрапив до 79-ї окремої аеромобільної бригади Збройних Сил України, де став снайпером. С. Баранов-Орел разом із підрозділом був направлений у ДАП. Під час ротацій у Донецькому аеропорту Сергій писав вірші. Творчий таланти чоловікові передався від бабусі Галини Василівни, яка також писала вірші.

8 листопада 2014 року близько 4-ї години ранку Сергій Баранов-Орел разом із побратимом Богданом Здебським під час виставлення секретів в районі нового терміналу потрапили в засідку. В ході бою Сергій отримав важке поранення. Богдан відтягнув побратима у безпечне місце, де той зумів перев'язати собі рану. Того ж дня Сергій помер від важкого поранення та втрати крові.

Указом Президента України № 915/2014 від 4 грудня 2014 р., «за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі, високий професіоналізм та з нагоди Дня Збройних Сил України», Сергій Баранов-Орел нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно) [10]. Також нагороджений нагрудним знаком «За оборону Донецького аеропорту» (посмертно).

Петро Полицяк народився 5 липня 1992 року у селі Бобрин Млинівського району (рис. 2). Закінчив Бобринську ЗОШ I–III ступенів. Мріяв стати поліцейським, але згодом передумав здобувати вищу освіту. Закінчивши профтехучилище, здобув професію тракториста. Після проходження строкової служби у десантних військах, працював різноробочим у Києві. Мобілізували Петра через Плосківську сільську раду у серпні 2014 року під час третьої хвилі мобілізації. Військове спорядження (бронежилет,

Рис. 2. Петро Полицяк

кевларовий шолом) придбав хлопцеві його роботодавець, котрий сам пройшов війну в Афганістані [9]. Після проходження учебки у Яворові Львівської області, Петра Полицяка із рідною 80-ою окремою десантно-штурмовою бригадою відправили на передову. Спочатку у Констянтинівку, а далі — у Донецький аеропорт.

Петро був заступником командира взводу з позивним «Чорний». Хлопець перебував у Донецькому аеропорту у січні 2015 року, коли летовище обстрілювали і вдень, і вночі. 7 січня, на Різдво, кумулятивним зарядом важко поранило Ігоря Римаря, котрий був другом Петра Полицяка. Ігорю відірвало руку, щелепу, розірвало гортань. Так, як бойовики не пропускали автомобіль для евакуації пораненого, то українські військові змушені були домовлятися з ворогом. Пораненого Ігоря Римара необхідно було перенести за новий термінал у напрямку Донецька, де чекала машина з представникам «ДНР». Ворог мав передати пораненого українській стороні. Допомогти командирі взводу 3-го батальйону 80-ї десантно-штурмової бригади Івану Кам'янчину із позивним «Катана» визвався Петро Полицяк. Чоловіки несли побратима 1,5 кілометри в 29-градусний мороз, снігопад та сильний вітер без бронежилетів і касок по території, що з усіх сторін прострілювалася бойовиками. На зворотньому шляху «Катану» стало погано, Петро ніс його на собі [4]. 16 січня поранення отримав командир взводу, а Полицяк Петро почав виконувати його обов'язки. Через два дні хлопець отримав наскрізне поранення кінцівки. Коли востаннє евакуювали поранених, Петро відмовився їхати та залишати пораненого друга Володимира Бузенко.

Зв'язок із нашим земляком обірвався після вибуху в Донецькому аеропорту 20 січня 2015 року. Цілий місяць про Петра нічого не було відомо. Його тіло доставили із Донецька до моргу м. Дніпро 17 лю-

Рис. 3. Юрій Дацюк

того 2015 року. Рідні впізнали Петра Полицяка за радянським годинником «Луч», що колись належав його дідусяві. Саме його хлопець взяв із собою у зону бойових дій, коли востаннє відвідував батьків. За висновками судово-медичної експертизи Петро помер в результаті механічної асфіксії, стискання грудної клітини.

Указом Президента України № 282/2015 від 23 травня 2015 р., «за особисту мужність і високий професіоналізм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі», Петро Полицяк нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (помертньо) [11]. Також нагороджений нагрудним знаком «За оборону Донецького аеропорту» (помертньо).

Юрій Дацюк народився 27 січня 1987 року у селі Глинськ Здолбунівського району (рис. 3). Навчався у Глинській ЗОШ I–III ступенів, яку закінчив у 2003 році. Згодом продовжив навчання у Квасилівському професійному ліцеї та отримав диплом автомеханіка. У 2006 році Юрія мобілізували до Збройних Сил України.

3 1 серпня 2014 року брав участь у антитерористичній операції на сході України. Служив у 7 роті 3

батальйоні 80-ї окремої десантно-штурмової бригади. Разом зі своїм підрозділом обороняв Донецький аеропорт у найважчі часи. Востаннє чоловік виходив на зв'язок з рідними 19 січня 2015 року. Після підриву нового терміналу аеропорту вважався зниклим безвісти. У мережі інтернет на початку лютого 2015 року з'явилося повідомлення, що Юрій поранений та перебуває у полоні бойовиків.

17 лютого 2015 року до моргу м. Дніпро було доставлено тіла 9 українських військовослужбовців. Усі вони були вбиті або поранені внаслідок вибуху 20 січня, але, на відміну від решти загиблих, відкопані з-під завалів ще під час перебування у новому терміналі українських солдатів. Їх тіла були сфотографовані 22 січня 2015 року пропагандистами сепаратистів та російських терористів. Ці фото досі можна знайти в мережі інтернет. Тіла загиблих пролежали у Донецькому аеропорту до 16-го лютого. Серед них були тіла наших земляків Петра Полицяка та Юрія Дацюка. Особу Юрія встановлено за експертизою ДНК. За висновками судово-медичної експертизи він помер від шоку та розчавлення тіла [8, с. 78–79]. Поховали чоловіка у рідному селі Глинськ 16 квітня 2015 року.

Указом Президента України № 461/2015 від 31 липня 2015 р., «за особисту мужність і високий професіоналізм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі», нагороджено Юрія Дацюка орденом Богдана Хмельницького III ступеня (помертньо) [12]. Також нагороджений нагрудним знаком «За оборону Донецького аеропорту» (помертньо).

Отже, бої за Донецький аеропорт стали одними з найзапекліших у війні на сході України. Російсько-окупаційним військам та проросійським бойовикам протистояли не лише українські військові та добровольці, а й медики та волонтери. Оборона летовища стала символом незламності та бойового духу. Сьогодні ДАП у руїнах, лише вітер завиває серед уламків бетону та металу. Неначе плаче за тими, хто до останньої краплини крові боронив цей клаптик української землі. Наш обов'язок не забути всіх тих, хто поклав свої душі й тіла за наше мирне життя. Герої не вмирають! Вони живуть у нашій пам'яті, в наших серцях.

Джерела та література:

1. Баранова-Орел Г. Поповнив ряди Небесної гвардії... *Сарненські новини*. 2017. № 79. С. 4.
2. В Подмосковье установили мемориальную доску российским воинам, погибшим в Донбассе. URL. <https://kp.ua/life/540717>

3. Генеральний штаб Збройних Сил України. Аналіз бойових дій на сході України в ході зимової кампанії 2014–2015 років. URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2015/12/23/analiz-bojovih-dij-na-shodi-ukraini-v-hodi-zimovoi-kampanii-2014%E2%80%932015-rokiv-16785/>
4. Горская Д. «Мама, даже если меня убьют на войне, я вас никогда не оставлю». *Факти*. URL: <https://fakty.ua/208618-mama-dazhe-esli-menya-ubyut-na-vojne-yavas-nikogda-ne-ostavlyu>
5. Гофман І. Той, що тричі повертався з пекла. Частина 3. «Пожежка». URL: <https://www.facebook.com/93OMBR/posts/515189275344534/>
6. Кирилюк О. «Вогнехреще» або неологізми як відображення військового протистояння. *Наукові записки*. Вип. 137. Серія: Філологічні науки (мовознавство). Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2015. С. 52–57.
7. Книга пам'яті полеглих за Україну. Оборона Донецького аеропорту. URL: <http://memorybook.org.ua/operations/dap.htm>
8. Оборона Донецького аеропорту, 2014–2015. Хроніка бойових втрат. Мартиролог. К.: Національний військово-історичний музей України, 2020. 103 с.
9. Слюсар Н. «Кіборг» з Бобриня залишився в аеропорту заради друга. *Вісник+К*. URL: <https://visnyk.lutsk.ua/news/ukraine/regions/rivne/14961/>
10. Указ Президента України № 915/2014 від 4 грудня 2014 р. «Про відзначення державними нагородами України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/915/2014#Text>
11. Указ Президента України № 282/2015 від 23 травня 2015 р. «Про відзначення державними нагородами України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/282/2015#Text>
12. Указ Президента України № 461/2015 від 31 липня 2015 р. «Про відзначення державними нагородами України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/461/2015#Text>

Юлія САБАДАШ, Юзеф НІКОЛЬЧЕНКО

КУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX ст. У МОНОГРАФІЇ ОЛЕНИ ПРИЩЕПИ

27 листопада 2020 року доцент Рівненського державного гуманітарного університету, авторитетна дослідниця історії та культури Волині Олена Прищепи успішно захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук: «Освітньо-культурне середовище повітових міст і містечок Правобережної України (кінець XVIII–початок XX ст.)». Напередодні захисту побачила світ фундаментальна монографія вченої: «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII–початок XX ст.): монографія. Рівне: М. Дятлик, 2019. 688 с.», яка викликала жвавий інтерес у наукових колах України.

Означене дослідження спонукало нас дати розгорнуту рецензію на книгу у «Науковий вісник» Рівненського обласного краєзнавчого музею» — установи, де Олена Прищепи розпочинала свою наукову діяльність разом з чоловіком, нині доктором історичних наук, професором Рівненського державного гуманітарного університету, знаним археологом Волині Богданом Прищепою.

Рецензована нами монографія є результатом багаторічних наукових студій авторки з міської історії та культури Правобережної України, зокрема Волині. У ній вміщені авторські теоретичні положення, висновки та практичні пропозиції щодо вирішення поставленої проблеми.

Актуальність теми дослідження визначається О. Прищепою зростанням інтересу вітчизняної наукової спільноти до містознавчої тематики, відповідно методологічному інструментарію, успішно апробованому в зарубіжній урбаністичній історіографії упродовж другої половини XX–початку XXI ст.

У вітчизняному історичному і культурологічному містознавстві все ще залишається недостатнім дослідження малих (провінційних) міст України. Вивчення проблем освітньо-культурного співжиття мешканців повітових центрів і містечок Правобережної України наприкінці XVIII–початку XX ст. надало можливість О. Прищепі дослідити культурний світ провінційних міст, які, попри довготривалий застій, перебували на шляху до модернізації. Маємо тут три міста — Київ, Житомир, Кам'янець-Подільський — центри Київської, Волинської і Подільської губерній, які поміж інших міських поселень виділялися більшою кількістю мешканців, економічною активністю й культурним наповненням.

Значущість досліджуваної проблематики обумовлена нагальністю вивчення регіональних аспектів соціокультурних процесів, соціальної інфраструктури міст і містечок Правобережжя в контексті освітньо-культурних змін, що відбувалися в міському просторі

й сприяли становленню національної самосвідомості населення.

Метою дослідження авторка монографії визначила з'ясування рівня освітньо-культурних комунікативних практик мешканців провінційних міст Правобережної України та їхніх складових у точках перетину — школах, закладах культури, громадських організаціях, пресових виданнях; під час проведення масових заходів і висвітлення ролі держави в трансформаціях міської культури. Для досягнення мети були окреслені наступні дослідницькі завдання:

- встановити ступінь укорінення освітніх практик і традицій Речі Посполитої в провінційних містах Правобережної України, які були перервані лише в другій половині XIX ст.;
- з'ясувати вплив освітнього реформування в Російській імперії на міське культурне довкілля протягом усієї імперської доби;
- простежити входження єврейської спільноти в міське освітньо-культурне життя;
- виявити «місця зустрічей» містян із книжковою культурою, як то бібліотеки, друкарні, заклади книжкової торгівлі, народні читання і на їхньому підґрунті проаналізувати ступінь поширення нових форм культурної самореалізації містян;
- з'ясувати потенціал міської інтелігенції у творенні культурного довкілля;
- визначити роль та місце ініціатив муніципальної влади, міської громадськості та приватних осіб у формуванні освітньо-культурного середовища;
- розглянути інформаційний чинник у трансформаціях міського культурного довкілля та прояви масової культури в провінційних містах Правобережної України.

Ми вважаємо, що методологія дослідження об'єктивно ґрунтується на концептуальних засадах «нової культурної історії» (*формулювання О. Прищепи*), для якої засадничим є дослідження соціокультурних процесів та комунікацій міського соціуму з позицій соціальної та культурної антропології та загальнонаукових методів — аналізу й синтезу, а також порівняльно-історичного, статистичного, ретроспективного; історичної реконструкції.

До вивчення наукової проблеми Оленою Прищепою був залучений такий підхід, як мікроісторія. Використання системно-функціонального підходу і мережевого аналізу дозволило їй поглянути на простір міського культурного повсякдення крізь призму формування соціальних зв'язків містян, як-то комунікативність, згуртованість, чи то розмежування.

Коло використаних у монографії джерел охоплює як опубліковані матеріали, так і виявлену авторкою в архівних та рукописних зібраннях Києва

(Центральний державний історичний архів України; Центральний державний музей-архів літератури й мистецтв України; Інститут рукопису НБУВ ім. В. І. Вернадського), Вільнюса (Литовський державний історичний архів; Відділ рукопису бібліотеки Вільнюського університету), державних архівах Вінницької, Волинської, Житомирської, Одеської, Рівненської, Хмельницької, Черкаської областей діловодну документацію. Унікальними виявилися окремі фото та документальні колекції, передусім Рівненського та Волинського обласних краєзнавчих музеїв.

Вони дали змогу авторці поглянути на формування освітньо-культурного середовища не лише з точки зору офіційної влади, а й з погляду мешканців міст або тих, хто мав нагоду побіжно ознайомитися з провінційними містами Правобережної України під час мандрівок чи офіційних поїздок.

І, звичайно ж, вагоме підґрунтя цього дослідження в царині міської історії України становлять історіографічні здобутки вітчизняних та зарубіжних науковців у відповідних посиланнях по тексту та прикінцевій бібліографії.

Наукова новизна дослідження була обумовлена одержаними результатами, сформульованими в основних положеннях і висновках монографії. Уперше було комплексно вивчено формування модерного міського освітньо-культурного простору малих (провінційних) міст на території одного з регіонів — Правобережної України впродовж перебування у складі Російської імперії.

Структура видання обумовлена його історико-культурологічним контекстом. Кожен із чотирьох фундаментальних розділів є самодостатньою і завершеною науковою розвідкою, виконаною з дотриманням усіх вимог дослідницького жанру.

У першому розділі «Формування мережі освітньо-культурних закладів та осередків (кінець XVIII — перша третина XIX ст.)» простежені освітні практики Речі Посполитої, розглянуто функціонування мережі освітньо-культурних закладів та осередків, державне регулювання приватних культурних ініціатив. Аналізується реалізація освітнього проекту Едукаційної комісії (Комісії національної освіти) у Речі Посполитій на землях Правобережної України між її першим і другим поділом (1772–1793). Основними його ознаками стало надання освіти світського та публічного характеру, її державне фінансування. Проаналізована мережа навчальних закладів, підпорядкованих Едукаційній комісії. У двох навчальних округах тут існувало 16 шкіл «вищого рівня» (окружні й підокружні). Функціонували ще й парафіяльні та приватні школи. Шкільні осередки сприяли уко-

ріненню шляхетської культури, яка була збережена і в першій третині XIX ст.

У розділі розглянуте формування мережі освітньо-культурних закладів та осередків у першій третині XIX ст., яка розгорталася на попередніх освітніх традиціях. Фактично наявна шкільна мережа в правобережних губерніях була збережена (близько двох десятків шкіл) й інтегрована до нового державного механізму. Констатується «перетікання» культурного життя від магнатських маєтків до міських осередків життя, однак окремі містечка (Біла Церква, Немирів, Романів, Тульчин) й надалі достатньо успішно конкурували з адміністративними центрами Правобережжя в царині культури.

Головними освітньо-культурними ланками в містах були навчальні заклади, які відповідали освітнім і культурним потребам регіональної шляхти й продовжували сприяти укоріненню її культури. Ядром культурних комунікацій були вчительсько-учнівські колективи. Кількість учителів Правобережжя сягала 230 осіб.

Проведений аналіз етнорелігійного, соціального, вікового, освітнього складу, територіального походження вчителів Вінницької і Немирівської шкіл дозволив скласти їхній соціальний портрет. Серед вінницьких учителів переважали етнічні поляки шляхетського походження, римо-католики, вихідці з центральних воєводств колишньої Речі Посполитої і Галичини; з університетською освітою чи дипломами шкіл Комісії національної освіти; особи у віці 30–40 років із педагогічним стажем від трьох до дев'ятнадцяти років. Показові практики культурних комунікацій демонструвала Волинська гімназія (ліцей) у Кременці.

Поширенню книжкової культури сприяли шкільні бібліотеки. Книжка-підручник, книжка-дарунок чи випозичена для читання стає доступною не лише вчителям та учням, а й тим особам, які в різний спосіб контактували зі школами.

Мовою культурного спілкування в міських поселеннях Правобережної України була польська, а українська залишалася мовою міських околиць, де переважно селилися українці. У повсякденних практиках спілкування єврейських громад панував їдиш, натомість іврит був мовою релігійного життя. Російська ж ще не набула статусу офіційної державної мови. Простежене збереження в умовах урядування російської влади попиту на домашню освіту та приватні навчальні заклади насамперед у шляхетського загалу. Наголошується, що фактично поза державним регулюванням перебувала освіта євреїв, яка традиційно продовжувала організовуватися у приватний спосіб чи коштом громад.

Приватні культурні ініціативи реалізувалися шляхом відкриття друкарень, які обслуговували переважно потреби релігійних громад (щонайбільше — єврейських) і слабо відгукувалися на потреби пересічних містян у розповсюдженні навчальної літератури та книжок світського змісту.

У другому розділі монографії «Зміни культурного довкілля внаслідок Листопадового повстання 1830 р.» проаналізоване розгортання мережі навчальних закладів і міських культурних комунікацій між Листопадним і Січевим повстаннями (30–60-ті рр. XIX ст.), інтеграцію євреїв у освітньо-культурне середовище, освітньо-культурні приватні та громадські осередки. Охарактеризовані зміни, яких зазнало міське шкільництво Правобережжя після поразки Листопадового польського повстання 1830 р. Протистояння з польською освітньою традицією відбилося на культурній стагнації тих міст, де були ліквідовані школи (Овруч, Заслав, Дубровиця, Любар, Межиріч Корецький на Волині, Бар на Поділлі). Натомість піднімається рівень освітнього життя губернських міст, які стають опорними пунктами русифікації.

У монографії зазначено, що, як і в попередній період, у другій третині XIX ст. потреба в освіті серед містян не стала доконечною. Попит на освіту продовжував домінувати поміж місцевої шляхти. Головними осередками міського культурного життя залишалися гімназії (Біла Церква, Вінниця, Клевань, Луцьк, Немирів, Рівне) та повітові дворянські училища (на 1840 р. їх нараховувалося 11). Для багатьох міст і містечок єдиним осередком культурного довкілля були парафіяльні училища. Однак реалізувати спроби назрілих потреб української початкової школи так і не вдалося. Відомі випадки у 40–50-х рр. занять учителів українознавчими студіями в навчальних закладах Вінниці (Й. Волковський), Рівного (М. Костомаров), Луцька (П. Куліш), Немирова (І. Сошенко, О. Маркович, І. Дорошенко, П. Барщевський, І. Сорокін, І. Чайковський), Чорного Острова (Л. Глібов).

У розділі зафіксоване збереження бар'єрів у між-етнічних культурних комунікаціях. Запропоноване верховною владою інтегрування євреїв в освітньо-культурне середовище відбувалося в пошуках зближення з рештою міського соціуму і передбачало поєднання традиційної освіти євреїв із загальноєвропейською культурою на підґрунті великодержавної російської культури. Релігійна освіта євреїв традиційно зосереджувалася в національних школах (хедерах, талмуд-торах, бейт-мідрашах (клойзах), ієшиботах (ієшивах). Водночас, як зазначає дослідниця, від 1835 р. на короткий час в Умані була поновлена єврейська школа з викладанням релігійних і загальноосвітніх предметів. Задля поступового ви-

тіснення релігійної освіти передбачалося створити казенні єврейські училища, які громадами євреїв сприймалися вороже.

У дослідженні розглядаються культурні комунікації крізь призму приватного й домашнього навчання, поширення освіти серед жіноцтва. Проаналізовано, що поміж пів сотні домашніх учителів у 1840 р. переважали молоді чоловіки, дворяни за походженням, римо-католики, із ґрунтовним рівнем освіти, здебутої ще в добу Олександра І.

Інституційна поява нових культурних установ у містах була пов'язана з поширенням книжкової культури через мережу бібліотек, книгарень, друкарень. У 30–60-х роках XIX ст. домашні й відомчі бібліотеки ще не набули поширення.

Дослідниця заважає, що у культурному довіллі було місце й театральній творчості, як професійній, так і аматорській. Хоч ішлося передусім про польську культуру, на сценічних підмостках з'явився російський і український репертуар, що демонструвало демократичність цього виду мистецтва й здатність об'єднувати міський соціум.

У третьому розділі «Прояви модернізації в освітньо-культурному середовищі (між Січневим повстанням 1863 р. та Революцією 1905 р.)» маркуються культурні трансформації, яких зазнали міста на етапі переходу від традиційного до модерного суспільства. Аналізуються модернізаційні зміни в культурному довіллі провінційних міст Правобережної України під впливом реформування освіти. З'ясовані чинники формування нових освітніх осередків різних типів і видів, які послуговували майданчиками для розгортання культурного довілля містян.

У дослідженні наголошується на ролі державних і приватних проєктів у організації початкових шкіл. Навчання рідними мовами (українською, польською, єврейською) залишалося під забороною, що від 80-х рр. спровокувало появу таємного шкільництва, зокрема польського.

Вагомим залишався культурний потенціал навчальних закладів гімназійного типу, хоча їхня мережа не задовольняла зростаючих потреб містян (у 1909 р. у повітових містах і містечках функціонувало 14 гімназій, чотири реальні училища (Бар, Вінниця, Проскурів, Рівне), три комерційні училища (Бердичів, Кременець, Могилів-Подільський). В орбіту освіти активно втягувався міський простолюд, поміж якого було жіноцтво включно з єврейським представництвом. Набувала поширення приватна педагогічна діяльність.

Дослідницею всебічно охарактеризоване культурне життя в навчальних закладах. Зауважується більша демократичність у стосунках гімназійних

учителів зі своїми підопічними. Представлений аналіз світоглядних позицій учителів Рівненської реальної гімназії (училища) засвідчив назагал толерантне ставлення освітян до учнів-поляків, пропагування літературних творів Т. Шевченка, М. Добролюбова, І. Тургенєва, М. Некрасова, які не входили до шкільної програми. І все ж істотна частка учнів піддавалася русифікації, хоча приватні можливості для формування польської чи української ідентичності у них залишалися.

У виданні розглядаються способи набуття книгозбірними впливу на міське читацьке середовище. Хоча шкільні бібліотеки формували російськомовного читача, зростав інтерес до польської та української літератури, що підтверджувалось існуванням таємних шкільних бібліотек із обігом книжок, заборонених владою до читання.

Дослідниця наводить дані, що освітяни проводили заходи, пов'язані з пам'ятними датами імператорської родини, ушанування визначних історичних подій та ювілеїв відомих письменників (О. Пушкіна, М. Гоголя, В. Жуковського); тут відбувалися виступи учнівських аматорських театральних колективів, літературно-вокально-музичні ранки і вечори.

Культурні контакти шкіл з міською владою, громадськістю (товариствами допомоги нужденним учням, опікунськими радами, батьківськими комітетами), приватними особами набували активних форм. Учителюство мало змогу долучатися до проведення занять у вечірніх класах для дорослих, у недільних школах, народних читань, які працювали на базі загальноосвітніх шкіл.

У рецензованому виданні розглянута участь населення міст у громадському житті. На підставі матеріалів всеросійського перепису 1897 р. визначене ядро освіченого товариства, до якого віднесено нечисленну групу містян переважно із середньою та вищою освітою. Питома вага осіб, причетних до інтелектуальної (розумової) праці, могла становити 2,4% самодіяльного населення. Поміж них щонайбільше фіксувалося чиновників та осіб, залучених до навчальної і виховної діяльності. Відсоток інтелігенції міг бути дещо вищим за рахунок офіцерського корпусу збройних сил, розміщеного в містах. Найменше осіб інтелектуальної праці зафіксовано у Вербовці, Липовці, Овручі, Старій Ушиці, Тараші (від 22 до 178), а найбільше — у Вінниці, Могилеві-Подільському, Рівному, Умані, (від 486 до 662).

Обґрунтовується їхня роль як майданчиків пєрєтину культурних контактів. «Місцями зустрічі» мешканців міст наприкінці XIX–на початку XX ст. стали бібліотечні заклади різних типів: публічні й громадські бібліотеки та читальні; приватні (комер-

ційні); бібліотеки при книгарнях, відомчі книгозбірні (окремих установ, громадських товариств); народні бібліотеки.

Наголошується, що їхнє поширення прислужилося культурній самореалізації міської інтелігенції. Особливістю читацького середовища провінційних міст Правобережної України стало масове залучення до світської книжкової культури євреїв-містян. Їхні єдиновірці — власники друкарень, торговельних закладів із книжковою продукцією — поєднували інтереси приватного бізнесу з освітньо-культурними перспективами своїх релігійних громад.

У монографії розглядається організація народних читань, активізація діяльності міських друкарень, закладів книжкової торгівлі. Від 90-х років народні читання як своєрідний навчально-виховний лекторій стали джерелом залучення до книжкової культури малописьменних або ж неписьменних містян. Офіційній регламентації підлягав не лише порядок проведення, а й тематика читань, де переважали світські та релігійні сюжети з історії Російської імперії винятково російською мовою.

Зростання мережі друкарень було пов'язане з поверненням єврейському загалу офіційного дозволу займатися видавничою справою, яку вони опанували, чутливо реагуючи на запити населення, державних і громадських інституцій.

Дослідниця наводить дані, що на початку XX ст. в окремих містах функціонувало вже по декілька друкарень, хоча в їхній діяльності відчувалася нестабільність. У асортименті цих закладів домінувала російськомовна книжка, і лише після Революції 1905 р. почастишали замовлення польськомовних видань і єврейських друків. Українські видання, окрім Києва й Житомира, виходили в п'ятнадцяти повітових містах і містечках Правобережжя. Від 90-х років набуває поширення стаціонарна форма книготоргівлі — через книгарні, фіксується концентрація в одних руках усього ланцюга розповсюдження книжок. На зламі XIX–XX ст. поширюється оптова торгівля дешевими («народними») книжками православного синодального відомства, громадських організацій.

У розділі простежується присутність у міському культурному довкіллі добровільних організацій на зразок православних братств, корпоративних клубів соціального й професійного спрямування, добродієвських товариств чи об'єднань у сфері культури й науки. Порівняно з губернськими містами (особливо Києвом), їхня активність у повітових містах і містечках видавалася значно слабкішою. Притаманна провінційній інтелігенції потреба в спілкуванні спонукала й до неформальних культурних контактів (Канів, Тараща, Умань, Черкаси.), через які поша-

нування пам'яті Тараса Шевченка — національного символу української спільноти — увійшло в міське громадське життя.

У четвертому розділі «Трансформації освітньо-культурного середовища (1907–1914 рр.)» охарактеризовані зміни, викликані революційними подіями 1905–1907 рр. Тут розглядаються ініціативи самоврядних органів у розбудові освітньо-культурної інфраструктури міст, що давало змогу долучитися до знань усе більшій кількості осіб. Органи міського самоврядування стояли біля джерел упровадження безкоштовної загальної початкової освіти, ставали організаторами масової початкової школи нового типу, що потребувало від них активного комунікування з членами міських громад. Вони також опікувалися друкарнями, мистецькими і дозвіллевыми установами: театрами, кінотеатрами, парками тощо. Найбільш ефективно в цих напрямках працювала Вінницька міська дума.

Дослідницею зауважується на високій активності єврейського населення у відкритті приватних та громадських шкіл (талмуд-тор). Аналізуються ініціативи містян (Вінниця, Умань) у створенні приватних комерційних училищ, що свідчило про зростання попиту на професійну освіту. Набувають поширення професії, пов'язані з діяльністю поштово-телеграфного відомства. Підкреслюється, що здобута у свій час освіта давала право окремим містянам займатися викладанням.

Після опублікування 4 березня 1906 р. «Тимчасових правил про товариства і спілки» кількість добровільних громадських асоціацій у повітових містах і містечках Правобережної України починає зростати. У 1909 р. яскравий досвід у підтримці чоловічої й жіночої гімназій демонструвало навчально-просвітницьке товариство в містечку Смілі Київської губернії у складі понад 200 осіб.

Дослідницею підкреслюється, що мистецькі товариства (Бердичів, Вінниця, Ковель, Новоград-Волинський, Рівне, Умань) приваблювали містян різних етносів і конфесій, станів та професій. Набуває поширення клубна діяльність із різноманітними формами проведення вільного часу (громадські зібрання, сімейні клуби), до якої заохочувався міський простолюд.

Водночас міське освітньо-культурне середовище залишалося поділеним на окремі культурні сектори: єврейський, польський, український, російський у межах офіційно задекларованого великодержавного російського культурного простору.

Авторка монографії зазначила, що в повітових містах упевнено заявила про згуртованість польська громадськість (Вінниця, Луцьк, Могилів-Подільський,

Нова Ушиця, Умань). Однак найвищу активність проявляла єврейська спільнота. Із 48 громадських об'єднань, що в 1906–1911 рр. подавали документи на реєстрацію до Волинського губернського відомства у справах про реєстрацію національних освітньо-культурних товариств, чверть із учасників була єврейською. Підраховано, що в 1913 р. від одного до двох десятків громадських об'єднань існувало лише в окремих повітових містах (Вінниця, Луцьк, Рівне, Умань,), а в більшості міст їх фіксувалося лише одиниці. Поширеною була практика, коли після завершення реєстрації товариства так і не розпочинали своєї діяльності (зокрема Луцьке артистичне товариство) або ж функціонували номінально.

У розділі розглядаються канали поширення інформації в міському середовищі та відповідна інфраструктура, здатна її забезпечити. Жити в модерному місті означало бути більш мобільним, володіти панорамним баченням і розумінням навколишнього світу. Поміж культурних практик містян Південно-Західного краю до поширення інформації долучаються листування, телеграф і телефон.

Важливим джерелом інформації стала газетна й журнальна періодика. Торгівля вроздріб як масовий спосіб розповсюдження столичних і губернських періодичних видань увійшла до повсякденного життя досліджуваних міст лише після Революції 1905 р. Нав'язуючи вертикальні культурні зв'язки між центром імперії та її південно-західною периферією, така друкована продукція формувала усвідомлення містянами приналежності до спільного культурного імперського простору й водночас до культурного довкілля правобережних губерній.

Дослідницею встановлено, що поміж майже шести десятків газет зі щоденною періодичністю випускалася лише третина видань (19). Більшість виходила російською мовою, однак були спроби випускати періодику польською мовою (Проскурів, тижневик «Tygodnik Podolski, 1910–1912»), українською (Могилів-Подільський, часопис «Світова зірниця», 1906–1908). Двомовною, українсько-російською, була газета-журнал «Каневская неделя», яка знайомила читачів із творами українських авторів, зокрема Тараса Шевченка. На всіх етапах виробництва та збуту періодичних видань (випуск, друк, передплата, розповсюдження тощо) створювалися нові робочі місця, що потребувало від містян базових загальноосвітніх і професійних знань; аналізуються культурні практи-

ки в таких модерних формах комунікацій, як народні гуляння з елементами просвітницького спрямування, виставкові заходи, музейні екскурсії.

Зазначено, що новацією масової культури в повітових містах та містечках Київської й Подільської губерній стали пересувні художні виставки митця В. Розвадовського. Чималий успіх у громадян Рівного мала перша художня виставка (1911). Водночас фіксуються наміри громадськості організувати такі масові заходи, які б сприяли утвердженню окремо української, польської, єврейської культури. У формуванні міської ідентичності української спільноти відіграло важливу роль святкування 100-річчя від дня народження Тараса Шевченка у 1914 р.; відзначалися 50-річчя скасування кріпосного права (1911), 100-річчя війни Російської імперії з наполеонівською Францією 1812–1814 рр., 300-ліття династії Романових (1913).

Крізь призму проведеного Оленою Прищепю дослідження постає модель освітньо-культурного середовища повітових міст та містечок Правобережної України імперської доби. Власне, таке завершення тексту монографії дає змогу зрозуміти, що авторка блискуче впоралась із завданнями, задекларованими у вступі. На її думку, в підґрунті формування і функціонування культурного довкілля Правобережної України у XVIII–початку XX ст. простежується своєрідний механізм, який поєднував його наповнення соціокультурними компонентами (навчальні заклади, бібліотеки, театри, друкарні, мережі книжкової торгівлі й поширення періодичних видань, культурно-просвітницькі організації тощо) з творцями й споживачами культурних надбань.

Констатуємо, що науковий рівень і актуальність монографії Олени Прищепи не викликають жодного сумніву; вона заслуговує на те, щоб із нею ознайомились широка наукова громадськість і фахове середовище України. У сьогоденні книга є найбільш повною і виваженою репрезентацією комплексного аналізу історичних та культурологічних джерел із означеної проблематики. Здійснений класичний науковий підхід до дослідження важливих проблем, які всебічно розкривають історичну панораму духовного життя українського народу, зокрема на Волині. Монографія стане у нагоді науковцям, студентам, працівникам культури; вона є вагомим внеском Олени Прищепи у розвиток української історії та культурології.

ВИДАТНІ ПОСТАТІ ВОЛИНІ

Олександр БЕЙДИК, Анастасія РУДНЄВА

МИСТЕЦЬКА ТА ВІЙСЬКОВА ІСТОРІЯ ВОЛИНІ (ДВІ ПОСТАТІ З ТИСЯЧІ СЛАВНИХ ІМЕН)

Вступ. Думка викласти цей матеріал виникла в мене (О.Б.), коли я пригадав два епізоди із свого життя, пов'язані з волинським Устилугом (Україна) і венеційським Сен-Мікеле (Італія), де мені пощастило побувати. Ці місця осяяні славою генія світового музичного мистецтва Ігоря Федоровича Стравінського, уродженця Санкт-Петербурга і Людини Світу. Інша постать — Семен Іванович Донсков — бойовий генерал, який під час Другої світової війни звільняв Україну і Устилуг від німецьких загарбників. Я знав по Києву і Москві його сім'ю — сина Володимира Семеновича (як і його батько, він дослужився до генерал-лейтенанта), онуку (з Тамарою я мешкав в одному будинку у Києві), дружину (зустрічався з нею у московському помешканні генерала), але особисто із Семеном Івановичем знайомим не був — він пішов з життя у 1972 р. Отже, **метою** публікації є звернення до мистецької та військової слави Волині, яку символізують великий композитор, виконавець і педагог І. Ф. Стравінський та С. І. Донсков — бойовий генерал, імена яких назавжди вписані золотими нитками в історію Волинської землі. **Предмет-об'єктна** сутність матеріалу — історична складова образу Волині, її події, біосоціальні, архітектурно-історичні ресурси. На стадіях збору, обробки, інтерпретації матеріалу використовувались експедиційний, камеральний, історичний, картографічний, монографічний методи та ресурси Інтернет.

Виклад основного матеріалу. Волинь охоплює Волинську, Рівненську та частково — Житомирську, Хмельницьку, Тернопільську область. Але у викладеному матеріалі мова йде лише про територію Во-

линської області, історія якої осяяна цілою низкою світлих імен. Автори торкаються двох історичних епізодів — перебування величі світового музичного мистецтва Ігоря Федоровича Стравінського в своєму маєтку в Устилузі (один з авторів публікації з великим пієтетом згадує про відвідування музею Стравінського) та звільнення м. Устилуг від нацистських загарбників у 1944 р., провідна роль в якому належить генерал-майору С. І. Донскову та іншим командирам, але, в першу чергу, героїзму рядових солдатів і офіцерів. Нагадаємо, що Устилуг — місто в Україні, центр Устилузької міської територіальної громади Володимир-Волинського району Волинської області, яке розташоване у впадінні р. Луги в Західний Буг (звідси назва — устя Луги).

Венеція і Волинь І. Ф. Стравінського. Останній притулок композитора у Венеції. Венеція — перлина на узбережжі Венеціанської затоки й об'єкт Всесвітнього надбання, «дивовижне місто, де голуби ходять, а леви літають» (Жан Кокто), «коли сонце — Венеція наречена, коли похмуро — стара», «найпрекрасніше із протиріч, створених людиною», — для будь-якого слов'янина й українця означає багато. З цим містом пов'язані імена Лесі Українки (поетеса перебувала у Венеції в 1901 р. і місто справило на неї сильне враження), Ігоря Стравінського, Сергія Дягілева, Йосипа Бродського, Анни Ахматової, Ніколая Гумільова [1]. Нагадаємо, що Ігор Стравінський — видатний композитор, виконавець і диригент народився у 1882 р. в Оранієнбаумі поблизу Санкт-Петербурга, у сім'ї оперного співака Маріїнського театру Ф. І. Стравін-

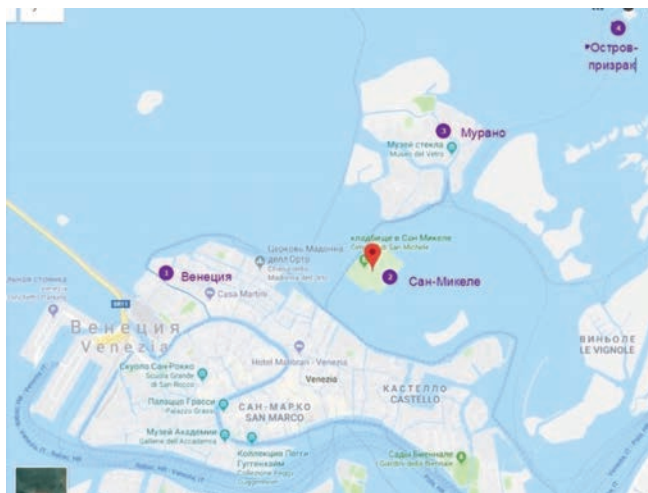

Рис. 1. Венеція та прилеглі острови Венеціанської затоки

Рис. 2. Колумбарій на о. Сан-Мікеле (Венеція, Італія)

ського, а помер — у Нью-Йорку 6 квітня 1971 р. Пізніше його прах було перевезено до Венеції. В цьому контексті особливе місце у венеціанській палітрі займає острів Сан-Мікеле — острів Святого Михаїла Архангела, острів-некрополь, острів-монастир, дорогий серцю багатьох куточок Венеції (рис. 1, рис. 2).

У туристський сезон Венеціанську лагуну перетинають тисячі людей, щоб вклонитися пам'яті великих діячів мистецтва і літератури. Перш за все, це композитор Ігор Стравінський (рис. 3, рис. 4), організатор «Російських сезонів» у Парижі Сергій Дягілев і поет Йосип Бродський.

Поява цих імен на могильних плитах знаменитого венеціанського кладовища не випадкова. Усі вони, залишаючи свою країну, ставали «громадянами світу», в якому б місці вони не знаходили притулок. Моє (О.Б.) коротке перебування на Сан-Мікеле, тиша і дощ, урочисто-сумний пейзаж і поодинокі відвідувачі некрополя, очі його вічних мешканців, червоні квіти на білому мармурі — все це задіяло гаму вражень і емоцій, частку яких, можливо, передають наступні рядки:

Рис. 3. Видатний композитор і Людина Світу І. Ф. Стравінський

Рис. 4. Могили Ігоря Федоровича Стравінського (1882–1971) і його дружини Віри Аркадіївни Стравінської, уроджені де Боссе (1889–1982) (прах подружжя був перевезений з Нью-Йорка)

Острів Сан-Мікеле

5 августа 2010 г. над Венецией висели тучи, шел дождь, а я (О.Б.) бродил среди мраморных шедевров «Острова мертвых»

...Над городом великих мертвых — дождь,
Вода течет на склепы и могилы,
Ты сквозь печаль и слезы трепетно идешь
По улице, где мертвых чтят живые.
Ты видишь лица их, давно ушедших,
Неповторимых — юных и седых
Землян порочных и землян безгрешных —
Любимых кем-то и единственных таких.
Скрипит чуть слышно галька под ногами
И тихо капает вода с крестов,
Тут обрели покой славянские титаны —
Волшебники и маги нот и слов.
Но время незаметно пролетело, —
Прощай, торжественный и скорбный

Сан-Микеле!

Спасибо, остров, что ты дорог и любим
И Богом нашим бережно храним.

Рис. 5. Будинок-музей композитора
І.Ф. Стравінського в Устилузі

Рис. 6. Пам'ятник І.Ф. Стравінському (1882–1971)
в м. Устилуг, встановлений біля будинку-музею

Вшанування пам'яті композитора в Україні. Перший у світі музей Ігоря Стравінського відкритий в Україні в місті Устилуг (Волинська обл., Володимир-Волинський р-н, м. Устилуг, вул. Стравінського, 2-в.) у 1990 р. (рис. 5). Музичний фестиваль імені Ігоря Стравінського почали проводити на Волині з 1994 р. 12 червня 2010 р. у Луцьку (Волинська обл.) відкрився вже VII Міжнародний фестиваль «Стравінський і Україна».

Пам'ятник композитору Ігорю Федоровичу Стравінському (1882–1971) встановлено в Устилузі біля будинку-музею композитора, де І. Стравінський жив з 1892 по 1914 роки (рис. 6). Саме тут він створив балети «Жар-птиця» (1910), «Петрушка» (1912), «Весна священна» (1913).

Генерал С. І. Донсков і звільнення Устилугу. Під час Другої Світової війни — 21 липня 1944 р. Устилуг було звільнено від нацистських загарбників військами 1-го Українського фронту. При звільненні міста мужність і героїзм проявили військові підрозділи під командуванням генерал-майора Семена Івановича

Рис. 7. Визволитель Устилуга – генерал-лейтенант
С. І. Донсков

Донкова. Майбутній бойовий генерал народився у 1907 р. у Чечні (Росія), а пішов з життя у званні генерал-лейтенанта в 1972 р. (Москва) (рис. 7).

У молодості наймитував у місцевих заможних селян. Після смерті батьків з 1921 р. виховувався в дитячому будинку в Моздоку (Північна Осетія, Росія). У 1941 р. — призначений на посаду командира Кексгольмської групи військ Північного фронту. У червні 1943 р. — направлений на навчання на прискорений курс при Вищій військовій академії імені К. Є. Ворошилова, після закінчення якого в січні 1944 р. призначений на посаду заступника командира 120-го стрілецького корпусу, який незабаром брав участь в бойових діях в ході Львівсько-Сандомирської наступальної операції і визволенні українських міст Володимир-Волинського й Устилуга. В подальшому за успішне виконання завдань командування в ряді операцій корпус нагороджений орденом Суворова 2 ступеня, а генерал-майор Донсков — орденом Червоного Прапора. Бойовий генерал, який брав участь у вигнанні з Устилуга нацистів помер 25 грудня 1972 р. у Москві (похований на Введенському кладовищі) [2]. З ім'ям династії генералів Донскових пов'язана і вулиця в Києві (Печерський

р-н), де на бульварі Лесі Українки у будинку № 28 мешкав син Семена Івановича, — полковник Володимир Семенович Донсков — майбутній генерал-лейтенант (1929–2008).

SWOT(PR)-аналіз Волинської області. Враховуючи суспільно-географічне положення Волинської області (його сильні та слабкі сторони), її рекреаційно-

туристські ресурси (природні, культурно-історичні, біосоціальні, події), унікальне минуле Волинського краю, перспективи його розвитку, нижче наведений розширений SWOT-аналіз регіону. Останній може слугувати важелем прийняття стратегічних та тактичних рішень щодо як соціального розвитку території в цілому, так і її туристсько-рекреаційної складової.

SWOT(PR)-аналіз Волинської області

Сильні сторони	Слабкі сторони
• 23 нерухомих пам'яток національного значення (2,5% від загальної кількості в Україні) • «Сім природних чудес України» (фрагмент – о. Світязь) • Шацький національний природний парк • «Волинська Амазонія» — національний природний парк «Прип'ять-Стохід» • Архітектурно-історичні заповідники «Старе місто» (Луцьк) та «Древній Володимир» (Володимир) • Паломництво та релігійний туризм (Святогірський Успенський Зимненський монастир, XI ст.; Жидичинський монастир Святого Миколая Чудотворця, XIII ст.; ікона Холмської Божої матері, X ст.) • Кордон з країнами «близького» (Білорусь) та «далекого» (Польща) зарубіжжя — польсько-білоруський вектор розвитку туризму • Видатні постаті: Леся Українка (с. Колодяжне, м. Луцьк), Ігор Стравінський (м. Устилуг)	• Незадовільний стан нерухомих пам'яток (історії, археології, монументального мистецтва) • Відсутність єдиної проектно-планувальної стратегії при освоєнні «актуальної смуги» Шацьких озер • Низький рівень розвитку туристської інфраструктури • Незадовільний стан доріг обласного та місцевого значення • Недостатній рекламно-інформаційний супровід туристсько-екскурсійного продукту • Фрагментарна відсутність контролю за державним кордоном • Недостатнє просування на туристський ринок біосоціальних ресурсів • Різномісний в трактуванні історичних подій Польщею та Україною • Непоодинокі прояви вандалізму стосовно історико-культурних пам'яток
Можливості	Загрози
• Покращення рівня екскурсійного обслуговування та туристського супроводу • Створення умов для залучення інвестицій у розвиток туристської інфраструктури, будівництва нових закладів рекреації та тимчасового проживання • Благоустрій рекреаційних зон та об'єктів туристських відвідувань • Забезпечення доступності об'єктів туристських відвідувань та закладів туристської інфраструктури для осіб з обмеженими фізичними можливостями • Оголошення до 2020 р. рекреаційної зони Шацьких озер курортом державного значення • Розвиток малого підприємництва у сфері організації оздоровлення у селі, розвиток сільського туризму • Проведення комплексної рекламної кампанії туристсько-рекреаційних ресурсів та кращих пропозицій туристських компаній, створення позитивного іміджу на всеукраїнському та міжнародному ринках туристських послуг	• Невиправдане знищення історичної пам'яті — перейменування вулиць, руйнування історичних об'єктів • Нестабільна економічна та політична ситуація, несприятливий інвестиційний клімат • Погіршення відносин з Польщею • Вразливість туристської інфраструктури (висока зношеність основних фондів, фізична та моральна застарілість комунікацій, висока вірогідність техногенних катастроф) • Зниження безпеки туристів (близько 3 млн. одиниць незареєстрованої вогнепальної зброї знаходиться у населення) • Видобуток корисних копалин на території Білорусі як загроза екосистемі Шацьких озер • Ймовірність епідемій у зв'язку з низьким рівнем медичного обслуговування та вакцинації населення

Ретроспектива	Перспектива
• Свято-Успенський Святогірський Зимненський жіночий монастир (1001)	• Створення та поновлення реєстру екскурсоводів, гідів-перекладачів, інших фахівців туристського супроводу
• Рекреаційно-туристське освоєння узбережжя Шацьких та інших озер (XIX–XX ст.)	• Встановлення туристсько-інформаційних дорожніх знаків європейського зразка українською та англійською мовами
• Заснування пансіонату «Шацькі озера» (1968)	• Упорядкування території рекреаційного призначення, об'єктів туристського показу, прибережних смуг
• Створення Шацького національного природного парку на базі заказників «Озеро Кримне», «Озеро Пісочне», «Озеро Пулемецьке», «Озеро Світязь» (1974)	• Забезпечення облаштування об'єктів туристських відвідувань інфраструктурою для осіб з обмеженими фізичними можливостями
	• Створення та поновлення єдиного обласного реєстру гостинних садіб сільського туризму
	• Розвиток мережі авто-кемпінгів

Висновки:

- поглиблено уявлення про мистецьку та військову історію Волині (Волинська обл., Володимир-Волинський р-н, м. Устилуг);
- засобами поезії описано місце останнього прибутку великого композитора І. Ф. Стравінського та інших виданих діячів світової культури, літератури, образотворчого мистецтва;
- озвучено звернення до воєнного минулого території — вигнання з Устилуга нацистських загарбників;
- враховуючи суспільно-географічне положення Волинської області, її рекреаційно-туристські ресурси та перспективи розвитку регіону, запропоновано розширений SWOT-аналіз території.

Джерела та література:

1. Бейдик О. О. Некрополь Сан-Мікеле (Венеція) та слов'янсько-італійські культурні зв'язки. *Географія та туризм*. 2011. Вип. 13. С. 3–9.
2. Великая Отечественная: Комкоры. Военный биографический словарь / под ред. М. Г. Вожакина. М.: Жуковский; Кучково поле, 2006. Т. 1. С. 179–180.

Оксана СЕМЧИШИНА

УЛАС САМЧУК – ВИДАТНА ПОСТАТЬ ВОЛИНИ (рівненський період)

Однією із видатних постатей історії волинського краю є Улас Олексійович Самчук (Рис. 1). Український письменник, журналіст і публіцист, редактор, голова МУРУ (Мистецького українського руху в Німеччині), член Організації українських письменників «Слово» народився в селі Дермань Волинської губернії (нині с. Дермань Перша Здолбунівського району Рівненської області) 20 лютого 1905 року. У 1913 році, коли Уласові Самчуку було вісім років, сім'я переїхала в село Тилявку Кременецького повіту. Але з Дерманем зв'язків не втрачав, у 1917–1920 рр. навчався в чотирикласній вищепочатковій школі, що діяла при Дерманській Свято-Феодорівській учительській семінарії.

Пізніше письменник напише про незабутні роки дитинства на Волинській землі першу частину трилогії «Волинь» — «Куди тече та річка», 1932 р. Наступні дві частини трилогії побачать світ у 1935 та 1937 рр. Саме за свою «Волинь» 1980 року У. Самчука номінували на здобуття Нобелівської премії, але лауреатом він, на жаль, не став тому, що не було в той час держави Україна...

У 1921–1925 роках майбутній письменник навчався в Кременецькій українській приватній гімназії імені Івана Степенка (Рис. 2). Про цю гімназію пізніше Самчук напише в «Юності Василя Шеремети» такі слова: «Ну ось і гімназія. Проста... навіть дуже проста. Невеличкий старий жовтий будинок. Ганок

Рис. 1. Улас Самчук

з двома колонами і широкі, кам'яні, витоптані сходи... Ця гімназія не дає жодного права, крім права бути вічним попи́хачем і вигнанцем у себе і на чужині, на цьому суходолі і за океаном».

У гімназійні роки Самчук бере участь у просвітнянському русі, закінчує курси танцюристів Василя Авраменка та створює школу українського національного танку в Дермані. Саме гімназійні роки стали початком літературної діяльності письменника. Тут він стає членом літературного гуртка «Юнацтво», видає із колективом гуртка журнал під тією ж назвою, пише вірші під псевдонімами Перебендя й Данильченко.

З 1925 р. почав друкувати оповідання в українському ілюстрованому журналі «Наша бесіда» (Варшава), згодом у «Літературно-науковому віснику» та інших журналах (видані окремою збіркою «Віднайдений рай», 1936 р.). Про гімназійні роки згодом Улас Самчук напише роман «Юність Василя Шеремети».

Перед самим закінченням гімназії Уласа Самчука покликали до польського війська (гарнізон міста Тарнова). 23 серпня 1927 року він дезертирував з війська, після чого потрапив до Ваймарської Німеччини, де працював у місті Бойтені як наймит в одного міщанина. Свої перші новели він надіслав до «Літературно-наукового вісника» саме з Німеччини, там виникли задуми більших романів. У спогадах «Мій Бреслав» Улас Самчук опише свій німецький період життя (1927–1929 рр.).

Самчук мріяв здобути вищу освіту, тому 1929 року переїздить до Чехословаччини та навчається в Українському вільному університеті у Празі на відділі філології, де викладав Степан Смаль-Стоцький та інші українські науковці. Письменник бездоганно володів німецькою, польською, чеською, російською, менше французькою мовами. У Чехословаччині жив з 1929 по 1941 роки. Це був найплідніший період творчості У. Самчука. Тут він написав трилогію «Волинь», романи «Марія», «Гори говорять», «Кулак», збірку оповідань «Віднайдений рай» та ін.

16 липня 1941 року письменник разом із Оленою Телігою, перейшовши нелегально тимчасовий кордон по річці Сян, прибули до Львова (Рис. 3.). У Рівне зі Львова Улас Самчук приїздить разом із отаманом Тарасом Бульбою-Боровцем.

Вважаю, що важливою для розвитку Волині періоду Другої Світової Війни є творчість Уласа Самчука та його активна діяльність в розбудові ідеї незалежності України, — а саме рівненський період письменника. Тому на ньому слід детальніше зупинитися.

Діяльність Уласа Самчука в розбудові національної свідомості українського народу сконцентрувалася тут (у Рівному) в двох основних напрямках:

1. членство в Раді українського довір'я Волині;
2. організація видавництва і часопису «Волинь».

Улас Олексійович у Рівному входить, разом із Стефаном Скрипником (патріарх Мстислав) (Рис. 4) до Української ради довір'я на Волині (далі — РУДВ), членами якої на той час були представники всіх політичних течій чи партій. В УРДВ головою був С. Скрипник, а його заступником став Улас Самчук. Про Українську раду довір'я на Волині Улас Самчук писав такі слова: «Головна думка — що ми мусимо посісти порожні місця у керівних центрах народної економіки і господарства, інакше прийдуть інші, головним чином наші нові окупанти, які все заберуть у свої руки» [10, с. 133].

Програма діяльності УРДВ включала в себе такі пункти:

1. Змобілізувати всю енергію українців, щоб активно допомогти Німецькій Армії досягнути в найкоротшому часі повну перемогу над віковим ворогом України — Москвою;
2. Необхідність проведення освітнього з'їзду української шкільної адміністрації та вчителів всієї Волині;
3. Створення комісії для опрацювання засад організації судівництва на Волині;
4. Відродження діяльності автокефальної Української Православної Церкви, ...створення тимчасової адміністрації УАПЦ на звільнених теренах;

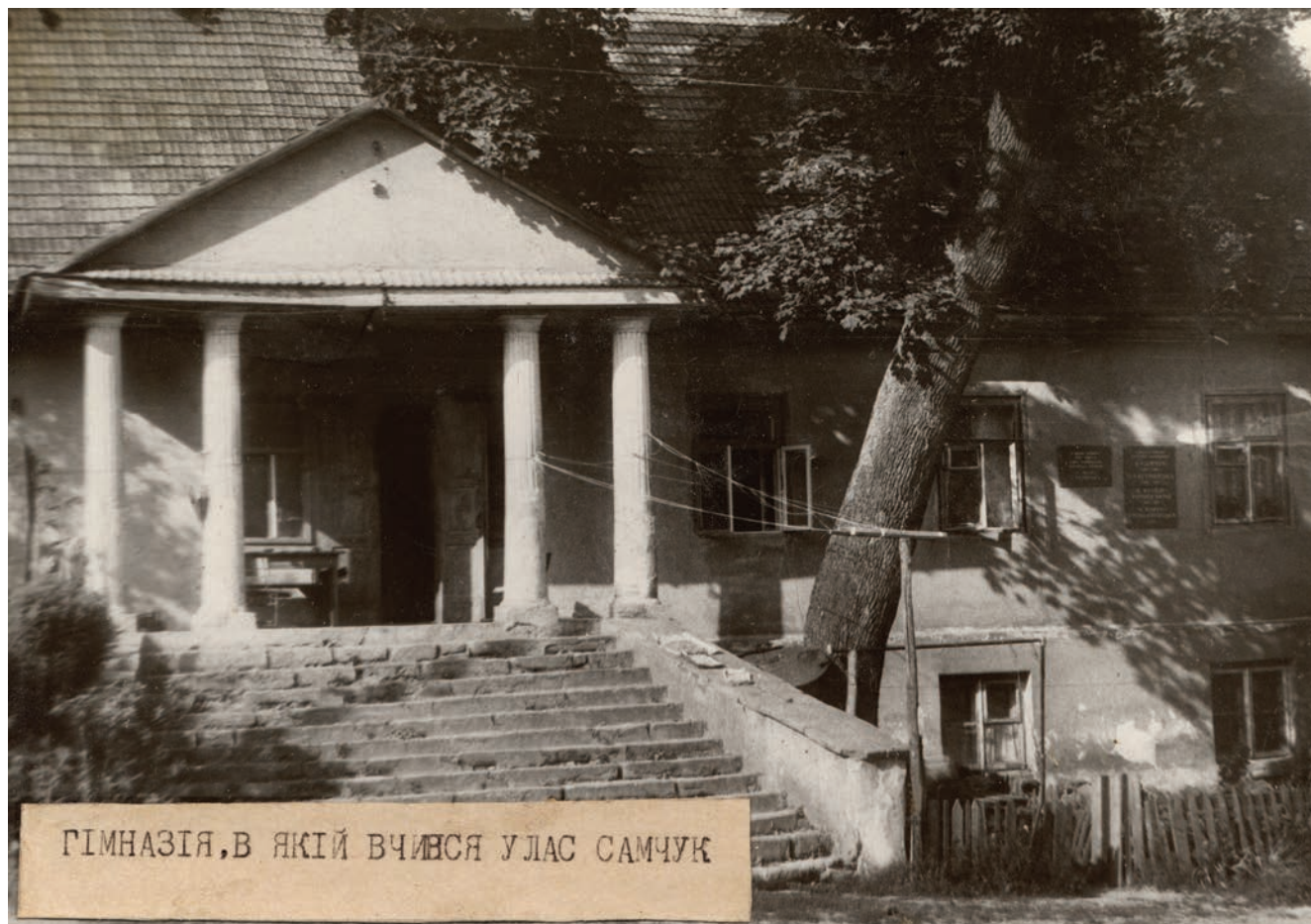

Рис. 2. Гімназія у Кременці, в якій навчався Улас Самчук

5. Створення робочого секретаріату УРДВ, склад якого мав визначити її голова [1].

До членства в Раді було запрошено 25 чоловік, які представляли ОУН м, ОУН б, Державний Центр УНР в екзилі, геть манівців, або були пов'язані з цими структурами. Географічно склад УРДВ охоплював усю історичну Волинь: Рівне, Луцьк, Крем'янець, Горохів, Здолбунів, гостями на її засіданнях були посланці Житомира, Бердичева [5, с. 12].

На думку дослідника життя та творчості Уласа Самчука А. Жив'юка, своєю діяльністю в Рівному письменник репрезентував ту «найактивнішу та найосвіченішу частину українців, котра з природи своєї виконувала роль української еліти й мусила найперша шукати способів співжиття (саме співжиття, а не співпраці — А. Ж.) з окупантом» [13, с. 113].

Дослідниця І. Руснак, звертаючись до проблеми колаборанства У. Самчука, дійшла висновку, що «уже з перших днів редакторської діяльності У. Самчук хоч і небагатослівно, але все таки говорив про своє неприйняття як більшовицьких, так і фашистських методів облаштування різних сфер українського життя» [8, с. 6], а кордон Самчук перетнув, щоб «не випрошуючи милості в окупанта, «воювати не рушницею,

а пером» [9, с. 330], наближаючи тим незалежність Української держави» [8, с. 7].

У Рівному У. Самчук винаймав житло в сім'ї Мучинських — поруч із міським парком ім. Т. Шевченка (вул. Тополева, 21). Саме в цей період доля звела Уласа Олексійовича із групою працівників Київської кіностудії імені Довженка, яку війна привела до Рівного. І з цими друзями У. Самчук згодом організував видавництво та часопис «Волинь», феномен якого — це вагомий внесок у розвиток Волинського краю 1941–1942 років.

Редакція та адміністрація газети розмістилися в Рівному за адресою вул. Польова, 32. Ніл Хасевич виготовив шикарну вивіску для «Волині». Головним редактором газети став Улас Самчук, головним адміністратором — Стефан Скрипник, секретаркою — Віра Шеккер. За огляд преси відповідала Тетяна Прахова. Фоторепортажі робив Іван Шеккер.

1 вересня 1941 року з великим успіхом світ побачив перший номер часопису тиражем 12 тисяч примірників. У книзі «На білому коні» Самчук пише: «Поява «Волині» викликала сенсацію, її 12 тисяч початкового тиражу виявилися разуче малим числом. І ще головне — ми мали в руках важливий, справді

Рис. 3. У. Самчук та О. Теліга перед нелегальним переходом річки Сян. Літо 1941 р.

живий орган друку, безпосередній контакт з найширшими масами, які горіли бажанням почути від нас слово» [10, с. 130].

Налагоджувалося й книжкове видавництво «Волинь». Першою ластівкою стала «Марія» У. Самчука з тиражем 15 тисяч примірників і з авторською передмовою. Наприкінці 1941 року тираж часопису «Волинь» становив 60 тисяч примірників.

Якщо розглядати часопис у контексті легальної української періодики 1941–1944 років хронологічно, то науковці виділяють два основних періоди її існування:

Серпень-вересень 1941 року — весна 1942 року;
Весна 1942 року — початок 1944 року [6, с. 56].

Характерними рисами «Волині» першого періоду були:

1. Законний шлях заснування, після отримання С. Скрипником дозволу на її видання у рейхсміністра східних територій А. Розенберга [6, с. 56];
2. Відносно безцензурний період існування до 20 листопада 1941 року, — розпорядження Е. Коха про «Тимчасове зарадження охорони порядку в пресових справах» [2]. Оpubліковане розпо-

рядження було лише 22 січня 1942 року. А про початок переведення попередньої цензури «Волині» У. Самчук вперше робить запис у щоденнику 4 лютого 1942 року [6, с. 56]. Ця цензура стосувалася лише військового матеріалу. Таке становище дозволяло відводити значну частку газетної площі публікаціям, присвяченим національним справам (у «Волині» близько 75%) [6, с. 57].

Досить високий рівень і авторитет ряду видань, що зумовлено залученням до співробітництва цілої плеяди талановитих авторів: У. Самчука, Є. Маланюка, О. Теліги, Ю. Клена, Т. Осьмачки, О. Ольжича-Кандиби, Ю. Горліс-Горського, Н. Хасевича та ін. Серед опублікованих у часописі творів цих авторів переважають «твори з пристрасним, героїчним пафосом», що мало на меті «пробудити національну та громадську гідність краян» [3].

Ліберальне ставлення до національної преси з боку німецької військової, а згодом, частково, і цивільної адміністрації [6, с. 58].

Часопис «Волинь» займав окреме місце серед українських видань періоду окупації. А Улас Самчук очолював редакцію з вересня 1941 року — по березень

Рис. 4. У. Самчук і С. Скрипник у Дермані. 1941 р.

1942 року. Як зазначає А. Жив'юк, для У. Самчука впродовж всього життя була властива літературна творчість. У Рівному вона пробивалась назовні злободенною публіцистикою — передовицями, репортажами, фейлетонами, цим нібито літературним сурогатом, який під вмілим пером, з одного боку, несподівано виблискував іскрами досконалого стилю, образної думки, виграненого слова, з іншого боку — приречений був стати документом доби [5, с. 20].

Максимальний тираж Самчукової «Волині» сягав 60 тисяч примірників у січні 1942 року, а середній тираж — близько 30 тисяч. Як зазначає дослідник Андрій Жив'юк, часопис «Волинь» був добре поставленим виданням, в чому заслуга колективу співробітників — Уласа Самчука, Степана Скрипника, Івана Тиктора, Олександра Петлюри (молодший брат Симона), Олега та Василя Штулів, Євгена Лазора, проф. Романа Бжеського, Анатолія Демо-Довгопільського, Андрія Мисечка, Антона Кучерука, Петра Зінченка та ін. Проте, найперше, високий авторитет газети зумовлювався співпрацею з нею відомих українських письменників і журналістів. [6, с. 60].

Як зазначає Ю. Шаповал, часопис «Волинь» в один із найкритичніших періодів історії України кращими

публікаціями виступав з державотворчих позицій, пробуджуючи національну свідомість, громадянську позицію людей, послугуючись пером визначних українських письменників, поетів, публіцистів [12, с. 136]. У першому числі газети «Волинь» Улас Самчук висував основне гасло життя країни — «Розбудова України і організація українського народу» [9].

У часописі друкувалися: Євген Маланюк, Олена Теліга, Юрій Клен, Юрій Горліс-Горський, Ніл Хасевич, Олег Ольжич та ін. Значний резонанс в краї мала серія статей Олени Теліги, видрукувана в часописі наприкінці 1941 — на початку 1942 років: «Перед брамою столиці», «Розсипаються мури», «Братерство в народі», «Прапори духа», «Нарозстіж вікна», де авторка утверджувала думку про необхідність опори у справі розбудови української держави лише на власні сили.

Ще радикальнішим був Євген Маланюк, який у публікації «Крути (народини нового українця)» підкреслював, що без Крут навіть такий акт, як акт 22 січня (IV Універсал Центральної Ради) був би документом без підпису. Він досить прозоро говорив про необхідність власної міліарної потуги для здобуття державності [6, с. 61].

У часописі «Волинь» Самчук друкував і свої передовиці загальнополітичного, господарського, культурно-освітнього, національного характеру. Також у періодиці 1941–1943 років з'являлися художні тексти Самчука, уривки з його «Волині» та «Марії». У ці роки Улас Самчук друкувався й у інших виданнях: «Українське слово», «Костопільські вісті», «Українка», «Крем'янецький вісник», «Нова доба».

У своїх статтях Самчук піднімав важливі на той час теми. Для прикладу, наведемо уривок із передовиці «Нарід чи чернь?», опублікований в київському «Українському слові» 9 листопада 1941 року:

«... не все одно, хто як говорить, яким богам молиться, які книжки читає. Не все одно, якими іменами названі вулиці наших міст, не все одно, чи домінуючим є для нас Шевченко, чи Пушкін. Не все одно, як це часто доводиться чути, кого ми вчимо у школі, не все одно, яке наше відношення до російської літератури. Ні! Це не все одно... А коли — все одно, то це значить, що все одно для вас, хто є ми самі! Це значить, що ми не нарід, не якась спільна історична збірна сила, а невиразна юрба, сіра маса, вічно принижена без всяких ідеалів чернь» [11].

Однак, налякані розмахом національного руху, особливо на Правобережній Україні, нацисти різко змінили своє ставлення до української преси. З весни 1942 року розпочинається другий період функціонування періодики, в тому числі «Волині», котрий характеризується її повною залежністю від німецьких чинників і поступово втратою ведучої ролі у процесі пробудження та організації національного руху, формування національної свідомості.

Саме на цей період припадає публікація Уласом Самчуком статті «Так було — так буде», яка стала причиною усунення його від редакторства газети та арешту. Цьому передувала трагічна звістка про смерть Олени та Михайла Теліг в лютому 1942 року. У своїй книзі «На коні вороному» Самчук написав так про їх розстріл: «Ми ще не знали випадку, щоб за такі провини карали когось смертю. І лишень згодом ми дізналися, що нашою провиною було те, що ми були патріотами землі наших предків. Найбільша провина, якої не дарують людині ніякі загарбники» [10, с. 272].

А вже у березні 1942 року Самчук публікує цю статтю. Наведемо нижче повністю її текст, щоб зрозуміти всю картину даного періоду.

«Так було — так буде»

Два й піврічна війна наложива свою печатку на все, що нас оточує... У людини створилась специфічна воєнна психіка, яка дає можливість і в час найбільшого напруження життєвого нерву заховувати певну рівновагу духа. Це зрештою є своєрідний закон природи,

який без сумніву відіграв величезну роль в життю одиниць і народів.

Нужда, позбавлення численних життєвих вигод, каліцтва, хвороби і смерть — всі ці явища на кожному кроці змушують людину ще більше і цупкіше триматися життя. Видержати, не піднести до гори рук, не здатися і не впасти — це перші і дуже конкретні вимоги, які ставимо перед собою і які за всяку ціну дотримувати мусимо. Не треба ставити питання чому. Щоб бути, щоб жити, щоб працювати і щоб творити нові життєві форми... Щоб утримувати свою живу, творчу силу серед живих і творчих сил інших, щоб не піддатись і щоб колись, по віках, нам не сказали, що якраз ми були тими слабшими, яких історія зіпхнула під свої колеса і розтоптала.

Цей основний, великий, мудрий егоїзм є ніщо інше, як той сік рослини, який ту рослину кормить та надає їй живучості. Людина має велике Боже і своє право користати з кожного природного дару без огляду на те, чи це кому подобається, чи ні. Так було, так є і так безумовно буде.

Ми, українці, не є тут винятком. Навпаки, ми є яскравий приклад того, як родяться, як формуються і як творяться народи. Історія, яку зовемо своєю, кожною своєю сторінкою підтверджує нам одну дуже важливу істину: ще ніколи не сталося так, щоб хтось нас скреслив... А було для цього багато нагод. Пролітали над нашою землею історичні буревії. Знаємо Ченгіз-Ханів і Батіїв. Знаємо і помсту Петра та Катерини. Знаємо безодню глупоти коронованих володарів Російської імперії і нарешті диспотию скретинованого марксизму. І з кожним цим ударом ми, як цілість, як народ все глибше і все тривкіше вросли у твердь планети і все яскравіше виявляли гостроту своєї духовості.

Правда. Було це заплачено. Дорого і солоно. Ніхто не скаже, що ми боргуємо історії. Ріки власної крові обливали нашу і святую землю — і тепер, чуючи кожним атомом нашої душі її запах, ми любимо, ми горимо, ми хочемо.

Любимо землю наших предків, горимо бажанням для неї кити, хочемо для неї працювати. Це не є наша химера. Це є зов нашої крові, наказ тієї вищої і мудрої сили, яка всім на землі сказала: Будьте!

Війна, яку переживаємо, і всі пляни з нею зв'язані — в основному нічого для нас не міняють. Можливо міняють зовнішні ознаки, чи навіть форми. Але основна суть лишається та сама. Та сама наша життєва сила, те саме хотіння. Ми ніколи не тратили переконання, що буде змінена бодай одна літера того закону, на підставі якого ми жили до цього часу. Рівно ж ми переконані, що ніхто не буде вимагати від нас, щоб ми самих себе виріклися. У цьому напрямку робились спро-

би... І то поважні. Не раз ми згадуємо того чи іншого Валуєва. У наших вухах звучать ті слова: «Не було, нет і бити не может!» А ми великодушно, з почуттям могутньої гідності сміємося над всіма Валуєвими. Мерзенні черви куцозорої політики, які вже давно згнили і місце їх рештків ніхто нам тепер не покаже. Натомість народ України був, є і вічно буде! Так!

І безперечно так... Історія вписує нову сторінку. На мапі Європи закреслюється новий простір з назвою Україна. Песимісти вбачують в тому новий зміст, нове призначення. Але ні один песиміст не заперечить нам, що над цим простором пройшли віки, що тут було життя і лилась кров. Песимісти не заперечать нам нашої душі, яка формувалась віками і яка діяла, чи і діяти буде! Песимісти протягом двох років не переродять мас, а що найголовніше — не винищать тих мільйонів і мільйонів дуже цупких по суті духом людей, які, коли треба, влізуть і під землю, щоб тільки не бути зметеним з поверхні планети.

В останню свою промову вождь німецького народу Адольф Гітлер вставляє таку думку: «Бо поза нами лежить рік не тільки найбільших боїв світової історії, але також найтвердішої проби нашого народу. Проби, які гідно витримали, це можна сказати, і фронт, і батьківщина. Те, що німець не боїться людської грози, він у своїй історії не раз доказав. Але цим разом мусів пін перейти не тільки силу ворожої зброї і величезного, здавалося б невичерпального потоку крові найпримітивніших національностей, але, крім того, також ще найжорстокішу твердість природи»...

Цікаві своєю суттю слова. Вони дають Німецькому Народові поняття, що на теренах, де живе Український Народ, діються події, які мають і матимуть велике значення для формування нового світу. Наш народ, можливо, не є так перецивілізований, однак це є сила, яка у великій мірі завдячує розмахові і потужності подій Сходу Європи. Зброя, кована червоними володарями цієї землі, є у великій своїй частині зброєю української землі і Українського Народу. І не все одно, проти кого вона направлена. У даний момент вона направлена проти цивілізованого Заходу, але був час, коли об неї ламали собі зуби орди Ченгіз-Ханів.

Ми однак далекі від того, щоб сугерувати собі неіснуючі речі. Знаємо, що Україна в даний мент не грає ролі рішальної. Особливо на фронті. Але ми одночасно не потребуємо заперечувати, що від нашого настання, від нашого хотіння і нашої волі у великій мірі залежить доля Європи. Так само, як було це недавно з СРСР. Хай нам не кажуть, що голод, який червона Москва вчинила на наших землях в роках 1932–1933, не заважив на долі тієї держави. Заважив і ще важить зараз. Нехай нам не кажуть, що колективізація і все, що з нею було зв'язане, отак даремно обійшлося Ста-

Рис. 5. У. Самчук та його дружина Тетяна в Канаді

лінові та його сатрапії. Наївні так можуть думати, але крім наївних є ще один, дуже переконливий факт, як мобілізація величезної частини сили українського народу, яка у своїй суті була направлена проти СРСР. І зараз це дає себе відчутти.

Ні. Не все одно, як і коли треба прислухатися до думки українського народу. Не все одно, як хто з ним поводить. Не все одно, бути з ним у приязні, чи оголосити йому війну. Бо Український Народ, як і всі решта народів нашого континенту, має свою гордість, має свої життєві потреби. І горе тим, які хочуть їх так чи інакше заперечити. Це приносило лише одне: довготривалу кризу, жертви, безплідну боротьбу. Найкраще говорить про це історія імперії Романових. Ті було впевнили себе, що Україна — це тільки Малоросія. Помилились. Україна — це жива, діюча дійсність, яка домагалася права і яке їй по глупоті, завжди відмовлялося. А без того права не може бути здоровою ціла Європа. Все одно, як людське тіло без відповідних вітамінів. Так було, так є і так буде...

Підпис — Улас Самчук. [3].

Після виходу статті У. Самчука заарештували. 21 тисяча примірників цього номера були знищені [7, с. 558]. Він провів місяць у Рівненській в'язниці на Грабнику. Свої спогади про ув'язнення Улас Олексійович написав у книзі «На коні вороному».

Після виходу із тюрми йому під загрозою нового арешту заборонили писати на політичні теми і зарахували до німецького інформаційного бюро як кореспондента. Тепер він опинявся під постійним контролем німецької адміністрації [6, с. 68]. Він подорожує по Великій Україні як кореспондент, водночас має зустрічі і з читачами «Марії» та «Волині».

Далі через воєнні події доля повела Самчука далеко від рідної землі та міста Рівного — спочатку до німецьких земель, а згодом і на інший континент — до Канади (Рис. 5). Про це він напише наступні свої

твори: «П'ять по дванадцятій і далі», «Записки на бігу», «Плянета Ді-Пі», «На твердій землі» та ін.

На жаль, доля більше ніколи не при веде Уласа Олексійовича до рідної української землі. Але вона назавжди житиме у серці видатного письменника.

Таким чином, підсумовуючи вище написане, можемо із впевненістю стверджувати, що Улас Сам-

чук є непересічною видатною постаттю волинського краю. І цю унікальність можна розгледіти насамперед у його творчості. А про внесок Уласа Олексійовича у розвиток Волині говорить його діяльність, зокрема в рівненський період життя письменника (1941–1942 рр.).

Джерела та література:

1. Волинь. 1941. Ч. 2. 7 вересня. С. 2.
2. Волинь. 1942. Ч. 23. 22 березня. С. 1.
3. Волинь. 1942. Ч. 6 (34). 22 січня.
4. До третього з'їзду МУРу. *Українські вісті*. 1948. Ч. 26–27.
5. Документ доби: публіцистика Уласа Самчука 1941–1943 років / упоряд. А. Жив'юк. Рівне, 2008. 456 с.
6. Жив'юк А. Між Сциллою політики і Харибдою творчості: громадсько-політичний портрет Уласа Самчука. Рівне. «Ліста-М», 2004.
7. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993. С. 463–627.
8. Руснак І. Повертаючись до проблеми колаборанства... публіцистика Уласа Самчука 1941–1942 рр. *Українська мова та література*. 2005. Ч. 5. С. 3–7.
9. Самчук У. за мужню дійсність. *Волинь*. 1941. Ч. 1. 1 вересня. С. 1.
10. Самчук У. На білому коні. На коні вороному: Спомини і враження: У двох частинах. Острог-Луцьк: Вид-во НаУОА, ПВД «Твердиня», 2007. 424 с.
11. Самчук У. Нарід чи чернь? *Українське слово*. 1941. Ч. 46. 1 листопада.
12. Шаповал Ю. Газета «Волинь» як український часопис (1941–1944 рр.). *Збірник праць науково-дослідного центру періодики*. Львів, 1994. Вип. 1. С. 122–138.
13. Яременко В. Контроль за пресою в «Третньому Рейху» та рейх комісаріаті «Україна»: порівняльний аналіз. *Київська старовина*. 2007. № 6.

Наталія ШПАКОВИЧ, Марія ДАНИЛЮК

УКРАЇНСЬКИЙ МИТЕЦЬ З ОСТРОЖЧИНИ АНДРІЙ ПОЛІЩУК*

11 лютого 1906 року в мальовничому волинському краї — у селі Нетішин Острозького повіту Волинської губернії (нині Хмельницька область), в сім'ї мірошника Зотія Васильовича та Марії Яківни (дівоче прізвище Супрун) народився син Андрій. У сім'ї, крім Андрія, було ще семеро дітей: сестри Домнікія, Катерина та брати Володимир, Іван, Федір, Петро, Євген. Дитячі роки пройшли в рідному селі, хоча часто бував у селі Комарівка, де мешкали родичі сім'ї. Поріг сільської школи вперше переступив у селі Полян. У 1916 році, коли йому було 10 років, батьки переїжджають до Острога. Підліток Андрій вступає до місцевої чоловічої гімназії, де й здобуває середню освіту. Вже з перших класів у юнака проявляється потяг до малювання, літератури, зокрема віршування, співів та фізкультури. У другому класі пише п'єсу «Два проказника», що була визнана дирекцією гімназії найкращою з поміж інших, які були подані на конкурс.

За це Андрій отримує разову грошову винагороду. П'єса була поставлена в гімназійному залі з великим успіхом. Під час навчання починає співати в хорах: спершу в гімназійному, а потім у просвітянському і церковному. Диригенти звертають увагу на голос юнака і радять зайнятися вокалом професійно. Саме в цей період він виявляє бажання вчитися співати. Батько проти такого бажання сина, переконаний, що він не зможе співом заробити собі на прожиття і прогудувати свою сім'ю в майбутньому [5].

У 1921 році, після російсько-польської війни, згідно Ризького мирного договору, місто Острог залишається у складі Польщі. І тому, коли Андрій Поліщук досяг 21-річного віку, мав відслужити в польській армії. Юнак був проти того, щоб брати до рук зброю, тому категорично відмовляється. За відмову йти до війська його віддають під трибунал. Тричі судили у Варшаві і, за сумарністю вироків, молодий Поліщук отримує

* Висловлюємо подяку Поліщук Ганні Андріївні та працівникам Нетішинського міського краєзнавчого музею за допомогу у підготовці статті.

5 років 1 місяць та 1 день ув'язнення. Роки ув'язнення були жахливими. Як згадував Андрій Зотович: «Під час бунту в'язнів, мене, як одного з найбільш впертих бунтівників, закували, наклавши на руки і ноги тяжкі ланцюги, і перевезли у спеціальну режимну в'язницю у місті Вронки на Познаньщині й помістили в одиночну камеру. За відмову виконувати в'язничний режим мене в одній білизні кинули до холодного підвалу у тисну залізну клітку, видаючи тільки 200 грамів хліба на добу та холодну воду. Там мене весь час трусило як у пропасниці — лихоманці — я замерзав і не спав...» [1, с. 118]. Новина про молодого в'язня-митця швидко розлетілася світом. Відомі митці, які захоплювалися його талантом, виразили невдоволення. З в'язниці Андрій пише листа знаому російському бібліографу і автору популярних книг Рубакіну Миколі Олександровичу, з яким листувався ще з шкільних років, і отримує відповідь з Лозанни (Швейцарія). Саме Микола Олександрович підняв громадськість на захист хлопця. Його підтримує і колишній останній секретар Льва Толстого — Булгаков Валентин Федорович, який надіслав листа та поштівку. З усього світу на його ім'я почали надходити листи: від Альберта Ейнштейна, Ромена Роллана, Герберта Уеллса, 52-х депутатів англійського парламенту, лауреатів Нобелівської премії, діячів культури, включно з Чарлі Чапліном. З проханням звільнити «в'язня совісті» зверталися тоді й до Президента Польщі Ігнація Мосціцького. Прогресивна преса західних держав повідомляла у своїх друкованих бюлетенях англійською, німецькою, французькою та іншими мовами про боротьбу хлопця. І ці зусилля увінчалися успіхом, після трьох років ув'язнення, молодого співака було звільнено [2, с. 11].

Андрій повертається до Острога. Однак нелюдські умови під час перебування у в'язниці вплинули на його здоров'я — був втрачений голос. Знадобилося більше року лікування, щоб Андрій Поліщук знову почав співати. За його участі в Острозі відбувалися різні виступи, сольні концерти. Саме на одному з таких концертів на талановитого юнака звернув увагу відомий оперний співак та театральний режисер — Улуханов Олександр Іванович. Митець був вражений голосом Андрія Поліщука та запропонував йому вступити до Вільнюської Консерваторії, де згодом він і навчався у 1930–1931 рр. У консерваторії Андрій Зотович чудово себе зарекомендував. Ним зацікавився викладач Карнілов та визнав, що юнак має голос в незвичній тональності бас-кантанта. Вже після першого курсу навчання, хлопця відібрали поза конкурсом на навчання до Варшавської Музичної Консерваторії (1931–1935), де Андрій отримував солідну на той час державну стипендію. Перший публічний сольний виступ співака з Волині відбувся

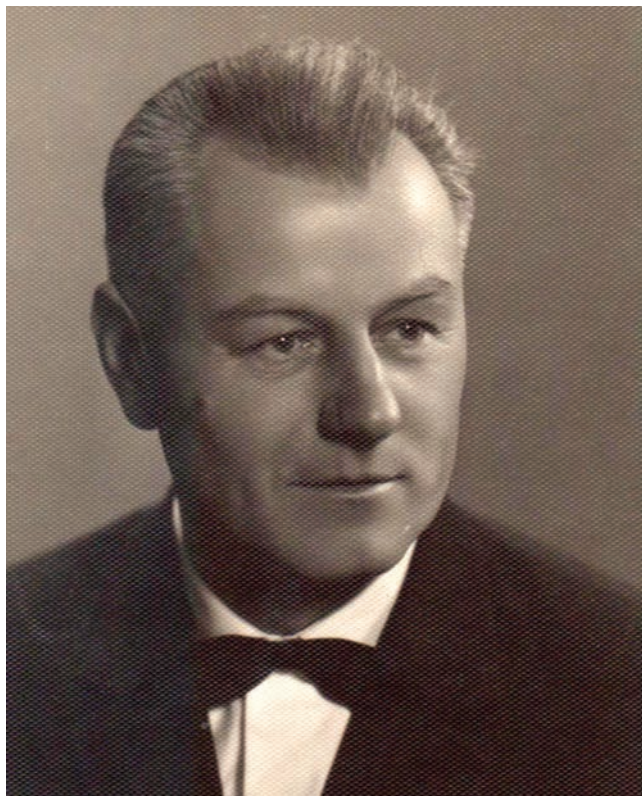

Рис. 1. Андрій Поліщук
(з сімейного архіву доньки Ганни Поліщук)

у Вільнюсі на новорічні свята, в залі «Купеческое собрание». Присутні були в захваті і вже на наступний день про юнака говорило все місто, його вважали послідовником Федора Шаляпіна. Андрій Поліщук остаточно зрозумів, що обрав правильний шлях. Ще навчаючись, виступає на сцені Варшавської опери, де виконує партії в операх «Весілля Фігаро» — Антоні, «Віндзорські пастухи» — Ніколаї [2, с. 11]. Закінчивши трьохрічний курс навчання в консерваторії по класу оперного співу під керівництвом Бердяєва і польського оперного співака й режисера Фрешля, був запрошений до Львова у Великий міський театр (нині Львівський національний академічний театр опери та балету імені Соломії Крушельницької) самим Олександром Улухановим. Дебют відбувся на сцені театру в постанові «Борис Годунов» (1936). Великою несподіванкою для Андрія Зотовича було запрошення взяти участь у ювілейній виставі, приуроченій сторіччю написання «Наталки-Полтавки». На головні ролі були запрошені найкращі співаки світу: Шевченко Ніна, Собецька Тетяна, Стаднікова Софія, Маланюк Ірина та інші, а серед них і Андрій Поліщук, який виконував партію Миколи. Звучання голосу в тональності бас-кантанта вразило всіх. Усі періодичні видання писали про виставу, захоплюючись акторами, зокрема, і Андрієм Поліщуком. Безумовно, — це був тріумф. В той період співак багато

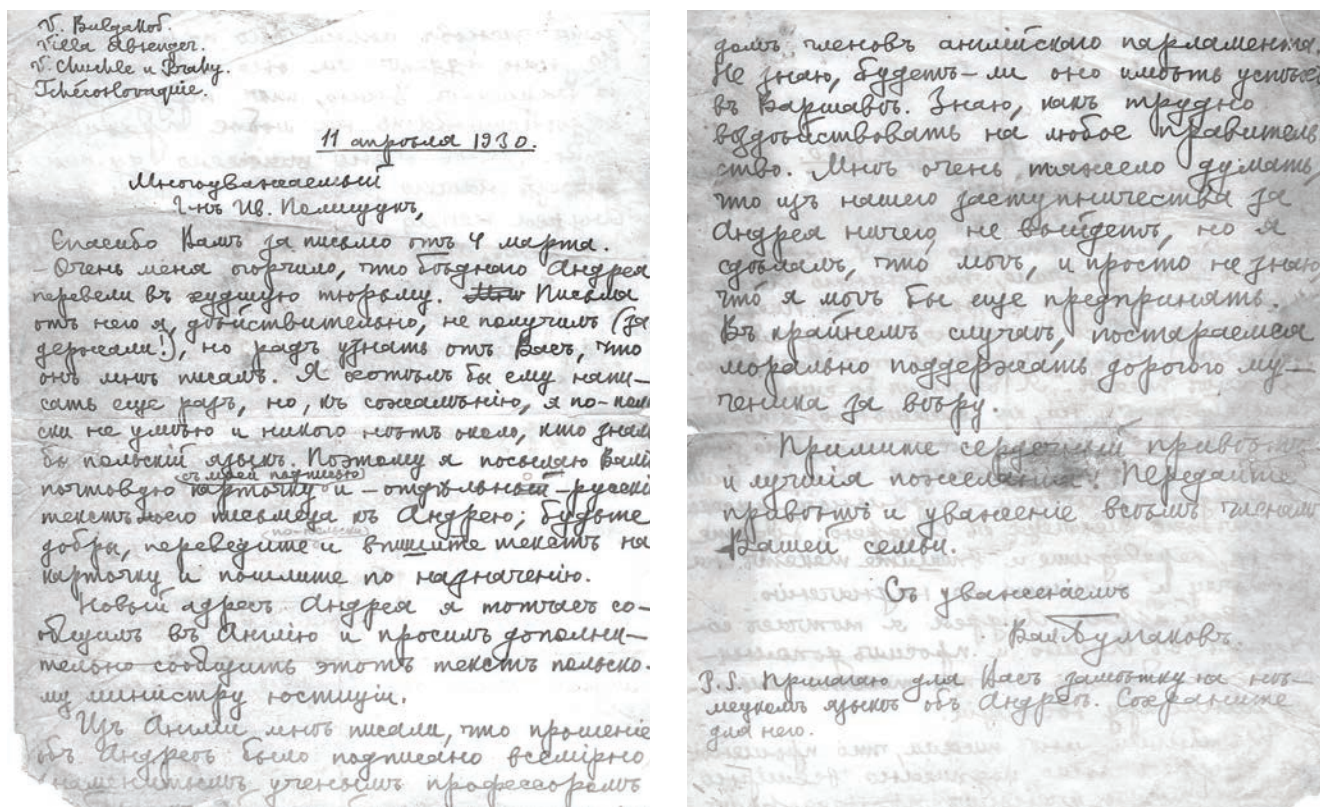

Рис. 2. Лист Валентина Булгакова до Івана Поліщука — брата Андрія
(з сімейного архіву Ганни Поліщук)

виступає, гастролює з творчими вечорами по містах Західної України, багато мандрує Галичиною з відомою українською артисткою, подругою Лесею Кривицькою. У них утворився гарний тандем — Андрій співав, Леся читала вірші. В кінці 1930-х років Андрій Зотович був уже відомим солістом театру.

Завдяки виставі «Наталка Полтавка» був запрошений центральним управлінням Ревізійного Союзу Українських Кооператив (РСУК) зніматися у головній ролі першого західноукраїнського повнометражного фільму «До добра і краси» (1938). Молодий талановитий співак мав прекрасну зовнішність, чудові акторські дані, тому повністю відповідав головній ролі. Авторами сценарію фільму були Василь Сафронів-Левицький, Роман Купчинський, знімав та був режисером Юліан Дорош. Бюджет мали обмежений, тому актори отримували досить символічну платню за свою роботу, проте ніхто не заперечував, і команді вдалося відзняти двогодинну стрічку. Демонстрували фільм у містечках та селах усієї Галичини [3]. Успіх був вражаючим. Дуже сподобалася робота Андрія авторам фільму, вони вирішують продовжити знімати його далі. Влітку 1939-го розпочинаються зйомки фільму «Кринос», але цей фільм так і не був завершений, свої корективи внесла Друга світова війна.

За польської влади українським артистам доводилося нелегко, тому що часто не мали постійної

роботи. Незадовго до нападу Німеччини на Польщу Андрій Зотович приїхав до Острога провідати батьків. Але, так як йому було заборонено польською владою проживати у прикордонних містах, Андрія Поліщука арештували у перші дні вересня 1939 року польські поліцаї і вивезли до повітового міста Здолбунова закованим в ланцюги та замкнули у підвалі староства. З розвитком подій німецько-польської війни та приходом на західноукраїнські землі радянських військ, арештованого випустили з-під варті [4].

Після встановлення у Західній Україні радянської влади, в 1940 році був створений Львівський державний театр опери та балету, до якого був прийнятий на роботу співак Андрій Зотович Поліщук. Але через ідейні переконання йому важко було працювати за радянської влади, яку вважав чужою й окупаційною. Того ж року Андрій одружується з острожанкою Оленою Володимирівною Малиновською. Через рік у молодій сім'ї народжується донька Ганна (сьогодні відома лікар-офтальмолог у м. Львові).

Під час фронтових боїв Острог був дуже знищений. Два роки сім місяців тривала німецька нацистська окупація міста. Громада міста зменшилася через мобілізацію, масові розстріли, вивезення на примусові роботи, але життя тривало. В роки окупації Андрій Поліщук працював на адміністративних посадах. Ним було врятовано чимало людей від виве-

ження на роботу до Німеччини. В 1942 році в Острозі брав участь у шевченківському концерті, виконуючи народні пісні й твори. Вів активну боротьбу проти місцевих гітлерівських посібників, за що був покараний наказом влади про вивізна примусові роботи до Німеччини. Андрій втікає з Острога, близько року переховувався в Рівному [1, с. 123]. Після вигнання нацистів з міста він їздить на фронт, до лікарень та військових частин з концертами. Згодом повертається до Львова.

У повоєнний час театральне життя розгорталося відповідно до нових соціально-політичних реалій. Музичне мистецтво теж відповідає ідеологічній амплітуді держави, стає трафаретним. Звичайно, це не подобалося Андрію Зотовичу, але потрібно було працювати, щоб прогодувати сім'ю. 30 травня 1946 року, після прем'єри опери Д. Россіні «Севільський цирульник», його арештували та засудили до десяти років позбавлення волі. Перебував у таборах Сибіру і Колими. До Андрія зі Львова в 1954 р. переїжджає дружина з донькою. Саме там він пише вірші, які пронизані біллю та смутком:

Сибіру дике глухомання,
Коломийський зойк страшний оков,
В'язниць і таборів знуцання —
Я все пройшов, я все пройшов.
Кайдани, грати і неволя
Найкращі знищила літа... [1, с. 128].

У вересні 1953 р. прийшла звістка про реабілітацію за відсутністю складу злочину, але, одночасно, — і повідомлення про примусове проживання в Магадані до 1960-го. Там Андрій Зотович працював у музично-драматичному театрі, виступав на радіо та телебаченні, працював хористом Магаданського музично-драматичного театру, який виконував українські пісні (цей хор на обласному конкурсі художньої самодіяльності отримав гран-прі), був і солістом Магаданського ансамблю пісні й танцю імені Ф. Дзержинського військ МВС [2]. Але щоб утримувати сім'ю, змушений працювати вантажником, ретушером у фотоательє.

На початку 1960-х років реабілітований Андрій Зотович повернувся до Львова, влаштовувався співаком-солістом до Львівського державного театру опери та балету. У 1971 році на знак протесту проти тиску на нього, як українського митця, а також проти русифікації оперного театру, Андрій Зотович написав заяву на звільнення за власним бажанням. Всі наступні роки він був під пильним оком КДБ, яке постійно шантажувало, проводило у його помешканні обшуки. Останній відбувся 1983 року, під час якого були вилучені особисті записи, листи А. Ейнштейна, Г. Уеллса та інших діячів світової культури. На пенсії

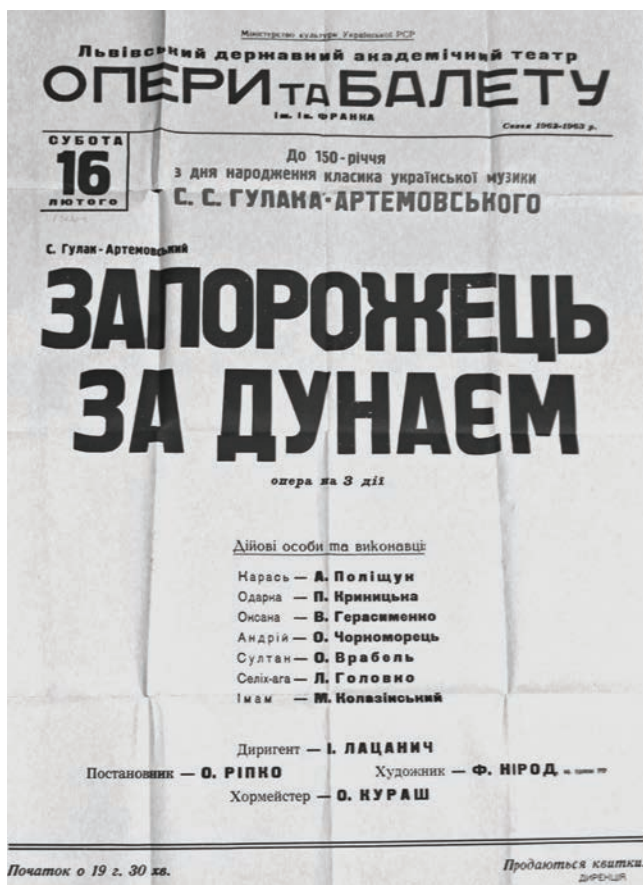

Рис. 3. Афіша до опери «Запорожець за Дунаєм», 1960-і рр. (з сімейного архіву Ганни Поліщук)

Рис. 4. Урочистості з нагоди 90-річчя Андрія Поліщука

пан Андрій присвятив себе сім'ї, займався спортом, писав вірші. 1996 року Андрія Поліщука з 90-річчям вітали у Львівському оперному театрі імені Івана Франка, куди було запрошено його з дружиною Оленою Володимирівною та донькою Ганною Андріївною. 10 листопада 2002 року, на 97-у році життя, український митець відійшов у засвіти. Він похований на Личаківському кладовищі м. Львова. Андрій Зотович Поліщук залишив чималий доробок, зокрема, — збірки віршів «Бунтар», «Спогади пережитого».

Джерела та література:

1. Біль: Альманах. Вип. 8 / Ред.-упоряд. М. Дубас. Львів: «Українські технології», 1999. 176 с.
2. Мельник Л. «Перша фільма» та її соліст. *Львівська газета*. 2006. № 24 (831). 9 лютого.
3. Щурат С. «До добра й краси». *Світло й тінь*. № 1. С. 7–10.
4. Савка М. Бунтар із голосом-сонцем. *Поступ*. 2000. № 198 (642). 2 грудня.
5. Усні спогади доньки Андрія Поліщука — Ганни Поліщук (Львів).

Тетяна НЕВЕСЕНКО

АНАТОЛІЙ СУЛІК – НАШ ЗЕМЛЯК І КРАЄЗНАВЕЦЬ

Член Національної спілки краєзнавців України; член товариства «Приятелів Влодавської землі»; член Спілки ветеранів прикордонників Польщі (СОР) (єдиний іноземець в спілці, хоча у польській армії не служив); член громадської організації «Товариство приятелів Гродна»; член громадської організації «Товариство приятелів Волині та Полісся»; член громадської організації «Товариство приятелів Кременця та Південно-Східних Кресів» — це неповний перелік громадських організацій, з якими співпрацював або членом яких був Анатолій Сулік. Мій земляк, ковельчанин, надзвичайно скромний і привітний. Ми познайомилися в 2013 році, коли я збирала матеріали про костел Святої Анни в Ковелі. В розмові з ним відкривалося незвичне для простого обивателя захоплення історією рідного краю. Це не просто захоплення, а багато років невтомної праці в архівах України і Польщі по збору даних про Волинські землі, Ковель і Ковельщину.

Сулік Анатолій Петрович (06.06.1952–11.04.2014) народився в селі Кучани (нині села нема) Головинського району Волинської області (Рис. 1).

Вперше зацікавився історією із розповідей своєї тітки, яка вчителювала в Луцьку. Вона розказала, що його батько був поляком. Ще з дитинства маленький Анатолій хотів розшукати його і завжди вважав себе поляком. Вже у 18 років він читав, писав і розмовляв польською мовою [1].

У січні 1971 р. Анатолій одружився з Галиною, а в 1972 році в Любомлі охрестився і став католиком. Разом з дружиною вони виховували двох діток: доньку Альбіну (1974 р.н.) і сина Едуарда (1979 р.н.). Анатолій працював токарем в паровозному депо м. Ковеля, автобусному парку, а пізніше возив спецпошту. Саме в цей час почав ґрунтовно займатися краєзнавством. Пан Анатолій мав феноменальну пам'ять, що дозволяло зберігати без записів багато інформації,

а під час робочих поїздок була можливість спілкуватися з безліччю людей в різних місцевостях.

Анатолій Сулік був справді талановитою від Бога особистістю, яка багато зробила для збереження пам'яток історії Волинського краю, зокрема, збереження надмогильників польських цвинтарів, розташованих як у місті Ковелі, так і по всій Великій Волині (Рис. 2).

Пан Анатолій займався інвентаризацією цвинтарів: польських, німецьких, чеських. Всього описав 83 цвинтарі. Рівненський 84-й — не встиг описати повністю: одну ділянку не закінчив. На Волині відновив понад 100 пам'ятників на прохання польської громади. На міському цвинтарі в районі «Черемушки» відновив 40 дитячих надгробків. На превеликий жаль, всі вони зараз побиті [1].

Слід сказати, що пан Сулік реставрував переважно пам'ятники на могилах ще царського та міжвоєнного періодів. Під час пошукових робіт знайшов захоронення 18 польських офіцерів часів Першої світової війни біля села Мельники.

Анатолій Сулік багато працював з дітьми і підлітками. Часто разом з ними вирушав на екскурсії Волиню. Це могла бути велосипедна поїздка до Любомля і назад у Ковель (Рис. 3).

Під час наших зустрічей він багато розповідав про польську громаду, про римо-католицькі костели Волині. Було відчутно, як болить серце за кожен занедбану споруду, за кожен порушений надгробок. Пан Анатолій розповідав про костели Повурська, Заболоття, Білина (Володимир-Волинський район), Софіївки (ківерцівський район), Цумані, Колок, Любомля, Лукова, Каменя-Каширського та ін.

Цікаво також знайомив мене з життям польської громади міста Ковеля. У його домашньому архіві зібрані статистичні дані не лише польської громади, але й Ковельщини з кінця XIX ст. [2].

Але не лише сухі історичні факти та цифри цікавили пана Суліка. Ось одна з легенд, розказаних ним: старим королівським трактом, який пролягав з Хелма через Любомль, Маціїв, Старі Кошари на Ковель, проїжджала королева Бона. І десь недалеко від нинішніх Кошар був маєток, в якому вона зупинилась. Наступного дня на її честь влаштували банкет. Королеві все сподобалось і вона почала під гру музик притупувати. Так виникла назва села Тупали [3].

А. Сулік був талановитим дописувачем багатьох видань. Його статті підкріплені багатим фактичним матеріалом, спираються на дані статистики та архівні матеріали. Він брав участь у багатьох конференціях, семінарах різних рівнів. Широко висвітлена історія Волині і Ковельщини в його працях, опублікованих польською мовою у періодиці: «Газета Львовська», «Dennik Kieskij» «Krynica» «Echo Polesja» та ін., а також в одній з останніх книг Sulik A. *Smientarz polskiw Kowlu*, 2009 [4, с. 126].

А ще пан Анатолій писав вірші і оповідання польською мовою, одне з яких «Подорож з Богусем» прочитав польський артист на телебаченні [1].

Пан Анатолій співпрацював з Міністерством культури у Варшаві, з Радою охорони пам'яті боїв та мучеництва у Варшаві, з урядовою організацією у справах комбатантів (репресованих) у Варшаві, з Союзом польського харцерства (ZHP), з громадською організацією охотнічехувце праце (ОХР) (робота з важкими підлітками) та ін. [2].

За багатолітню співпрацю з багатьма організаціями краєзнавець нагороджений орденами, медалями та пам'ятними знаками. Їх понад чотири десятки: Бібліотекар народної пам'яті (2014 р.), Золота медаль За заслуги для поліції (2012 р.), Медаль пам'яті (2005 р.), Золота медаль народова (2001 р.), Золотий ювілейний знак 20-ти ліття (2012 р.), Срібна медаль Ради охорони пам'яті (1998 р.), Срібний орден заслуги (2012 р.) — вручав особисто Президент Польщі, Відзнака Товариства приятелів дітей за громадську роботу з дітьми (2006 р.), Срібна медаль За заслуги для поліції (2002 р.), Пам'ятний знак Приятелів Влодавської землі, Пам'ятний знак За заслуги для польської культури (2010 р.), Нагрудний знак опікуну пам'ятних місць в Ковелі (2007 р.) та багато інших. На жаль, лише одна українська відзнака: Подяка Суліку Анатолію — громадському активісту за значний внесок у розбудову Української держави, патріотизм, активну громадську діяльність та з нагоди 16-ої річниці Незалежності України (2007 р.).

Пан Сулік пішов з життя 11 квітня 2014 року. Провести його в останню путь приїхали польські харцери, мери міст Хелма, Лодзі, Любліна, поліціанти

Рис. 1. Сулік Анатолій Петрович
(06.06.1952 – 11.04.2014)

Рис. 2. Пан Анатолій на відновленні пам'ятника на цвинтарі міста Ковеля

Рис. 3. Пошуковий загін харцерів

з Любліна, Хелма, Парчева, історики та інші посадові особи Польщі.

Краєзнавець, архівіст, публіцист з Рівного, автор п'яти книг Чеслав Хитрий з глибоким сумом та болем у душі довідався про смерть колеги вже пізніше і попрощатися з ним не зміг. Проте він знайшов час, приїхав до Ковеля і відвідав могилу друга. Розповів пан Хитрий синові небіжчика Едуарду Суліку, який був з ним на цвинтарі, про цікаві, змістовні, зворуш-

ливі зустрічі з батьком в 2011–2013 роках, коли пан Анатолій давав цінні поради і настанови стосовно вмілого описання надмогильників. Треба зауважити, що пан Сулік одночасно з римо-католицькими польськими робив описання і православних українських надгробків.

Він міг би зробити ще багато потрібного і так необхідного для збереження історичних і культурних надбань [5, с. 12].

Джерела та література:

1. Інтерв'ю з Галиною Сулік 9 вересня 2018 р.
2. Інтерв'ю з Анатолієм Суліком 18 квітня 2013 р.
3. Інтерв'ю з Анатолієм Суліком 21 травня 2013 р.
4. Невесенко Т. Історіографія, бібліографія та джерельна база дослідження Ковельщини у міжвоєнний період.
5. Рівнянин склав шану колезі. *Вісті Ковельщини*. 18.12.2014.

Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині: матеріали 50 Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. /упор. А. Силук. Ковель, 2013. 608 с.

Олена СЕМЕНОВИЧ

ОЛЕКСАНДР ЛАВОРИК: ВІД СЕРЖАНТА МІЛІЦІЇ ДО ІКОНОПИСЦЯ (до 40-річчя творчості митця)

Велич кожного краю — в людях, які там живуть. І особливо в тих людях, котрі своїми справами зробили внесок у розвиток науки, культури чи історії. Багато відомих на всю Україну особистостей народилися, вирости і проживають на Рівненщині. Вони, як правило, не виділяються особливо яскравою зовнішністю, не намагаються привернути до себе зайвої уваги, а навпаки — дуже скромні та чемні. Проте вміють зачарувати силою слова, вправністю рук, вражають своєю фантастичною відданістю справі своєї душі.

Дане дослідження присвячене уродженцю нашого краю, відомому митцю Лаворику Олександрові Ростиславовичу з Гоцанщини, який цього року відзначає сорок років творчої діяльності.

Олександр Лаворик — художник-графік, іконописець — народився 13 жовтня 1955 р. у с. Рясники Гоцанського району в сім'ї вчителів. Ще з самого дитинства перейнявся любов'ю до живопису, оскільки мама Наталія Филімонівна (1927–1994 рр.) була вишивальницею, працювала вчителем малювання Рясниківської школи, там же вела гурток художньої вишивки. Неодноразово її роботи експонувалися на сільських та районних виставках майстрів народної творчості. Очевидно, що талант мами перейняв і юний Сашко, постійно робив ескізи, замальовки природи рідного краю.

У 1970 р. Олександр закінчив Рясниківську восьмирічну школу, в 1972 р. — Рівненське міське професійно-технічне училище № 38. Жага до малювання змусила молодого студента ПТУ паралельно відвідувати заняття у Рівненській художній студії протягом 1970–1973 рр. (керівник В. Г. Ємельянов), а також вступити до Московського заочного народного університету на факультет графіки.

У 1973 р. закінчив Гоцанську заочну середню школу. Після закінчення школи у 1973–1975 рр. проходив службу в лавах Радянської Армії.

Від 1977 до 1990 рр. служив в органах внутрішніх справ. Зокрема, впродовж 1977–1979 рр. — в Одеському міському відділі міліції, 1979–1990 рр. — у Гоцанському районному відділі внутрішніх справ. Паралельно (в 1983–1986 рр.) обіймав посади викладача художнього відділу та завідувача відділу образотворчого мистецтва Гоцанської державної школи мистецтв [5, с. 127–128].

Саме в цей період талановитий юнак серйозно починає займатися малюванням.

Діапазон творчих інтересів митця надзвичайно великий: від ліричних пейзажів до портретів видатних земляків. Кожна тема, за яку брався художник, позначена неординарністю його світосприйняття, своїм баченням подій та персонажів. З-під його пензля виходять серії пейзажів, портретів, графічних

робіт, які мають свій особливий почерк, заворожують і притягують, навіть дивують.

Період з 1981 по 2019 рр. у творчості митця є найбільш плідним, оскільки саме в цей час відбувся ряд (74!!!) районних, обласних, всеукраїнських, міжнародних виставок, в яких брав участь Олександр Лаворик, 36 з яких — персональні (в Гощі, Рівному, Мирогощі Дубенського району, Плещеві Радивилівського району, Луцьку, Синьові Гощанського району, Києві, Березному, Млинові, с. Пересопниці (Рівненського району), Корці, Дніпрі, Сарнах тощо). Неодноразово художник представляв свої роботи на виставках за кордоном: у Москві (1985, 1989, 1990 рр.) та Празі (Чехія, 1989 р.).

У ранніх роботах художника — працівника Гощанського райвідділу внутрішніх справ — переважають пейзажі, де яскраво промальована палітра рідної природи — квіти, поле, річка, ліс, вулиця, мальовничі краєвиди рідної Гощанщини... Саме ці роботи (53!!!) були представлені на першій персональній виставці митця в приміщенні Гощанського кінотеатру «Дружба» у 1981 р., яка так і називалася «Мій рідний край». У всіх роботах художника простежується власне бачення навколишнього світу, своє вирішення теми, образу. Для ранніх малюнків характерна виразність, емоційність, суворий штрих, вони спонукають глядача до роздумів, вчать глибше знати, любити, захищати берегти рідну природу.

Тематика робіт майстра різноманітна. Ним було створено серії-цикли графічних робіт «Гощанські будні» (1981–1990 рр.), «Будні Гощанського РВВС» (1981–1990 рр.), «Село Нобель» (1984 р.), «Воїни інтернаціоналісти Рівненщини» (1986 р.), «Чорнобиль» (1986 р.), «Вілійські роздуми» (1986 р.), «Тур'янська сторона» (1988 р.), «Відгомін козацької слави» (1989 р.) тощо.

Окремо хочеться зупинитися на серії портретів учасників ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС «Чорнобиль».

Працюючи у міліції сержантом позавідомчої охорони райцентру Гоща, Олександр Лаворик двічі у 1986 р. був у Чорнобилі як ліквідатор наслідків аварії. Перший раз — у травні 24 дні, вдруге поїхав у листопаді — на 13. Там він здійснював відселення населення, охорону 30-кілометрової зони, дезактивацію будівель, чергування тощо — розповів митець.

Під впливом побаченого, пережитого художником була створена серія робіт, присвячена цій страшній трагедії. Саме у цих поїздках він малював портрети ліквідаторів — львів'ян, рівненчан, звертався до жанрових сюжетів («Покинута гніздо», «Крик», «Мертвий цвіт яблуні»...).

*Лаворик Олександр Ростиславович –
художник-іконописець*

Серія «Чорнобиль» просто-таки вражає: чорнобілі скупі штрихи, стримані без зайвих «красивостей» краєвиди сповнюють серце гірким щемом [4; с. 4].

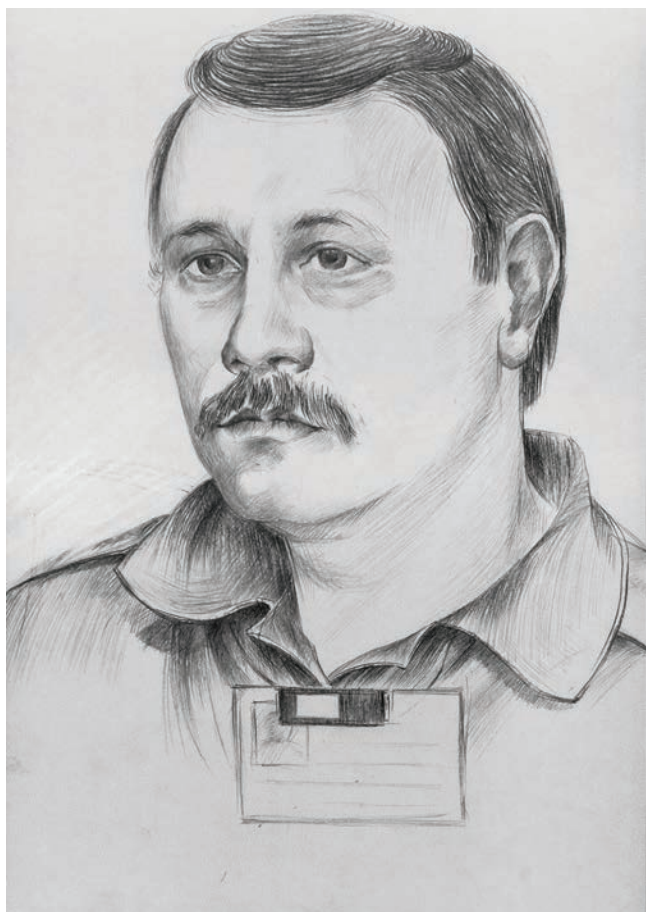
Олександр Лаворик пояснює обрання кольорів так: чорний — це колір-символ, колір чогось страшного, темного, колір смерті; білий — радіаційне забруднення, яким було вкрите все навкруги; коричневий — колір йоду, чогось протирадіаційного.

А яким смутком дихає на нас портретний цикл учасників ліквідації аварії. Це портрети міліціонерів О. Табельного («Повернувся із лікарні, скоро додому»), О. Ламаха, І. Боднара, молодшого сержанта О. Бурлака, С. Бражника і багатьох інших.

Мужність і смуток, воля і важкі безсонні ночі дивляться на нас очима героїв творів, здається, тогочасна атмосфера дихає з полотен. Багатьох з них вже немає серед нас. Деякою мірою цьому посприяли ті страшні дні перебування там, де нарастає загроза знищення.

Чорнобильська серія майстра демонструвалась на виставках у Празі, Москві, Києві, Рівному, Дніпрі, Сарнах...

На сьогоднішній день ці роботи є вже історичним документом, адже, дивлячись на них, можна вивчити і усвідомити глибину тієї події, передати інформацію наступним поколінням про страшні її наслідки. Дані роботи змушують задумуватися над сьогоднішнім і майбутнім, є пересторогою тим, хто веде до екологічної катастрофи.

*Лаворик О. Портрет Боднара І. І. – учасника
ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС
(із серії «Чорнобиль», 1986 р.)*

Краса рідної землі завжди слугувала для О. Лаворика об'єктом його творчих пошуків. Він змалював краєвиди Віллі (Острозький район), Турьї (Дубенський район), а також художник у 1989 р. на запрошення тодішнього директора заповідника «Поле Берестецької битви» Павла Якубовича Лотоцького поїхав на поле битви з метою змалювати навколишню природу.

Звичайно, що О. Лаворик не міг не поїхати, адже його завжди приваблювали красиві і визначні місця. За словами художника, він три дні малював природу. Після цього «народилося» декілька пейзажних робіт: «Місце, де загинув останній козак», «Козакова яма», «Михайлівська церква на «Козацьких могилах» тощо.

Не міг художник просто так поїхати з поля Берестецької битви. Мабуть, якийсь внутрішній поклик повів майстра в експозицію заповідника, туди, де розміщені речі, які були знайдені під час археологічних розкопок.

— Коли я зайшов в приміщення, то одразу відчув бажання малювати — згадує митець.

Крім того, що представлені речі утворювали музей, вони одночасно були моделями у малюнках художника.

Десять днів О. Лаворик працював в експозиції заповідника, працював без підготовки, оскільки подібні речі малював вперше. Вони мали символічне значення, «силу, бо їх торкалися сильні руки козаків» — говорить автор. За цей період було створено цілу серію під назвою «Відгомін козацької слави», до якої ввійшло близько 30 робіт. Художник на папері відобразив різні за призначенням козацькі речі. Це і зброя, і особисті речі козаків тощо. Різні стилі, різні манери виконання, але в кожній роботі вгадується творчий пошук автора, його намагання донести до глядача своє бачення історичної події.

Речі, зображені на малюнках, як німі свідки далеких подій, назавжди збережуть пам'ять про золоті руки людини, яка подарувала їм нове життя. В них сліди битви, сліди козаків, їхній подвиг, звияг, мужність... Завдяки майстерності автора ці буденні «експонати» увіковічені на папері, і уже назавжди збережені для майбутніх поколінь [6; с. 107].

Упродовж 1990–1993 рр. О. Лаворик обіймав посаду директора Гоцанської художньої школи Рівненського центру «Середовище», директора малого підприємства «Садиба Валевських» (сміт Гоца).

У 1992 р. художник навчався у Міжнародній школі церковної архітектури Львівського політехнічного інституту (керівник Ю. Криворучко), де кваліфіковану допомогу надали Львівське Архієпархіальне управління Української Греко-католицької церкви, Українська Автокефальна Православна церква та Українська Православна церква. З того часу з благословення церкви Олександр Лаворик починає писати ікони [7, с. 197].

За фінансової підтримки Комітету у справах науки і техніки при Кабінеті Міністрів України у складі групи фахівців досліджував ікони Волині, що зберігаються в українських музеях (1994 р.). Відтоді досліджує традиційний волинський іконопис з метою його відродження.

У результаті ознайомився з колекціями ікон в Національному художньому музеї (Київ), Музеї волинської ікони (Луцьк), Острозькому краєзнавчому музеї, Національному історико-меморіальному заповіднику «Поле Берестецької битви» (с. Плєшева Радивилівського району), Львівській галереї мистецтв, Державному музеї-заповіднику «Олеський замок», Науково-мистецькій фундації митрополита А. Шептицького (Львів), Музеї народної архітектури і побуту (Львів), Тернопільському краєзнавчому музеї, Рівненському обласному краєзнавчому музеї (далі РОКМ). Саме в РОКМ митець провів зняття

іконографічних взірців-кальок з оригіналу в розмір, дослідження конструкції основи ікони, техніки живопису, матеріалів. Серед досліджених О. Лавориком ікон слід назвати такі: «Богородиця Одигітрія» з Дорогобужа XIII ст., «Христос Пантократор» XV ст., «Покрова Богородиці» кін. XV ст. тощо. В цілому художником було знято взірці-кальки з тринадцяти давніх сакральних шедеврів Волині XIII — поч. XVIII ст. [Там само].

«Дорога до храму», як висловився про своє поклоніння пан Олександр газеті «Вісті Рівненщини», не була легкою. Тому що кожна ікона, яку змальовував художник щонайменше по місяцю, вимагала певного внутрішнього настрою, що сприяв би точності копіювання як головних, так і другорядних деталей, передачі відповідної колористики в зображенні ликів святих [2, с. 4].

— І при цьому обов'язково рисочка в рисочку, деталька в детальку, — говорить О. Лаворик, — інакше не зрозумієш і не осягнеш величі і неповторності нашого, волинського, іконопису.

І ось вже понад двадцять п'ять років пан Олександр пише ікони, розуміючи, що це не звичайна ілюстрація окремої події Священної історії, а плід молитви і свідчення віри. Майстер висуває до себе особливі вимоги, ретельно контролює дотримання канонічних розпоряджень, адже людина, яка присвятила себе іконопису, не просто вміє тримати в своїх руках пензлик і змішувати фарби. Іконописець — це водночас і висококваліфікований майстер, і вчений-дослідник, і психолог. Все й не перерахуєш. Іконописець — універсал, у доброму значенні фанат своєї справи, до якої йде багато років, пам'ятаючи «не хлібом єдиним...» [8; с. 113]. За церковною традицією, іконописець, на відміну від художника, розглядається не як автор конкретного образу, а як провідник божественної істини. Іконопис — це справа публічна. Все, що ти робиш, робиш не для себе, а для людей.

Першою іконою, з якої протягом 1994 р. було зроблено список іконописцем Олександром, є ікона «Богородиця Одигітрія» XIII ст. з Дорогобужа Гоцанського району. Вона є окрасою колекції волинських ікон, що експонуються на виставці «Наша духовна спадщина» в Рівненському обласному краєзнавчому музеї.

Копія виконана на замовлення Покровського собору в Рівному при потужній фінансовій підтримці прихожан і спонсорів. Характерно, що писалася ікона в самому соборі. Як пояснив Олександр Лаворик, це зроблено для того, щоб вона звикла до температурного режиму та того середовища, де буде знаходитися. Можливо, саме тому після освячення прихожани

Лаворик О. Місце, де загинув останній козак
(із серії «Відгомін козацької слави», 1989 р.)

одразу прийняли ікону, вона органічно вписалася в середовище храму.

З першого дня ікона «запрацювала»: до неї прикладались люди, просили заступництва та благословення. Отже, є всі підстави вважати, що ікона Божої Матері з Дорогобужа стане не лише окрасою Свято-Покровського собору, а й величним образом, до якого звертатимуться у своїх молитвах тисячі прихожан [3, с. 4].

2 липня 2013 р. парафіяни собору помітили мироточіння ікони Пресвятої Богородиці, а вже 10 липня 2013 р. з благословення керуючого єпархією — архиєпископа Рівненського і Острозького Іларіона — сформованою комісією факт мироточіння образу Пресвятої Богородиці Одигітрії було засвідчено.

Прихожани храму вірять, що ікона має чудодійні властивості та допомагає зцілюватися від хвороб. Тому ось уже кілька років вони приходять до храму, щоб помолитися і прикластися до цієї святині.

Впродовж 2000–2002 рр. Олександр Лаворик виконав список з ікони «Христос Пантократор з апостолами» XV ст. з церкви Пресвятої Трійці с. Річиця Зарічненського району, яка зберігається в Рівненському обласному краєзнавчому музеї.

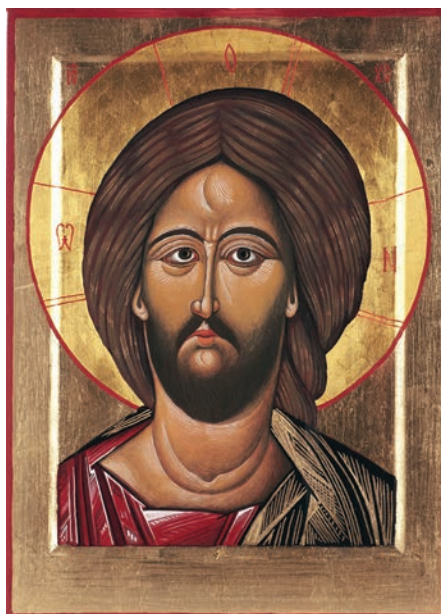
Точна копія образу XV ст. була написана для Свято-Покровського жіночого монастиря в смт Гоща. Допомогу надали спонсори і благодійники, серед яких був і сам автор.

Із с. Синьова Гоцанського району, де живе і працює іконописець, ікону привезли на Гоцанський вокзал. Там святиню освятили, звідки хресним ходом вона була внесена до Свято-Михайлівської церкви. З цього приводу відслужили подячний молебень. Там же, у храмі, ікона зберігається і донині.

Протягом 2003–2009 рр. митець працював над списком ікони «Ілля Пророк з житієм» XVII ст., оригінал якої знаходився в приватній збірці нині покійного колекціонера, голови Московської Преоб-

*Список з ікони Пресвятої
Богородиці Одигітрії
Заставницької XVII ст.*

*Лаворик О. Ікона «Спас»,
2011 р.*

*Список з ікони «Чорнобильський
Спас», 2012 р.*

раженської старообрядної общини, відомого збирача книг і рукописів М. І. Чуванова.

Список був подарований Рівненською та Острозькою єпархіями УПЦ Свято-Іллінському чоловічому монастирю м. Одеса. Свята ікона хресним ходом була внесена до цього храму.

Протягом 2003–2009 рр. О. Лаворик виконує копію ікони «Покрова Пресвятої Богородиці» кінця XV ст. з церкви Пресвятої Трійці с. Річиця Зарічненського району, яка є окрасою збірки Рівненського краєзнавчого музею. Майстерність виконання списку ікони свідчить про високий рівень вміння її автора та зв'язки з іншими мистецькими осередками.

Замовила образ ігумена Ірина (Сачук) для Свято-Покровського жіночого монастиря смт Гоща.

Впродовж 2009–2010 рр. іконописець малює список з ікони «Пресвята Богородиця Одигітрія Заставницька» XVII ст., оригінал якої знаходиться у вівтарі Свято-Михайлівського храму смт Гоща на горньому місці. Образ здавна вважався чудотворним. Освячення відбувалося у гощанській Свято-Михайлівській церкві.

Тепер гощанці мають ще один образ Заставницької Богоматері, який є доступним для широкого кола віруючих.

У 2011 р. у с. Замлиння Волинської області проходив I Міжнародний пленер іконопису, де зібралися іконописці з Польщі та України. Протягом двох тижнів кожен митець малював сакральні образи. Метою пленеру було створення ікон, пов'язаних з історією Польщі та України.

Олександр Лаворик, будучи учасником пленеру, виконав лик Христа Пантократора з ікони XV ст., що розміщена в Рівненському обласному краєзнавчому музеї. Митець поставив собі за мету «відтворити образ способом, яким писався оригінал, із застосуванням усіх техніко-технологічних прийомів». Роботу проводив таким чином, щоб кожен зацікавлений міг бачити метод виконання етапів створення ікони в усій послідовності. Це був своєрідний майстер-клас з іконописання [1, с. 10].

Протягом 2010–2012 рр. іконописець, не шкодуючи сил і щиро молячись, створював образ «Чорнобильський Спас», оригінал якого знаходиться в Успенському храмі Києво-Печерської Лаври. Ініціатором написання списку для Рівного став голова рівненського обласного об'єднання Всеукраїнської громадської організації інвалідів «Союз-Чорнобиль-Україна» Георгій Анатолійович Хиля. Цю, без перебільшення, відповідальну місію написання ікони взяла на себе людина, яка особисто відчула увесь біль і страх атомної катастрофи.

Під час нашого спілкування, пан Олександр розповів, що після Чорнобиля в глибині душі відчув поклик до написання ікон. Мабуть, все своє життя художник ішов до цього.

Було визначено, в якому храмі буде розміщуватися ікона після закінчення написання — церква Велико-мученика і цілителя Пантелеймона в м. Рівне. Тоді ж о. Тарасій, настоятель церкви, освятив іконний щит з левкасом, сировину і матеріали для написання образу. Вся робота супроводжувалася молитвою і працею.

Олександр Лаворик малював ікону протягом двох років і чотирьох місяців.

У жовтні 2012 року робота над «Чорнобильським Спасом» була закінчена. Відтоді просити в Бога допомоги ліквідатори мають можливість перед власним святим оберегом.

Впродовж 2016–2018 рр. іконописець працював над образом «Христос Пантократор з апостолами XV ст.», оригінал якого знаходиться в Рівненському краєзнавчому музеї. Образ виконувався на замовлення Свято-Покровського храму м. Рівне, як парна ікона до «Богородиці Одигітрії» Дорогобузької, яку О. Лаворик виконав ще в 1994 р.

У березні 2018 р. ікона була винесена до прихожан для намолення.

Починаючи з 2012 р. і до сьогоднішнього дня Олександр Лаворик працює над образами святих землі волинської, які в подальшому будуть розміщені

в невеличких медальйонах навколо ікони «Чорнобильський Спас», яку іконописець виконав у 2012 р. для храму Святого Пантелеймона м. Рівне.

Виконуючи святі образи, списки ікон, митець орієнтується на догмати Православної віри, Святого письма, іконописних взірців, супроводжується благословенням, молитвою і працею.

Олександр Ростиславович Лаворик є неперевершеним майстром своєї справи... Щоб стати справжнім іконописцем, не досить бути талановитим художником. Треба досконало знати Святе Письмо. Та найголовніше — треба бути людиною глибоко віруючою. Без справжньої віри в Бога не можна писати ікони. Це потрібно відчувати всім серцем, всією душею.

І все це, безперечно, присутнє у пана Олександра, оскільки у створених ним образах проглядаються прекрасні і світлі вічні почуття — віра, надія, любов, частинка його душі, його самого.

Джерела та література:

1. Васильчук В. Сакральний означає священний. *Рідний край*. 2011. № 51. 17 грудня. С. 10.
2. Ісаєва Т. Волинський іконопис відроджується. *Вісті Рівненщини*. 1993. 3 грудня. С. 6.
3. Калько С. Унікальна ікона поповнила вівтар Свято-Покровського храму. *Сім днів*. 1999. 15 жовтня. С. 4.
4. Конєва І. Вернісаж вирушає у путь. *Червоний прапор*. 1989. 6 січня. С. 4.
5. Кузьмін Ю. Гощаниця в іменах. Рівне: видавець О. Зень, 2009. С. 127–128.
6. Семенович О. Л. Відтворені реліквії. *Берестецька битва в історії України*: Матер. наук.-практич. конф., присвяченої 360-річчю Берестецької битви. Рівне, 2011. С. 107.
7. Семенович О. Л. Зустріч з іконою в процесі її творення. *Наукові записки РОКМ*. 2012. Вип. X. С. 198.
8. Семенович О. Л. Іконописні традиції Волині в творчості Олександра Лаворика. *Волинська ікона: дослідження та реставрація*. Наук. зб. Вип. 20. Матер. XX міжнарод. наук. конф., м. Луцьк, 27–28 серпня 2013 року. Луцьк: ДП «Волинські старожитності», 2013. С. 116.

Андрій КУКУРУДЗА

ПОСТАТЬ МИКОЛИ КАПІНОСА ТА РІВНЕНСЬКІ РОЗВІДНИКИ НА СХОДІ УКРАЇНИ 2014-2020 рр.

Непослідовне волевиявлення українців, які впродовж років незалежності обирають по черзі або олігархічно-проросійські сили, або політиків причетних до націонал-центристських сил привело до влади в 2019 році Володимира Зеленського та його команду. З політологічної точки зору відразу стало зрозуміло, що постреволюційний період 2014–2019 рр. у нашій країні закінчився, але масштаби реваншу команди Януковича коригуються до сьогодні. Такі суспільно-політичні настрої вплинули також і на актуальність та широту висвітлення питань АТО та навколо дотичних тем про російську агресію. Менше стало згадок і про діячів, які в тій чи іншій мірі доклали зусиль

до відбиття російської агресії. І хоч зменшення уваги до подій та героїв затяжного збройного конфлікту в світовій історії є закономірним, зовсім хибним є «закривання очей» на боротьбу, що триває з відстоювання територіальної цілісності України, а також намагання забути про триваючу і злочинну російську агресію. Тож можна погодитися і процитувати рядки із однієї з чималої кількості книг про війну Росії з Україною: «Сховатися від війни неможливо. Вона переслідуватиме вас навіть у зоні комфорту. Військові автомобілі, люди в хакі на вокзалах, у тих же кафе ... все нагадує про неї [13, с. 3]». І що найголовніше бойові втрати українців, які можна зупинити лише

Микола Капінос

зброєю та гідною відповіддю агресору, а не якимись безглуздими президентськими заявами

Кожен з українських регіонів має свої відомі постаті бійців АТО. Не є винятком Рівненщина. Постать підполковника Капіноса стала доволі відомою в Рівному після виборів до Верховної Ради України в 2014 році. Тоді військовий з Рівного взяв участь у виборчій боротьбі за депутатське місце в Парламенті від Рівного, але програв у одномандатному виборчому окрузі № 152 міста [14]. Але окрім участі у виборах, рівненський військовий у 2014 році яскраво зарекомендував себе під час вдалого наступу українських військ на російські гібридні формування влітку 2014 року, коли було звільнено дві третини Донбасу.

Біографічні дані комбата Капіноса стали відомими рівнянам саме внаслідок виборів у жовтні 2014 року до Верховної Ради. Якщо ознайомитися з ними, то можна з'ясувати, що він народився 3 листопада 1975 року в селі Буща Дубенського району Рівненської області. У 1992 році закінчив 11 клас СШ № 6 та вступив до Одеського вищого військового об'єднаного командного училища. У подальшому проходив службу на офіцерських посадах в Збройних Силах України від командира взводу до командира окремого батальйону. Брав участь у миротворчих місіях [14].

Перед війною, за деякими свідченнями, був учасником Революції гідності, а з початком війни з Росією на сході України, пан Капінос у травні 2014 року мобілізований до лав Збройних Сил України та призначений командиром першої батальйонної

тактичної групи 51-ї бригади [14]. Бойові дії в складі 51-ї ОМБр стали першими у війні з Росією для Капіноса. Згодом він згадував про своє командування: «Ми не воювали як бригада, ми брали участь у всіх секторах зони АТО. Коли я виконував накази, я до кінця не розумів, хто нами командує», — що промовисто пояснює стан координації та командування в ЗСУ в 2014 році [12]. Захищаючи бригаду під час її критики та розформування, підполковник згадував: «Почнемо з Маріуполя. В червні перший батальйон прибув в місто із завданням забезпечити оборону й охорону кругової цього міста. Нами були виставлені блок-пости на всіх важливих ділянках і дорогах, і цю задачу бригада виконала. Справа не в тому, що в той час були спроби захопити місто, але підрозділи бригади виїжджали в Новоазовськ», — зазначав Капінос. Із його слів виходить, що саме підрозділи 51-ї бригади допомагали прикордонникам відбивати напади сепаратистів. «Я вже мовчу про загальну суспільну думку в Маріуполі після нашого від'їзду, — згадував військовий. Далі нашим населеним пунктом була Оленівка: тут виконували певні задачі також по охороні доріг, несенню служби на блок-постах. До сих пір мені дзвонять люди, з якими я там познайомився, і висказують свою думку: «При українцях було краще. Українці машини не отжимали и магазини не грабили» [4].

Окремої уваги заслуговують бої за Савур-могили в 2014 році, в яких також брав участь комбат. За даними наведеними Національним військово-історичним музеєм України, 6 серпня командира БТГр 51-ї ОМБр Павла Процюка зняли з посади — нібито через те, що не виконав наказу щодо взяття під контроль цієї висоти. На зміну йому командиром БТГр «Колос», з тієї ж бригади, було призначено підполковника Миколу Капіноса (поз. «Нептун»). Цього ж дня українська артилерія спробувала розбити доти сепаратистів, але все було марно. На підмогу приїхалодесь близько сотні бійців з ДУК «Правий сектор»; правда, вони прибули без зброї. 7 серпня вранці полковник І. Гордійчук повідомив своїм підлеглим, що сьогодні вони вчергове йдуть на штурм — разом з бійцями 25-ї ОПДБр, 51-ї ОМБр, вогнетниками 72-ї ОМБр та добровольцями з «Правого сектору». Військові прийняли рішення провести повну розвідувальну операцію з виявленням усіх вогневих точок противника, можливості нанесення контрударів. Дуже чітко спрацювала артилерія, танковим вогнем ДОТи були подавлені [20]. За спогадами інших учасників штурму висоти, Капінос помітно нервував, вимушено вів переговори з командуванням по простому мобільному [19, с. 33], а бійці 51 бригади були вкрай

Підполковник Капінос на офіційних заходах ЗСУ до 2014 року

Підполковник Капінос в Рівному приблизно 2013 р.

виснажені та знервовані невдалими штурмами, що виливалося в грубощі до командирів [19, с. 39–40].

Бійці з підрозділу «Крим» та десантники 25-ї бригади, за вогневої підтримки технікою 51-ї бригади, таки прорвалися на Савур-могили зі сторони кафе і перебрали контроль над спостережним пунктом на її вершині. З іншого (північно-східного) боку піднімалися підрозділи ОДР «Харків» та «Луганськ». Після того, як висота була взята, основні штурмові сили залишили її. Охороняти ж довелося групі Гордійчука та бійцям 51-ї ОМБр [20].

Вже незабаром за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі 3 січня 2015 р. М. Капінос Президентом України нагороджений орденом Богдана Хмельницького III ст. Взагалі командна військова діяльність Капіноса пов'язана з історією розвідувальних підрозділів Рівного. Це вже не існуючий 29 розвідувальний батальйон, який було знищено реформаторськими заходами Віктора Януковича та новостворений 130 окремий розвідувальний батальйон у Рівному. Створений в умовах АТО для ведення війни на сході України, підрозділ зарекомендував себе як сильна бойова частина для складних завдань. Статусу підрозділу додає й те, що таких частин на всю Україну всього декілька. А завдання перед розвідниками стоять особливо важливі. Адже для успішного ведення сучасного бою необхідно перш за все добре знати противника, його сили, засоби і характер дій. Для забезпечення цими даними командирів і штабів всіх ступенів й існує надважливий вид бойового забезпечення дій військ — розвідка [2, с. 2; 6, с. 4]. Недаремно в структурі так званих 1-о та 2-о АК російсько-окупаційних військ на Донбасі створено по одному окремому розвідувальному батальйону [5, с. 189–190].

Датою появи нового розвідувального батальйону в Рівному, який очолив Капінос, офіційно вважається 20 травня 2015 р. Прикметно, що до грудня 2013 року в Рівному діяв 29 розвідувальний батальйон. Тож цілком закономірно, що початок війни з Росією змусив українське командування повернути до обласного центру бойову військову частину у вигляді нового розвідувального батальйону. Тобто відновлення в Рівному бойової військової частини пов'язано саме з постаттю її першого комбата — Капіноса. В період від травня 2014 до жовтня 2016 р. 130-ю командував саме підполковник Микола Капінос, а в 2016 р. його замінив підполковник В. М. Левченко з 24-ї мехбригади [11].

При формуванні частини було використано мобілізовані сили 4-ї хвилі мобілізації. Командне ядро підрозділу склали офіцерські кадри з колишньої 51 ОМБр на чолі з підполковником Миколою Капіносом. Вже після демобілізації влітку 2016 р. в лавах підрозділу залишилося тільки 15–20% початкового особового складу [11].

За «штаткою» батальйон має традиційну структуру, складаючись з двох лінійних рот, роти глибинної розвідки, безпосередньо за профілем частини та роти вогневої підтримки. Його оснащення являє собою традиційне поєднання старої радянської техніки з новими розробками і допомогою США. Так в розвідці співіснують американські машини Гаммер та ще радянські застарілі БТР-70 [11].

У 2015/16 рр. служби в АТО медичною допомогою в розвідбаті займався один лікар, решту медичного персоналу складали чотири санітари та чотири водії (які й самі як правило змушені були надавати першу медичну допомогу) [17].

Загалом за історію підрозділу батальйон відбув три річних заїзди в зону АТО: перший 2015/16, другий в 2016/17 та третій в 2019/20 рр. Відповідно

в першій ротації командував Капінос, а згодом його наступник.

У зону бойових дій вперше 130-ку було введено в кінці травня — на початку червня 2015 р. Для таких підрозділів (оскільки суто розвідувальних підрозділів в ЗСУ небагато та і людей не вистачає) заїзд здійснюється на цілий рік. Впродовж 2015–16 рр. діяльність розвідників проходила на Луганщині в складі Оперативно-тактичного угруповання «Луганськ». За цей час тимчасовою базою дислокації підрозділу був Северодонецьк. З кінця травня 2015 р. підрозділ опинився на фронті. Специфіка завдань розвідки залучала бійців 130-ки до операцій на всій лінії зіткнення [17]. Розвідгрупи 130-ки влітку 2015 р. виконували завдання від Кримського, Кременної на заході сектору до Станиці Луганської на його сході [11].

У серпні 2016 р. після бойового злагодження нового складу батальйону на Рівненському полігоні (поширеного контрактниками, але вже без мобілізованих), підрозділ зайшов на Донецький напрям. За період 2016/17 рр. батальйон діяв на різних напрямках ОТУ Донецьк в Троїцькому, Авдіївці та інших складних ділянках до Маріуполя включно. Рівненським розвідникам довелося повоювати в районі Зайцевого, Троїцького, районі Попасної. З серпня 2016 р. базою батальйону в зоні АТО стало містечко Селідове. Найскладнішою для батальйону стала участь в боях під Авдіївкою в кінці літа — осінню 2016 р. Батальйон пробув на позиціях в цій гарячій точці АТО всю осінь [10].

Головною діяльністю 130 батальйону є безпосередня розвідувальна діяльність на лінії зіткнення та в тилу ворога. Відповідно до своїх завдань, підрозділ працював на лінії зіткнення та в заплілі ворога невеликими (відділення) розвідгрупами, що співпрацювали з сусідніми лінійними підрозділами ЗСУ. Зокрема, 24-ю мехбригадою та батальйоном «Айдар» на Луганщині та 58, 72-ю мехбригадами на Донеччині в 2016–17 рр. [11].

Важкою та відповідальною працею для батальйону стала служба та ведення бойових дій на стиках підрозділів ЗСУ (залаткування дір в розташуванні військ, страхування особливо загрожуваних напрямків), на лінії зіткнення, адже така діяльність несе в собі підвищений ризик ураження не лише від противника, але й від «дружнього вогню сміжників». Складність розміщення підрозділу та виконання ним завдань в таких ситуаціях спричинена зокрема й тим, що «ніхто й ніколи в Україні толком не відпрацьовував алгоритмів взаємодії різних збройних формувань у єдиній операції», — підкреслюють сучасні експерти. Не повністю вирішена ця проблема й на сьогодні [5, с. 45].

Сили 130 батальйону в ході бойових дій виконували складні розвідувальні рейди до 5 км в заплілля ворога. У зв'язку з тим, що військова розвідка проводиться в основному невеликими за складом розвідувальними органами, підкреслюється в сучасному посібнику розвідника, успіх в розв'язанні ними завдань цілком залежить від рівня підготовки розвідувального підрозділу [2, с. 3]. Досягати непомітно ворожих позицій та вести розвідку доводиться в зоні АТО в максимально складних умовах бойових дій, хаотичності та безконтрольності діяльності російських військових сил та банд формувань (щоб непомітно дістатися до противника розвідникам доводиться дотами «по пластуни» 1,5 та більше км відстані) [10].

Бойові дії на сході України, захист державних кордонів призводять до бойових втрат серед українських військ.

Так у 2015 р. Рівненщина попрощалася із старшим солдатом зі Здолбунівщини Андрієм Бріком. Загинув боєць 8 червня 2015 р. опівночі у районі села Гречишкіне в Новоайдарському районі Луганської області у бойовому зіткненні розвідгрупи з ДРГ бойовиків ЛНР, отримавши смертельне поранення. У загиблого залишилися мати, сестра, дружина та двоє маленьких синів. Поховано загиблого розвідника в селі Дермань Друта Здолбунівського району Рівненської області [24].

Неприємного розголосу набула смерть 27 вересня 2015 року на території військової частини В0798 у селі Пурдівка Новоайдарського району сержанта Миколи Ткачука — від вогнепальних кульових поранень грудної клітки, також на тілі було виявлено ножові поранення. Це викликало підозри в земляків та рідних бійця про навмисне вбивство Миколи невідомими, адже на тілі крім кульових отворів, з дивною траєкторією, виявили і ножові поранення. Командування частини не надало громадськості переконливих доказів самогубства, яке було визнане офіційною причиною смерті. Тому цей епізод викликав розголос та звернення земляків загиблого до вищих органів влади в 2015 році [9].

За 2015 р. в підрозділі також загинув солдат зі Львівщини Білик Андрій Богданович з позивним «Бук» (боєць підірвався на вибуховому пристрої в Станично Луганському районі) [1; 16]. Трагічно загинув 22 листопада 2015 р. в районі села Трьохізбенка механік-водій розвідбату Олег Євич «Джон» [7].

Особливо важкою втратою для рівненських розвідників стала загибель в 2016 р. молодого офіцера, командира роти глибинної розвідки 21-о річного лейтенанта Максима Яровця на позивний «Скіф» [11].

Молодий офіцер-патріот народився 13 січня 1995 року в місті Хмельницький, де й навчався. Ще з 2012

Бійці 130 батальйону на ганку Рівненського музею

року перебував у Збройних Силах України. 28 лютого 2016 року закінчив факультет підготовки спеціалістів військової розвідки та спеціального призначення Військової академії в Одесі [23].

Впродовж березня-липня 2016 року Максим служив командиром взводу 2-ї розвідувальної роти та виконував обов'язки командира роти глибинної розвідки, з липня 2016 року — командир роти глибинної розвідки 130-го окремого розвідувального батальйону Оперативного командування Захід Сухопутних військ Збройних Сил України. У період з 14 березня 2016 року брав участь в антитерористичній операції на сході України [21].

Бойові побратими як найкраще відгукуються про полеглого командира, характеризуючи його як надзвичайно ініціативного, хороброго керівника, патріота держави. Загинув 5 жовтня 2016 р. під час виконання бойового завдання в районі с. Троїцьке, Попаснянський район, Луганська область. Повертаючись із завдання о 10:50 підірвався на міні МОН-50, зачепивши «розтяжку» [23].

У 2016 р. помер старший солдат Рачинський Олександр Васильович (під час несення військової служби в Новоайдарському районі) [18], загинув солдат-розвідник Хрупчик Іван Васильович (виконуючи бойове завдання біля смт Луганське на Донеччині) [22], у грудні того ж року в місті Дніпрі помер старший солдат батальйону Михайло Дзак із Закарпаття [8].

На цьому не бойові та бойові втрати підрозділу не завершилися. 28 березня 2017 року, під час чергування в медичному пункті, в результаті зупинки серця, помер санінструктор Лисенко Вадим Анатолійович [24]. 2 травня 2019 року під час несення служби помер внаслідок зупинки серця (відрив тромбу) в районі проведення ООС старший прапорщик Шершак Сергій Миколайович. 05 січня 2020 року, близько 13:00, в районі хутора Вільний (Золоте-4, що входить до складу м. Золоте), внаслідок підризу вантажного автомобіля ГАЗ-66 на невідомому вибуховому пристрої (ймовірно, протитанкова міна ТМ-62), загинув військовослужбовець 130-го ОРБ Дичек Сергій Олександрович, ще один боєць дістав тяжкі поранення [24]. Таким чином, на 2021 р. загальна кількість загиблих бійців в розвідбаті сягає 11: шість бойових та п'ять небойових втрат (як можна припустити з офіційних повідомлень).

Ще раніше, в 2016 році підполковник Капінос залишив військову службу, а в квітні 2021 року став радником рівненського міського голови О. Третяка [3]. З нагоди цього, колишній підлеглий комбата Капіноса — Юрій Поліщук особливо вихваляв свого командира: «Микола Михайлович не є зручним радником: він не вміє і не прагне роздавати похвальні коментарі, завжди говорить правду, якою би неприємною вона не була, і не прагне всім сподобатись. Принциповий, жорсткий, досвідчений і розумний» [15].

Таким чином, доцільно наголосити, що відновлення розвідбату в Рівному: по перше відновило славу традицію дислокації в обласному центрі бойового підрозділу ЗСУ (який все ж перевели в Дубно); по друге створило для українських збройних сил важливий розвідувальний підрозділ вкрай необхідний

для сучасного характеру гібридної війни на сході України. А рівненський комбат Капінос залишається помітним діячем ветеранського руху Рівного, який за даними з Інтернету в 2014 році «Пройшов бойовий шлях від Маріуполя та Новоазовська до взяття під його керівництвом Савур-Могили [14]».

Джерела та література:

1. Білик Андрій Богданович («Бук»). Книга пам'яті полеглих за Україну. URL: <http://memorybook.org.ua/2/bilykandr.htm>
2. Войсковая разведка. Пособие младшего командира. Харьков, 2015.
3. В Рівному комбат став радником міського голови. URL: <https://7dniv.rv.ua/suspilstvo/v-rivnomu-kombat-stav-radnykom-miskoho-holovy/>
4. «Все, що відбувається навколо імені 51-ої бригади, — моя особиста драма», — комбат Капінос. URL: <http://www.volynpost.com/news/40818-vse-scho-vidbuvaietsia-navkolo-imeni-51-oi-brygady-moia-osobysta-drama-kombat-kapinos>
5. Вторгнення в Україну: Хроніка російської агресії. Київ, 2016.
6. Довідник розвідника. Київ, 2015.
7. Євич Олег Сергійович («Джон»). URL: <https://memorybook.org.ua/7/evich.htm>
8. Завтра на Ужгородщині проведуть в останню путь бійця 130-го окремого розвідбату Михайла Дзака. URL: <https://zak-kor.net/26487-zavtra-na-uzhgorodschin-provedut-v-ostannyy-put-bytsya-130-go-okremogo-rozvdbatu-mihayla-dzak.html>
9. Загадкова смерть прикарпатського розвідника в АТО: Миколу Ткачука вбили свої, бо він забагато знав? URL: https://antikor.com.ua/articles/68497-zagadkova-smertj-prikarpatsjkogo-rozvidnika_v_ato_mikolu_tkachuka_vbili_svoji_bo_vin_zabagato_znav
10. Інтерв'ю автора з бійцем 130-о розвідбату.
11. Інтерв'ю автора з офіцером 130-о розвідбату.
12. Історія 51 бригади: здобутки, втрати, звинувачення. URL: <https://www.volynnews.com/news/vidsichagresoruukrayinayedina/istoriia-51-bryhady-zdobutky-vtraty-zvynuvachennia/>
13. Каліновська О. Неоголошена війна. Невідомі факти і хроніки АТО. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2015. 512 с.
14. Капінос Микола Михайлович. URL: <https://my.rv.ua/dossier-details/kapinos-mikola-mihaylovich/>
15. Комбат Капінос став радником Третяка. URL: <http://charivne.info/news/kombatkapinosstavradnikom-tretyaka>
16. На Львівщині попрощалися з загиблим бійцем АТО Андрієм Біликом. URL: <http://memorybook.org.ua/2/bilykandr.htm>
17. «Перемога буде за нами!» — військовий лікар з АТО Юрій Поліщук. URL: <http://tomat.rv.ua/vijs-kovy-m-chasty-nam-rivnens-kogo-pidporyadkuvannya-vruchyly-bojovi-prapory/>
18. Рачинський Олександр Васильович. Книга пам'яті полеглих за Україну. URL: <http://memorybook.org.ua/20/rachinskyoleks.htm>
19. Савур-Могила. Військові щоденники. Харків: Фоліо, 2017. 320 с.
20. Савур-могила. URL: <http://memorybook.org.ua/operations/saur.htm>
21. У Хмельницькому попрощалися з 21-річним командиром роти, який загинув у зоні АТО. URL: <https://www.unian.ua/war/1562886-u-hmelnitskomu-poproschalisya-z-21-richnim-komandirom-roti-yakiy-zaginuv-u-zoni-ato.html>
22. Хрупчик Іван Васильович. Книга пам'яті полеглих за Україну. URL: <http://memorybook.org.ua/25/hrupchik.htm>
23. Яровець Максим Олександрович («Скіф»). Книга пам'яті полеглих за Україну. URL: <http://memorybook.org.ua/31/yarovec.htm>
24. 130-й окремий розвідувальний батальйон (Україна). URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/130>

МУЗЕЙНА СПРАВА

Ірина МАЙБА

ОСОБЛИВОСТІ ГАЛИЦЬКОЇ І ВОЛИНСЬКОЇ ВИШИВКИ XIX-XX ст. (на основі фондкових колекцій Національного заповідника «Замки Тернопілля»)

У фондах Національного заповідника «Замки Тернопілля» на основі вишиваних експонатів створено колекцію збаразького вишиття (понад 5000 од.).

Серед вишиваних експонатів виділяємо: вишиті рушники; доріжки, серветки; вишиті килими; вишиваний одяг: сорочки, блузки, краватки; церковна вишивка; вишивка рослинного, зооморфного, орнітоморфного, антропоморфного орнаменту.

На базі вишитих фондкових зібрань складено колекції:

- народного одягу, оздобленого вишиттям;
- вишивок квіtkового, зооморфного, орнітоморфного, антропоморфного орнаментів;
- рушників — це найбільша колекція, яка є зразковим представником збаразької вишивки;
- пошивки і ясики; доріжки вишивані; штори, поперечки, фіранки; вишивані серветки; скатертини, обруси; Великодня вишивка; вишивані хоругви. Зразком є вишита хоругва з зображенням «Святої Ольги — Святий Димитрій», «Св. Володимир — Св. Йосип з Ісусом» — кін. XX ст.; священничий одяг, оздоблений вишиттям (фелони, епитрахилі); килими вишивані.

Серед вишитих елементів народного одягу заслуговують на увагу вишивані сорочки. Сорочка — один із найдавніших елементів одягу.

У фондах Національного заповідника «Замки Тернопілля» зберігається понад 150 чоловічих сорочок. Вони пошиті із фабричного білого полотна і з домотканого. Сорочки Збаражчини зішиті із кількох кусків тканини, з прямим кроєм і круглою горловиною. Оздоблені майже усі вишиттям геометричного орнаменту, технікою «хрестик». Вишивку бачимо на комірці, на манжетах рукавів, на погрудді. Домінуючими кольорами є червоний, чорний, зелений.

Більша частина чоловічих сорочок зберігається у фондах, кілька були представлені в експозиціях. Серед них зразком чоловічої сорочки є сорочка, вишита на чорній тканині. В основному, дата їх шиття припадає на середину XX ст. Виділяємо старовинну сорочку — кін. XIX ст. — на домотканому полотні, оздоблену вишиттям геометричного орнаменту (Тк-124; КН – 1589).

У фондах Національного заповідника «Замки Тернопілля» нараховуємо близько 300 жіночих сорочок. Майже усі вони оздоблені вишиттям. Сорочки Збаражчини різнотипні: вони відрізняються пошиттям, кроєм, оздобленням. *Вишивана сорочка була характерною ознакою кожної місцевості і відрізнялась орнаментом, технікою виконання та гамою барв.* Своєрідною оздобою до сорочок є вишиті краватки. У фондах НЗ «ЗТ» налічуємо понад 60 краваток, колекція краваток була представлена і в експозиції

Рис. 1. Волинський рушник, вишиваний кольоровими нитками на білому полотні. Орнамент — рослинний, техніка — «гладь». 50–60-ті рр. XX ст.

залу «Народний одяг». Збаразькі краватки оздоблені вишиттям геометричного орнаменту (домінуюча геометрична фігура — ромб, скісні лінії), техніка — «хрестик». Найпоширенішими кольорами є: чорний, оранжевий, жовтий, салатовий, червоний.

Не можна лишити поза увагою церковну вишивку, як фондову одиницю вишивки Національного заповідника «Замки Тернопілля»: обруси на престіл, обрус на тетрапод, обрус під ікону, хоругви, прикраси до хоругви, серветки, рушники, стрічка до підсвічника, Євангельська стрічка, церковні поперечки на двері — усе це у свій час прикрашало православні і греко-католицькі храми. Церковна вишивка характеризується яскравістю відтінків всієї кольорової гами, вишиттям гірлянд із пишних квітів, грон винограду, стилізованих ромбів, хрестів, релігійних осіб («хрестиком»). Серед цього виділяються вишиті хоругви, на яких зображено погруддя Матері Божої з Ісусиком на руках та Ісус Христос на іншій. Зразком є церковна вишивка із словесним супроводом: «Боже великий, єдиний, Русь-Україну храни», «О, святіше серце Ісуса, помилуй нас», «Щасливі, слухаючі слова Божого».

У Національному заповіднику представлений і священничий одяг, оздоблений вишиттям: фелон і підрясник 30-х років Митрофорного протоієрея Романа Сливки; митра, сакос, омофор єпископа Івана Прашка.

Значна частина рушників, серветок, одягу експонувалася у залах заповідника «Вишивка краю», «Народний одяг», «Ремесла краю».

Завдяки фондовим зібранням вишивки можемо охарактеризувати вишиття Збаражчини, виділивши особливі ознаки.

Для вишивок Збаражчини характерні спільні риси, проте у них є і суттєві розбіжності. Так історично склалося, що територія Збаразького району у певні часові періоди відносилися до територій різних держав. Збаражчина унікальна тим, що ділиться на дві етноісторичні області: Галичину і Волинь; а також на два етногеографічні регіони: Волинь та Поділля. Це спричинило відмінності не лише у деяких обрядах та звичаях його мешканців, а й у їх мистецьких вподобаннях, надало і вишивці Збаражчини своєрідності і неповторності.

У селах Волинського регіону Збаражчини надають перевагу орнаментам рослинним та орнітоморфним (вишиті птахи), вишиваючи на полотні вазонки, квіткові букети, гірлянди, вінки із волошок, троянд, братиків та ін. квітів. На Галичині переважають геометричні орнаменти (ромб, скісні лінії, хвилясті лінії) з їх невеликим доповненням рослинним, антропоморфним (вишиті фігурки людей) та зооморфним (вишиті тварини).

Відрізнити галицьку та волинську вишивку можна і за технікою виконання. На Волинській частині Збаражчини із великого різноманіття технік вишиття («низь», «кучерями», «Городоцький шов», «козлик», «ланцюжком» та ін. [1, 65] найбільш поширена «гладь», «низинка», «стебелевий шов», а на Галицькій — «хрестик».

Щоб виділити спільне і відмінне у галицькій та волинській вишивці, зробимо порівняльний аналіз кількох зразків вишиваних доріжок, поперечок та рушників, які є складовою колекції вишиття з фондів Національного заповідника «Замки Тернопілля». Характеризуючи фондові зібрання рушників Збаразького району, можна відмітити їх особливості. В цілому, для вишиваних рушників є спільні ознаки, однак є і певні відмінності. Однією із них — відмінність в їх орнаменталії.

Орнаменти вишивок гармонійно сусідять один з одним і несуть на собі відбиток стародавніх символічних уявлень народу: барвінок — є символом немеркнучого життя; візерунок «яблучного кола», є символом кохання; узор «дерево життя» з листя або гілок є прагненням до свободи та незалежності; лілія — символ дівочих чарів, чистоти; мак має чарівну силу, що захищає від зла; рута — сонячний рух з вічним оновленням; троянди — уявлення народу про Всесвіт; виноград — радість і краса створення

сім'ї; ромбічний восьмикутник — символ сонця-батьківська енергія; калина — символізує безперервність сімейного життя; дуб — символ сили і мужності; хміль — символ молодості, буйства і любові; волошка — символізує спокій, вірність, стабільність; незабудка — символ пам'яті і вірності; фіалка — символізує прагнення до знань, допитливість. Предки вірили в силу орнаменту на вишиванках — візерунки могли захистити від біди і хвороб, закликати удачу, прискорити поповнення в сімействі [10].

Як бачимо, на наших рушниках домінує рослинний та геометричний орнаменти. Вишиття на волинських рушниках характеризується різноманітністю квітів, листя, дерев. Серед видів квітів виділяється троянди, братики, фіалки, барвінок, волошки; бачимо на рушниках гілочки калини, дубове, виноградне листя; букети, гірлянди із пишних квітів (Рис. 1).

Зустрічаємо вишиття у вигляді павичів, голубів, зозул, що сидять у парі на гілках дерев або квітів, повернутих один до одного головами. Рідше на збаразьких рушниках бачимо відображення тварин (котів, собак, метеликів, оленів) та зображення людей.

Треба відзначити, що будь-який вид орнаменту на вишиванках Збаражчини може доповнюватися словесним супроводом. Словесне зображення може бути найрізноманітнішим за своїм змістом, однак воно завжди позитивне за своєю тематикою. Зустрічаються такі словесні зображення: «Добрий день», «Христос воскрес», «На щастя, на долю», «Боже великий, єдиний». На деяких рушниках майстрині вишивали великі стилізовані літери — свої ініціали, окремі рядки із українських пісень та віршів, рік вишиття.

На галицьких рушниках переважає геометричне орнаментування. Домінує ромбо-меандровий мотив з «вусиками» та шеврони. Цей мотив набуває різноманітних окреслень. Ускладнюється не лише внутрішній контур, а й зовнішній контур також. У кожній вишивці з фондової колекції у відповідності із застосовуваною технікою мотив ромба дає різноманітний художній ефект (Рис. 4). Ромб є архаїчним знаком. Його пов'язують із плодючістю людини і землі. Основою розшифрування значення символу є чоловіче та жіноче начало. Він складається з двох трикутників. Та найцікавіше те, що в праукраїнському розумінні три кути ромба тримає жінка (як три кути оселі), а лише четвертий — чоловік, який завершує цілісність. Ромб (із крапкою посередині) є символом засіяного поля, яке мало надзвичайно велике значення для наших предків, означало достаток і добробут [22]. На багатьох вишиваних композиціях виділяється ромб, оздоблений «гесиками» (ключі). Вишивальниці різних регіонів України називають цей символ по-різному: на Поділлі кажуть «гесики»,

Рис. 2. Рушник волинський, вишиваний кольоровими нитками на білому полотні. Орнамент –рослинно-антропоморфний, зі словесним супроводом, техніка — «хрестик». Середина XX ст.

Рис. 3. Рушник галицький, вишиваний кольоровими нитками на білому полотні. Орнамент — геометричний, техніка — «хрестик». 80-ті рр. XX ст.

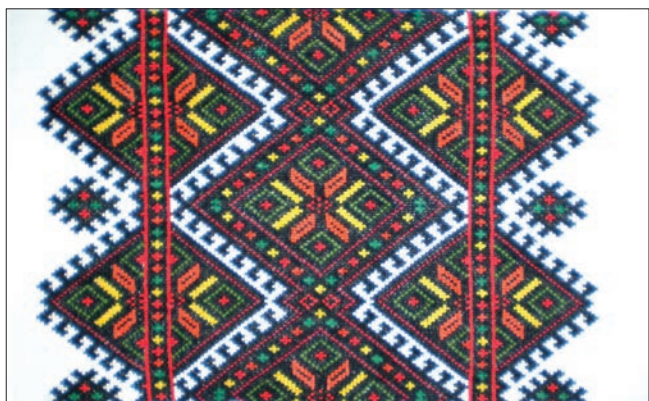

Рис. 4. Рушник галицький, вишиваний кольоровими нитками на білому полотні. Орнамент — геометричний, техніка — «хрестик». 80-ті рр. XX ст.

Рис. 5. Поперечка вишивана кольоровими нитками на білому полотні. Орнамент — рослинно-антропоморфний, техніка — «хрестик». 70-ті рр. XX ст.

на Наддніпрянщині «ключі», в інших місцях «вужі», «s-мотиви». За формою цей знак — половина свастики, візуально — половина вісімки (8). Тому йому приписують трактування як «шлях до досконалості». Символ S — хвиляста лінія. Це знак земних «важких» вод (відмінних від небесних), материнської вологи Землі. Знак води, яка дає життя урожаю. Одяг із «ключовими» символами здатен оберігати енергетику людини від негативних впливів [28, 223].

Виділяються галицькі вишивані рушники, на яких візерунок розміщений навскіс (Рис. 3). У широкій смузі бачимо символ «квадрату». Ця фігура є однією із центральних в орнаментах багатьох культур. Вона

символізує досконалість, гармонію, порядок. Кольорова гама: зелено-блакитні кольори. Перехрещений квадрат, який часто вишивають зокрема на чоловічих сорочках, означає «земне поле». Квадрат в українській традиції є одним із символів землі. Ідея цієї фігури — у розмежуванні простору, виділенні якоїсь частини (поля). Духовно квадрат символізує Матерію, як коло — символ досконалості [22]. Квадрати на вишивках фондової колекції можна зустріти розташованими у ряд в стрічкових композиціях, також як частини складніших.

На вишиваних рушниках з фондової колекції виділяється мотив ромба — один із найпоширеніших знаків в українській культурі загалом. Він багатогранний і невичерпний та, на відміну від кола і квадрата, символізує ідею центричності, а не розмежування простору. Цікаво, що прямий хрест — це символ Сонця, Творця, чоловічого начала. Косий хрест — уособлення жіночого начала, Місяця [18, рис. 4].

На волинських рушниках спостерігаємо елементи антропоморфного та орнітоморфного орнаменту: люди, птахи. Виділяється рушник з вишиттям у вигляді двох гірлянд з різнобарвних квіток, елемент орнітоморфного орнаменту — на гілочці дві птахи (Тк-5324). Третя полоса вишиття: антропоморфно-зооморфний орнамент і словесний супровід з пісні: «А де ж тая криниченька, що голуб купався, а то ж тая дівчинонька, що я закохався». Кольорова гама: червоний, голубий, зелений, коричневий (Рис. 2).

Характеризуючи вишивані візерунки на рушниках, виділяємо спільні риси: галицькі та волинські рушники схожі розміщенням вишиваних композицій на полотні. В одних та других бачимо візерунки, складені в дві-чотири смуги. В основному, насиченість вишиття фіксується по краях рушників. Рідше — по центру. Кольорова гама загалом однакова: відтінки червоного, зеленого та синього кольорів.

Характеризуючи поперечки з фондів Національного заповідника, можемо зробити такі висновки: розміщення візерунків направлене вздовж полотна горизонтально, фокусується ближче до нижньої сторони. Орнаменти на волинських поперечках — рослинно-орнітоморфний. Бачимо, в основному, на вишитих поперечках рожі і грона винограду. На деяких зображені різні види птахів (Рис. 5).

На галицьких — переважає геометричний орнамент, утворений з ромбів, шевронів, хрестів, восьмикутної зірки. Найпоширеніший — мотив ромбу. Тобто візерунки такі ж, як і на рушниках. Кольорову семантику утворюють на галицьких — темні кольори двох-трьох тонів, на волинських — яскраві кольори п'яти-семи тонів.

Рис. 6. Сварга

Характеризуючи галицькі та волинські доріжки з фондової колекції, бачимо, що у них є спільні та відмінні риси. Мотиви вишиття дуже схожі з мотивами на рушниках і на поперечках.

На галицьких доріжках розміщення композицій фіксується по периметрі доріжок, а на волинських — посередині, вздовж полотна у вигляді букетної або стрічкової композиції. На волинських — переважає мотив троянд, братиків, бузку, барвінку. Барвінок — є символом немеркнучого життя; візерунок «яблучного кола», є символом кохання; узор «дерево життя» з листя або гілок є прагненням до свободи та незалежності; енергія; волошка — символізує спокій, вірність, стабільність; фіалка — символізує прагнення до знань, допитливість» [4].

На галицьких — домінує мотив «восьмикутної зірки». Це один із найпоширеніших мотивів в українській вишивці, і в збаразькій зокрема. Саме такий символ ми часто бачимо на іконах Богородиці. «Восьмикутна зірка — один із найпопулярніших геометричних мотивів в українській вишивці. 8 — не випадкове число. Біофізики кажуть, що саме така зірка — октаедрон — зображає модель побудови енергетичного поля довкола будь-якого живого організму» [14]. «Зіркоподібний мотив — це розетка, яка складається із восьми витягнутих паралелограмів, з'єднаних попарно. Між паралелограмами існує невеликий ромбоподібний просвіт. Така розетка має також назву «зірка» і найчастіше зустрічається в композиції з мотивами «ключі». Якщо дві таких «зірки» розташовані разом, то вони мають назву «вітряки» [22, 188].

На деяких галицьких доріжках фіксуємо вишиття у вигляді мотиву «кривого танцю», «сварги». «Кривий танець» — знак, який ще називають безконечником і меандром. Остання назва грецька і походить від місцевої ріки Меандр. У давній українській символіці його більш м'які вигини асоціюють з водою, гармонійним плином життя. Він утворює «вічний» безконечний орнамент, який снується, наче нитка долі, але завжди повертається до Першоджерела [5; 14]. Він зображає життєвий шлях і водночас є симво-

Рис. 7. Спіралевидний мотив — один з найдавніших символів трипільців

лом вічного буття. Найчастіше символ безконечника можна зустріти на вишивках Гуцульщини, Волині, Київщини, Кубані та Полтавщини. Меандрові візерунки часто прикрашали саме чоловічі сорочки, символізуючи на них силу і життєву енергію. Зразок такого мотиву бачимо на фондовій доріжці.

«Сварга» — це той самий хрест, але у русі (Рис. 6). Символ сонячного культу, в магичну силу якого вірили усі древні народи. В давніх українців він асоціювався із силою домашнього вогнища, родинним щастям. Сварга може бути ліво- та правосторонньою. Лише остання означає рух за сонцем. Сварга, повернута проти годинникової стрілки, вважалася символом берегового духовного полум'я, а за годинниковою стрілкою — символом родинного вогнища [14; 22].

В українській вишивці він відомий ще як «колядник», знак єднання із мудрістю предків. Сварга — давній, енергетично дуже сильний знак.

Серед вишиваних фондових доріжок по периметрі бачимо спіралевидний мотив, який, в основному, фіксуємо на галицьких доріжках. Хвилясті лінії, сигми, зигзаги пов'язують із водою. Дослідники давньої символіки відзначають, що «малюнок вертикально розташованих паралельних зигзагів позначав дощ, що падає зверху, а горизонтальні зигзагоподібні або прямі лінії могли символізувати небесну вологу. Фігура спіралі також означала плинність часу та циклічний рух сонячного диска. У спіралі наші предки бачили схематичне зображення еволюції Всесвіту, його безкінечності. На давніх зразках зустрічався символ так званої трипільської спіралі — у вигляді кола чи півкола, що поступово збільшується у діаметрі» [14] (Рис. 7.).

Композиційне вирішення збаразької вишивки відзначається безмежною фантазією, колоритом. І все ж переважає стрічкова, букетна і вазонна композиції.

Збаразька вишивка живе активним життям. Вишиті речі використовують під час місцевих виставок і за межами замку. У Національному заповіднику застосовують вишивку у формуванні виставки до свята Великодня, до Різдвяних свят, до свята Св. Миколая, до Дня Матері та ін. Неодноразово її виставляли під

час конкурсів і виставок в інших містах України. У залах вишивки Національного заповідника весь час поповнюється колекція рушників, вишиваного одягу, проводиться інвентаризація вишиваних речей, вносяться зміни до тематико-експозиційних планів стаціонарних експозицій.

Наші фондові збереження вишиванок також постійно збагачуються завдяки науковим співробітникам Національного заповідника «Замки Тернопілля».

Ми відвідуємо відомих вишивальниць, з метою збору вишитих експонатів, деякі цінні речі купуємо у майстринь, залучаємо своїх знайомих, родичів у зборі старовинних речей.

Національний заповідник «Замки Тернопілля» є старовинною перлиною Збаразької землі, свідком подій чотирьох епох, головним зберігачем і охоронцем духовних скарбів Збаража, зокрема своєрідної і неповторної збаразької вишивки.

Джерела та література:

1. Антонович С. А., Захарчук-Чугай Р. В., Станкевич М. Є. Декоративно-прикладне мистецтво. Львів: «Світ», 1992. С. 62–77.
2. Воропай О. Звичаї нашого народу. Київ: «Оберіг», 1993. С. 563.
3. Власіна З. Український літопис вбрання. Київ: «Либідь», 2003. С. 352–358.
4. Власюк О. Символіка традиційних мотивів української вишивки. Київ, 2003. С. 78–105.
5. Герзун М. Символіка орнаменту української вишивки та витинанки: порівняльний аналіз. Острог, 2008.
6. Захарчук-Чугай Р. Народна вишивка Західної України XIX–XX ст.: (проблеми, традиції): дис. д-ра мистецтвознавства: 17.00.06 / НАН України, Ін-т народознавства. Львів, 1995. 397 с.
7. Іваневич Л. Народна вишивка українців Поділля: наукова розробка проблеми. *Питання історії України*: зб. наук. праць. Чернівці: Технодрук, 2010. Т. 13. С. 201–207.
8. Історія української вишивки = History of Ukrainian embroidery. Київ: Мистецтво, 2008. 463 с.: іл.
9. Кара-Васильєва Т. Українська вишивка. Київ: «Мистецтво», 1993.
10. Китова С. Порівняльний літопис України: Семантика орнаменту українського рушника. Черкаси, 2003.
11. Кремінь В. Українське мистецтво: історія та сучасність. Львів: «Україна», 1996.
12. Кутик Д. «Сорочку мати вишила мені...». *Українська культура*. 2001. № 7. С. 23.
13. Медведчук Г. Краса подільської народної вишивки. Хмельницький: Поділля, 1993. 32 с.
14. Мельничук Ю. Символи та знакові системи орнаментів. Київ, 2005.
15. Никорак О. Українська народна тканина XIX–XX ст. Типологія, локалізація, художні особливості. Львів, 2004. Ч. 1.
16. Остяк Д. Українські народні ремесла. «Мистецтво». — 1998. — С. 134–135.
17. Пономарьов А., Боряк О. Українська минувшина. Київ: «Либідь», 1994.
18. Сапін Г. Знаки-символи українських орнаментів в матеріалах етнографічних колекцій Переяслав-Хмельницького державного історико-культурного заповідника. *Переяславська земля і світ людини*. Київ: Переяслав-Хмельницький, 1998. С. 222–224.
19. Струбицька Н. Народні художні промисли Тернопільщини. *Мистецтво Тернопільщини*. Тернопіль, 1990.
20. Хочківська В. Я під ноги тобі простелю рушничок. *Жінка*. 1999. № 4. С. 19.
21. Чумарна М. Вишивання долі: символіка і техніки шитва. Львів: Апріорі, 2009. 88 с.
22. Чумарна М. Код української вишивки. Львів: Апріорі, 2008. 195 с.
23. Інвентарні книги «Тканини». — 1–7 книга. — 1995–2015 pp.
24. Інвентарні картки надходження.
25. Kolberg O. Bialorus-Polesie-Wroclaw. Obraz etnograficzny. Krakow, 1889. T. 1.
26. Sokalski B. Powiat Sokalski pod wzgledem geograficznym, etnograficznym, ekonomicznym. Lwow, 1899. S. 64–68.
27. Bayger A. Powiat Trembowelski Sckic geograficzno-historyczny i etnograficzny. Lwow, 1899. S. 47–55.

Наталія ЦВЯХ

КОЛЕКЦІЯ ВИШИВАНИХ І ЖИВОПИСНИХ ХОРУГВ У НАЦІОНАЛЬНОМУ ЗАПОВІДНИКУ «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»

Одним із атрибутів сакральної традиції в християнській церкві є хоругва.

В інтер'єрі храму, на богослужіннях хоругва, як прапор, символізує тріумф Христової Церкви. Як зазначають богослови, церковні хоругви також є символом ангелів у білосніжних і кольорових оджах [1].

Хоругва — це прямокутне полотнище з іконою Христа, Богородиці чи інших святих, прикріплене до поперечини на високій вертикальній палі, яку завершує, зазвичай, хрест. Для виготовлення хоругви використовують цінну тканину, часто оздоблену різними символічними зображеннями, кінці якої прикрашають китицями. Слід, однак, сказати, що подекуди вони можуть бути зробленими з металу або дерева.

Місце хоругв у храмі — позаду крилосів на солії, тобто біля дяківських лавок на підвищенні перед іконостасом. Хоругви пригадують вірним, що вони є воїнами Христовими, воюючи Церквою, покликаною боротися проти сил темряви. Вираженням цієї ж ідеї є і самі крилоси.

Разом з тим, хоругви є символом перемоги та радості. Вони пригадують нам про чудесну перемогу Костянтина силою хреста і запевняють Божу допомогу кожному, хто прийме свій хрест, — труднощі, проблеми, негаразди. Під час богослужінь у храмі хоругви скеровують наш погляд до святилища, яке символізує небо. Очолюючи походи, вони і в цьому випадку немовби ведуть нас до Свята Святих. Вже наперед вони заповідають нашу перемогу над гріхом, переконуючи, що з Божою силою ми можемо її здобути. Так хоругви виражають торжество Церкви. Через це, часто, на іконі Воскресіння зображують Христа з білою хоругою в руках — на знак Його перемоги над смертю і тої радості, яку Він дарував людству [1].

Хоругви представляють церкву у процесіях з нагоди різних свят чи урочистих подій. За їхньою іконографією можна визначити приналежність громади до конкретного храму. З хоругвами відбувалися усі святкові процесії, особливо з нагоди Богоявлення, Великодня, храмового свята, процесії з чудотворною іконою, приїзду чи зустрічі достойної особи та ін. Крім того, з хоругвами і процесійним хрестом проходив обряд похорону.

Звичай тримати у церкві хоругву під час Літургії перейшов, очевидно, з військового ритуалу. Військові

хоругви при віддані шани тримали розгорнутими та нахилили.

На церковній хоругві обов'язковим є зображення святого, празника чи події зі Святого писма. Це єднає хоругву з іконою.

За матеріалами церковних візитацій унійних храмів XVIII ст. довідуємося, що у цьому часі хоругви були майже в кожній церкві, причому різною була їх кількість. У деяких храмах була лише одна хоругва, в окремих — вісім. Найчастіше їх було три-чотири. Хоругви розміщували найчастіше при стіні лівої або правої нави. Як засвідчують фото інтер'єрів західно-українських храмів першої половини XIX ст., у деяких церквах хоругви були розташовані по боках біля парпету перед іконостасом, в інших — прикріплені до крилосних лав.

У Національному заповіднику колекція хоругв налічує понад 54 живописних і 18 вишиваних. В основному вони передані нам із навколишніх сіл Збаразького району. Датування кінець XIX — початок XX століття. Зразками із живописних хоругв можна виділити двохсторонні хоругви, привезені із с. Бодаки Збаразького району, мальовані в кінці XIX століття із зображеннями Євангеліста і трьох Ангелів на одній і Богородиці з дитям — Хрещення Ісуса Христа на іншій.

До фондів Національного заповідника «Замки Тернопілля» протягом років надходять хоругви в дуже поганому стані з пошкодженою, що не підлягає реставрації або відновленню, тканиною, з вилущеними зображеннями. Але якщо є можливість відреставрувати живопис ікони на хоругві, то, у такому випадку, приймається рішення проводити реставрацію самої ікони. Після реставрації живописне полотнище поміщали у раму у вигляді двохсторонньої ікони. І саме так хоругви-ікони можуть експонуватися у виставкових залах. Таким чином, було відреставровано чотири хоругви, які надійшли у фонди заповідника. Зокрема: хоругва двостороння, писана на полотні «Непорочне зачаття» — «Преображення Господнє» (Ж-262) Датується XIX ст. На одній стороні посередині у повний зріст зображено Марію, яка босими ногами стоїть на змії і півмісяці. На другій стороні вище середини зображено Ісуса Христа. По боках старці. Внизу навколішках трое чоловіків [3, с. 66].

Хоругва двостороння на полотні «Хрещення Русі» — «Голова Івана Хрестителя» (Ж-277). Датується кінцем XIX ст. На одній стороні зображено дерев'яний хрест, який підтримує священник. По правий бік від хреста стоїть молода жінка у княжому вбранні. По боках двоє юнаків. На другій стороні зображено голову Івана Хрестителя, яка лежить на круглій золотистій таці. Таця стоїть на підвищенні. Над головою круглий німб [3, с. 70].

Хоругва двостороння на полотні «Святий Георгій Побідоносець» — «Святий Серафим Соровський». Датується кінцем XIX ст. На одній стороні посередині на білому коні зображено Георгія із списом, який вбиває змія. На другій стороні — поясне зображення святого Серафима із сивим волоссям і бородою.

Хоругва двостороння із живописними зображеннями «Старозавітної Трійці» та «Святого Євангеліста» (ТК-2798). Датується кінцем XIX — початком XX ст. На зеленому тлі із рослинним зображенням посередині погруддя зрілого чоловіка — старця із сивою бородою і волоссям, одягненого у червоне і синє вбрання. Тримає розгорнуту книгу. На другій стороні хоругви, у круглій рамці, зображено сюжетний малюнок: за столом накритим білою скатертиною, сидять три Ангели у білій одежі. Біля столу справа, стоїть старець у зелено-червоному вбранні. Хоругва виготовлена із тканини, покритої зеленою фарбою. Верхній край прямокутний, нижній у вигляді трьох язиків. Краї оздоблені тасьмою [2, с. 128].

Ще можемо побачити теж цікаві хоругви із тканини.

Хоругва двостороння із зображенням Богородиці з дітям і хрещення Ісуса Христа. (Ж-235). Кінець XIX — поч. XX ст.

На зеленому тлі з рослинним оздобленням посередині зображено погруддя Богородиці із Ісусиком на руках. Над ними сяючий німб. Марія одягнена у червоний і синій мафорій. Права рука Богородиці на грудях, лівою обнімає Ісуса. На другій стороні хоругви, у центрі зображено Ісуса Христа по коліна у воді. На бедрах біла пов'язка. Над ними сяючий німб. Зліва до Ісуса стоїть Іван Хреститель. По праву сторону від Ісуса у небі зображено три ангели з крилами. Хоругва виготовлена із тканини, покрита зеленою фарбою. Краї хоругви оздоблені тасьмою з бахромою [3, с. 60].

Хоругва двостороння. «Погруддя Євангеліста і три (Ангели за столом)» (Ж-236). Кінець XIX — поч. XX ст.

На зеленому тлі із рослинним зображенням посередині у полі зображено погруддя зрілого чоловіка — старця із сивою бородою і волоссям, одягнений у червоне і зелене вбрання. Тримає розгорнуту книгу

і правою рукою у ній пише. На другій стороні хоругви зображено сюжетний малюнок: за столом, покритий білою скатертиною сидить три ангели, піднявши праву руку. Одягнені у світлий одяг у формі стихаря. Біля столу справа стоїть старець розвівши руку. За ним біля дверей голова жінки. На столі стоїть металева посудина. Верхній край хоругви прямокутний, нижній у вигляді трьох язиків. Хоругва виготовлена із тканини, покрита зеленою фарбою. Краї хоругви оздоблені тасьмою з бахромою [3, с. 60].

Наш край багатий майстринями вишивальницями, тому інтер'єри церков багато оздоблені вишиттям. Хоругви до церкви також вишивали. У фондах заповідника знаходяться хоругви із вишитими іконами Божої Матері та Ісуса Христа.

Хоругва церковна вишивана «Богородиця з Ісусом» (Тк-5014) 70-ті роки XX століття.

Техніка — «хрестик», орнамент — геометричний. На одній стороні хоругви посередині у восьмикутному обрамленні на коричневому фоні вишите поясне зображення Богородиці з Ісусиком на руках, одягнена у вишневий хітон і голубий мафорій. Навколо їх голів німби у вигляді дисків. Обрамлення утворюють ромбики і трикутники, від нього в чотири сторони відходять трикутники, всередині яких по одній зіркоподібній фігурі. Такі ж фігури вишиті по кутах хоругви. На зворотній стороні по вертикалі вишиті три смуги. Хоругва прямокутної форми, вишита кольоровими нитками, краї з жовтою бахромою [2, с. 14].

Хоругва церковна вишивана «Ісус Христос» (Тк-5015). 70-ті роки XX століття.

Техніка — «хрестик», орнамент — геометричний. На одній стороні хоругви посередині у восьмикутному обрамленні на коричневому фоні вишите поясне зображення Ісуса Христа з коричневим довгим волоссям і бородою. В руці тримає розгорнуту книгу. Навколо голови. Тло коричневого кольору. Обрамлення утворюють ромбики і трикутники, від нього в чотири сторони відходять трикутники, всередині яких по одній зіркоподібній фігурі. Такі ж фігури вишиті по кутах хоругви. На зворотній стороні вишиті три вертикальні смуги. Хоругва прямокутної форми, вишита кольоровими нитками, краї оздоблені жовтою бахромою [2, с. 16].

Хоругва вишивана кольоровими нитками на білому полотні з вишитим зображенням Богородиці з дітям (Тк -3001) 80-ті роки XX століття.

Техніка — «Хрестик», «Низинка», орнамент — геометричний. Посередині хоругви у прямокутній рамі на білому фоні вишите поясне зображення Богородиці у голубому мафорії та білій накидці. На лівій руці тримає Ісусика. По боках вишиті гірлянди з ромбів і хрестиків. На зворотній стороні посередині виши-

тий хрест в оточені стилізованих хрестиків. Хоругва прямокутної форми, вишивана кольоровими нитками, внизу з трьома язиками на кінцях яких вишневі китиці [2, с. 29].

Хоругва вишивана кольоровими нитками на білому полотні із зображенням Ісуса Христа (Тк-3000). 80-ті роки XX століття.

Техніка — «Хрестик», орнамент — геометричний. На лицевій стороні посередині вишито у прямокутній рамі поясне зображення Ісуса Христа у Фіолетовому хітоні та синьому мафорії. У лівій руці тримає кулю з хрестом. По боках вишиті ромби та стилізовані хрестики. На зворотній стороні посередині вишито хрест в оточені стилізованих хрестиків. Хоругва прямокутної форми, вишивана кольоровими нитками, внизу з трьома язиками на кінцях яких вишневі китиці [2, с. 27].

Хоругва вишивана двостороння «Святий Володимир» — «Святий Йосип з Ісусом». (Тк-5117). Кінець XX століття.

На одній стороні хоругви посередині вишите поясне зображення чоловіка з вусами і бородою, в руках тримає хрест. На одній стороні хоругви вишито поясне зображення чоловіка з дитям на руках, у лівій руці він тримає лілію. На двох сторонах хоругви під іконою вишито ромб. По боках — смуги з ромбів і трикутників, внизу смуг — китиці. Внизу хоругви вишита вузька смуга з китицею посередині. Хоругва прямокутної форми, вишивана кольоровими нитками на сірому полотні, внизу з трьома «язиками», краї обшиті бахромою жовтого кольору [2, с. 18].

У Національному заповіднику під час релігійних свят наші працівники формують експозиції, де представленні живописні і вишивані хоругви. Наші фонди постійно поповнюються новими надходженнями — хоругвами не тільки з церков Збаражчини, а й з інших регіонів Тернопільщини. На даний час ця група сакральних пам'яток ще мало досліджена і потребує подальшого опрацювання.

Джерела та література:

1. Добруцький М. Хоругва — Христове знамено. URL: <http://www.livingrosary.org.ua/liturgylife/items/xorugva-xristove-znameno.html>
2. Косів Р. Українські церковні хоругви [Електронний ресурс] / Роксолана Косів. — 1708.
3. Інвентарна книга Тканини № 4 Національного заповідника «Замки Тернопілля». 2010 С. 159–160.
4. Інвентарна книга Живопис № 2 Національного заповідника «Замки Тернопілля». 2010. С. 159–160.
5. Магінський В. Апологет. *Богословський збірник Львівської Духовної Академії*. 2010. № 1. С. 294.
6. Скоропляс Н. Колекційні збірки творів сакрального мистецтва у фондових зібраннях Національного заповідника «Замки Тернопілля». *Апологет*. 2010. № 1. С. 291.

Валентина НАДОЛЬСЬКА

ФЕСТИВАЛЬ У ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕЇВ ВОЛИНИ

За роки незалежності України у державі було зроблено вагомі кроки на шляху розбудови вітчизняного музейництва. Музейна педагогіка, новітні інтерактивні технології, діджиталізація, маркетинг, підприємництво у роботі музеїв сприяють появі оригінальних комунікацій, які підвищують роль музею як соціальної інституції, визначають його особливе місце у соціокультурному просторі модерного суспільства. Потреба аналізу накопиченого музеями упродовж останніх десятиріч досвіду розробки і використання новітніх комунікаційних практик актуалізують тему дослідження. Існує потреба як в узагальнених дослідженнях, так і в зверненні до

роботи кожного окремого музейного закладу, у розгляді проблеми як на загальноукраїнському, так і на регіональному рівнях. Це стосується, зокрема, й музеїв Волинської області.

У боротьбі за відвідувача музеям доводиться приділяти більшу увагу новим технологіям, формам роботи і використовувати їх у своїй діяльності. Як сукупність ресурсів, методів, стратегій і професійних дій, що дозволяють музею виконувати його соціальні функції, музейні технології, відкривають широкі можливості для реалізації ним потенціалу культурно-освітньої діяльності [13, с. 56].

Основою для появи нових підходів у роботі з музейною аудиторією в останні десятиріччя стали синтез і поєднання з базовими формами музейної роботи (екскурсія, лекція, консультація та ін.), форм, запозичених музеями з інших практик (концерт, клубна робота, свято, гра, театралізація та ін.). Так з'явилися й активно використовуються у діяльності музеїв квест-екскурсія, музейне свято, музейні акції («Ніч музеїв», «Музейне селфі» та ін.) та ін. До них відноситься й фестиваль.

Фестиваль (з лат. *festivum* — свято) тлумачиться словниками як періодичне культурне свято, показ, огляд мистецтва (театрального, музичного і т.п.); широка святкова громадська зустріч, котра супроводжується оглядом досягнень певних видів мистецтва. Фестиваль є урочистим дійством з широким колом учасників, на якому відбувається показ і огляд різних видів мистецтва або робіт, виконаних учасниками студій, гуртків, ансамблів інших творчих груп [12, с. 166].

Фестиваль — це одна з найпопулярніших і найцікавіших форм проведення свята. За допомогою цього масового заходу можна привернути увагу широкої громадськості. А за допомогою тематики фестивалю можна корелювати цільову аудиторію. Даний захід завжди супроводжується чисельним зібранням зацікавлених людей, атмосферою свята, яка об'єднує присутніх, позитивними емоціями [2, с. 2]. Фестивальна форма дозволяє задовольняє потреби людей у соціальному спілкуванні, у самовираженні і саморозвитку, у залученні до соціально значимих цілей, у розвагах і спілкуванні з творчими однодумцями. Фестиваль виявляє активну творчу позицію людини, підвищує активність і самодіяльність учасників, при цьому органічно поєднуючи раціональні емоційні засоби впливу. Фестиваль дає можливість об'єднати людей різних вікових груп у спільність, яка здатна задовольнити особистісні та групові творчі інтереси людей, котрі прагнуть виступати не лише споживачами духовних цінностей, а й їх творцями.

Видова палітра фестивалів сьогодні представлена сотнями міжнародних, національних, регіональних кінофестивалів, фестивалів вуличної культури, народного мистецтва та ін. На творчих фестивалях здійснюється показ або огляд різноманітних досягнень музичного, театрального, естрадного, циркового мистецтва та ін.

Музеї також запровадили використання фестивальних практик у свою діяльність. Фестиваль створює неформальну атмосферу святковості, ефект особистої причетності кожного з відвідувачів, співу-

часті в тому, що відбувається завдяки театралізації, грі, безпосередньому спілкуванню з «персонажами» святкового дійства, застосуванню особливої атрибутики. Фестиваль справляє значний емоційний вплив на аудиторію. Особливість фестивалю виявляється ще й у тому, що він ніби розсуває кордони музею, бо музейне значення набувають духовні традиції народу, майстерність, обряди і ритуали, національне мистецтво. Фестиваль служить їх збереженню, відродженню історичної пам'яті.

Метою фестивалів є залучення якомога більшої кількості відвідувачів у музеї, популяризація певної історичної, краєзнавчої, мистецької та ін. проблематики, підтримка сталих народних традицій, розвиток туризму в регіонах [9, с. 29]. У світовій практиці музейні фестивалі виконують різні завдання: є розважальними заходами під відкритим небом; ярмаркою або форумом виключно для професіоналів; намагаються поєднати ці два завдання.

У діяльності музеїв Волині фестиваль вперше з'явився у 2001 р. Проведення поетично-мистецького фестивалю «Лісова пісня» було започатковане з ініціатииви Волинської обласної організації НСПУ з метою привернути увагу влади та шанувальників творчості Лесі Українки до місць, які колись надихнули її на написання безсмертної «Лісової пісні». Фестиваль проводиться щорічно у Колодяжненському літературно-меморіальному музеї Лесі Українки, Музеї «Лісової пісні» у Нечимному. Письменники, літератори збираються у цьому місці, щоб відчувати те особливе, що так вражало письменницю; беруть участь у традиційній мистецькій годині в «сірому» будиночку Косачів; зустрічаються з творчою інтелігенцією міста й району. В урочищі Нечимному, на лісовій галявині відбуваються традиційні мистецькі дійства: звучить уривок з «Лісової пісні» у виконанні акторів Волинського академічного обласного українського музично-драматичного театру імені Т. Г. Шевченка, виконуються народні пісні та обрядові дійства, виступають поети, що завітали на фестиваль. Під час проведення свята діє виставка-продаж книжок та виробів традиційних народних ремесел Ковельщини [14].

Значний досвід використання фестивалю як форми культурно-освітньої роботи з відвідувачами накопичено Затурцівським меморіальним музеєм Вячеслава Липинського. У травні 2014 р. до Міжнародного дня музеїв на території музейного комплексу вперше відбувся фестиваль народного мистецтва «Над Королівським шляхом», який став щорічним¹. Акція

¹ Така назва фестивалю пов'язана з тим, що міжнародна траса, яка пролягає через Затурці, колись називалась «Великим» або «Королівським шляхом». Останній власник маєтку Липинських у Затурцях Станіслав Казимирович назвав його «одвічним шляхом з Києва до Кракова».

допомагає привертати увагу громадськості до діяльності єдиного в Локачинському районі державного музейного закладу, апробувати оригінальні форми роботи з музейною аудиторією. Музейний фестиваль активізує зацікавленість дітей і молоді краєзнавчими пошуками, сприяє усвідомленню важливості розвитку та популяризації народної музики, мистецтва, народної кулінарії, піднімає престиж Локачинського району як туристично привабливого регіону [20].

Програма фестивалю включає виступи фольклорних гуртів, читців, виконавців, музикантів; спілкування гостей музею з майстрами декоративно-ужиткового мистецтва, художниками; майстер-класи з плетіння, витинанки, писанкарства; представлення народних костюмів; прогулянки парком; зйомки у спеціально облаштованих фотозонах та ін.

У ході фестивалю проводиться акція «Подаруй музею експонат», завдяки якій фонди установи поповнилися історичними світлинами, паперовими грошовими купюрами періоду Української Держави Павла Скоропадського, ляльками-берегинями, зразками традиційно-побутової культури українців та ін. Відвідувачам презентуються нові музейні виставки.

Хранителі Затурцівського меморіального музею Вячеслава Липинського В. та Н. Гатальські стали організаторами дводенного міні-фестивалю, присвяченого 70-річчю УПА. Його учасники отримали можливість переглянути фільми відомого українського режисера-кінодокументаліста, лауреата Шевченківської премії М. Ткачука «Здобути або не бути», «Щаслива Настуня» та інші відомі роботи митця, почути повстанські пісні, поспілкуватися з учасниками тих подій [7, с. 4; 17].

Напередодні Великодніх свят Ківерцівський краєзнавчий музей проводить фестиваль писанкарства «Подаруй писанку музею». До його проведення долучаються школярі, творчі колективи, усі охочі, що володіють традиційною технікою писанкарства [17].

У діяльності музеїв області фестивалі виступають не лише як культурно-освітні та дозвілєві заходи. У 2012 р. з метою подальшого розвитку музейної справи в області і в Україні управління культури і туризму Волинської обласної державної адміністрації, Волинська обласна рада, Луцька міська рада, Волинський краєзнавчий музей за участі громадських організацій, спонсорів та друзів музею започаткували на базі Волинського краєзнавчого музею Перший Волинський обласний музейний фестиваль «Музейний туристичний ресурс — 2012» [6]. Захід був покликаний сприяти розвитку музейної справи, виготовленню нових туристичних музейних продуктів, соціалізації музеїв у сучасному світі, формуванню

моделі музею третього тисячоліття, відродженню й збереженню народних традицій.

Музейний фестиваль розглядався у першу чергу як зібрання фахівців, засіб обміну досвідом музейної роботи, розвитку музейної комунікації. До фестивалю долучилися комунальні, громадські музеї та інші заклади, що здійснюють експозиційну діяльність у галузі культури, займаються поліграфічними, ди-зайнерськими роботами. Кожен з них представив свої здобутки та поділився досвідом музейної роботи щодо впровадження туристичного музейного продукту.

У межах фестивалю було проведено музейний круглий стіл «Музеї у дослідженні та збереженні пам'яток культурної спадщини західноукраїнських етнічних земель», обласний семінар-практикум директорів комунальних та громадських музеїв області на тему «Діяльність музеїв в сучасних умовах»; презентації: мистецтво музейної експозиції; музейні видання (каталоги, альбоми, путівники, наукові збірники, буклети, ін.); упровадження музейних програм, акцій, заходів (промоушен) (культурно-освітня діяльність музеїв, як складова музейної комунікації).

Важливою складовою фестивалю стали обласні рейтингові акції «Музейна подія року на Волині» та «Музейний продукт року». Акції дозволили з'ясувати найбільші досягнення та найголовніші проблеми, які стали визначальними з точки зору ставлення суспільства до музеїв і музейної справи у Волинській області у 2011 р.; місце музею в житті громади (міста, району, села, тощо); підняти науковий та методичний рівень роботи музейних закладів; підвищити рівень професійної майстерності працівників музеїв Волині.

Вплив акції не обмежувався лише музейною галуззю. Її проведення зміцнило позитивний імідж Волині, як провідного туристичного центру у межах Західної України; ознайомило населення області з культурно-рекреаційним потенціалом регіону.

Завдяки проведенню музейного фестивалю було: проаналізовано й узагальнено досвід роботи музеїв у Волинській області, визначено їх практичне значення для створення туристичного ресурсу краю; продемонстровано високий рівень майстерності музейних фахівців, кращі зразки музейного продукту, експозиційної, виставкової, просвітницької, поліграфічної роботи, медіальної комунікації; з'ясовано новітні тенденції та напрями розбудови музейної галузі; узагальнено досвід фахівців та його поєднання з потребами суспільства; підвищено фаховий рівень музейних працівників. Разом з тим використання Волинським краєзнавчим музеєм нової форми роботи створило умови для привернення уваги громадськості, населення регіону до діяльності

музеїв, збереження історико-культурної спадщини; активізувало сприяння громади розвитку музейної галузі. Завдяки фестивалю відбулося представлення музейної практики Волині на всеукраїнському і міжнародному рівнях, визначення місця музейних закладів Волинської області в музейній мережі України.

Акція «Музейна подія року на Волині» стала в області щорічною. У 2020 р. найвизначніші досягнення музейних працівників були визначені експертами вже в одинадцять.

В останні роки музеї області також активно залучаються до різноматематичного фестивального руху, виступаючи не організаторами, а учасниками цікавих проєктів.

Задля презентації широкій громадськості писемних джерел з 2017 р. музеї Луцька долучаються до українського фестивалю каліграфії та шрифтового дизайну (автор проєкту Кирил Ткачов). Програма «Простору літер» об'єднує низку культурних заходів — проведення виставок рукописних документів з фондів Волинського краєзнавчого музею, виставок каліграфії та літератури, а також лекції, презентації, майстер-класи від провідних українських художників та дизайнерів [8; 16].

У 2019 р. на Волині вперше відбувся фестиваль «Устилут Стравінський FEST», який став переможцем програми Міністерства культури України «Малі міста — великі враження» і покликаний популяризувати музику видатного митця, а разом і його улюблений райський куточок. У реалізації проєкту бере участь Музей-садиба Ігоря Стравінського в Устилузі, пропонуючи учасникам фестивалю знайомство з оновленою експозицією [1].

Цього ж року Волинський краєзнавчий музей долучився до міжнародного театального фестивалю «Мандрівний вішак», концепцією якого є театр за межами театру. Закритий на ремонт виставковий зал музею став унікальною декорацією для імерсивного перформансу за повістю Миколи Гоголя «Вій» Київського театру «Шарж» (режисер — Юлія Кратко). В імерсивних постановках актори грають свої сцени паралельно в різних точках обраного режисером про-

стору. Завдяки цьому глядач перестав бути просто спостерігачем, він взаємодіяв з акторами, трансформуючись у повноправного учасника свого власного спектаклю [15].

Різномплановою є участь Волинського краєзнавчого музею та його відділу — Художнього музею — у щорічному музичному фестивалі «Стравінський та Україна». Це виставки [5; 11], культурно-мистецькі акції — «Музичні діалоги» (пам'яті Федора Стравінського) [21], концерти [10].

Представленням предметів традиційно-побутової культури мешканців області з колекції Волинського краєзнавчого музею доповнюються фольклорні фестивалі, що проходять у Луцьку («Берегиня», «Три празники в гості» та ін.) [4].

Волинський краєзнавчий музей став платформою для проведення в обласному центрі Міжнародного поетичного фестивалю Meridian Lutsk [3]. Формат заходу охоплює поетичні читання, перформанси, концерти, вистави, публічні лекції та дискусії, презентації текстів сучасних авторів, виданих і перекладених українською.

На базі експозиції просто неба «Козацький зимівник» Рокинівського музею історії сільського господарства Волині — скансену проводиться фестиваль козацьких єдиноборств [19].

Таким чином, багатофункціональність та багатогранність фестивалю зумовлює його універсальність в сучасній культурі. Фестиваль є важливим елементом соціально-культурної комунікації. Він активно використовується як засіб ведення культурного діалогу. Сучасний фестиваль створює можливості для активного залучення до святкового дійства усіх зацікавлених. Музеями Волинської області фестивалі використовуються як форма культурно-освітньої, дозвілєвої роботи, а також як форум професіоналів. Музейні установи Волині долучаються до сучасного фестивального руху, що сприяє як презентації їх фондів, так й поповненню колекцій. Фестивалі впливають на культурне життя населених пунктів, області загалом.

Джерела та література:

1. Арт-об'єкт для музею Ігоря Стравінського. URL: http://volyn-museum.com.ua/news/art_ob_ekt_dlja_muzeju_igorja_stravinskogo/2019-10-24-4861 (дата звернення: 26.02.2021).
2. Вереvkina Л. Фестиваль как специальное мероприятие: продвижение — проведение — оценка эффективности. URL: www.pr-club.com/assets/files/pr_lib/pr.../verevkina.doc (дата звернення: 20.02.2021).
3. Відкриття Міжнародного поетичного фестивалю MeridianLutsk. URL: http://volyn-museum.com.ua/news/vidkrittja_mizhnarodnogo_poetichnogo_festivalju_meridian_lutsk/2017-10-02-3470 (дата звернення: 27.02.2021).

4. Волинський краєзнавчий музей створив виставку «На свят-вечір, добрий вечір». URL: http://volyn-museum.com.ua/news/volinskij_kraeznavchij_muzej_stvoriv_vistavku_na_svjat_vechir_dobrij_vechir/2012-01-09-183 (дата звернення: 28.02.2021).
5. До 130-річчя від дня народження Ігоря Стравінського. URL: http://volyn-museum.com.ua/news/u_volinskomu_kraeznavchomu_muzeji_prezentovano_vistavku_do_130_richchja_vid_dnja_narodzhennja_igorja_stravinskogo/2012-06-14-375 (дата звернення: 01.03.2021).
6. Запрошуємо музейників Волині до участі у першому волинському обласному музейному фестивалі «Музейний туристичний ресурс — 2012»! URL: http://volyn-museum.com.ua/news/zaproshuemo_muzejnikov_volini_do_uchasti_u_pershomu_volinskomu_oblasnomu_muzejnomu_festivali_muzejnij_turistichnij_resurs_2012/2012-04-12-300 (дата звернення: 21.02.2021).
7. «Здобути або не бути» та «Щаслива Настуня». Як це було. *Сім'я і дім*. 2012. 11 жовтня. С. 4.
8. Каліграфія Луцького ґроду. Презентація музейних рукописів відкриє український фестиваль каліграфії та шрифтового дизайну. URL: http://volyn-museum.com.ua/news/kaligrafija_luckogo_rodu_prezentacija_muzejnikh_rukopisiv_vidkrie_ukrajinskij_festival_kaligrafiji_ta_shriftovogo_dizajnu/2017-07-11-3349 (дата звернення: 01.03.2021).
9. Капустіна Н. І., Бекетова В. М. III Всеукраїнський музейний фестиваль. *Музейний простір*. 2011. № 1. С. 29.
10. Концерт «Тільки регтайм. і не тільки...» у Художньому музеї. URL: http://volyn-museum.com.ua/news/koncert_tilki_regtajm_i_ne_tilki_u_khudozhnomu_muzeji/2015-06-18-1885 (дата звернення: 01.03.2021).
11. Маєстро Стравінський і джаз у фотографіях. URL: http://volyn-museum.com.ua/news/maestro_stravinskij_i_dzhaz_u_fotografijakh/2014-06-12-1292 (дата звернення: 28.02.2021).
12. Макеева И. А. Культурно-образовательная деятельность музея: содержание и формы. *Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова*. Серия Гуманитарные науки: Педагогика. Психология. Социальная работа. Акмеология. Ювенология. Социокинетика. 2011. № 4 / том 17. С. 164–168.
13. Музейные технологии. Словарь актуальных музейных терминов. Музей. Москва, 2009. № 5. С. 49–68.
14. На Волині відбудеться традиційне поетично-мистецьке свято «Лісова пісня». URL: http://volyn-museum.com.ua/news/na_volini_vidbudetsja_tradicijne_poetichno_misteck_e_svjato_lisova_pisnja/2017-08-01-3382 (дата звернення: 26.02.2021).
15. Перед днем депутата обласний музей відвідав «Вій»..., а може це просто збір? URL: http://volyn-museum.com.ua/news/pered_dnem_deputata_muzej_vidvidav_vij_a_moze_ce_prosto_zbig/2019-09-21-4818 (дата звернення: 22.02.2021).
16. Свято Луцької каліграфії. URL: http://volyn-museum.com.ua/news/svjato_luckoji_kaligrafiji_video/2017-07-17-3360 (дата звернення: 23.02.2021).
17. Символ нашого єднання. URL: <https://translate.google.com.ua/?hl=ru&tab=rT&sl=ru&tl=uk&text=%D0%A1%D0%98%D0%9C%D0%92%D0%9E%D0%9B%20%D0%9D%D0%90%D0%A8%D0%9E%D0%93%D0%9E%20%D0%84%D0%94%D0%9D%D0%90%D0%9D%D0%9D%D0%AF&op=translate> (дата звернення: 28.02.2021).
18. У Затурцівському музеї В'ячеслава Липинського відбулися творчі вечори режисера-кінодокументаліста М. Ткачука, приурочені 70-річчю УПА. URL: http://volyn-museum.com.ua/news/u_zaturcivskomu_muzeji_v_jacheslava_lipinskogo_vidbulisja_tvorch_i_vechori_rezhisera_kinodokumentalista_m_tkachuka_priurocheni_70_richchju_upa_video/2012-10-06-483 (дата звернення: 26.02.2021).
19. У Рокинівському музеї відбувся фестиваль козацьких єдиноборств. URL: http://volyn-museum.com.ua/news/u_rokinivskomu_muzeji_vidbuvsja_festival_kozackikh_edinoborstv/2018-08-17-4154 (дата звернення: 28.02.2021).
20. Фестиваль у домі, де живуть музи. URL: http://volyn-museum.com.ua/news/festival_u_domi_de_zhivut_muzi_foto_video/2015-05-20-1835 (дата звернення: 22.02.2021).
21. Художній музей запрошує на культурно-мистецьку акцію «Музичні діалоги»! URL: http://volyn-museum.com.ua/news/khudozhnij_muzej_zaproshue_na_kulturno_mistecku_akciju_muzichni_dialogi/2017-10-09-3480 (дата звернення: 21.02.2021).

СПИСОК АВТОРІВ

- Бейдик Олександр** (м. Київ) — доктор географічних наук, професор кафедри країнознавства та туризму Київського національного університету ім. Тараса Шевченка
- Борис Тетяна** (м. Луцьк) — кандидатка історичних наук, мисткиня, генеологиня
- Букало Ігор** (м. Львів) — молодший науковий співробітник КЗ ЛОР «Львівський музей історії релігії»
- Булига Олександр** (м. Рівне) — директор КЗ «Рівненський обласний краєзнавчий музей» РОР
- Гумінська Олена** (м. Рівне) — завідувачка відділу краєзнавства Рівненської обласної універсальної наукової бібліотеки
- Данилюк Марія** (м. Острог) — завідувачка відділу історії КЗ «Державний історико-культурний заповідник м. Острога» РОР
- Деліман Владислава** (м. Маріуполь) — студентка освітнього ступеня «Бакалавр» спеціальності «Культурологія» Маріупольського державного університету, стипендіат академічної стипендії України ім. М. С. Грушевського 2021 року
- Дмитренко Алла** (м. Луцьк) — кандидатка історичних наук, доцентка кафедри документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки
- Добровичинська Валентина** (м. Рівне) — кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету
- Кожушко Наталія** (м. Рівне) — старша наукова співробітниця відділу історії КЗ «Рівненський обласний краєзнавчий музей» РОР
- Коритнянська Вікторія** (м. Одеса) — старша наукова співробітниця відділу наукових досліджень Національного науково-дослідного реставраційного центру України, Одеська філія
- Корчак Андрій** (м. Броди) — аспірант кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету ім. Івана Франка
- Крішан Акаш** (м. Київ) — магістр історії, експерт з проектної діяльності на АТ «Фармак»
- Кукурудза Андрій** (м. Рівне) — кандидат історичних наук, викладач Рівненського державного базового медичного коледжу
- Лукашук Олександр** (м. Шепетівка) — науковий співробітник КЗК «Музей пропаганди» ХОР
- Мазур Петро** (м. Кременець) — кандидат медичних наук, директор Кременецького медичного фахового коледжу ім. А. Річинського, почесний професор Тернопільського національного медичного університету ім. І. Я. Горбачевського, почесний науковий співробітник відділення релігієзнавства інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН
- Майба Ірина** (м. Збараж) — наукова співробітниця Національного заповідника «Замки Тернопілля»
- Марценюк Руслана** (м. Київ) — кандидатка історичних наук, головна наукова співробітниця Галузевого державного архіву Служби безпеки України
- Марчук Ігор** (м. Рівне) — завідувач відділу історії КЗ «Рівненський обласний краєзнавчий музей» РОР
- Морозова Ольга** (м. Рівне) — завідувачка сектору впровадження цифрових технологій КЗ «Рівненський обласний краєзнавчий музей» РОР
- Надольська Валентина** (м. Луцьк) — кандидатка історичних наук, доцентка кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Волинського національного університету ім. Лесі Українки.
- Невесенко Тетяна** (м. Ковель) — магістерка історії, членкиня Спільки краєзнавців України, методист Ковельської міської станції юних техніків
- Нікольченко Марія** (м. Маріуполь) — доцентка кафедри української філології Маріупольського державного університету
- Нікольченко Тамара** (м. Маріуполь) — кандидатка філологічних наук, доцентка кафедри

слов'янської філології та перекладу Маріупольського державного університету

Нікольченко Юзеф (м. Маріуполь) — доцент кафедри культурології та інформаційної діяльності Маріупольського державного університету, заслужений працівник культури України

Петрик Дмитро (м. Рівне) — науковий співробітник відділу КЗ «Рівненський обласний краєзнавчий музей» РОР

Руднева Анастасія (м. Київ) — студентка географічного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Руккас Андрій (м. Київ) — кандидат історичних наук, доцент історичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Сабадаш Юлія (м. Маріуполь) — докторка культурології, професорка, завідувачка кафедри культурології та інформаційної діяльності Маріупольського державного університету

Савченко Софія (м. Рівне) — зберігачка фондів КЗ «Рівненський обласний краєзнавчий музей» РОР

Савченко Тетяна (м. Харків) — студентка історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Семенович Олена (м. Рівне) — старша наукова співробітниця відділу історії КЗ «Рівненський обласний краєзнавчий музей» РОР

Семчишина Оксана (м. Рівне) — завідувачка сектору «Літературний музей Уласа Самчука» КЗ «Рівненський обласний краєзнавчий музей» РОР

Скакальська Ірина (м. Кременець) — докторка історичних наук, професорка, завідувачка кафедри

історії та методики навчання Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка

Соловей Олександр (м. Кременець) — кандидат історичних наук, доцент, науковий співробітник Кременецького краєзнавчого музею

Філіпович Єва (м. Рівне) — завідувачка Музею історії Національного університету водного господарства та природокористування, членкиня Національної спілки краєзнавців України, Національної спілки журналістів України

Філіпович Юрій (м. Рівне) — кандидат технічних наук, доцент кафедри гідроенергетики, теплоенергетики та гідравлічних машин Національного університету водного господарства та природокористування, член Національної спілки краєзнавців України

Цвях Наталія (м. Збараж) — молодша наукова співробітниця фондового відділу Національного заповідника «Замки Тернопілля»

Цецик Ярослав (м. Рівне) — кандидат історичних наук, доцент кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності Національного університету водного господарства та природокористування

Черницька Інна (м. Рівне) — старша наукова співробітниця відділу історії КЗ «Рівненський обласний краєзнавчий музей» РОР

Шпакович Наталія (м. Острог) — наукова співробітниця художнього відділу КЗ «Державний історико-культурний заповідник м. Острога» РОР

Юхимчук Мар'яна (с. Плешева) — молодша наукова співробітниця відділу історії Берестецької битви НІМЗ «Поле Берестецької битви»

Науково-краєзнавче видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Рівненського обласного краєзнавчого музею

Збірник наукових праць

Випуск XIX

Матеріали історико-краєзнавчої конференції
«Нова та новітня історія Волині»

Комп'ютерна верстка та дизайн
Віктор Луц, Ольга Морозова

Рівненський обласний краєзнавчий музей,
вул. Драгоманова 19, м. Рівне, Україна, 33028
Тел. (факс) :+38 (0362) 63-45-69
Замовлення екскурсій: +38 (0362) 62-05-72
e-mail: rivnemuseum@ukr.net
<http://museum.rv.gov.ua>

Шановні колеги!

Запрошуємо вас до участі у щорічній науковій конференції «Суспільно-історичний розвиток християнства на Волині», яка відбудеться в КЗ «Рівненський обласний краєзнавчий музей» РОР в жовтні 2022 р.

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ РОБОТИ КОНФЕРЕНЦІЇ:

1. Історіографія та джерела до вивчення релігійних процесів.
2. Історія релігійно-філософської думки.
3. Конфесійний поступ християнства на Волині.
4. Монастирі. Парафії.
5. Християнська міфологія та символіка.
6. Історичний розвиток сакрального мистецтва, іконографія, сакральна архітектура, духовна музика.
7. Музейництво, охорона та дослідження сакральних пам'яток.
8. Видатні постаті християнства та визначні релігійні події історії Волині.
9. Внески науковців у вивчення історії християнства Волинського краю.
10. Сучасні релігійні процеси на теренах регіону.

Офіційна мова конференції – українська.

За результатами конференції планується видання збірника «Наукові записки».

Статтю та інформацію про авторів просимо надсилати до 15 липня 2022р. на електронну пошту з позначкою «конференція»: rivnemuseum@ukr.net

Вимоги до оформлення статті:

обсяг матеріалів – до 10 сторінок тексту та до 5 ілюстрацій (розмір зображення – не менше 300 dpi у форматі .tif або .jpeg). Текстовий редактор – Microsoft Word, шрифт – Times New Roman, кегль – 12, міжрядковий інтервал – 1,5. Параметри сторінки: верхній та нижній береги – 2 см, лівий – 3 см, правий – 1,5 см. Формат файлу Word. Текст набирається без переносів слів. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не використанням пробілів і табулятора.

Текст статті записується в окремий файл під назвою Прізвище.doc; в окремому файлі подається перелік ілюстрацій під назвою Перелік.doc; ілюстрації записуються в окремі файли і розміщуються в папці під назвою Рис.doc. Географічні назви подаються за офіційно прийнятою транскрипцією. Посилання у тексті оформлюються в квадратних дужках, наприклад: [1, с.23], [25, с.119, рис.5]. У кінці тексту подається пронумерований список джерел та літератури.

Автори статей окремим файлом повідомляють про себе такі дані: прізвище, ім'я, по батькові (без скорочень), науковий ступінь, учене звання, місце роботи, посаду та адресу електронної пошти та телефон для контактів.

Оргкомітет залишає за собою право відхиляти статті, що не відповідають вимогам та тематиці конференції.

Контактна особа:

учений секретар Оксана Яремчук: +38(068)0520332